

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI DEVLETİ'NDE
GAYRİMÜSLİMLERİN
TOPLUM HAYATI

- BURSA ÖRNEĞİ -

Dr. A. İHSAN KARATAŞ

Gökkubbe

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

OSMANLI DEVLETİ'NDE
GAYRİMÜSLİMLERİN TOPLUM HAYATI
- BURSA ÖRNEĞİ -

GÖKKUBBE

ISBN 978-9944-275-18-7

İstanbul, 2009

Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı -Bursa Örneği-

Dr. Ali İhsan Karataş

Kapak Konusu: “Elbiseyi Osmaniye-Les Costumes Populaires de la Turquie en 1873
(1873’te Türkiye’de Halk Giysileri)” isimli eserden yararlanılmıştır.

Kapak: Fethullah Mercan

Ofset Hazırlık: Akdağ Ajans

Baskı: Step Matbaacılık, Bağcılar / İstanbul

© Bilimevi Basın Yayın Ltd. Şti.

Tüm yayın hakları saklıdır.

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın yayınlanamaz, elektronik veya mekanik yollarla
kopyası yapılamaz, bilgi olarak depolanamaz veya çoğaltılamaz.

Bilimevi Basın Yayın Ltd. Şti.

F. Kerim Gökay Cad. Okul Sk. Altunizade Sitesi, F Blok, D: 9 Altunizade/İstanbul

Tel: (0 216) 327 65 61 - Faks: (0 216) 327 65 81

gokkubbe@gokkubbe.com.tr

DR. ALİ İHSAN KARATAŞ

OSMANLI DEVLETİ'NDE
GAYRİMÜSLİMLERİN TOPLUM HAYATI
- BURSA ÖRNEĞİ -

Gökkubbe

Bu çalışma, Uludağ Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı'nda 2005 yılında “*Mahkeme Sicilleri'ne Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*” adıyla Prof. Dr. Osman Çetin danışmanlığında tamamlanmış doktora tezidir.

Juri Üyeleri: Prof. Dr. Osman Çetin (Başkan)
Prof. Dr. Hüseyin Algül
Prof. Dr. Mustafa Kara
Prof. Dr. Ziya Kazıcı
Prof. Dr. Mefail Hızlı

Dr. Ali İhsan KARATAŞ, 1968 yılında Ardahan/Posof'ta doğdu. 1992 yılında U. Ü. İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Bir süre öğretmenlik yaptı. 1995'te “*XVI. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar*” isimli çalışması ile Yüksek Lisansını, 2005 yılında “*Mahkeme Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*” konulu teziyle Doktorasını tamamladı. Osmanlı sosyal hayatıyla ilgili ve genelde Bursa merkezli olmak üzere araştırmaları bulunmaktadır. Hâlen U. Ü. İlahiyat Fakültesi'nde Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	9
ÖNSÖZ	11
GİRİŞ	15
I- KAYNAKLAR	15
A- Arşiv Kaynakları (Bursa Şer'iyeye Sicilleri).....	15
B- Diğer Kaynaklar	18
II- İSLÂM HUKUKUNDA VE OSMANLI DEVLETİ'NDE	
GAYRİMÜSLİMLER	20
A- İslâm Hukukunda Zimmet Sistemi	20
B- Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi	26
III-BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER	30
A- Nüfusu	30
B- Yerleşim Alanları	33
1- Hristiyanların Yaşadığı Mahalleler	33
2- Yahudilerin Yaşadığı Mahalleler	34
C- Mahallelerde Gayrimüslim Yoğunluğu	36

BİRİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN AİLE HAYATI

I- AİLENİN OLUŞUMU, NİCELİĞİ VE BOZULMASI	39
A- Ailenin Oluşumu	39
1- Nişan	39
2- Evlenme	41
3- Çok Eşlilik (Poligami)	58
B- Ailenin Niceliği	60
C- Boşanma	62
1- Kocanın Tek Taraflı Olarak Boşaması (Talak)	69

2- Karşılıklı Anlaşarak Boşanma (Muhala'a).....	70
3- Hakim Kararı ile Boşanma (Tefrik).....	72
II- AİLE BİREYLERİNİ KORUMAYA YÖNELİK UYGULAMALAR.....	75
A- Yetişkin ve Çocuklara Yönelik Olanlar	75
1- Vesayet	75
2- Nafaka	81
B- Yalnızca Çocuklara Yönelik Olanlar	85
1- Çocuğun Bakım ve Terbiyesi (Hıdane)	85
2- Çocuğun Evlat Edinilmesi (Tebenni).....	86
3- Çocuğun Kiralanması (İcar-ı Sağır).....	88
III-MÜLKÜN EL DEĞİŞTİRMESİ	91
A- Miras Yoluyla El Değiştirme	91
B- Hibe Yoluyla El Değiştirme	107
C- Vasiyet Yoluyla El Değiştirme	108

İKİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ HAYATI

I - DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ	115
A- İnanç ve İbadet Özgürlüğü	117
1- Âyinleri	121
2- Hacca Gitmeleri	125
3- Vakıf Kurmaları.....	127
4- Cenaze Törenleri ve Mezarlık Tahsisi	128
B- Eğitim-Öğretim Hürriyeti.....	130
II- MABETLERİ	131
A- Fethedilen Osmanlı Şehirlerindeki Zimmi Mabetlerinin Statüsü	131
B- Bursa'daki Kilise ve Havralar	135
C- Kilise ve Havraların Yönetimi.....	138
D- Kilise ve Havraların İnşa ve Tamiri	138
1- İnşa ve Tamir Şartları	138
2- İnşa ve Tamir Süreci	144
III-DİN ADAMLARI	150
A- Patrik ve Hahambaşılar	150
B- Metropolitler	152
1- Metropolitlerin Yetkileri	153
2- Metropolitlerin Tayin ve Azilleri	155

IV-MABET VE DİN ADAMLARININ GELİR VE GİDERLERİ	157
V- MÜSLÜMANLIĞI SEÇMELERİ (İHTİDA).....	159
A- İhtida ve İhtida Şekilleri	159
B- İhtida Gerekçeleri ve Mühtedilere Sağlanan İmkanlar	165
VI-KENDİ ARALARINDAKİ DİN KAYNAKLI PROBLEMLER	168

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ HAYATI

I- ESNAF TEŞKİLÂTI VE GAYRİMÜSLİMLER.....	171
A- Teşkilat Yönetiminde Görev Almaları	173
B- Loncaya Kabulleri ve Mesleki Gelişmeleri	177
II- ESNAFIN İŞ DÜNYASINA ATILMASI	181
A- İş Yeri Açmaları.....	181
B- İş Ortaklıkları.....	184
III-MESLEKLERİ	186
Gayrimüslimlere Has Bir İş Kolu: Alkollü İçecek Üretimi	196
IV-KREDİ İHTİYACININ KARŞILANMASI.....	199
A- Kredi Kaynakları	199
1- Vakıflar.....	199
2- Şahıslar.....	201
B- Kredinin Geri Dönüşü	202
V- ESNAFIN ÖDEDİĞİ VERGİLER.....	206
VI-ESNAFIN KARŞILAŞTIĞI PROBLEMLER VE ÇÖZÜM YOLLARI.....	210
A- Esnaf Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar.....	210
1- Aynı Meslek Grubu İçinde Çıkan Anlaşmazlıklar	211
2- Farklı Meslek Grupları Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar	215
3- Farklı Din Mensupları Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar	216
4- Esnaf ile Mahalle Halkı Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar	223
B- Esnaf Arasındaki Anlaşmazlıkların Çözüm Yolları.....	224
1- Nasihat	224
2- Sulh	225
3- Taahhüt (Sözleşme).....	226
4- Cezalar	228

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN MALİ YÜKÜMLÜLÜKLERİ

I- VERGİLER	231
A- Şer'i Vergiler.....	231
1- Haraç	231
2- Cizye	232
B- Örfi Vergiler.....	247
1- İspence Vergisi	247
2- Avarız Vergileri	249
3- Diğer Vergiler.....	251
II- VERGİ MUAFİYETİ.....	253
SONUÇ	257
EKLER	261
RESİMLER.....	279
BİBLİYOGRAFYA	285
DİZİN	303

KISALTMALAR

agm.	: adı geçen makale/madde
agt.	: adı geçen tez
B.A.A.K.	: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu
B.D.İ.E.	: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü
B.Ş.S.	: Bursa Şer'iyye Sicilleri
C. DHL.	: Cevdet Dahiliye
c.	: cilt
C.ADL.	: Cevdet Adliye
çev.	: çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
El.	: The Encyclopedia of İslâm
haz.	: hazırlayan
İ.Ü.H.F.İ.İ.E.	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü
İA.	: İslam Ansiklopedisi
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı/Milli Eğitim Basımevi
ML.VRD.CMH.	: Maliye Nezareti Cizye Muhasebesi Defterleri
müt.	: mütercim
neşr.	: neşreden
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı

s.	: sayfa
sad.	: sadeleştiren
sy.	: sayı
T.D.A.V.	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
ter.	: tercüme eden
ts.	: tarihsiz

*Bu eseri, ilmi hayatında önemli yeri olan değerli hocam
Prof. Dr. Osman Çetin'e ithaf ediyorum.*

ÖNSÖZ

Son dönemlerde Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerle ilgili çalışmalar artmıştır. Bu araştırmalardan bir kısmı daha önce kaleme alınmış kaynaklara dayanılarak yapılırken diğer bir kısmı arşiv belgeleri esas alınarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı toplumunun önemli bir bölümünü oluşturan gayrimüslimlerle ilgili olarak bütün Osmanlı coğrafyasını kapsayacak şekilde yapılan çalışmalar yeterli değildir. Ancak böyle bir çalışmanın gerçekleştirilmesi en azından şimdilik bir hayli zordur. Böyle bir çalışma yerel tarih incelemelerinin bir araya getirilmesiyle mümkündür. Bu anlamda Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan şehirlerle ilgili farklı konularda çok sayıda inceleme yapılmıştır. Bunlar arasında Osmanlı şehirlerindeki halkın bir kısmını oluşturan gayrimüslimlerle ilgili çalışmalar da bulunmakla birlikte bunların yeterli olduğu söylenemez. Bursa için de aynı şeyi söylememiz mümkündür. Oysa Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması nedeniyle gayrimüslimlerin devletle ilişkilerinin ilk şekillendiği yerdir. Osmanlı tarihi boyunca ülke sınırları içindeki gayrimüslimlerle ilişkiler Bursa'da başlamış ve daha sonraki gelişmeler bu temel üzerine bina edilmiştir.

Devletler ve şehirler, inançları, örf ve adetleri bakımından birbirinden farklı olan insanlardan oluşabilmektedir. Ortak değerlerin yanında farklı değerlere de sahip olmak ve bu farklılığı ait olduğu toplum içinde yaşatabilmek, sağlıklı bir devlet ve sağlıklı bir şehir olmak bakımından son derece önemlidir. Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi Bursa'da da inanç bakımından büyük ölçüde Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar yaşamaktaydı. Aynı şehri paylaşan bu üç semavî din mensuplarının birbirlerinden tamamen irtibatsız bir hayat içinde oldukları düşünülemez. Gayrimüslimlerin gerek yerel ve merkezî yöne-

timle resmî ilişkileri gerekse aynı şehri paylaştıkları halkla komşuluk, ticarî ve diğer insanî münasebetler içinde olmaları kaçınılmazdır. Bu nedenle inceleme-mizde söz konusu ilişkiler bağlamında şu soruların cevapları aranmaya çalışılmıştır: Gayrimüslimlerin gerek Müslümanlarla gerekse kendi aralarındaki ilişkileri nasıldı? Ezici bir çoğunluğa sahip olan Müslümanların kendi dinlerinden olmayan gayrimüslimlere plânlı olarak baskısı ve haksız davranışları var mıydı? Böyle bir şey söz konusu ise yerel ve merkezî idarecilerin tutumları nasıldı? Gayrimüslimlerin sosyal ve iktisâdî hayatları nasıldı? Hak ve yükümlülükleri nelerdi? Gayrimüslimler ağır vergiler ve çekilmez baskılarla yaşamaya çalışan bir topluluk mu yoksa Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmadan adaletin her-kese eşit oranda tevzi edilmeye çalışıldığı bir toplumun parçası mıydı? Dinî hayatları nasıldı? Mabetleri ne durumdaydı? Serbestçe ibadet edebiliyorlar mıydı? Kendilerine yönelik uygulamalarla hayat endişesi içindemiydiler yoksa canları ve malları devletin koruması altındamıydı?

Bursa'daki gayrimüslimlerle ilgili olarak bu ve benzer soruların cevabını bulabileceğimiz en önemli kaynak "Bursa Şer'iyye Sicilleri"dir. Zira adı geçen kayıtlar olayların yaşandığı günlerin en yakın şahitleri niteliğindedir. Bu nedenle temel kaynağımızı siciller oluşturmıştır.

XV. yüzyılın sonlarından XX. asrın başlarına kadar, gerek şehir içindeki sosyal ve ekonomik hayat, gerekse merkezle olan münasebetler konusundaki belgeleri içeren Bursa Şer'iyye Sicilleri'nin çok fazla olması nedeniyle inceleme konumuz XVIII. asırla sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte özellikle XIX. yüzyıl olmak üzere zaman zaman söz konusu asrın öncesi ve sonrasına ait sicillere de bakılarak değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır.

Bilindiği üzere Tanzimat'la birlikte gayrimüslimlerin statülerinde büyük değişimler olmuştur. XVIII. yüzyıl, Tanzimat'tan önce ancak Tanzimata yakın bir dönemdir. Bu çalışmanın, Tanzimat sonrasıyla ilgili yapılacak araştırmalarda genelde Osmanlı toplumu, özelde ise gayrimüslimler konusunda Tanzimat öncesi ve sonrasının karşılaştırmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

İnceleme konumuz büyük ölçüde Bursa gayrimüslimleri ile ilgili olmakla birlikte eser *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı* adıyla daha geniş bir başlık taşımaktadır. Bunun nedeni araştırma neticesinde varılan kanaattir. Zira çalışma boyunca verilen örneklerle aynı konularda diğer şehirlere ait sicillerde yer alan kayıtlar karşılaştırıldığında büyük ölçüde benzer muhtevada oldukları görülmüştür. Başka bir ifadeyle aynı konuda diğer bir Osmanlı şehri

ele alınacak olursa Bursa ile benzer sonuçların çıkacağı kanaati oluşmuştur. Bu nedenle eser her ne kadar Bursa ile ilgili olsa da diğer Osmanlı şehirleri için de bir örnek teşkil etmektedir.

Arşiv çalışmalarında, daima bazı güçlüklerle karşılaşmaktadır. Belgelere ulaşılması, hatta okunması, bu güçlükler arasında yer almaktadır. Bu zorluklardan birisi de belgelerin metinde nasıl yer alacağı hususudur. Kullanılacak belgenin orijinal hâliyle alınması mı yoksa günümüz ifadeleriyle özetlenmesi mi daha isabetli olacaktır? Şüphesiz daha anlaşılır olması bakımından günümüz Türkçesiyle özetlenmesi tercih edilen bir yoldur. Bununla birlikte uzun belgeleri muhtevalarını bozmadan kısa ifadelerle özetlemenin zorluğu açıktır. Biz bu çalışmamızda çoğunlukla belgelerin günümüz ifadesiyle özetlenmesini tercih etmekle birlikte zaman zaman belgenin orijinal ifadelerini de kullanmak durumunda kaldık. Bu şekilde orijinal hâliyle verilen kayıtlarda transkripsiyon işaretlerine dikkat edilmeye çalışılırken başka araştırmacılar tarafından daha önceden okunmuş olan belgelerden alıntı yapıldığında transkripsiyon işaretleri olmasa da ilk okumanın orijinalliğinin bozulmaması için söz konusu metne sadık kalınmıştır. Örneğin, çalışmamızda yer yer başvurarak bazı pasajlar aldığımız Ahmed Refik'in fermanların çevirisinden ibaret olan eserlerinde söz konusu işaretlemelere dikkat edilmediğinden belgeler olduğu gibi alınmıştır.

Osmanlıcadaki imla ve telaffuz farklılıkları nedeniyle gayrimüslimlere ait şahıs isimlerinin okunmasında zaman zaman tereddüde düşülmüştür. Okunuşu bakımından doğruluğundan emin olunmayan bazı isimlerin yanına kelimenin başka şekilde de okunabileceği anlamında soru işareti konulmuştur. Ayrıca soru işareti olmadığı halde yanlış okunan isimlerin olması da muhtemeldir.

Çalışmamız giriş ve dört bölümden oluşmuş, sonuç, bibliyografya, ekler ve bazı resimlerle tamamlanmıştır. Giriş kısmında kısaca kaynakların tanıtımı, İslâm hukukunda “zimmet akdi” çerçevesinde gayrimüslimlerin yeri, Osmanlı Devleti'nde “millet” sistemi ve Bursa'daki gayrimüslimlerin etnik ve demografik yapıları; birinci bölümde gayrimüslimlerin evlenme, boşanma, nafaka, vasiyet ve miras gibi aile hukukunu ilgilendiren meseleler; ikinci bölümde din ve vicdan özgürlüğü, ibadet mekânları, din adamlarının durumları, din değiştirmeleri ve din kaynaklı problemler; üçüncü bölümde iktisâdi hayatları, meslekleri ve kredi ilişkileri; dördüncü bölümde ise haraç, cizye ve ispence gibi ödemekle yükümlü oldukları vergiler üzerinde durulmuştur.

Çalışmamız boyunca öneri ve katkılarıyla eserin tamamlanmasında önemli bir yeri olan hocam Prof. Dr. Osman Çetin'e, tavsiyelerinden yararlandığım Prof. Dr. Hüseyin Algül'e, kısmen veya tamamen tezi okuyarak düzeltmeler yapan ve hatalarımın en aza indirilmesinde yardımcı olan Prof. Dr. Mefail Hızlı, Doç. Dr. M. Asım Yediyıldız, Doç. Dr. Abdurrahman Kurt, Doç. Dr. Adem Apak ve Yard. Doç. Dr. Salih Pay beylere, zaman zaman çalışmamızla ilgili görüş alış verişinde bulunduğum ve teknik konularda yardımlarını gördüğüm Doç. Dr. Vejdi Bilgin ve Dr. İlhami Oruçoglu'na, ayrıca, Bursa Şer'iyye Sicilleri'nin mikrofilmlerinin bulunduğu Bursa Şehir Kütüphanesi'nde çalışmalarım sırasında oldukça rahat bir ortam sağlayan başta mikrofilm bölümü görevlileri olmak üzere kütüphanenin tüm çalışanlarına teşekkür etmeyi bir borç bilir, eserin basımını gerçekleştiren Gökkubbe Yayınları'na da şükranlarımı sunarım.

Ali İhsan KARATAŞ

Bursa - 2009

GİRİŞ

I- KAYNAKLAR

A- Arşiv Kaynakları (Bursa Şer'iyye Sicilleri)

Çalışmamızın ana kaynağını Bursa Şer'iyye Sicilleri oluşturmaktadır. Şer'iyye sicilleri, Osmanlı Devleti döneminde mahkemece verilen kararların kaydedildiği defterlere denilmektedir. Bu kayıtlar toplumda meydana gelmiş olan anlaşmazlıkları, mülk alım satımı, medrese, cami ve külliyeler gibi müesseselerin inşası, idaresi ve tamiri, görevlilerinin atanması ve azledilmesi, evlenme, boşanma, miras, nafaka gibi aile hukukunu ilgilendiren meseleler, ihtida kayıtları, ticaret, alacak verecek davaları, vakfiye ve benzeri belgeleri içermektedir. Ayrıca merkezî idareden şehirlere gönderilen ferman ve beratlar da şer'iyye sicillerinde yer almıştır.¹

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti çok geniş bir coğrafya üzerinde asırlarca hakimiyetini sürdürmüştür. Her Osmanlı şehrinde bulunan şer'î mahkemelerce verilen kararlar, merkezî idare ile şehir yöneticileri arasındaki her türlü yazışmalar kayıt altına alınmaktaydı. Arşivin önemli kaynakları arasında yer alan bu kayıtlar bugün yalnızca Türkiye sınırları içerisinde kalan şehirlerde değil, birçok yabancı ülkenin kütüphanelerinde de bulunmaktadır. Bu nedenle Osmanlı arşivlerinin bir bölümünü oluşturan şer'iyye sicilleri, Türkiye için olduğu kadar,

¹ Şer'iyye sicilleri hakkında geniş bilgi için bkz. Shaw, Stanford J., "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 80, No. 1. (Jan. - Mar., 1960), s. 1-12; aynı müellif, "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of Istanbul", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, No. 1. (Jan., 1975), s. 94-114; Baltacı, Cahit, "Şer'iyye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul ts., s. 127-132; Gündüz, Tufan, "Şer'iyye Sicilleri ve Tarihi Kıymeti", *Türk Yurdu Dergisi*, Temmuz 1992, s. 50-51; Akgündüz, Ahmet. *Şer'iyye Sicilleri I-II*, TDAV Yayınları, İstanbul 1998.

Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalmış birçok devletin tarihi için de son derece önemlidir.²

İnsanların toplu olarak yaşadıkları yerlerde şüphesiz iyi ve kötü ilişkiler bulunur. Bu ilişkilerin tespit edilmesi sosyal tarih açısından son derece önemlidir. Zira bu ilişkiler bilinmeden toplumlarla ilgili yapılacak yorumlar isabetli olmayacaktır. Şer'iyye sicilleri, söz konusu münasebetlerin ne şekilde cereyan ettiği, ni, bazen ihtiyaç sahibi birisine yapılan yardımları, bazen işlenen suçları, bazen de aile içi, komşular arası veya birbirleriyle münasebeti olan insanlar arasındaki anlaşmazlıkları gösteren kayıtlardır. Kısaca ifade etmek gerekirse, şer'iyye sicilleri ait olduğu toplumun iyi ve kötü günlerini, duygu ve düşüncelerini olduğu gibi aktaran, hadiselerin cereyan şeklini anlatan, bir bakıma geçmişi günümüze yansıtan ayna durumundaki kayıtlardır.³

Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması sebebiyle devletin temeli burada atılmış ve ilk teşkilatlanma burada yapılmıştır. Bu nedenle Bursa Şer'iyye Sicilleri Osmanlı Devleti'nin değişik yönleriyle ilgili ilk kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bu da Osmanlı Devleti'ne ait olan siciller arasında Bursa sicillerinin önemini artırmaktadır.

Bursa Şer'iyye Sicilleri, sayı olarak İstanbul Şer'iyye sicillerinden sonra ikinci sırada yer almaktadır. 1.062 defterden oluşan defterler,⁴ boyutları dikkate alınarak A, B, C ve D harfleri ile tasnif edilmiştir. Buna göre en eski tarihli siciller A tasnifinden başlayarak B, C ve D şeklinde devam etmektedir. C ve D tasnifinde yer alan defterler çoğunlukla XIX. yüzyıla ilgili kayıtlardan oluşmuştur.

² Shaw, Stanford J., "The Ottoman Archives as a Source for Egyptian History", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 83, No. 4. (Sep. - Dec., 1963), s. 447-452; Martin, B. G., "Turkish Archival Sources for West African History", *African Studies Bulletin*, Vol. 10, No. 3, (Dec., 1967), s. 59-65; Çetin, Atilla, "Türkiye Haricindeki Osmanlı Şer'iyye Sicilleri Hakkında", *İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1981, c. V, sy. I, s. 49-55; İnalçık, Halil, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul ts., s. 31-46; Bilge, Mustafa, "Osmanlı Arşivlerinin Arap Ülkeleri Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul ts., s. 189-194; Ze'evi, Dror, "The Use Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: a Reappraisal", *Islamic Law and Society*, vol. 5, no. 1, Brill, Leiden 1998, s. 35-56.

³ Çetin, Osman, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicilleri'nden Notlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.2, c.II. 1987, s. 60; Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğitim-San Yay. Bursa 1996, s. 20.

⁴ Pay, age., s.21.

Bursa sicilleri, muhtevası bakımından genellikle karışık konulardan oluşmuştur. Bununla birlikte vakıf muhasebeleri ve terekeler için tutulan özel defterler de vardır.

Günümüze ulaşan en eski tarihli defter 860/1455 yılına aittir. Bu tarihten önceki belgeleri ihtiva eden defterler muhtemelen Timur ve Karamanoğulları'nın Bursa'yı istilaları sırasında yanmıştır.⁵ Daha önce Bursa'da muhafaza edilen defterler 1991 yılında Ankara'da bulunan Milli Kütüphane'ye nakledilmiştir. Bu defterlerin mikrofilmleri Bursa Şehir Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁶

İlk dönem defterleri ile özellikle XVII. yüzyıldan itibaren tutulan defterler arasında içerik ve şekil bakımından bazı farklılıklar vardır. İlk döneme ait defterlere çoğunlukla davaların özetleri yazıldığı için belge hacimleri küçüktür. Bu nedenle eski tarihli defterlerde belge sayısı çoktur. XVII. asırdan itibaren ise davalar ayrıntılı olarak kaydedilmeye başlanmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı toplum hayatıyla ilgili araştırma yapılacağı zaman müracaat edilmesi gereken temel kaynaklar arasında şer'iyye sicilleri öne çıkmaktadır. Aynı durum konumuz olan gayrimüslimlerin incelenmesi için de geçerlidir. Zira söz konusu defterler içerisinde gayrimüslimlerin evlenme, boşanma, miras gibi aile hukukunu ilgilendiren meseleler, merkezden kendileriyle ilgili gelen fermanlar, iktisadî ve dinî hayatlarıyla ilgili konular ve gerek kendi aralarında gerekse Müslümanlarla olan münasebetleri konusunda çok zengin kayıtlar bulunmaktadır. Ayrıca, ileride de değinileceği üzere, Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlere büyük ölçüde İslâm hukukuna göre muamele edilmiştir. Şer'î mahkemeler söz konusu hukukun uygulama alanıdır. Dolayısıyla şer'iyye sicillerindeki belgeler İslâm hukukunun gayrimüslimlere ne derecede uygulanıp uygulanmadığını göstermesi bakımından da son derece önemlidir.

Osmanlı toplumuyla ilgili konularda en zengin kaynak İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi olduğu için Bursa sicillerinden sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde de bir süre çalışılmıştır. Oradan elde edilen belgelerle Bursa sicillerinden alınan belgeler büyük ölçüde benzer içeriktedir. Bu

⁵ Pay, *age.*, s. 21.

⁶ Bursa Şer'iyye Sicilleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Pay, Salih, "Bursa Kadı Defterleri ve Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sy. 2, s. 87-95. Söz konusu defterlerin kayıt numaraları ve kronolojik sırasına göre tasnifi için bkz. Hızlı, Mefail, "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, sy. 1, s. 367-426.

nedenle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgeler yer yer kullanılsa da Bursa sicillerindeki kayıtlar tercih edilmiştir.

Osmanlı arşivleri ile ilgili araştırma ve yayınlardan yararlanılmış ve bu tür kaynaklarda yer alan belgeler de kullanılmıştır. İstanbul Belediyesi'nce yayınlanan *İstanbul Ahkâm Defterleri* bunlar arasındadır. Ayrıca Ahmed Refik'in *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, *Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı* ve *Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı* adlı eserlerine gayrimüslimlerle ilgili çok sayıda fermanı ihtiva ettiği için yer yer müracaat edilmiştir.

B- Diğer Kaynaklar

Bursa'yı ziyaret eden seyyahların eserleri de kaynaklarımız arasında yer almıştır. Bursa, Doğu ile Batı arasında önemli bir ticaret merkezi, Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti, deniz, ova ve dağ birleştiren, içinde şifalı sular bulunan, iklimi güzel bir şehir olması sebebiyle daima yerli ve yabancıların dikkatini çekmiştir. Gerek ticaret, gerekse diğer amaçlarla Bursa'ya gelenlerden bir kısmı, şehirle ilgili gözlemlerini kaleme almıştır. Yapılan bir araştırmada, Bursa'nın fethinden 1923 yılına kadarki süreçte şehri ziyaret ettikten sonra seyahatname yazan 180 kişi tespit edilmiştir. Bunlardan 5'i XIV. yüzyıl, 9'u XV. yüzyıl, 14'ü XVI. yüzyıl, 18'i XVII. yüzyıl, 14'ü XVIII. yüzyıl, 102'si XIX. yüzyıl ve 18'i XX. yüzyıla ilgilidir.⁷ Söz konusu seyahatnamelerin büyük çoğunluğunda Bursa'nın etnik yapısı, Müslüman ve zimmîlerin sayısı, demografik dağılımı ve diğer sosyal ve ekonomik hayatlarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bursa ile ilgili ilk elden kaynaklar olması bakımından önemli olduğunu düşündüğümüz bu eserlerden bir kısmına başta Bursa'daki Müslüman ve zimmîlerin nüfus ve iskan yapıları olmak üzere diğer konularda da yer yer müracaat edilmiştir.

Şer'iyye sicillerine dayalı araştırmalar da kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Bunların başında Kamil Kepecioğlu'nun *Bursa Kütüğü* adlı eseri gelmektedir. *Bursa Kütüğü*, Kepecioğlu'nun Bursa Şer'iyye Sicilleri üzerinde yıllarca çalışarak elde ettiği bilgileri diğer kaynaklardan da ilavelerle alfabetik bir düzen içinde dört cilt olarak kaleme aldığı eserdir.⁸ İçinde Bursa şehrinin değişik yönleriyle ilgili

⁷ Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington 2003, s. 99-128.

⁸ Kara, Mustafa, "Bursa'nın Arşivlerini Konuşturan Adam: Kamil Kepecioğlu", *Bursa Araştırmaları*, Bursa 2003. sy. 3, s. 23.

zengin bilgiler bulunan eser, gayrimüslimlerle ilgili de bir hayli bilgi içermektedir. 1958 yılında Halkevi'nden Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'ne nakledilen eserin, U.Ü. İlahiyat Fakültesi'nden bir grup öğretim üyesi tarafından yeni harflerle günümüz dünyasına kazandırılması çalışmaları devam etmektedir.

Bursa ile ilgili çalışmalar arasında istifade ettiğimiz eserlerden biri de Osman Çetin'in *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)* adlı eseridir. Eser, adından da anlaşıldığı üzere sicillere göre hazırlanmış olup özellikle gayrimüslimlerin ihtida etmelerini sağlayan sebepler, ihtida sonrasında mühtedilerin eski dindaşlarıyla ilişkileri ve bu konularda yaşanan problemler, gerek devletin gerekse halkın mühtedilere yönelik tutumları örnek belgelerle işlemiştir. Adı geçen eserden, çalışmamızın özellikle "Gayrimüslimlerin Dinî Hayatı" bölümünde istifade edilmiştir.

Bursa ile ilgili çalışmalar dışında gerek diğer Osmanlı şehirleri gerekse Osmanlı Devleti'nin genelindeki gayrimüslimlerle ilgili bir hayli araştırma mevcuttur. İncelememizin ilgili yerlerinde bu çalışmalardan istifade edilmiştir. Yerli ve yabancı eserlerden oluşan bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Bilal Eryılmaz'ın *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Gülnihal Bozkurt'un *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukûki Durumu (1839-1914)*, Feridun M. Emecen'in *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, Yavuz Ercan'ın *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Süreyya Şahin'in *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Macit Kenanoğlu'nun *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, Ahmet Hikmet Eroğlu'nun *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, T. Tankut Soykan'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler* adlı eserleri ve Kemal Çiçek'in *Zinmis (non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Court 1110/39h.-1698/1726* adlı henüz yayınlanmamış doktora tezi, Benjamin Braude ve Bernard Lewis'in editörlüğünde hazırlanan ve Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan ve Yahudilerle ilgili birçok makaleden oluşan *Christians and Jews in the Ottoman Empire* adlı iki ciltlik eser, Avigdor Levy'nin editörlüğünde hazırlanan ve çok sayıda makaleden oluşan *The Jews of the Ottoman Empire* adlı eser, Avram Galanti'nin *Türkler ve Yahudiler*, Moshe Sevilla-Sharon'un *Türkiye Yahudileri*, C. R. Jennings'in *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, N. J. Pantazopoulos'un *Church And Law In The Balkan Peninsula During The Ottoman Rule*, Stanford J. Shaw'ın *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* isimli eserleri.

Osmanlı Devleti'ndeki zimmîlere yönelik çıkarılan fermanlar ve şer'î mahkemelerce verilen kararlar İslâm hukuku kurallarına göre şekillenmiştir. Söz konusu ferman ve mahkeme kararlarını daha sağlıklı bir şekilde değerlendirmek için İslâm hukuku kaynaklarına müracaat edilmesi zorunludur. Bu nedenle gayrimüslimlerle ilgili konular işlendikçe ilgili yerlerde daha çok Merginani'nin *el-Hidaye*'si, Molla Hüsrev'in *Dürrü'l-Hükkâm fî Şerhi Gurari'l-Ahkâm*'ı, Vehbe Zuhaylî'nin *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, Abdurrahman el-Ceziri'nin *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkıhı*, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Hayrettin Karaman'ın *Mukayeseli İslâm Hukuku* gibi kaynak ve araştırmalarına başvurulmuştur.

İslâm hukukuyla ilgili kaynakların hemen tamamında gayrimüslimlerle ilgili bölümler bulunmaktadır. Bununla birlikte tamamen İslâm hukukunda gayrimüslimleri konu alan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Ahkamu Ehl-i Zimme* adlı iki ciltlik eseri ile Abdulkerim Zeydan'ın *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn fî Dâri'l-İslâm*, Antoine Fattal'ın *Le Statut Legal des non-Musulmans en Pays d'İslâm* adlı eseri bunlar arasındadır.

II- İSLÂM HUKUKUNDA VE OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER

A- İslâm Hukukunda Zimmet Sistemi

İslâm hukukuna göre insanlar dinleri bakımından Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak ikiye ayrılmaktadır. Gayrimüslimler de ehl-i kitap olanlar ve ehl-i kitap olmayanlar olarak iki başlık altında ele alınır. Ehl-i kitap olan gayrimüslimler, kendilerine ilâhî kitap verilmiş ve semavî dinlere mensup olan Yahudi ve Hristiyanlar, ehl-i kitap olmayanlar ise kendilerine semavî kitap verilmemiş olanlardır.⁹

İslâm dininin geldiği yıllarda Mekke toplumu büyük ölçüde ehl-i kitap olmayan putperest müşriklerden oluşmaktaydı. Peygamberimizin, halkı İslâm'a davet etmeye başlamasından sonra müşriklerin bir kısmı bu teklifi kabul ederek Müslüman olmuş, diğer bir kısmı ise eski hallerinde ısrar etmişlerdi.¹⁰ Hz. Muhammed'in müşriklerle 12 yıllık mücadelesinden sonra Medine'ye hicret gerçekleşti. Medine toplumu Mekke'nin sosyal yapısından farklıydı. Zira Mekke'de ehl-i kitap gayrimüslim pek bulunmaz iken Medine'de ehl-i kitap olan Yahudiler

⁹ Özel, Ahmet, "Gayrimüslim", *DİA*, XIII, 418.

¹⁰ Hz. Peygamber'in Müşriklerle münasebetleri konusu için bkz. Kapar, M. Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İlim Yayınları, İstanbul 1987.

bulunmaktaydı. Dolayısıyla Peygamberimizin ciddi manada ehl-i kitapla münasebetleri Medine döneminde başladı.¹¹ Mekke döneminde Habeşistan'a göç eden Müslümanlar oradaki Hristiyanlarla görüşmüş olsalar da Peygamberimizin doğrudan görüşmeleri olmamıştır.

Hz. Peygamber hicretten sonra Medine'de bir devlet kurmuştur. Böylece dinî otoriterliği yanında devlet başkanı da olan Hz. Muhammed (sav) şehirde bulunan Yahudilerle bir antlaşma yapmıştır.¹² “Medine Vesikası” olarak bilinen bu antlaşma ile şehirdeki Müslümanlarla Yahudilerin bir arada nasıl yaşayacakları belli bir düzene sokulmuştur. Söz konusu antlaşma ile şehre bir huzur ve güven ortamı gelmiş olsa da kısa bir süre sonra Yahudilerin antlaşmayı ihlal ederek müşriklerle işbirliği yapmaları sonucu antlaşma bozulmuş, bunun neticesi olarak da birkaç yıl içerisinde Yahudiler Medine'den çıkarılmışlardır.¹³

Hz. Peygamber'in devlet başkanı olarak Hristiyanlarla ilişkileri ise hicri 6. yıldan itibaren bazı hükümdarlara gönderdiği İslâm'a davet mektupları ile başlamıştır.¹⁴

Gayrimüslim halkın yaşadığı şehirlerin Müslümanlar tarafından fethedilmeye başlanmasıyla birlikte buraların sakinleri ile İslâm devleti arasındaki ilişkiler yeni bir boyut kazandı. Böylece inanca dayalı olan ayrımın yanında İslâm devletiyle olan ilişkileri bakımından da gayrimüslimler değişik adlarla anılmaya başladı. Bunlar harbi, muâhid, müste'men ve zimmi olarak dört gruptan oluşmaktadır. İslâm devletiyle her hangi bir antlaşma içinde olmayan gayrimüslim bir devletin vatandaşlarına “harbi”, İslâm devletiyle geçici bir süre antlaşma yapmış olan devletin vatandaşlarına “muâhid”, geçici bir süre İslâm devleti sınırları içinde kalmasına izin verilen gayrimüslimlere “müste'men” ve İslâm devletinin tebaası olanlara da “zimmi” denilmektedir.¹⁵

¹¹ Bostancı, Ahmet, *Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2001, s. 51.

¹² Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ) İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990, I, 188 vd.

¹³ Bostancı, age., s. 52 vd.; Atçeken, İsmail Hakkı, *Hz. Peygamber'in Yahudilerle Münasebetleri*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996, s. 108 vd.

¹⁴ Bostancı, age., s. 59. Bu davetler ve sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz. Hamidullah, age., I, 308 vd.

¹⁵ Özel, agm., XIII, 418; Panaite, Viorel, “Etnicity and Religion in the Ottoman `Ahidnames (16th-17th Centuries) Terminological Considerations”, *Chretines et Musulmans a L'epoque de la Renaissance*, (ed: Abdeljelil Temimi), Zaghuan, Mars 1997, s.202 vd.

Görüldüğü üzere harbi ve muahidler İslâm devleti topraklarının dışında, zimmîler devamlı, müste'menler ise geçici olarak İslâm devleti topraklarında yaşayan gayrimüslimlerdir. Bu nedenle İslâm hukukunda başta zimmîler olmak üzere bu iki grupta ilgili ayrıntılı hükümler oluşmuştur.

And, güvenlik, söz verme¹⁶ anlamında olan zimmet, "İslâm hakimiyetini tanımak şartı ile, Müslüman toplumun, diğer semavi din mensuplarına konuk-severlik ve koruma sağladığı süresiz olarak yürürlükte kalan bir tür sözleşmeyi ifade eder."¹⁷ Başka bir ifade ile zimmet akdi, İslâm devleti ile gayrimüslim tebaası arasında yapılan antlaşmaya denir.¹⁸ Zimmet kelimesinden türeyen zim-mî ise İslâm devletinin tabiiyeti ve himayesi altında bulunan gayrimüslimlere denilmektedir.¹⁹

Zimmet akdinin temelleri Hz. Peygamber döneminde atılmıştır. Medine'deki Yahudilerin şehirden çıkarılmalarından sonra Eyle, Ezruh, Dumetül-cendel ve Necran Hristiyanları, Makna ve Teyma Yahudileriyle yapılan anlaşmalarla gayrimüslimler kendi dinlerini ve kültürlerini muhafaza ederek İslâm toplumu içerisinde yaşama imkanına kavuşmuşlardır.²⁰

¹⁶ Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, III, 234.

¹⁷ Cahen, Cl. "Zimme", *IA*, M.E.B. Basımevi, İstanbul 1986, XIII, 566.

¹⁸ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998, s. 649.

¹⁹ Şemseddin Sami, *age.*, s. 649.

²⁰ Özel, *agm.*, XIII, 420. Zimmet akdi sonucu zimmîler İslâm devletinin tebaası olmaktadır. Böylece onlar, tebaası olduğu Müslüman devletin sınırları içinde İslâm hukukunca belirlenen kural- lar çerçevesinde belli hakları ve yükümlülükleri olan bir vatandaş olarak hayat hakkını elde etmiş olurlar. Hire'yi fethetmekle görevlendirilen Halid b. Velid, Hire halkının savaş olmadan cizye ödeme karşılığında sulh yapmak istemeleri üzerine altıbin kişiye karşılık doksanbin dinar cizye ödemeleri üzerine kendileriyle sulh yapmıştır. Halid b. Velid'in Hire halkı ile yaptığı zimmet anlaşması cizyenin dışında şu maddeleri kapsamaktadır: Müslümanlara muhalefette bulunmayacaklar, hiçbir Müslüman aleyhinde kafir lere yardım etmeyecek ve Müslümanlara ait gizli sırları düşmanlara bildirmeyeceklerdir. Onlardan birisi hastalanır, bir afete uğrar, zengin iken fakir olur, çalışamaz duruma düşer ve başkalarının yardımı ile geçinecek duruma düşerse cizyeden muaf olacağı gibi İslâm beldesi sınırları içinde olmak şartı ile ailesinin nafakası da beytülmalдан kar- şılanacaktır. Kölelerinden biri Müslüman olursa en yüksek değeri ile bir Müslümana satılacak ve parası sahibine verilecektir. Harp elbiseleri hariç Müslümanlara benzememek şartı ile istedikleri elbiseyi giyebileceklerdir. Ödemeleri gereken cizyenin toplanmasından beytülmalda teslim edil- mesine kadar her türlü işi kendi aralarından seçtikleri adamlarca yapılacaktır. Bu hususta Müs- lümanlardan yardım isterlerse bu yardım esirgenmeyecektir. Bu şartlara uymazlar ise cezalandı- rılacaklar ve zimmet anlaşması sona erecektir. Bu şartları muhafaza eder ve yerine getirirlerse diğer zimmîlere yapılan muamele kendilerine de yapılacak ve onların düşmanlara karşı korun- ması Müslüman idarecilerin görevi olacaktır. Bkz. Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, (çev: Müderris- zade Muhammed Atâ'ullah Efendi, sad: İsmail Karakaya) Akçağ Yayınları, Ankara 1982, s.321 vd.; Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, Çağ Yayınları, İstanbul 1990, s. 339.

Gayrimüslimler, zimmîlik statüsüne geçmekle bazı siyasi haklar dışında bütün medeni ve amme haklarında Müslümanlarla eşit hale gelirler ve Müslümanlar gibi bütün hususi haklardan faydalanırlar.²¹ Zimmîlerin her türlü can ve mal güvenliği tebaası olduğu devletin güvencesi altındadır.²² Devlet yetkilileri, zimmîlerin can ve mal güvenliklerini korumakla, onlara yapılacak dahili ve harici haksız davranışları önlemekle mükelleftirler.²³ Nitekim Peygamberimiz (sav) bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “*Bir zimmîyi haksız yere öldüren cennetin kokusunu duymaz. Halbuki onun kokusu kırk yıllık yoldan duyulabilir.*”²⁴ Başka bir hadiste de Peygamberimiz, bir zimmîye zulmeden, gücünün üzerinde yük yükleyen ve isteği dışında ondan zorla bir şey alan kişiye kıyamet gününde bizzat kendisinin hasım olacağını belirtmiştir.²⁵ Bir zimmîyi öldüren Müslümanın kısas edilmesini isteyen Hz. Ali “*Kendisine zimmetimizi verdiğimiz bir kimsenin kanı bizim kanımız gibidir. Diyeti de bizim diyetimiz gibidir*” demiştir.²⁶ Hanefî mezhebine göre bir Müslümanın bir zimmîyi öldürmesi durumunda kendisine kısas uygulanır.²⁷ Ayrıca İslâm hukukuna göre zimmînin malının bir Müslüman tarafından çalınması durumunda had cezası uygulanır.²⁸

İslâm hukukuna göre devlet başkanlığı, ordu komutanlığı ve hâkimlik gibi yüksek dereceli makamların dışında zimmîlere devlet işlerinde vazife verilebilir.²⁹ Maverdi, zimmîlere tenfiz vezirliğinin³⁰ verilebileceğini belirtmektedir.³¹ İslâm tarihi boyunca uygulama da bu istikamette olmuştur.

²¹ Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Dâru'lislâm Darulharb*, İklim Yayınları, İstanbul 1991, s. 315

²² el-Kardavi, Yusuf, *Ğayru'l-Müslimîn fî Müctemî'i-l İslâm*, Beyrut 1985, s.7; Zeydan, Abdü'l-Kerim, “İslâm Hukukuna Göre Zimmîler”, (çev: Hasan Güleç), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1994, sy. VIII, s. 435.

²³ el-Kardavi, age., s. 9 vd.

²⁴ Buhari, Cizye, 5.

²⁵ Ebu Davud, Haşac, 33.

²⁶ el-Kardavi, age., s. 13.

²⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmîyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., III, 426; Özel, agm., XII, 421.

²⁸ Ceziri, Abdurrahman, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhi*, (çev: Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 3118; el-Kardavi, age., s. 19; Özel, agm., XIII, 421.

²⁹ el-Kardavi, age., s. 22; Zeydan, agm., s. 434.

³⁰ Tenfiz vezirliği, sınırları devlet başkanı tarafından çizilen işleri yapmakla yükümlü kişilere denilmektedir. Bkz. Ebu'l-Hasan el-Maverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, (çev: Ali Şafak) Bedir Yayınevi, İstanbul 1976, s. 30; Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayhan Yayınevi, İstanbul 1999, s. 140.

³¹ el-Maverdi, age., s. 32.

Zimmîlerin sahip oldukları önemli haklardan birisi de inanç ve ibadet hürriyetidir. Daha sonra ayrıntılarıyla ele alınacağı üzere Kur'an'daki "*dinde zorlama yoktur*" ayeti gereğince gayrimüslimlerin zorla Müslümanlaştırılması yasaklanmıştır. Gayrimüslimler, zimmîlik statüsüne kavuşmadan önce sahip oldukları inançlarını devam ettirebilir, bu konuda herhangi bir baskıyla karşılaşmazlar.³² Barış yoluyla fethedilen topraklarda zimmîlere ait mabetler kendilerine bırakılmış ve bu çerçevede Hz. Peygamber (sav), kendileriyle barış yaptığı Hristiyanların mabetlerinin yıkılmayacağı konusunda garanti vermiştir.³³ Ancak İslâm hukukçularının genel kanaatine göre istisnalar dışında yeni mabet yapmalarına izin verilmemiştir.³⁴ Buna karşılık tahrip olan veya yıkılan mabetlerini eski şeklini değiştirmemek şartıyla tamir edebilmişlerdir.³⁵ Zimmîlerin mabetlerinde yapacakları ibadetlere ise müdahale edilmez.³⁶

Zimmîlerin ikamet ve seyahat hakları da mevcuttur. Müslümanlarca kutsal kabul edilen Harem bölgesinin dışında kalan yerlerde ticaret veya başka amaçlarla seyahat etmelerinde bir engelleme söz konusu değildir.³⁷ Şehirlerde kendilerine has mahallelerde oturabilecekleri gibi Müslümanlarla aynı mahalleyi paylaşmalarında da İslâm hukuku açısından bir mahzur görülmemiştir.³⁸

Zimmîler evlenme, boşanma, miras, vasiyet gibi aile hukukuyla ilgili meselelerde kendi hukuklarına tabidirler. İslâm hukukçuları bu meseleyi "*onlara ve din olarak benimsediklerine dokunmamakla emrolunduk*" ifadesiyle özetlemişlerdir.³⁹ Emevi halifelerinden Ömer b. Abdulaziz'in Hasan el-Basri'ye zimmîlerin İslâm hukuku bakımından geçersiz sayılan nikahlarına devletin müdahale edip etmeyeceği konusundaki görüşünü sorunca Hasan el-Basri "*Onlar kendi inançlarına göre yaşayabilmek için bize cizye ödüyorlar*" cevabını vererek bu

³² Bozkurt, Gülnihal, "İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukuki Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara 1988, c. 3, sy. 1-4, s. 124.

³³ Öztürk, Levent, "Kilise (İslam Tarihi)", *DİA*, XXVI, 14.

³⁴ Akman, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri" *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, (haz. Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 233.

³⁵ Düздаğ, M.Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s. 168.

³⁶ Akman, Mehmet, "Kilise (Fıkıh)", *DİA*, XXVI, 17.

³⁷ Ebu Hanife'ye göre zimmîlerin Harem bölgesine girmeleri yasak değildir. Bkz. Zuhayli, Vehbe, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, (müt. A. Efe, B. Eryarsoy ve diğerleri), Risale Yayınları, İstanbul 1994, VIII, 209.

³⁸ Zeydan, Abdulkerim, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn fî Dâri'l-İslâm*, Beyrut 1988, s. 78.

³⁹ Özel, age., s. 332.

konuda zimmîlere müdahale edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁰ Bununla birlikte özel hayatlarını ilgilendiren meselelerde isterlerse şer'î mahkemelere de başvurabilirler. Ancak zimmîlerin şer'î mahkemeye başvurmaları durumunda kendilerine İslâm hukuku kuralları uygulanır.⁴¹ Zimmîlerle Müslümanların arasında çıkan ihtilaflarda ise karar mercii şer'î mahkemelerdir.⁴²

Zimmî statüsünü kazanan gayrimüslimler İslâm devletinin egemenliğini kabul ettiklerinin nişanesi olarak tebaası oldukları devlete cizye ödemeyi taahhüt etmektedirler. Ancak kadınlar, çocuklar, yaşlılar, çalışmayacak durumda olan hastalar ve cizye ödeyemeyecek durumda olan fakirlerden cizye alınmamıştır.⁴³ Zimmîler, ödedikleri cizye mukabilinde askerlik hizmetinden muaf olurlar.

Cizye ödemeyi kabul eden gayrimüslim, zimmîlik vasfını kazanmış olmaktadır. Ancak bu tür vergilerin alınması zimmet akdi içerisinde ikinci derecede bir faktördür. Zira *“gayrimüslimlerle anlaşma yaparak kendilerinde İslâm ülkesine güvenlik içinde hayatlarını sürdürme imkanının verilmesindeki esas âmil, barışın sağlanması ve Müslümanların içinde yaşayacak olan gayrimüslimlerin, zaman içinde İslâm'ı ve Müslümanları iyice tanıyarak kendi istekleriyle Müslüman olmalarına imkan verilmesidir.”*⁴⁴

Zimmîlik statüsü süreye bağlı değildir, müebbetir. Yani zimmet akdi yapılırken *“şu kadar zaman için bu anlaşma yapılmaktadır”* gibi zaman dilimi belirtilmez. Eğer yapılan zimmet akdi için bir vakit belirlenirse akit geçerli olmaz.⁴⁵ Bununla birlikte zimmîlik durumunu düşüren durumlar da vardır. Bir gayrimüslimin Müslüman olması durumunda zimmîlik statüsü sona erer. Zira artık bu şahıs İslâm cemaatine katılmıştır. Anlaşma halinde olduğu devletten ayrılarak Müslüman olmayan bir devlete sığınanların da zimmeti düşer. İsyan ederek Müslüman beldelerinden bir yeri ele geçirmeye çalışmak ve cizye ödemeyi reddetmek de zimmet akdinin sona ermesine sebep olan fiillerdendir.⁴⁶

Kimlerle zimmet akdinin yapılacağı da İslâm hukukunca belirlenmiştir. Gayrimüslimlerden ehl-i kitap olan Yahudi ve Hristiyanlarla zimmet akdinin ya-

⁴⁰ Aydın, M.Akif, “Osmanlı'da Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, I, 420.

⁴¹ Özel, age., s. 355.

⁴² Özel, age., s. 340.

⁴³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Alıkanu Ehli'z-Zimne*, Beyrut 1983, I, 48 vd.; Zuhayli, age., VIII, 205.

⁴⁴ Karaman, age., III, 234.

⁴⁵ Zuhayli, age., VIII, 204.

⁴⁶ Bilmen, age., III, 430.

pılabileceği konusunda ittifak vardır. Ayrıca Mecusilerle de bu akdin olabileceği belirtilmektedir.⁴⁷ Mürtedler ve Arap müşrikleri ile zimmet akdinin yapılmaya-acağı konusunda da İslâm hukukçuları müttefiktirler.⁴⁸

Kendilerine verilen izinle İslâm devleti topraklarında geçici olarak kalma hakkına sahip olan müste'menlerin durumu da İslâm hukuku kaynaklarında yer almıştır.⁴⁹ Müste'menlerin İslâm hukukundaki statüleri büyük ölçüde zimmîlere benzer niteliktedir. Ticaret veya başka amaçlarla geçici olarak İslâm ülkesinde bulunan müste'menler, burada ikamet ettikleri sürece insanca yaşayabilmeleri için gerekli bütün hususi ve amme haklarından faydalanırlar. Zimmîler gibi onlar da devletin koruması altındadırlar.⁵⁰

B- Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler, İslâm hukukunun zimmîler için belirlediği hükümler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Daha önceki İslâm toplumlarında zimmîlere yapılan muamelenin benzeri, İstanbul'un fethinden önce Osmanlı Devleti'ndeki zimmîlere de uygulanmıştır. İstanbul'un fethinden sonra ise zimmîlerle ilgili olarak, İslâm hukuku açısından bir değişikliğe tabi tutulmakla birlikte biraz daha farklı bir uygulamaya gidilerek millet sistemi oluşturulmuştur.

Millet sistemine göre zimmîler, din ve mezhep esasına göre tasnife tabi tutulmuş ve Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olmak üzere üç ayrı millet olarak kabul edilmiştir. Böylece gayrimüslimlerin devletle olan ilişkileri yeni bir yapıya kavuşturulmuştur. XVIII. asırdan itibaren Katolikler ve Protestanlar da millet sistemi içerisindeki yerlerini almışlardır.⁵¹ Bu sistemle gayrimüslimlerin idare edilmesi daha kolay hale gelmiştir. Zira daha önce devlet bir bütün olarak gayrimüslimler ile muhatap iken, şimdi bölümlere ayırmış ve her birinin başında devlete karşı cemaatinden sorumlu olan liderlerle muhatap olmaya başlamıştır. Bu sistemle, gayrimüslimler bakımından İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı haklarda bir kayıp olmamışken, devletin zimmî tebaayla olan ilişkilerinin düzene girmesi sağlanmıştır.

⁴⁷ Zeydan, age., s. 22.

⁴⁸ Zuhayli, age., VIII, 204; Karaman, age., III, 236.

⁴⁹ Zeydan, age., s. 39 vd.

⁵⁰ Özel, age., s. 318.

⁵¹ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s. 68-75.

Doğu (Bizans) ve Batı (Roma) kiliseleri arasında yaşanan problemler sonucunda Patrik II. Anastasios istifa etmiş ve Ortodoks dünyasının liderliği boş kalmıştı.⁵² İstanbul'un Osmanlılar'ın eline geçmesiyle birlikte Fatih, daha önce dağılmak üzere olan Ortodoks kilisesini yeniden canlandırmak amacıyla Rumlardan, boş olan patriklik makamına yeni bir patrik seçmelerini istedi. Bunun üzerine Rumlar kendi dinî kurallarına göre Georgios Scholarios'u "Gen-nadios" ünvanıyla patrik olarak seçtiler. Fatih Sultan Mehmet bu seçimi onayladı ve cemaate haklarını içeren bir de ferman verdi.⁵³ Ayrıca Rumeli ve Anadolu'nun yanında Mısır, Suriye, Filistin, Kıbrıs ve Rus Ortodokslarının idaresini de İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikliği'ne bağladı.⁵⁴ Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hristiyanlar kendilerine tanınan imkânlar bakımından memnundular. Zira birçok bakımdan koruma altına alınmışlardı.⁵⁵

1461 yılında ayrı bir millet olarak kabul edilen Ermeniler için de bir patrikhane kurulmuş ve söz konusu millete patrik olarak Bursa Metropolitdi Ovakim tayin edilmiştir.⁵⁶ Ayrıca Süryani, Habeş ve Kıbtî kiliseleri de Ermeni patrikha-

⁵² Tekindağ, Şehabeddin, "Patrik ve Patrikhane Hakkında Düşünceler", *Türk Kültürü*, Haziran 1965, sy. 32, Yıl, 3, s.509; aynı müellif, "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 1968, sy. 1, s. 52; Şahin, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1990, s. 52.

⁵³ Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Basınevi, Ankara 1989, s. 12.

⁵⁴ Braude, Benjamin.-Lewis, Bernard, "Introduction", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 12; Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 21; Ercan, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.156.

⁵⁵ Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, E.J. Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s. 41.

⁵⁶ Gürün, Kamuran, *Ermeni Doşyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 55. Benjamin Gürün, Ermeni tarihçisi Mike'yel Ç'amç'ean'ın Ermeni Tarihi adlı eserine dayanarak verdiği bir bilgide Fatih'in daha önce Bursa'da iken iyi ilişkiler kurduğu Ermeni Metropolitdi Ovakim'e "Şayet bir gün İstanbul'u feth edersem seni Ermenilerin başına getireceğim" sözünü verdiğini ve İstanbul'un fethinden sonra bu sözünü yerine getirdiğini belirtmektedir. Bkz. Braude, Benjamin, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: Benjamin Braude- Bernard Lewis), Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 81. Y.G. Çark'da Ovakim'in, Fatih'in şahsi dostu olduğunu belirtmektedir. Bkz. Çark, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953, s. 8. Ancak Fatih'in İstanbul'u fethetmeden önce Bursa'ya gitmediğini belirterek bu iddiayı kabul etmeyenler de vardır. Bkz. Göyünç, Nejat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X,234.

nesine bağlandı. Ortodokslara verilen hakların aynısı Ermeni Patrikhanesi'ne de tanındı.⁵⁷

Rumlar ve Ermenilerden sonra millet olarak tanınan üçüncü grup ise Yahudilerdir. Fetihden sonra Yahudilere hahambaşı olarak Moşe Kapsali tayin edildi ve kendisine cemaatini idare etme yetkisi verildi.⁵⁸ Osmanlı Devleti'nde Yahudilere verilen hakların genişliği nedeniyle dünyanın birçok yerinde baskı gören Museviler Osmanlı Devleti'ne gelmeye başladılar.⁵⁹

Kuruluşundan beri Osmanlı Devleti sultanları zimmilere, İslâm hukukunun sınırları içinde muamele etmişler ve topraklarında barındırdığı gayrimüslimlere verdikleri haklar bakımından muasırı liderler içerisinde en iyiler arasında yer almışlardır.⁶⁰ Bu gerçek, yabancı araştırmacıların da daima dikkatini çekmiştir.⁶¹ Nitekim İslâm araştırmalarında önemli bir yeri olan Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* adlı eserinde Osmanlı yöneticilerinin zimmilere yönelik tutumlarıyla ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: “*Alt tabakadan idare organlarının keyfi hareketlerine karşı merkezî idarenin kolayca yardıma çağrılabilirdiği hükümet merkezinde ve civarında milliyetlerine ve mezheplerine göre millet halinde toplanan Hristiyanlar; bilhassa Rumlar “Rum milleti” tam bir siyasi ve dini hürriyete malik idiler. Onların patrikleri Osmanlı hakimiyeti devrinde evvelce Bizansta malik oldukları salahiyyet ve nüfuzdan daha geniş bir nüfuza bile sahipti. Vaftizler, evlenmeler, cenaze merasimleri ve hac açıktan açığa ve ekseriya parlak bir şekilde icra ediliyordu. Büyük yortu günlerinde Türk hükümeti dini merasimin bir engele maruz kalmadan icra edilmesi için kilise kapılarına kendiliklerinden yeniçeri nöbetçiler koyuyorlardı.*”⁶²

⁵⁷ Eryılmaz, age., s. 22.

⁵⁸ Sharon, age., s. 38.

⁵⁹ Bozkurt, age., s. 13.

⁶⁰ Miroğlu, İsmet, “Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı”, *Tarih Boyunca Türkler’de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 74.

⁶¹ Vojtech Kopcan Osmanlı idarecileriyle ilgili şunları ifade etmektedir: “...Osmanlılar’ın ile gelen yöneticilerinin çoğu gerçekten derviş tabiatlı kişilerdi; onlar siyasi görüşlerini dini ve ahlaki ilkelerle bağdaştırmış olup hem reayanın hem de önemli kişilerin Allah tarafından yaratıldığına, bu nedenle halkı korumaları ve reaya karşı görevlerini yerine getirmeleri gerektiğine inanırlardı.” Bkz. Kopcan, Vojtech, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Orta Avrupa Eyaletlerinde İnsani Değerler ve Yasalara Saygı”, *Tarih Boyunca Türkler’de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 378.

⁶² Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (ter: Neşet Çağatay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1954, I, 330.

Osmanlı Devleti'nde zimmîlere İslâm hukukunun yanında örfî hukuk da uygulanmıştır. Zaman zaman zimmîlerle ilgili çıkarılan fermanlar, büyük ölçüde İslâm hukukuna uygun olmakla birlikte devlet idarecilerinin görüşlerini de yansıtmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, İslâm hukukuna göre zimmîler, aile hukukunu ilgilendiren meselelerinde kendi dinî hükümlerine bağlı idiler. Millet sistemiyle birlikte bu konuda herhangi bir değişiklik yapılmamış ve zimmîler, evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi meselelerini yine kendi dinî hükümlerine göre çözmüşlerdir.⁶³ Bununla birlikte istemeleri halinde Osmanlı mahkemelerine de başvurma hakları vardı ki şer'îye sicillerinde onbinlerce gayrimüslimin hemen her konuda şer'î mahkemelere başvurduğu ve meselelerine İslâm hukukuna göre çözüm istedikleri görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin dinleriyle ilgili meseleler cemaat reislerine bırakılmıştır. Âyinlerin düzenlenmesi, din adamlarının seçilmesi ve azledilmesi, mabetlerin gelir ve giderleri, çocukların eğitim-öğretimleri gibi konular zimmîlerin iç işlerinden kabul edilerek bunlarla ilgili uygulama ve düzenleme yetkisi patrik ve metropolitlere verilmiştir.⁶⁴ İstisnaların dışında yeni mabet inşa edilmesine müsaade edilmemekle birlikte eskiyen ve tahrip olan kilise ve havraların eski şekillerinin değiştirilmemesi şartıyla tamir edilmelerine imkân tanınmıştır.⁶⁵

Millet sistemiyle birlikte gayrimüslimler, cemaat olarak kimliklerini devam ettirme imkânını bulmuşlardır. İlber Ortaylı'nın ifadesiyle "*Millet kompartutanına mensup olan kimse; modern toplumdaki azınlığın aksine bazı davranış ve tutum sergiler. Bu aidiyet fertlere aile ve sülale ve cemaat içinde bir güvenlik ve hatta vakar verir. Kendi toplumsal grubu içinde kendi ananesi ve babadan sözlü kültürü içinde yaşar. Kompartutanlar arasında ilişki azdır, çatışma azdır. Modern toplumdaki azınlık ferdi gibi çevre ile didişme, kimlik ispatı, asimile olma (çoğunluk tarafından emilme) veya asimilasyona karşı direnme dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme gibi durumlar söz konusu değildir....*"⁶⁶

⁶³ Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, 210.

⁶⁴ Reşit, Ahmet, *Ekallivetlerin Himayesi*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1933, s. 30.

⁶⁵ B.Ş.S. (Bursa Şer'îye Sicilleri) B242/59b.

⁶⁶ Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 217.

Osmanlı Devleti'nde çok sayıda müste'men vardı. Yabancı devlet görevlileri ve ticaret için Osmanlı topraklarına gelen müste'menlerin durumu devletlerarası anlaşmalarla belirlenmiştir. 1535 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla bu devletin vatandaşı olan tüccarın her türlü davalarında Fransız konsoloslarının yetkili olduğu kabul edilmiştir.⁶⁷ Yabancı tüccarın Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmeleri için değişik tarihlerde Fransa dışında başka devletlere de ticaret ahidnameleri verilmiştir.⁶⁸ Bu ahidnameler kapsamında ülkeye gelen yabancılar (müste'menler), *"Osmanlı suları ve topraklarında kendi bayraklarını taşıyarak serbestçe ticaret yapabilecekleri, hiç kimse tarafından rencide edilmeyecekleri; gemilerinin kazaya uğraması halinde ilgililer tarafından kendilerine gereken kolaylık gösterileceği gibi mallarına da dokunulmayacağı; kanuni gümrüklerini ödedikten sonra başka her hangi bir vergi ve resim talebinde bulunulmayacağı; hiç kimsenin bir vatandaşının borcundan sorunlu tutulmayacağı; kendi aralarındaki davalara konsolosları tarafından bakılacağı, Osmanlı tebaasıyla olan anlaşmazlıklarının mahalli mahkemelerde, dava konusunun 4.000 akçeyi geçmesi halinde İstanbul'da görüleceği garantisi veriliyordu."*⁶⁹

Gerek İslâm hukukundaki zimmet kavramı gerekse Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemi uygulamasının Osmanlı topraklarında yaşayan zimmîler ve müste'menlere ne şekilde uygulandığı ilerleyen bölümlerde örneklerle gösterilmeye çalışılacaktır.

III- BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER

A- Nüfusu

Bursa, fethedilmesinden sonra başka bölgelerden gelip yerleşen insanlarla kısa bir süre içinde Müslümanların çoğunlukta olduğu, ancak gayrimüslimlerin de bulunduğu bir şehir oldu. Şehirdeki gayrimüslimler Yahudi ve Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Hristiyanlar da çoğunlukla Rum ve Ermenilerden oluşuyordu.⁷⁰

⁶⁷ Aydın, agm., I, 428.

⁶⁸ Kütükoğlu, Mübahat S., "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*. Ankara 1999, III, 329 vd.; Panaite, Viorel, "Osmanlı-Leh Ahidnamelerinde Ticaret ve Tüccarlar (1489-1699)", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, III, 342 vd.

⁶⁹ Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, I, 574.

⁷⁰ Bursa'nın nüfusunu belirlemek için başvurulabilecek en önemli kaynaklar farklı tarihlerde değişik sebeplerle hazırlanan tahrir kayıtlarıdır. İlk dönemlere ait tahrir defterlerinden bir kısmı Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli tarafından "Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I"

Arşiv kayıtlarına göre Bursa, Fatih Sultan Mehmet zamanında 5.000 avarız hanesine sahipti ki bu da 30.000 kişilik bir nüfusa tekabül etmektedir. XV. asrın sonlarında 1487 yılında hane sayısı 6.556'ya çıkmıştır.⁷¹ Bu rakamlara Müslümanların yanında Hristiyan ve Yahudiler de dâhildir. 1523 yılına ait tahrir defterinde 6.004 haneden 69'u Hristiyan iken 117'si Yahudilerden oluşmuştur. 1573 yılında ise şehir 12.097'si Müslüman, 427'si Hristiyan ve 308'i Yahudi olmak üzere toplam 12.832 haneden oluşmaktaydı.⁷² İncalcık, Bursa'da XVI. yüzyılın başlarında 400 Hristiyan, 600 Yahudi olmak üzere 1.000, bu yüzyılın ikinci yarısında ise 3.000 Hristiyan, 1.500 Yahudi olmak üzere toplam 4.500 gayrimüslim olduğunu belirtmektedir.⁷³

XVII. asrın başlarında Bursa'da bulunan Polonyalı Simeon şehirde Ermenilere ait 300 hane bulunduğunu belirtmiştir.⁷⁴ Yine bu yüzyıla ilgili bilgi veren Wheler, Bursa'da Rum ve Ermenilerin Yahudilere göre daha az olduklarını belirtmektedir. Ona göre 1675 yılında şehirde 40.000 Türk, 12.000 Yahudi ile az sayıda Rum ve Ermeni yaşamaktaydı. Hristiyanların Yahudilerden daha az oluşunun sebebini de şehrin fethi sırasında Hristiyanların direnmelerinden dolayı kendilerinden çift haraç alınması olarak belirtmektedir.⁷⁵

XVIII. asrın başlarında Bursa'da bulunan Tournefort, şehirde Müslümanların 10-12.000, Yahudilerin 400, Ermenilerin 500 ve Rumların 300 haneleri olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶ Niebuhr ise 1767 yılında Bursa'da Müslümanların 19.000, Ermenilerin 1.200, Rumların 700, Yahudilerin ise 400 hane olduklarını belirtmektedir.⁷⁷ XVIII. asrın sonlarında 1793 yılında Bursa'ya gelen Brenner ise ken-

adıyla yayınlanmıştır. Çalışma dönemimiz olan XVIII. yüzyılda tahrir yapılmamıştır. Bkz. Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, B.D.İ.E. Yayınları, Ankara 1997, s. 7. XIX. yüzyılda ise ilki 1831 olmak üzere birkaç kere nüfus sayımı yapılmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Karal, age., 6-13; Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 41 vd. Arşiv kayıtlarının dışında nüfusla ilgili bilgi alınabilecek en önemli kaynaklar değişik zamanlarda şehri ziyaret eden seyyahların eserleridir.

⁷¹ İncalcık, Halil, "Bursa", *DİA*, VI, 447.

⁷² Barkan, Ö. Lütfi-Meriçli, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998, s. 9.

⁷³ İncalcık, Bursa, VI, 447.

⁷⁴ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1999, s. 40.

⁷⁵ Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 540.

⁷⁶ Lowry, age., s. 35.

⁷⁷ Akdemir, Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Millî Kültür*, sy. 64, s. 100.

disine 6.000 Ermeni, 3.500 Rum, 1.200 Yahudi geri kalanı Müslüman olmak üzere şehrin 100.000 nüfuslu olduğu söylendiğini, ancak bu rakamın biraz abartılı bulunduğunu söylemektedir.⁷⁸

1831 yılı nüfus sayımına göre Bursa'da 10.532 Müslüman, 5.586 gayrimüslim tespit edilmiştir.⁷⁹ 1838 yılı Bursa'sıyla ilgili bilgi veren Robert Walsh, 75.000 nüfuslu şehrin 11.000'ini gayrimüslimlerin oluşturduğunu belirtmiştir.⁸⁰ Poujoulat ise 1840 yılında Bursa'da 90.000 Türk, 5.000 Rum, 3.000 Ermeni ve 2.000 Yahudi olduğunu ifade etmektedir.⁸¹ Ubicini de XIX. asrın ortalarında Bursa'da beşte biri gayrimüslim geri kalanı Müslüman olmak üzere nüfusun takriben 100.000 olduğunu belirtmektedir.⁸² 1892 yılına ait salnamede Bursa'nın nüfusu 5.158'i Rum, 7.541'i Ermeni, 2.548'i Yahudi ve geri Müslüman olmak üzere 76.000 olarak gösterilmiştir.⁸³

Bursa'da Ermeni, Rum ve Yahudilerden başka farklı etnik gruplara mensup insanlar da yaşamaktaydı. Özellikle köle ve cariye olarak şehre gelen yabancının sayısı az değildi. Şer'iyye sicillerinde hür veya köle ihtida eden pek çok kişinin, Macar, Arnavut, Çerkez, Rus, Habeş, Leh, Romen gibi değişik ırklardan olduğu görülmektedir.⁸⁴ Buna, ticaret ve seyahat gibi vesilelerle Bursa'ya gelen ve geçici olarak burada kalan ya da şehre yerleşen farklı etnik kökenlilerin varlığını da eklemek gerekir. Özellikle XIX. yüzyıl sonlarına doğru yabancı okulların açılması ve misyonerlik faaliyetlerinin artması sebebiyle farklı etnik kökenden insanların sayısında artış olmuştur. Nitekim 1896 senesine ait bir haritada Bursa'da 47.478 Müslüman, 6.374 Ermeni, 4.917 Rum, 2.794 Yahudi, 701 Katolik, 161 Protestan, 12 Latin, 22 Bulgar, 1.271 ecnebi olmak üzere şehrin toplam nüfusu 63.930 kişi olarak belirtilmiştir.⁸⁵

⁷⁸ Günaydın, N.-Kaplanoglu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, Bursa 2000, s. 77.

⁷⁹ 1831 yılındaki nüfus sayımı vergi ödeyecek durumda olanları kapsamaktadır. Bkz. Karal, age., s. 95-99.

⁸⁰ Walsh, Robert, "Bursa, Uludağ ve Emirsultan", (çev: Süha Sertabiboğlu), *Bir Masaldı Bursa*, (haz: Engin Yenal) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 349.

⁸¹ Günaydın-Kaplanoglu, age., s. 107.

⁸² Ubicini, J.H.A., *1855'te Türkiye*, (çev: Ayda Düz), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, I, 51.

⁸³ İnalçık, agm., VI, 447.

⁸⁴ Çetin, Osınan, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, IV, 272.

⁸⁵ Çetin, agm., IV, 273.

B- Yerleşim Alanları

1- Hristiyanların Yaşadığı Mahalleler

a- Rumların Yaşadığı Mahalleler

Bursa fethedilmeden önce şehrin sakinleri Rumlardan oluşmaktaydı. Fetihten sonra Rumlardan bir kısmı Bursa'dan ayrılmış, diğer bir kısmı ise şehirde kalmışlardı. Rumlardan boşalan evlere Müslümanlar yerleştirilmiştir.⁸⁶ Şehirde kalan Rumlar ise Hisar dışında iskan edilmişlerdir.

Rumların oturduğu mahalleler çoğunlukla Hisar'ın batısında Hisar'dan Muradiye'ye kadar olan kısım ile Çakırhamam'dan Altıparmak'a kadar olan bölgede yer alan Demirkapı, Kayabaşı, Balıkpazarı⁸⁷ ve Kırknerdiven⁸⁸ mahalleleri idi. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin isim vermeden bahsettiği dokuz Rum mahallesi arasında bunlar da yer almış olmalıdır. Rumlara ait üç kilise de Demirkapı, Kayabaşı, Kırknerdiven mahallelerinde bulunuyordu. Bunlardan başka diğer mahallelerde de Rumlar yaşamaktaydı. Altıparmak da Rumların yoğunlukta oldukları mahalleler arasındadır.⁸⁹

Bursa'nın bir ticaret merkezi hâline gelmesi ve güvenliğinin daha iyi sağlanmış olması sebebiyle değişik şehirlerde yaşayan Rumlar şehre göç ettiler. İstanbul'un fethinden sonra şehri terk eden Rumlardan bir kısmı da Bursa'ya geldiler.⁹⁰ İlerleyen yüzyıllarda Bursa'ya göç eden Rumlar, şehrin kenarlarında yeni mahalleler oluşturdular.⁹¹ Nitekim şer'iyye sicillerinden yapılan çalışmalarda Umurbey, Kayhan, Kocanaib, Karamani, Hacıilyas, Dayıoğlu, Ulucami, Maksem, Orhan, Hocaenbiya, Azebbey, Yahşibey ve Ahmedbey mahallelerinde de Rumların yaşadığı görülmektedir.⁹²

⁸⁶ Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, (yay: F. R. Unat- M. A. Köymen), T.T.K. Basımevi, Ankara 1987, I, 159.

⁸⁷ Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2006, s. 115.

⁸⁸ Kaplanoğlu, Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, İstanbul 1996, s. 32 (Bursa Yer Adları).

⁸⁹ Hasan Tâib, *Mir'ât-ı Bursa*, Hudâvendigâr Vilayeti Matbaası, 1323, s. 22.

⁹⁰ İstanbul'un fethi sırasında buradaki çatışmalardan kaçan Rumlardan bir kısmı Bursa'ya gelmiştir. Bkz. Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (çev: M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan) T.T.K. Basımevi, Ankara 1990, I, 53.

⁹¹ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s. 25.

⁹² Çetin, age., s. 25; Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları*, s. 32.

b- Ermenilerin Yaşadığı Mahalleler

Ermeniler Bursa'ya şehrin fethedilmesinden sonra gelmişlerdir. Zira yukarıda da belirtildiği üzere fetihten önce şehrin sakinlerini Rumlar oluşturmaktaydı. Bursa'ya ilk gelen Ermeniler, Orhan Gazi'nin Kütahya'dan davet ettiği gruptur.⁹³ Kepecioğlu ise Çelebi Sultan Mehmet'in Yeşil Camii'ni yaptırdığı sırada kış günlerinde mescide gelen Müslümanların ayakkabılarının çamurlarını, yazın ise tozlarını silmeleri için on hanelik bir Ermeni grubunu getirttiğini ve kendilerine Yeşil İmareti'nden yiyecek tahsis eyleyerek mescidin civarına iskan ettiğini belirtmektedir.⁹⁴

Bursa'nın birçok mahallesinde yerleşmiş olan Ermeniler özellikle Setbaşı, Mollaarap, Çobanbey, Namazgah, Karaağaç ve Kurdoğlu mahallelerinde yoğunlaşmışlardır.⁹⁵ Evliya Çelebi'nin bahsettiği yedi Ermeni mahallesi arasında muhtemelen bunlar da yer alıyordu.

2- Yahudilerin Yaşadığı Mahalleler

Bursa'da Yahudilerin varlığı M.Ö. 79 yılına kadar çıkabilmektedir.⁹⁶ Bursa'nın kuşatıldığı sırada şehri terk eden Yahudiler, fetihten sonra Orhan Gazi'nin daveti üzerine tekrar Bursa'ya yerleştiler.⁹⁷ Bursa'ya yerleşen Yahudiler çevre illerdeki dindashlarını da davet ederek bir kısmının buraya yerleşmelerini sağladılar.⁹⁸ Ayrıca şehrin gelişmesini sağlamak isteyen Orhan Gazi'nin komşu ülkelerdeki, özellikle işçi ve tacirleri davet etmesi üzerine Bizans topraklarında ve Şam'da yaşayan Yahudiler de Bursa'ya gelmiştir.⁹⁹ Bursa'ya gelen Yahudilere Orhan Gazi'nin özel izniyle bir mahalle kurmaları ve bir sinagog yapmalarına müsaade edilmiştir.¹⁰⁰ Shaw, Bursa Yahudilerinin şehrin fethi sırasında Orhan Gazi'ye yardım ettiklerini, bu nedenle mükafat olarak fetihten sonra kendilerine

⁹³ Kaplanoğlu, Raif, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 88 (Osmanlı).

⁹⁴ Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kültürü*, II, 41.

⁹⁵ Çetin, age., s.26; Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları*, s. 33.

⁹⁶ Galanti, Avrain, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul 1947, s.11; Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1993, s. 50.

⁹⁷ Sharon, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 31.

⁹⁸ Galanti, Avrain, "Bursa'nın Fethi ve Museviler", *Yeni Mecmua*, sy. 9-75, İstanbul 1973, s. 184.

⁹⁹ İlyas, "Türk Hakimiyetinde Yahudiler", *Dergah Mecmuası*, İstanbul 1338, II, 134.

¹⁰⁰ İlyas, agm., s.134; Sharon, age., s.32.

bir sinagog inşa etme ve bir Yahudi mahallesi kurmalarına izin verildiğini belirtmektedir.¹⁰¹

Daha sonraki yıllarda da Bursa'ya Yahudi göçü devam etmiştir. 1492 yılında İspanya'dan sürülen ve Osmanlı ülkesine kabul edilen Yahudilerden bir kısmı da yine Bursa'ya yerleşmiştir. Böylece şehirdeki Yahudi nüfusu iyice artmış oldu. Örneğin, 1487 yılına ait tahrir defterinde Pazar-ı Mahi Mahallesi'nde sadece bir Yahudi hanesi olduğu kayıtlıdır. Daha sonra Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları Kuruçeşme Mahallesi'nde 13 Hristiyan ailesine karşın hiç Yahudi ailesi bulunmamaktadır.¹⁰² Ancak daha sonraki sayımlarda Kuruçeşme Mahallesi'ndeki Hristiyan hanelerin sayısında önemli bir değişiklik olmazken Yahudi haneleri 1521 yılında 117, 1573 yılında yapılan tahrirde ise 308'e çıkmıştır.¹⁰³

Bursa, cemaatle Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin ilk şekillendiği yer olduğu için Yahudiler tarafından daima tercih edilen bir şehir olmuştur. Bursa'daki Yahudilerin rahat bir hayat içinde oldukları gerçeği yabancı ülkelerdeki dindaşlarına da ulaşıyor ve bu nedenle dışarıdan Osmanlı ülkesine gelen Yahudiler daha çok Bursa'yı tercih ediyorlardı.¹⁰⁴ Ayrıca Bursa, doğu ile batı arasında köprü konumunda önemli bir ticaret merkezi idi. Yahudiler, İran ve Hindistan'a yapılan ticarete önemli bir yere sahipti. Öyle anlaşıyor ki şehrin bu özellikleri Yahudilerin Bursa'yı tercihlerinde etkili oluyordu.¹⁰⁵

Bursa, tarihi güzellikleri ve kaplıcaları ile de her zaman dikkat çekmişti. Nitekim 1840'lı yıllarda Bursa'yı gezen Poujoulat şehrin güzelliklerinden bahsederken "*Bursa aslında, sanki 1001 Gece Masalları'ndaki gerçeküstü şehirler gibiydi. Kraliçe İsabella zamanında İspanya'dan sürgüne gelen Yahudiler, Bursa'yı görünce, ikinci bir Granada'ya kavuştuklarını sanmışlardır*" demektedir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Hong Kong 1991, s.26.

¹⁰² Barkan-Meriçli, age., s.6-7.

¹⁰³ Barkan-Meriçli, age., s.6.

¹⁰⁴ Günay, Necla, *XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999, s.35.

¹⁰⁵ Aryeh, Shmuelewitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Leiden-E.J. Brill 1984, s. 131vd.

¹⁰⁶ Günaydın, Kaplanoglu, age., s.107.

C- Mahallelerde Gayrimüslim Yoğunluğu

Bursa'da, gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadıkları mahallelerin olduğu bir gerçektir. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre XVII. yüzyılda Bursa'da 7 Ermeni, 9 Rum, 6 Yahudi, 1 Kıpti¹⁰⁷ olmak üzere toplam 23 gayrimüslim mahallesi vardı. Ancak bu durum, zimmîleri toplumdan soyutlayarak şehrin dışına çıkarılmasından ziyade şehre ilk yerleşen gayrimüslimlerin sonradan gelenler için cazibe merkezi olmalarından kaynaklanmaktaydı. Zira mahallelerin büyümesi ve yeni mahallelerin oluşması insanların akrabalık, hemşerilik veya dindaşlık vb. duygu ve düşünceleriyle yakından ilgilidir.¹⁰⁸ Osmanlı Devleti'nin özellikle Anadolu'daki şehirlerinin oluşumunda da bu duygu ve düşüncenin etkili olduğu söylenebilir. Bursa'da da durum farklı değildir. Rumlar Hisar çevresinde, Ermeniler Setbaşı civarında, Yahudiler de Altıparmak bölgesinde kümelenmişlerdi. İlerleyen zaman içinde her milletin oluşturduğu yeni mahalleler de eski-lerine bitişik veya yakın yerlerde kurulmuştur. Bunun en önemli sebebi mahallenin eski sakinlerinin yeni gelenlere her açıdan yardımcı olmalarıdır. Bununla birlikte gayrimüslimlerin kendilerine ait mahallelerin dışında hiç yaşamadıkları veya zimmîlere ait mahallelerde hiç Müslüman olmadığı şeklinde bir değerlendirme yapılamaz. Bu nedenle Evliya Çelebi'nin verdiği rakamları, söz konusu zimmîlerin çoğunlukla yaşadıkları mahalleler olarak anlamak daha doğru olacaktır. Yani Rumların yoğunlaştığı mahalle sayısı 9 olmakla birlikte başka mahallelerde de Rumların yaşadığı veya söz konusu 9 mahalle içerisinde Türk ve Ermenilerin de ikamet ettikleri düşünülebilir. Zira sicillere bakıldığında birçok mahallede Müslümandan zimmîye, zimmîden Müslümana mülk satışı gerçekleştiği görülmektedir. 1472-1909 yılları arasında ihtida edenlerin kırküş mahalleden olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁹ Çalışma dönemimiz olan XVIII. asırda da gayrimüslimlere ait 507 tereke kaydı incelenerek vefat edenlerin ikamet ettikleri mahalleler belirlenmiştir. Buna göre Bursa'daki zimmîlerin demografik bakımdan

¹⁰⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, II, 11.

¹⁰⁸ "Ayrı zimmi mahallelerinin varlığı, doğal olarak inanç ve gelenek birliğine sahip kimselerin yan yana yaşamalarının daha rahat oluşuna ve merkezi otoritenin zayıf bulunduğu Osmanlı öncesi dönemlerin koşullarının, yerleşmeye yaptığı etkilere bağlanabilir." Bkz. Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*", (ed: Osman Okyar, Halil İnalıcık), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, s. 105.

¹⁰⁹ Çetin, age., s. 30-32.

dağılımlarına bakıldığında 46 mahallede ikamet ettikleri tespit edilmiştir.¹¹⁰ Bu yüzyılda vefat edenlerden terekeleri kayıt altına alınanların hangi mahallelerde ikamet ettiklerini şöyle tablolastırmak mümkündür:

Mahalle Adı	İkamet Eden Sayısı	Mahalle Adı	İkamet Eden Sayısı
Ahmedbey	2	Hocatabib	11
Aluneddai	4	Hocatayyib	2
Ahmedpaşa	3	İshakşah	4
Arabayatağı	2	Karaağaç	32
Attarhüsam	1	Kayabaşı	53
Azeb bey	1	Kaygan	6
Bahadırğa	1	Kenise	2
Bedreddin	21	Kocanaib	1
Bilecik	2	Kurşunlu	4
Bulgarlar	6	Kuşbazlar	1
Caferhoca	20	Mollaarap	2
Cami-i Kebir	7	Namazgah	9
Çelebisultanmehmed	6	Pazariesb	1
Çobanbey	4	Pazarımahi	34
Dayehatun	1	Sağrıcısungur	2
Demirkapı	22	Selçukhatun	14
Eşrefiler	8	Umurbey	17
Hacıbaba	41	Velediharrat	6
Hacıiskender	21	Veledikurd	13
Hocaali	1	Veledisaray	8
Hocaalizade	3	Veledikazzaz	6
Hocamehmedalizade	1	Yahşibey	1
Hocamehmedkaramani	34	Yahudiler	1

Tablo 1. XVIII. yüzyılda Bursa'da gayrimüslimlerin oturdukları mahalleler.

Bursa'nın bir ticaret merkezi olması sebebiyle gerek diğer Osmanlı şehirlerinden gerekse yabancı ülkelerden gelen çok sayıda tüccar şehirdeki hanlarda

¹¹⁰ XVII. asrın sonlarında Bursa'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gerçekleştirilen mülk satışları da kırk ayrı mahallede vuku bulmuştur. Bkz. Düzbakar, Ömer, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 66.

ikamet etmekteydiler. Bu hanlarda vefat edenlerin terekeleri de kadı tarafından kayıt altına alınmaktaydı. Bu şekilde XVIII. yüzyılda Bursa’da vefat eden toplam 46 gayrimüslimin ikamet ettikleri hanlar şunlardır.

Han Adı	İkamet Eden Sayısı	Han Adı	İkamet Eden Sayısı
Balibey Hanı	1	Kuşbazlar Hanı	1
Emirhan	1	Mahmutpaşa	6
Eskiyeni Han	7	Mudanya Hanı	1
Galle	2	Pirinç Han	3
Geyve Han	1	Reyhanpaşa Hanı	1
Habe(Cebe)han	1	Simkeş Hanı	3
Hançerli Han	6	Tahtakale Hanı	2
İpek Han	2	Tamburacılar	2
Kapan Han	1	Yoğurt Hanı	3
Katırhan	2		

Tablo 2. XVIII. Yüzyılda Bursa’da yabancı gayrimüslimlerin ikamet ettikleri hanlar.

Diğer tereke sahipleri ise Bursa’nın köylerindendir. Bunlardan 4’ü Kelesan, 3’ü Bilâd-ı Yunus, 2’si Tepecik, bireri de Kebirsusıgırlık, Filadar ve Demirtaş köylerine mensuptur.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN AİLE HAYATI

I- AİLENİN OLUŞUMU, NİCELİĞİ VE BOZULMASI

A- Ailenin Oluşumu

I- Nişan

Evliliğin ön aşaması olan nişan, kadın ve erkeğin evlenme niyetini ortaya koyan bir irade beyanıdır. Hemen hemen bütün toplumlarda yaygın olan nişan geleneği İslâm hukukuna göre, evlilik öncesinde yapılması zorunlu olan bir uygulama değildir. Çünkü İslâm'da nişan bir akit değil, vaad olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle nişanlıların evlenme yükümlülükleri yoktur.¹¹¹

Osmanlı toplumunda da nişan uygulaması yaygın olmakla birlikte bu adının evliliği zorunlu hale getiren bir başlangıç olmadığını konuyla ilgili belgeler açıkça ortaya koymaktadır. Aynı durum gayrimüslimler için de geçerlidir. 1239/1823 yılında Serkez adlı zimmî mahkemeye müracaat ederek bundan önce Hacator adlı zimmînin büyük kızıyla nişanlandığını, ancak Hacator'un, kızını Manas adlı başka bir şahsa da nişanladığını ve onunla evlendirdiğini belirterek kızın kendisine nikahlanmasını istemiş, fakat bu talebi mahkeme tarafından kabul edilmemiştir.¹¹²

¹¹¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., II,12; Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya 1988, s.49; Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslâm Hukuku*, İslam Hukuku Külliyyatı Yayınları, Konya 1977, s.95. Musevilikte nişan, resmî evlenme sözleşmesi olarak kabul edildiği için nikah ve düğünden daha önemli kabul edilmekteydi. Bkz. Kennel, F. William, "Eski Musevi Ailesi" (çev: H. Ş. Yadsıman), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1995, sy. 9, s. 478.

¹¹² B.Ş.S., B237/33b.

Nişanlılık süresince taraflar birbirlerini daha iyi tanıma fırsatını bulmaktadırlar. Bu süre içinde taraflardan birisi evlenme niyetinden vazgeçerse nişanı bozması mümkündür. Nişanın bozulmasından sonra karşı tarafın evlilikte ısrar etme hakkı bulunmamaktadır. 1236/1821 tarihinde Ankara sakinlerinden Ohanes veled-i Serkız adlı zimmî mahkemede, Bursa sakinlerinden Takuhi(?) bint-i Serkız'la nişanlı olduğunu, evlenmek istediğinde kardeşi Nikofos'un tahrikiyle Takuhi'nin evlenmekten vazgeçtiğini ifade ederek nişanlısının kendisiyle evlendirilmesini istemiş, ancak talebi reddedilmiştir.¹¹³

Nişan sırasında erkek tarafından kızın ailesine çeyiz (cihaz) adı altında bir miktar eşya veya para verilmesi âdettendir. Bu uygulama Osmanlı toplumundaki gayrimüslimler arasında da görülmektedir.¹¹⁴ Nişan sebebiyle verilen mehir, nişanın bozulması halinde iade edilir. Mehir dışındaki hediyelerden¹¹⁵ yiyecek maddeleri ile kaybolan malzemelerin dışında kalan ve karşı tarafın da henüz harcamayıp elinde mevcut olanlar geri alınabilir. Zira bu tür hediyeler hibe olarak kabul edilmekte ve İslâm hukukuna göre de hibeden vazgeçmek mümkün olmaktadır.¹¹⁶ Bu konuda zimmîler arasında da zaman zaman anlaşmazlıkların yaşandığı görülmektedir.¹¹⁷

¹¹³ B.Ş.S., C31/94a. Benzer bir olay da Sivas'ta yaşanmıştır. Sivas'ın Tavra Köyü'nden Kırkor veled-i Vartan mahkemeye müracaat ederek Okav veled-i Asider'in kızı Tutuş'la nişanlı olduğunu, nikah yapmak istediklerinde Okav'ın buna engel olduğunu şikayet ederek kendisiyle Tutuş arasında nikah akdinin yapılmasını istemiş, ancak mahkeme Kırkor'un talebini reddetmiştir. Bkz. Savaş, Saim, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması" *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 508.

¹¹⁴ Nitekim XVIII. asır Bursa sicillerinde zimmîler arasında gerçekleştirilen nişan ve bu sebeple erkek tarafından kız tarafına verilen çeyizlerle ilgili ileride örnek olarak da verilecek dava kayıtları bulunmaktadır.

¹¹⁵ Nişan veya evlilik sırasında mehirden ayrı olarak verilen para ve diğer eşya İslâm hukukuyla ilgili olmayıp örfi bir uygulamadır. Bu tür hediyelerin miktarı ve özellikleri yörelere göre değişmektedir. Bkz. Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık İstanbul 2001, s. 62.(Aile)

¹¹⁶ Merginani, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts., III, 227; Bilmen, age., III, 227.

¹¹⁷ 1257/1841 tarihli bir belgede İnegöl sakinlerinden Değirmenci Hırsto veled-i Manol, mahkemeye müracaat ederek bundan önce Agabet(?) bint-i Nikola'nın büyük kızıyla nişanladığını, evlendikten sonra giymek üzere kız için toplam bin kuruş kıymetinde giyim eşyası aldığını ve bu eşyanın hâlâ elinde olduğunu, ayrıca yüz kuruş nakit paranın yanında iki yüz otuz sekiz kuruşluk yiyecek maddesi de verdiğini, ancak Agabet'in, kızını kendisiyle evlendirmekten vazgeçtiğini iddia ettikten sonra, elindeki eşyanın ve harcadığı toplam bin üç yüz otuz beş kuruşun kendisine iade edilmesini talep etmiştir. Mahkeme, eşya ve yiyecek parası olan bin iki yüz otuz sekiz kuruşun "...takriri-i meşrûh üzere iltifâta şâyan olmadığı..." (davanın görülmesine lüzum olmadığı) gerekçesiyle iade edilmemesine ve bu konuda Hırsto'nun Agabet'e olan mü-

Gayrimüslimler, nişan bozduklarında bu durumu mahkemeye tescil ettirmişlerdir. Ayrıca, nişan sırasında verilen eşyanın iade edilmesi konusunda her hangi bir problem olmaması halinde bile, anlaşarak nişanı sona erdirdiklerini ve birbirlerini ibra ettiklerini belirterek mahkemeden hüccet alma ihtiyacı duymuşlardır. Yukarıda da belirtildiği üzere, nişanın evlenmek için bağlayıcı özelliği yoktu. Buna rağmen nişanın bozulduğunu tarafların sicillere kaydettirmek istemelerinin sebebi, muhtemelen nişanı bozan kişilerin daha sonra ortaya çıkacak hukûkî ihtilafları önlemek ve toplumsal baskıdan kurtulmak istemeleridir. Çünkü nişan, hukukî kaynağı olmasa da toplumda bir gelenek olarak yaşamaktaydı.¹¹⁸ Nitekim 1140/1727 yılında Hacıiskender Mahallesi sakinlerinden Sima bint-i Karabet adlı Hristiyan kadın, Anton veled-i Hüzmüz'ün de hazır bulunduğu bir mahkeme oturumunda, daha önce Anton'la nişanlı olduklarını, ancak sonradan nişanı bozduklarını, bu sebeple birbirlerine verdikleri eşyayı karşılıklı olarak iade ettikten sonra birbirlerini ibra ettiklerini belirtmiş ve durumun tescil edilmesini istemiştir.¹¹⁹ Aynı şekilde Demirkapı Mahallesi'nden Bali veled-i Manol adlı zimmî de daha önce nişanlı olduğu Areti'ye verdiği eşyanın tamamını nişanın bozulmasından sonra geri aldığını beyan etmiştir.¹²⁰

Siciller esas alınarak yapılan çalışmalardan anlaşıldığına göre, Müslümanlar arasında nişan bozma olayı Bursa'da pek yaygın değildir.¹²¹ Aynı durum Bursa'da yaşayan gayrimüslimler için de geçerlidir. Nitekim bu konuyla ilgili yukarıda verdiğimiz dört örnekten biri XVIII, diğer üçü ise XIX. yüzyıla aittir. Dolayısıyla hem Müslümanlar hem de zimmîler arasındaki nişan bozmanın nadir olduğu veya en azından bu durumun mahkemelere yeterince yansımadağı söylenebilir.

2- Evlenme

Evlenme, aralarında hukukî engeli bulunmayan bir erkek ile kadının ortak hayat sürme, birbirlerinden yararlanma, çocuk sahibi olma ve yetiştirme amacıy-

dahalesinin men edilmesine, ancak nakit olarak verilen yüz kuruşun Agabet'in de itirafı üzere Hristo'ya iade edilmesine karar vermiştir. B.Ş.S., B349/126a.

¹¹⁸ Erten, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 37.

¹¹⁹ B.Ş.S., B158/16a.

¹²⁰ Maydaer, Saadet, *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'da Kadın (1575-1600)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa 2000, s.6.

¹²¹ Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Uludağ Üniversitesi Basınevi, Bursa 1998, s. 24; Maydaer, agt., s.5.

la yaptıkları akitir.¹²² Bu akit, kadın erkek ilişkisini hukuk açısından meşrulaştırırken, toplum tarafından da onaylanmasını sağlamaktadır.¹²³

Yahudiliğe göre evlilik, mutlaka olması gereken kutsal bir birliktelik olarak değerlendirilir ve zorunlu olmadıkça bu evlilikten kaçınmak mümkün değildir. Bu sebeple Musevilikte evleninceye kadar insanlara tam insan gözüyle bakılmaz. Evlenmeyen insanlara da “boş adam” anlamında “ravak” denilir.¹²⁴ Yahudiliğe göre aile sosyal ve dinî bir topluluktur. Bunun için aile bağlarının sağlamlığı çok önemlidir. Bu bağı koparan kimse atalarının himayesinden mahrum olur. Evlenmeyerek ailenin ortadan kalkmasına sebep olan kişi, sadece sosyal bir birimin değil, bir kültürün yok olmasının müsebbibi sayılmaktadır. Bu yüzden Yahudilik’te bekâr kalmak büyük günahlardan kabul edilir.¹²⁵

Hristiyanlığa göre ise evlilik, İsa ve kilisenin birliğinin sembolü olarak değerlendirilir. Bu sebeple Hristiyanlık’ta aile, sosyal veya medeni bir kurum olarak değil de, tamamen dinî bir kurum olarak kabul edilir.¹²⁶ Hristiyanlık’ta insanlar zinaya düşmemek için evlenebilirler, ancak bekâr kalmaları tercih edilir.¹²⁷ Bekârlığın evlenmekten daha üstün görülmesi özellikle Pavlus’un I.Korintliler’e yazdığı mektubunda açıkça ifade edilmektedir. Söz konusu mektupta cinsel ah-lâksızlıkların yaygınlaşmaması için evlenilebileceği, ancak yine de erkeğin evlenmemesinin daha iyi olacağını belirtilir.¹²⁸ Mektubun devamında Pavlus evli, dul, bekâr, erkek ve kadınların her birine ayrı ayrı hitap ederek evlenmemelerinin daha üstün olacağını vurgulamaktadır. Evli olan erkek ve kadınların, ancak eşlerini nasıl hoşnut edebileceklerini düşünmek durumunda kaldıklarını, hal-buki evlenmemiş olanların yalnızca “Rab”bi hoşnut etmeye çalışacaklarını belirtmektedir.¹²⁹ Pavlus, Hristiyanlığın evlilik konusuna bakışını “*karın varsa boşanmayı isteme, karın yoksa kendine eş arama*” cümlesiyle özetlemektedir.¹³⁰

Protestanlık mezhebi ise bekâr kalmanın evlenmekten daha üstün görülmesi konusunda diğer Hristiyan mezheplerinden farklı kanaate sahiptir. Protestanlığa

¹²² Döndüren, age., s. 149; Kurt, age., s. 13 .

¹²³ Erten, age., s. 45.

¹²⁴ Ünal, Asife. *Yahudilik’te, Hristiyanlık’ta ve İslâm’da Evlilik*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 19.

¹²⁵ Aydın, M.Akif, “Aile” *DİA*, II,196 (Aile).

¹²⁶ Aydın, Aile, II, 197.

¹²⁷ Ünal, age., s. 73.

¹²⁸ Pavlus’un Korintoslulara Birinci Mektubu, 7/1-3.

¹²⁹ Pavlus’un Korintoslulara Birinci Mektubu. 7/32-35.

¹³⁰ Pavlus’un Korintoslulara Birinci Mektubu, 7/27.

göre evlilik kilise sırrı olmadığı gibi, bekârlık da evlenmekten daha üstün bir mertebe değildir.¹³¹

İslâm dininde neslin devamının sağlanması ve zinanın önlenmesi için evlenmek teşvik edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan "*Aranızdaki bekarları, kölelerinizden ve cariyelerinizden elverişli olanları evlendirin. Eğer bunlar fakir iseler; Allah kendi lütfu ile onları zenginleştirir. Allah (lütfu) geniş olan ve (her şeyi) bilendir.*"¹³² âyeti ve Hz. Muhammed'in "*Nikah benim sünnetimdir. Kim benim sünnetimi uygulamazsa benden değildir.*"¹³³ hadisiyle bu husus açıkça ifade edilmiştir.

a- Gayrimüslimlerin Kendi Aralarındaki Evlilikleri

Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmîler, diğer birçok konuda olduğu gibi aile hukukuyla ilgili meselelerde de kendi özel hukuklarına tabiydiler. Bu sebeple gayrimüslimlerle ilgili evlenme, boşanma, nafaka, miras vb. konularda yetki zimmî din otoritelerine verilmişti.¹³⁴ Zimmîlerin nikah işlemleri hahamlar, patrilkler veya onların tayin ettiği vekilleri aracılığıyla yürütülmekteydi. Din adamları, bu konuda dışarıdan herhangi bir müdahale olmaksızın dinlerinin gerektirdiği kuralları dikkate alarak hareket ederlerdi.¹³⁵ Evlenecek kadın ve erkeğin her ikisinin de zimmî olması durumunda dinî reislerine müracaat ederler ve nikah akitlerini yaptırırlardı. Zimmîlerin düğün törenleri de kendi dinî emirleri, gelenek ve göreneklerine göre yapılırdı. Nitekim 1655-56 yıllarında İstanbul, Bursa ve İzmir gibi bazı şehirleri gezen Fransız Jean Thevenot, Osmanlı toplumundaki Rumlar'ın evlilikleriyle ilgili şu bilgileri vermektedir:¹³⁶

"Kızlar evlenmeden önce gösterilmezler; sonra da uzun zaman saklı tutulurlar; akrabalarını görmeğe izin verilmez, görülmek korkusu ile kiliseye gitmezler. Ben Rodos'ta henüz evlenmemiş iki kız kardeşi olan bir kızın evlendiğini gördüm. Onlar ne merasime ne de düğün şenliklerine görülme korkusu ile gelme-

¹³¹ *Türk Ansiklopedisi*, "Evlenme ve Evlilik" maddesi, Ankara 1968, XVI, 35; Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, Ankara 1998, s. 150.

¹³² Nur, 24/ 32.

¹³³ *İbn Mace*, Nikah, 1.

¹³⁴ Reşit, Ahmet, *Ekalliyetlerin Himayesi*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1933, s.31.

¹³⁵ Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989, s. 14; Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s. 46.

¹³⁶ Thevenot'un kendisi de bir Rumla evlidir. Bkz. Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Diynyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 195.

diler: Rumlqr evlendiği zaman, tıpkı bizimki gibi bir rahibin huzuruna çıkarlar ve aynı yüzüğü takarlar. Fakat bundan başka bizde hiç olmayan bazı şeyler de vardır; çünkü onlar bir vaftiz babası ve bir vaftiz annesi edinirler ve ona işlenmiş birkaç mendil hediye ederler. Bir keresinde ben vaftiz babası seçtiğim zaman bana böyle bir mendil hediye edildi. Vaftiz babası ve annesi papazın önünde zevç ve zevce ile birlikte buhurlar. Ve papaz bazı duaları söylediği zaman vaftiz babası ve annesi evlilerin başı üzerine birbirine geçmiş, altın yaldızlı gibi parlayan yapraklardan bir taç ve üstlerinde de bir örtü tutarlar. Bahsedilen dualardan sonra evli çift el ele tutuşarak defalarca dönerler. Bu sırada vaftiz babası ve annesi onları arkalarından tutar. Sonra bir bardak şarap verilir. Damat bundan biraz içer. Sonra gelin onu takip eder. Sonra damat ikinci bir defa daha içer ve gelin de bunu aynen yapar. Sonra da ondan kalanını rahibe verirler, o da bunu neşe ile içer. Daha sonra da “kocası karısının bakireliğini de böyle kırsın” diyerek bardak kırılır. Evlenme merasiminin kalan kısmı Katoliklerde olduğu gibi yapılır.”¹³⁷

Zimmî evlilikleriyle ilgili olarak sicillere yansıyan kayıtların çoğunda “... kendi âyınımız üzere evlendik..” ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeyle kendi dinî hükümlerine göre evlenecek şahıslarda aranan şartlar kastedilmektedir. Buna göre, damat ve gelin adayları mutlaka kendi dinlerinden olan birisiyle evlenecekler ve nikâh mutlaka kendi mabetlerinde ve dinî liderlerinin gözetiminde olacaktır.¹³⁸ Ancak zimmîler, arzu etmeleri halinde şer’î mahkemeye müracaat ederek burada da nikah akitlerini yaptırabilirlerdi. Bu durumdaki zimmîlere İslâm hukuku kuralları uygulanırdı.¹³⁹

¹³⁷ Thevenot, Jean, *1655-1656’da Türkiye*, (çev: Nuray Yıldız) Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 196.

¹³⁸ Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 204.

¹³⁹ Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslimler, aile hukukuyla ilgili meselelerini kendi cemaat mahkemelerinde, mensup oldukları dinin kurallarına göre çözme hakkına sahiptiler. Bununla birlikte onlar, istemeleri halinde bu konularda şer’î mahkemelere de müracaat edebiliyorlardı. Aynı tür davalarda tarafların Müslüman veya gayrimüslim oluşlarına göre farklı mahkemelere gidilmesi ve farklı hükümlerin uygulanması yargı ikiliğine yol açmaktaydı. Özellikle Tanzimat’tan sonra söz konusu ikiliğin ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar yapılmışsa da bu konudaki en önemli adım 1917’de çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnamesi’yle gerçekleştirilmişti. Bu kararnameyle cemaat mahkemelerinin yetkileri ellerinden alınarak şer’î mahkemelere verilmiş, böylece hukuk birliği sağlanmıştı. Kararnamede Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerle ilgili hükümler de düzenlenmişti. Ancak gayrimüslimlerin din ve vicdan hüriyetine bir halel gelmemesine dikkat edilerek kararnameye Yahudi ve Hristiyanlara ait özel hükümler konulmuştu. Aslında kararların aynı tür mahkemede verilmesi sağlanmışken gayrimüslimlerle ilgili hükümlerin ayrı olmasıyla eskiden beri var olan çok hukuklu yapı mu-

İslâm hukukunda mevcut olan mehir Yahudilik ve Hristiyanlık'ta yoktu. Bu durum evlenme ve boşanmayla ilgili olarak şer'î mahkemelere yapılan müracaatlarda "...kendi âyininiz üzere bi-lâ tesmiyeti'l mihir..."¹⁴⁰ ifadesiyle belirtilmekteydi.

İslâm'daki mehrin aksine Yahudilik ve Hristiyanlık'ta evlenecek olan kadının tarafından kocaya verilen ve evliliğin sona ermesi durumunda iade edilmeyen "drahoma" vardı.¹⁴¹ Drahoma miktarının çok fazla olması sebebiyle zaman zaman kızın ailesi zor duruma düşmekteydi. Hatta bazen ilk kızını evlendiren ailenin ikinci kızına verecek bir şeylerinin kalmadığı da olurdu.¹⁴² Bununla birlikte evlenmeden önce kadına verilen ve evlenme gerçekleşmez ise iade edilen bir miktar eşya vardı ki buna "çeyiz" denirdi.¹⁴³ Hem drahomanın hem de çeyiz miktarının çok fazla oluşu sebebiyle kilise zaman zaman her ikisine de bir çeki düzen vermeye çalışmıştır. Mesela Patrik II. Kallinikos 1701 tarihinde, çeyiz miktarının aileyi fakirleştirdiği gerekçesiyle çeyizi küpe, bilezik ve yüzük olarak belirlerken,¹⁴⁴ Patrik I.Samuel de 1767 yılında yayınladığı evlilikle ilgili bir emirle drahomayı tamamen kaldırarak çeyiz miktarını iyice azaltmıştır.¹⁴⁵

hafaza edilmişti. Kararname bir buçuk yıl sonra yürürlükten kaldırılmıştır. Bu kadar kısa süre içerisinde kaldırılmasında gayrimüslim cemaat reislerinin de etkisi vardır. Zira kararnameyle birlikte cemaat mahkemelerinin yetkileri şer'î mahkemelere devredilmişti. Bu durumdan rahatsız olan gayrimüslim ruhani reisler gerek Osmanlı Devleti gerekse Batılı devletler nezdinde yaptıkları teşebbüslerle kararnamenin yürürlükten kaldırılmasında etkili olmuşlardır. 157 maddeden oluşan kararname gayrimüslimler için geçerli olan hükümleri de derli toplu olarak ihtiva etmektedir. Zimmilerle ilgili hükümler, büyük ölçüde Yahudi ve Hristiyanların inançları dikkate alınarak hazırlanmıştı. Zira kararname oluşturulurken bu konuda ihtisas sahibi gayrimüslimlerden istifade edilmişti. Bu nedenle söz konusu kararnamede mevcut olan zimmilerle ilgili kurallar daha önce cemaat mahkemelerinde gayrimüslimlere uygulanan hükümler bakımından da ipuçları taşımaktadır. Kararnameyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Aydın, M.Akif, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü" *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 447-455 (Osmanlılarda Aile). Kararnamede gayrimüslimlerle ilgili yer alan hükümler için bkz. Ek 1.

¹⁴⁰ B.Ş.S., C19/68b.

¹⁴¹ Pantazopoulos, N. J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1967, s. 57; Alalu, S.-Arediti, K-Asayas ve diğerleri, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 1996, s. 117.

¹⁴² Pantazopoulos, age., s. 58.

¹⁴³ Pantazopoulos, age., s. 57.

¹⁴⁴ Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.144.

¹⁴⁵ Pantazopoulos, age., s. 60.

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarla ilgili nikâh kıyma yetkisi kadılarda olmakla birlikte kadıların izin vermeleri halinde imamlar da bu görevi icra edebilmekteydiler. Ancak bu durumda, evlenecek şahısların mahkemeye müracaat ederek evlenmelerinde bir sakınca olmadığını gösteren bir izin kağıdı almaları gerekiyordu.¹⁴⁶ Ayrıca gerek kadıların gerekse imamların kıydıkları nikahlar, ilgili defterlere kaydedilirdi.¹⁴⁷ Aynı şekilde kadılar ve imamların kıymış oldukları gayrimüslim nikahları da çoğunlukla kayıt altına alınmaktaydı. Zira kayıt altına alınmayan nikah akitleri, ileride her hangi bir anlaşmazlığın çıkması durumunda mahkeme tarafından muteber tutulmamaktaydı. 970/1562 yılında Konya'da yaşanan bir olayda, başka birinin kıydığı iddia edilen, ancak mahkeme defterine kaydedilmemiş olan bir nikâh akdi mahkemece kabul edilmemiş ve bu durum nikâhsız yaşamak olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁸ Bununla birlikte, Osmanlı toplumdaki bütün nikâh akitlerinin sicillere yansıtıldığını söylemek zordur. Kayıt altına alınmayan nikâhlar, karşılıklı sözlü rıza ile cemaat nezdinde meşruiyet kazanıyordu.¹⁴⁹

Zimmî din adamlarınca kıyılan gayrimüslim nikâhları öncelikle cemaat mahkemeleri defterlerine kaydediliyordu. Bu nedenle zimmîlerin aile hukukuyla ilgili meselelerinin araştırılmasında cemaat mahkemelerince tutulan defterler önemli kaynak niteliğindedir.¹⁵⁰

Evliliklerin kontrol altında tutulması, bu konuda yetkisi olmayan kişilerin nikâh kıymalarının yasaklanması ve kıyılan nikâhların kaydedilmesi anlayışı Tanzimat'tan sonra da devam ettirilmiştir.¹⁵¹ 8 Şevval 1298/2 Eylül 1881 tarihinde yayınlanan Sicill-i Nüfus Nizamnamesinde, Müslümanların evliliklerinde şer'iyye mahkemesinin, gayrimüslimlerin evliliklerinde ise ruhani reislerin izinlerinin şart olduğu belirtilerek kıyılan bu nikâhların imamlar ve ruhani reis-

¹⁴⁶ Aydın, M.Akif. *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, (Osmanlı Hukuku), s. 162; Kurt, age., s. 24; Savaş, agm., II, 510.

¹⁴⁷ Evlilik konusunda yaşanan bazı problemlerden dolayı Bursa kadısına gönderilen bir fermanla 1543 yılından itibaren bütün nikah akitlerinin kayıt altına alınması istenmiştir. Bkz. Kepcioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, III, 453.

¹⁴⁸ Ortaylı, Aile, s. 69.

¹⁴⁹ Ortaylı, age., s. 69.

¹⁵⁰ Ortaylı, age., s. 71.

¹⁵¹ Ortaylı, İlber. "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II,460 (Gelenek); Aydın, *Osmanlı Hukuku*, s.166.

ler tarafından en geç sekiz gün içinde nüfus memuruna kaydettirmesi gerektiği bildirilmiştir.¹⁵²

Mahkemelerde yapılan zimmî evliliklerinde şer'î hukuk gereği şahitlerle birlikte her iki tarafın icab ve kabûlü, erkeğin kadına vermesi gereken mehin miktarı ve çeşidi de belirtilmekteydi. Aşağıda örnek olarak vereceğimiz 1172/1758 yılına ait bir evlilik kaydında bunları bir bütün olarak görmek mümkündür. *"Medîne-i Bursa'da Timurtaş Mahallesi'nde mütemekkiye zâtı şer'an mu'arrefe olan Zahriye bint-i Esbandoli(?) nâm bîkr-i bâliğa-i nasrâniyye zeyl-i vesîkada muharreru'l-esâmî müslimîn huzûrunda ma'kûd-i meclîs-i şer'i şerîf-i enverde işbu hâmilu'r-rakîm Yanaki veled-i Ceviri(?) nâm zimmî muvâcehesinde bi't-tav'i't-tâm ikrâr ve ta'bîr-i 'anî'l-merâm edüb hâla ben 'âkile ve bâliğa ve umûrunda 'akd-i feshe kâdire olmamla hâzirun bi'l-meclis mesfûr Yanaki beni tezevvüce tâlib olmağa ben dahi iki bin akçe mehr-i müeccel tesmiyesiyle nefsimi merkûm Yanaki zimmîye tezvîc ve inkâh eylemişindir dedikde ol dahi berminvâl-i muharrer tezevvüc ve kabul eyleyip tarafeynden icab ve kabûlü hâvi 'akd-i şer'de nikâhu mer'i mün'akid olduğu hıfzan li'l-vâk'iatî'l-hâl bi't-taleb ketb olundu..."*¹⁵³

Yukarıdaki belgede de görüldüğü üzere, zimmî kadınlar evlenme hususunda bizzat kendileri mahkemeye müracaat ederek nikâh akitlerini yaptırabiliyorlardı. Bu durum daha çok reşit olmuş kadınlar içindi. Evlilikle ilgili kayıtlarda *"...ben 'âkile ve bâliğa ve umurunda 'akd-i feshe kâdire olmamla..."*¹⁵⁴ ifadesiyle kadınlar evlenme çağına ulaştıklarını belirtmekteydiler. Bununla birlikte reşit olduğu halde velileriyle birlikte kadiya başvurarak evlenenler de vardı.¹⁵⁵

Kadı huzurunda evlenen zimmîlerle ilgili nikâh kayıtlarında, onların İslâm hukuku şartlarına göre evlendikleri özellikle vurgulanmaktaydı. Meselâ 1205-1791 yılında evlenen Dadefeliye, kendisini *"...şerî'at-ı şerîfe-i Mustafaviyye üzere bin yüz akçe mehr-i mu'accel ve bin beş yüz akçe mehr-i müeccel tesmiye-*

¹⁵² Aydın, *Osmanlı Hukuku*, s. 166.

¹⁵³ B.Ş.S., B193/6a.

¹⁵⁴ B.Ş.S., B193/6a.

¹⁵⁵ 1205/1791 yılına ait bir kayıta Kayabaşı Mahallesi'nde sakin olan zimmi kadının reşit olduğu belirtilmesine rağmen *"...şahsı şer'an mu'arrefe sinn-i vechesinin bülûğa tahmîli olub ve bulûgunu mutasarrife olan Dadefeliye bint-i Yuvan nâm bîkr-i bâliğa-i nasrâniyye meclis-i şer'i şerîf-i lâzîmü't-teşrifde babası ve velisi mesfûr Yuvan veled-i Kırıyako hâzır olduğu hâlde..."* mahkemeye müracaat ettiği ve evlilik akdini yaptırdığı anlaşılmaktadır. B.Ş.S., B247/5a.

siyle mahzar-ı şuhûdda bi-tav 'ihâ nefsinî mesfûr Yorgi zimmîye tenkîh ve tezvîc" ettiğini belirtmişti.¹⁵⁶

Gayrimüslimlerin şer'î mahkemede evlenmeleri kilise tarafından hoş karşılanmamıştır.¹⁵⁷ Zira bu durum kilisenin otoritesini zayıflatırken zimmî din adamlarını da gelir kaybına uğrattıyordu. Çünkü zimmî din adamları kilisede kıyılan nikâhlardan bir miktar vergi alıyorlardı. Kiliseye ödenen bu verginin miktarı evlenen şahsın birinci, ikinci veya üçüncü evliliğine göre değişmekteydi.¹⁵⁸ Osmanlı Devleti, kilisenin aldığı bu vergiyi yasaklamışsa da patrikler zimmîlerden vergi almaya devam etmişlerdir.¹⁵⁹ Kilisenin aldığı bu vergiye benzer olarak Osmanlı Devleti de evlenecek olan kişilerden bir miktar vergi almaktaydı ki buna "resm-i arus" veya "resm-i gerdek" denirdi.¹⁶⁰ Örfî bir vergi olan resm-i arusun oranı Müslüman ve zimmîlere göre değişmekteydi. Zimmîlerin ödediği resm-i arus genellikle Müslümanlarınkinin yarısına tekabül etmekteydi.¹⁶¹ Ancak bazen bunun istisnaları olmuş ve zimmîler Müslümanlardan daha çok resm-i arus vermişlerdi.¹⁶² Müslüman ve zimmîlere göre oranları değişen resm-i arus, evlenen kişilerin kız veya dul oluşuna göre de farklıydı. Evlenecek olan Müslüman bayanların bakire olanları için 60, dul olanları için 30 akçe, zimmîlerin bakireleri için 30, dul olanları için 15 akçe alınmaktaydı. Bu vergi, evlenen kadının kocası tarafından bağlı oldukları timar sahiplerine ödenirdi. Timarların kaldırılmasıyla birlikte resm-i arus da kaldırılarak¹⁶³ yerine sadece kadılar tarafından "izinname resmi" adıyla herkesten eşit miktarda alınan bir vergi getirildi.¹⁶⁴

Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmîlerin evlilikleriyle ilgili olarak sicillere yansıyan problemlerin başında "...âyinlerine mugâyir olarak..." evlenenlerin durumu gelmektedir.¹⁶⁵ Bu konudaki şikâyetler o kadar çoktu ki ataması yapılan Yahudi, Rum ve Ermeni din adamlarına verilen beratlarda bu meseleye mutlaka

¹⁵⁶ B.Ş.S., B247/5a.

¹⁵⁷ Çiçek, Kemal, *Zimmis (Non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Copurt: 1110/39 A.H. /1698-1726 A.D.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) The University of Birmingham, Birmingham 1992, s. 114.

¹⁵⁸ Ercan, age., s. 206.

¹⁵⁹ Ercan, age., s.206.

¹⁶⁰ Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993, III, 29; Sertoğlu Mithat, *Osmanlı Tarih Liğatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 19.

¹⁶¹ İnalçık, Halil, *Osmanlı'da Devlet Hukuk Adalet*, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 118; Ercan, age., s. 270.

¹⁶² Ercan, age., s. 270.

¹⁶³ Pakalın, age., III., 29.

¹⁶⁴ Sertoğlu, age., s. 19; Savaş, agm., II, 522.

¹⁶⁵ Bu ifadeyle zimmîlerin kendi dinî hükümlerine aykırı hareket etmeleri kastedilmektedir.

değinilerek zimmî din otoritelerinin görevlendirdiği kişilerden başkasının nikah kıymamaları özellikle vurgulanmıştır. Örneğin, 1168/1755 yılında Bursa ve civarından sorumlu olan metropolite verilen beratta bu konuların zimmî din adamlarının gözetiminde olması gerektiği şu ifadelerle belirtilmiştir: “...ve ‘*akd-i nikâh ve fesh-i nikâh ve münâza’un fih olan iki zimmî mâ-beynlerinde rızâları ve metropolit ve vekilleri ma’rifetiyle islâh ve iktizâ hasebiyle âyinleri üzere kiliselerinde yemin verdirüb ve aforoz ta’bir olunur te’dib eylediklerinde kudât ve nüvvâb müdâhale ve tercîm eylemeyeler ve metropolitlerin ma’rifeti ve izni yok iken taht-ı iltizâmunda olan papazlar âyinlerine muhâlif nikâh câiz olmayan zimmîye nikâh eylemeyüb ve bir zimmî tâifesi âyinleri üzere ancak üç defa teehhül edüb âyinlerine mugâyir ziyâde evlenmek ve avrat boşamak ve avrat üzerine avrat almaları bir vecihle âyinlerine muhâlif olmakla ol makûlelere ruhsat verilmeyüb te’dib-i gûşmal olunub ...ve âyinlerine muhâlif nikâh eden meşfûrlar kiliselerine girmek dahi âyinlerine muhâlif olmakla ba’dehu ol vecihle murd olanları kudât ve nüvvâb vesâir zâbitler ve zî-kudret kimesneler papazlara siz kaldırın deyu ta’addi ettirilmeyüp...”¹⁶⁶*

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere, zimmîlerin evlilikleri kontrol altına alınmaya çalışılmaktaydı. Metropolitlere verilen beratlardan, zimmîlerin evlilikle ilgili meselelerde zaman zaman bazı yolsuzluklar yaptıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Hristiyanlık’ta tek evliliğin esas olması sebebiyle bazı hristiyanların gizlice birden çok evlilik yaptıkları “...avrat üzerine avrat almak...” ifade- siyle belirtilmiştir.¹⁶⁷ Ayrıca yine Hristiyanlık’ta bir kişi üç kere evlenip boşanma hakkına sahipken¹⁶⁸ bazı zimmîlerin bunu aşarak daha fazla evlenmek için

¹⁶⁶ B.Ş.S., B79/95a. Zimmi nikahlarının cemaat reisleri ve onların izin verdikleri kişilerce kıyılması diğer din adamlarına verilen beratlarda da belirtilmiştir. Bu konuda Yahudi hahamına verilen berat için bkz. B.Ş.S., C26/43a; Katolik metropolite verilen berat için bkz. B.Ş.S., B347/7b; Ermeni metropolite verilen berat için bkz. B.Ş.S., B79/95a.

¹⁶⁷ Yahudilik ve Hristiyanlık’ta çok eşlilik açıkça yasaklanmamıştı. Yahudilik’te çok eşlilik uygulaması Ortaçağa kadar devam etti. Günümüzde Yahudi ve Hristiyanların çok eşliliğe karşı olmaları daha çok sosyal bir vâkıa olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. Kevser, Kamil Ali – Öğüt, Salim, “Çok Evlilik”, *DİA*, VIII, 365.

¹⁶⁸ Ortodoks Mezhebi’nde Hristiyanların belirsiz bir hayat yaşamaktansa üç kere evlenip boşanmalarına müsaade edilmiştir. Bkz. *Canon of Turullo*, <http://www.ccel.org/fathers/NPNF2-14/7appndx/basil.htm>; *Encyclopedia Britannica*, “Marriage, Law Of” maddesi, XIV,932; Günay Tümer, “Günümüzde Doğu Hristiyanlığı”, *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İlmi Neşriyat, İstanbul 1993, s. 133. Burada, Hristiyanların birden çok evlilikleri konusunda fikir vermesi bakımından önemli olduğunu düşündüğümüz ve Bizans Devleti’nde en üst seviyede yaşanan bir olaydan bahsetmek istiyoruz: (Burada kastedilen birden çok evlilik aynı zamanda birden çok hanımla evli olma anlamında değil, hanımın ölümü veya boşanma-

gizlice nikah kıydırdıkları “...ve bir zimmî tâifesi âyinleri üzere ancak üç defa teehlül edüb âyinlerine mığâyir ziyâde evlenmek ve avrat boşamak ve avrat üzerine avrat almalarına bir vecihle âyinlerine muhâlif olmakla ...” ifadeleriyle vurgulanmıştır. Ayrıca kilisede evlenen bir Hristiyanın boşanmasının çok zor olması, kilise dışında yapılan nikâhın ise geçerli kabul edilmemesi gibi kurallar, bazı Hristiyanların evlenmekten uzaklaşmasına ve evlilik dışı ilişkiler yaşamasına yol açmıştır.¹⁶⁹

Bazı zimmî din adamlarının da para karşılığında izinsiz olarak nikah kıydıkları, dinlerince meşru olmayan evlilikleri meşru gösterdikleri veya evlenecek olan şahsa “evleneceğin kişi sana caiz değildir” diye türlü bahanelerle bu işlerden para kazandıkları olurdu. Örneğin, 1172/1758 yılında Bedreddin Mahallesi’nde ikamet eden Karabet adlı zimmî mahkemeye müracaat ederek üç yıl önce evleneceği sırada Ermeni taifesinin karabaşı vekili olan diğer Karabet’in “evleneceğin kızın nikahı sana caiz değildir” diyerek bahane ile kendisinden haksız olarak yüz yirmi kuruş aldığını, bundan önce söz konusu parayı geri istediğinde aralarında münazaa çıktığını, aracılardan tavassutuyla elli kuruşa sulh olduklarını belirtilmiştir.¹⁷⁰

Zimmî nikâhlarının kıyılmasında zaman zaman imamların da rol oynadıkları görülmektedir. Nitekim bazı zimmîler, mahalle imamlarına izinsiz olarak ni-

sından sonra gerçekleştirilen evliliktir.) Bizans İmparatoru VI. Leon, üçüncü hanımının ölümünden sonra dördüncü kez evlenmesi konusunda kilise ile anlaşmazlık yaşamıştı. Zira VI. Leon’un bizzat kendisi bir müddet önce üçüncü evliliği bile yasaklamıştı. Ancak erkek çocuğunun olmaması dolayısıyla kendisi dördüncü kez evlenme planları yapıyordu. Fakat kiliseyle yaşanan problem nedeniyle bunu açıklayamıyordu. Bir müddet sonra Zoe Karbonopsina’dan bir erkek çocuğu olunca tahtının varisi olan çocuğa meşruiyet kazandırmak için onu vaftiz ettirmek istedi. Patrik Nikolaos Mystikos, imparatorun Zoe’yi terk etmesi şartıyla çocuğu Kostantinos adıyla vaftiz etti. Ancak VI. Leon, vaftiz töreninden üç gün sonra Zoe ile resmen evlenerek onu imparatoriçe ilan etti. Bunun üzerine imparator ile kilise arasındaki gerginlik o dereceye ulaştı ki Patrik, imparatorun kiliseye girmesini yasakladı. Hatta 906 Noelinde İmparator kiliseye sokulmayarak Ayasofya’nın kapısından geri çevrildi. Bunun üzerine İmparator Roma’ya başvurarak Papa III. Sergios’tan bu konuda özel bir izin aldı. Papanın bu izni vermesinin sebebi de kendi patriğini çiğneyerek Roma’ya başvuran bir imparatorun, bu tavır ile Roma’nın üstünlüğünün kabul etmesi anlamına gelmesi idi. Söz konusu özel fetvayı alan imparator patriği istifa etmeye zorladı ve bunda da muvaffak oldu. Bkz. Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev: Fikret İşıltan), T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, s. 241-242. Bu kural Hukuk-i Aile Kararnemesi’nin 31. maddesinde de belirtilmiştir. Bkz. Ek 1.

¹⁶⁹ Ünal, Asife, “Hristiyanlık’ta Kadın ve Aile Anlayışına Genel Bir Bakış”, *Dinler Tarihi Araştırmaları III, 2000 Yılında Hristiyanlık (Düni, Bugünü ve Geleceği)* Ankara 2002, s. 132 .

¹⁷⁰ B.Ş.S., B193/5a.

kah akitlerini yaptırmışlardır. Zimmîlerin şer'î mahkemede nikah kıydırmalarını hoş karşılamayan zimmî din adamları aynı tavırlarını imamların kıydıkları nikahlar konusunda da göstermişlerdir. Kadı huzurunda kıyılan nikâhlar konusunda gayrimüslim din adamlarının yapacakları bir şeyleri yoktu. Ancak imamların kıydıkları nikâh meselesini doğrudan Divan-ı Hümayun'a taşıyarak bu uygulamanın engellenmesini istemeleri mümkündü. Zira imamların izinsiz olarak nikâh kıymaları yasaktı. Bu konuda Ermeni Patriği Zakarya tarafından yapılan bir şikâyet sonucunda, 1206/1791 yılında dönemin padişahı tarafından zimmîlerin nikahlarının nasıl ve kimler tarafından kıyılacağı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Söz konusu fermanla, mahalle imamlarının izinsiz olarak zimmî nikâhlarını kıymaları yasaklanmış ve kadıların da bu hususa azami derecede dikkat etmeleri istenmiştir. Fermanın içeriğinden patriklerin isteği üzerine bu fermanın zaman zaman yenilendiği de anlaşılmaktadır.¹⁷¹

Zimmî evlilikleriyle ilgili sicillere yansıyan problemlerden birisi de boşanmış olmalarına rağmen kocalık ilişkisini devam ettirmek isteyen erkeklerin bulunmasıydı.¹⁷² Ayrıca aileleri tarafından kendilerinden habersiz olarak nikâh akitleri yapılan kızların evlenmek istememeleri, karşı tarafın ise evlenmekte ısrar etmesi, hatta bunun için güç kullanması zaman zaman karışıklıklara neden oluyordu. Bu konuyla ilgili hem davacının hem de davalının birbirinden ayrı olarak aynı mesele hakkında Divan'a müracaat ettiklerini gösteren iki ayrı ferman, evlilikle ilgili yaşanan anlaşmazlıkların karmaşıklığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. 1196/1782 yılına ait ilk fermana göre Bursa sakinlerinden Serkız adlı zimmî Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek yine Bursa'da ikamet eden Karabet adlı zimmînin, kızı Tudi'yi kızından izinsiz olarak kendisiyle evlendirdiğini, Karabet'in evlenme işinden kızını haberdar ettiğinde Tudi'nin itiraz etmediğini, ancak daha sonra kızın pişman olduğunu, Karabet'in şer'an nikahı feshetmeye hakkı yok iken "...mersûme 'akd-i mezbûru fesheyledi..." diyerek

¹⁷¹ B.Ş.S., B80/102a. Tamamı zimmîlerin evlenmeleriyle ilgili olan ve içeriğinden zaman zaman yenilendiği anlaşılan fermanın tam metni için bkz. Ek 2.

¹⁷² Bedreddin Mahallesi'nde ikamet eden Serkız veled-i Karabet mahkemeye başvurarak Marta bint-i Karabet adlı kadınla bundan iki yıl önce ehl-i İslâm nikahıyla iki bin akçe mehr-i müccel ile evlendiğini ancak Marta'nın nefsinin kendisine teslim etmekten kaçındığını iddia ederek Marta'nın kendisine zevcelik yapmasını talep etmişti. Marta ise nikahın doğru olduğunu, ancak bundan önce aralarında "hüsni mu'âşeret" olmaması sebebiyle boşandıklarını ve birbirlerini ibra ettiklerini belirtmiş ve sözlerini aynı mahallede sakin olan iki Hristiyanın şahitliğiyle ispat etmişti. Bunun üzerine dava Serkız'ın Marta'ya olan müdahalesinin engellenmesi kararıyla sonuçlanmıştı. B.Ş.S., B175/110a.

sekiz yıldan beri nikahlısı olan zevcesini kendisine vermediğini şikayet etmişti. Serkız şikâyetinin devamında, bu konuyla ilgili olarak şeyhulislâmdan bir fetva aldığını, ancak Karabet'in başka bir yere firar ettiğini iddia etmiş, Karabet'in bulunup Bursa'ya getirilmesini ve fetva gereği Tudi'nin kendisine verilmesini istemişti. Bunun üzerine Divan'dan, Karabet'in her nerede ise bulunarak Bursa'ya gönderilmesi, Serkız'la yüzleştirilmesi ve elinde olduğunu söylediği fetvaya bakılarak gereğinin yapılması için Bursa kadısına hitaben yazılan bir ferman çıkarılmıştır.¹⁷³

Aynı konuyla ilgili diğer bir fermana göre ise, bu kez Karabet Divan'a müracaat ederek özetle şunları iddia etmiştir: “Kendi halinde birisi olduğum hâlde Bursa’da sakin olan Serkız adlı zimmî, senin kızın Tudi benim zevcemdir diyerek beni rahatsız etmektedir. Kızımın razı olmaması sebebiyle onu Serkız’a vermedim. Serkız’ın tacizlerinden dolayı emniyetimiz kalmadı. Bu nedenle kendisinden şikâyetçi olmuştum. Bu arada Serkız İstanbul’a giderek ‘sekiz yıldan beri ‘akd-i nikahımda olan zevcemi, babası Karabet vermeyüb ahar mahalle firar eyledi’ diyerek kızımın kendisine verilmesi için bir emir aldı.” Fermanın devamında Serkız’ın İstanbul’da kendi lehine ferman aldığı sırada Karabet’in de İstanbul’da olduğu, bu sebeple her ikisinin de “huzûr-ı âsafîde” yüzleştirileceği, fakat Serkız’ın saklandığı ve daha önce almış olduğu “emr-i âliyle” Bursa’ya gittiği ve Karabet’in evini basarak evladını zabt etmeye çalıştığı, ayrıca on beşten fazla “ehl-i İslâm” ve “re’âya” evlerine baskın yaptığı ve bunun gibi kötü davranışlarının sonu olmadığı belirtilmiş, Karabet’le birlikte kızının da hâlâ “âsitâne-i aliyyede” olması sebebiyle Serkız’ın Karabet’le yüzleştirilmek için bir an önce yakalanarak “mubâşir ma’rifetiyle” İstanbul’a getirilmesi istenmiştir.¹⁷⁴

Aynı konudaki iki ayrı fermanın içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla haberi olmadan babası tarafından evlendirilen Tudi, bu evliliğe önce razı olmuşken daha sonra vazgeçmiş, ancak kocası boşamak istememiştir. Muhtemelen uzunca bir süre Bursa’daki mahkemede çözülemeyen dava sekiz yıl sonra Divan-ı Hümayun’a taşınmıştır.

b- Müslüman – Gayrimüslim Evliliği

İslâm hukukuna göre Müslüman bir erkeğin gayrimüslim bir kadınla evlenmesi mümkün iken gayrimüslim bir erkeğin Müslüman bir kadınla evlenme-

¹⁷³ B.Ş.S., B219/18a.

¹⁷⁴ B.Ş.S., B219/18b.

si yasaktır.¹⁷⁵ Bunun sebeplerinden birisi İslâm'daki kefaet (denklik) anlayışıdır. Kefaet, fıkıhta kadının değişik açılardan kendine denk sayılan bir erkekle evlenmesi anlamındadır.¹⁷⁶ Müslüman kadının evleneceği erkek kendisine denk olmalıdır.¹⁷⁷ Gayrimüslim bir erkeğin Müslüman bir kadından daha alt seviyede olduğunun kabul edilmesi ve kadının karşılaşabileceği sosyal baskılar sebebiyle Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmeleri caiz görülmemiştir.¹⁷⁸ Bu nedenle gayrimüslim erkekle evlenen Müslüman bir kadın hâkim kararıyla tefrik edilir.¹⁷⁹

Bu yasak Müslüman kadınlara mahsus olup Müslüman erkekler için geçerli değildir. Zira İslâm hukukuna göre Müslüman bir erkek gayrimüslim bir kadınla evlenebilir.¹⁸⁰ Erkekler için tek sınırlama gayrimüslim kadınların ehl-i kitap olmalarıdır. Bu nedenle Müslüman erkekler ehl-i kitap olmayan putperest kadınlarla evlenemezler.¹⁸¹ Herhangi bir peygambere ve semavi bir kitaba inanan Sabiyye bir kadınla evlenmeye ise cevaz verilmiştir.¹⁸² Onların yıldızlara

¹⁷⁵ Zeydan, Abdülkerim, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn fî Dâri'l-İslâm*, Beyrut 1988, s. 291.

¹⁷⁶ Zuhayli, Vehbe, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, (müt: A. Efe, B. Eryarsoy ve diğerleri), Risale Yayınları, İstanbul 1994, IX, 190.

¹⁷⁷ Merginani, age., I, 201; *Fetâvâyı Hindîyye*, (*Fetâvâyı Alemgirîyye*) (terc: Mustafa Efe), Akçağ Yayınları, Ankara ts. II, 326.

¹⁷⁸ Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenemeyecekleri hükmü Mümtehinne suresinin onuncu ayetinden çıkarılmıştır. "Ey iman edenler! Mümin kadınlar muhacir olarak size geldiklerinde, onları imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilir. Eğer siz onların inanmış kadınlar olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere geri göndermeyin. Çünkü Müslüman hanımlar kâfirlere helal değildir. Kafirler de Müslüman hanımlara helal olmazlar. Mehir olarak harcadıklarını onlara (kocalarına geri) verin. Mehirlerini verdiğiniz takdirde, bu kadınlarla evlenmeniz size bir günah yoktur. Müşrik kadınlarınızın nikahlarına tutunmayın. (Zira bu nikahlar ortadan kalkmıştır...)” Mümtehinne, 60/10.

¹⁷⁹ Merginani, age., I, 220; Ceziri, Abdurrahman, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkıhı*, (çev: Mehmet Keskin) Çağrı Yayınları, İstanbul 1993, V, 2301; *Fetâvâyı Hindîyye*, II, 465

¹⁸⁰ İslâm hukuklarının bu konudaki delilleri Mâide suresinin 5. ayetidir. "Bugün size temiz ve hoş şeyler helal kılındı. Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri size helal, sizin yiyecekleriniz de onlara helâldir. Mümin kadınlardan iffetli olanlarla, daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helaldir..." Mâide, 5/5. Bkz. Merginani, age., I, 193.

¹⁸¹ Bu yasak ayetle sabittir. "İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Allah'a ortak koşan kadın hoşunuza gitse de, mü'min bir cariyeye Allah'a ortak koşan kadından daha iyidir. İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan erkekler ile, kadınlarınızı evlendirmeyin. Allah'a ortak koşan hür erkek hoşunuza gitse de, iman eden bir köle, Allah'a ortak koşan bir erkekten daha hayırlıdır." Bakara, 2/221.

¹⁸² Zuhayli, age., IX, 126.

olan hürmetleri tapınma değil, saygı olarak değerlendirilmiştir.¹⁸³ Bununla birlikte özellikle Hz. Ömer dönemi başta olmak üzere bazı zamanlarda toplumsal ve kültürel problemlerin çıkabileceği göz önüne alınarak Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlenmelerine izin verilmediği de olmuştur.¹⁸⁴

Ehl-i kitap olan kadınlarla evlenen Müslüman erkekler, gayrimüslim hanımlarını kendi dinlerinin gerektirdiği ibadetlerini yerine getirmelerinden alıkoyma ve onları dinî inançlarına aykırı davranışlarda bulunmaya zorlama hakkına da sahip değillerdir.¹⁸⁵

Din ayrılığı nedeniyle ortaya çıkan evlenme engeli diğer dinlerde de vardır. Hatta İslâm'daki bu yasak sadece kadınlar için söz konusu iken Hristiyanlık'ta hem erkek hem de kadınlar için geçerliydi.¹⁸⁶ Kilise hukukuna göre Hristiyanların başka din mensuplarıyla evliliği geçersizdir.¹⁸⁷ Hristiyan bir kız eğer Müslüman bir erkekle evlenirse aforoz edilir.¹⁸⁸ Nitekim 1040/1630 yılında Kıbrıs'ta bu duruma örnek olabilecek bir olay yaşanmıştı. Jennings'in Kıbrıs sicillerine dayanarak naklettiği söz konusu olaya göre Milu bint-i Andoni adlı Hristiyan kadın şer'î mahkemeye müracaat ederek "Eskiden olduğu gibi şimdi de Hristiyanım ve Müslüman olmadım. Âyinimize katılmak üzere kiliseye git-

¹⁸³ Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya 1998, s. 112.

¹⁸⁴ Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Döneminde Gayr-i Müslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989, s. 177; Öztürk, Levent, *Asrı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 275.

¹⁸⁵ Özel, Ahmet, "Gayri Müslim", *DİA*, XIII, 425. İslâm hukukuna göre Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlenebilmelerine karşılık gayrimüslim erkeklerin Müslüman hanımlarla evlenmesinin yasak oluşunu değerlendiren Osman Ergin şunları ifade etmektedir: "... bunun sebebi, Türklerin mensup oldukları dinin vicdan hürriyetine riayet etmesi; azlıkların (zimmlilerin) mensup oldukları dinlerin ise etmemesidir. Yani İslâmlar aldıkları kızlara eski dinlerini muhafazaya müsaade eder ve zorla Müslüman yapmak istemezlerdi. Çünkü "lâ ikrah fi'd-din" bir nasırdır. Fakat azlıklar kendi dinlerine ginenyenlerle evlenemezlerdi. Yani bir Rum, bir Ermeni, bir Yahudi hatta Katolik bir Protestan kızını Ortodoks yapmadıkça nikâh edemezdi. Nerede kaldı ki İslâmı alabilsin, işte bu fark bundan ileri gelirdi." Bkz. Ergin, Osman, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İ.Ü.H.F.İ.E. Neşriyatı, İstanbul 1936, s. 89.

¹⁸⁶ Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (çev: Salih Şaban) İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 48; Üçal, Turgay - Malcolm, Derek, *Hristiyan Ahlakı*, Ön Asya Basın Yayın Dağıtım, İstanbul 2000, s. 138.

¹⁸⁷ Macmillan, Arthur Tarleton, *What is Christian Marriage?*, Macmillan Co. Ltd, London 1944, s.96 vd.; Cin, *Evlenme*, s. 111; Ünal, age., s.85; *Encyclopedia Britannica*, "Marriage, Law Of" maddesi, XIV.932.

¹⁸⁸ von Ranke, Leopold, "Onaltıncı ve Onyedinci Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı", (çev: Halil İlterber), *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul ts., s. 138.

tiğimde papazlar sen Müslüman biriyle evlendin diyerek beni içeri sokmadılar. Muhtemelen öldüğümde de beni kendi dinimin gereklerine göre defnetmeyecekler. Bu nedenle Hristiyan olduğumu gösteren bir belge istiyorum” demiş ve Hristiyan olduğunu kanıtlamaya çalışmıştı.¹⁸⁹

Roma İmparatorluğu kanunları da Hristiyanlarla Yahudilerin evlenmelerini kesin olarak yasaklamıştır.¹⁹⁰ Ancak Katolik Kilisesi, çocuğun Katolik kilisesinde vaftiz edilmesi ve Katolik olarak eğitilmesi, eşlerden Katolik olanın kendi dininin gereklerini tam olarak yapabilmesi gibi şartlarla karışık evliliklere özel izin vermiştir.¹⁹¹ Hristiyanlık’taki bu tutum daha çok Katolik mezhebi için geçerlidir. Protestanlıkta yabancılarla evlenme yasağı Katoliklerdeki kadar katı değildir.¹⁹²

Yahudilik’te de farklı dinlerden olanlarla evlenme uygun görülmemiştir.¹⁹³ Yahudiler, yabancıyla yapılan evliliğin ırkın bozulması, anadilin unutulması, din-den uzaklaşılması ve örf-adetlerin bozulması olarak değerlendirmişlerdir.¹⁹⁴ Bazı reformcu hahamlar Katoliklikte olduğu gibi doğacak çocukların Yahudi olmaları şartıyla Yahudilerin başka dinden olanlarla evlenmelerini onaylamışlardır.¹⁹⁵

Osmanlı Devleti’nde de İslâm Hukuku gereği Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmediği, ancak erkeklerin zimmî kadınlarla evlendiği görülmektedir. Bu uygulama çok yaygın olmasa da, istisnai olarak gerçekleşmiştir. XVIII. asırda Bursa’da Müslüman-zimmî evliliğine rastlanmamakla birlikte başka dönemlerde bunun örnekleri nadir de olsa görülmektedir.¹⁹⁶ Bununla birlikte ihtida ettikten sonra, daha önce evlendikleri Hristiyan hanımlarıyla evliliklerini sürdüren mühtediler bulunmaktadır.¹⁹⁷ Bursa’nın aksine başka bölgelerde bunun örneklerine daha sık rastlanmaktadır. Kıbrıs ile ilgili çalışmasında Jennigs, burada

¹⁸⁹ Jennings, C. R., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, New York and London 1993, s. 142.

¹⁹⁰ Cin, age., s. 111.

¹⁹¹ *Encyclopedia of Religion and Ethics*, VIII, 441; *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, (çev: Dominik Pamir), Yayıncılık Matbaacılık, İstanbul 2000, s. 393; Schwarz, Andreas B., *Aile Hukuku*, (çev: Bülent Devran) İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946, s. 74; Ünal, age., s. 85.

¹⁹² Macinillan, age., s.94; Schwarz, age., s.74; Ünal, 85.

¹⁹³ Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1966, s. 376; Kennel, agm., s. 482.

¹⁹⁴ *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, “Marriages, Prohibition” (ed. R.J.Zwi Werblowsky- Gefrey Wigoder) Oxford University Press, New York 1997, s. 443.

¹⁹⁵ Örs, age., s. 376.

¹⁹⁶ Örneğin 1243/1827 tarihli bir kayıta Tepedelenli Ali Paşa’nın Vasiliki adlı zimmi karısından bahsedilmektedir. B.Ş.S., C32/50.

¹⁹⁷ Kurt, age., s.16.

Müslüman ve Hristiyan evliliğinin azımsanamayacak miktarda olduğunu örneklerle aktarmaktadır.¹⁹⁸

Şer'iyye sicillerinde, Müslüman erkeklerle evlenen çok sayıda gayrimüslim kökenli kadının olduğu görülür.¹⁹⁹ Bu kadınların çoğunun ihtida ettikten sonra Müslüman erkeklerle evlendikleri tahmin edilmekle birlikte evlendikten sonra da İslâm'ı kabul etmiş olabilecekleri düşünülebilir. Bazı kayıtlarda Müslümanlarla evlenmiş olan mühtedi kadınların evlenmeden önce mi sonra mı ihtida ettiği açıkça belirtilmekteydi. Mesela 1213/1798 yılında Bursa'nın Büyük Susıgırlık Köyü'nde ikamet eden on altı yaşındaki Rum kızı, on beş gün önce Müslüman olup Ayşe ismini aldığını ve ihtidasından on beş gün sonra yine aynı köyden Mustafa b. es-Seyyid ile "*yüz kuruş mehr-i müeccel ve aralarında ma'lum olan mehr-i mu'accel*" ile evlendiğini belirtmiştir.²⁰⁰

Müslüman-gayrimüslim evliliğinde ortaya çıkan önemli bir mesele de bu evlilikten doğan çocukların mensup olacakları dinin ne olacağı meselesidir. İslâm hukukunda bu mesele, çocuğun ebeveyninden din bakımından daha üstün olanın dinine girmesi gerektiği şeklinde hükme bağlanmıştır.²⁰¹ Buna göre Müslüman-zimmî evliliğinden dünyaya gelen çocuklar tabii olarak Müslüman kabul edilmektedir. Bu kural gereği Müslüman olmayan zimmî anne babadan birisi ehl-i kitap diğeri putperest ise çocuk ehl-i kitap olarak kabul edilmiştir.²⁰²

Müslüman bir erkek ve gayrimüslim bir kadın evliliğinden dünyaya gelen çocuğun zimmî olan annesiyle ilişkileri takip edilmiştir. Buna göre zimmî anne, çocuğun dinleri anlayıp doğruyla yanlış ayırt etmesine kadar çocuğuna bakabilirdi. Ancak bundan sonraki dönemde çocuğu İslâm'dan uzaklaştırma ihtimaline karşılık annenin hakları sınırlandırılabilirdi. Hatta gerekli görülürse çocuk annesinden alınabilirdi.²⁰³

¹⁹⁸ Jennings, age., s. 29.

¹⁹⁹ Babalarının ismi Abdullah olarak yazılan kadınların mühtedi kadınlar olduğunu tahmin etmekteyiz. Zira İslâm'ı kabul eden zimmilerden bahsedilirken babalarının adları yerine Abdullah ismi kullanılmaktaydı. Bkz. Barkan, Ömer Lütfi, "Edime Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)" *Belgeler*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993, c.3, sy.5, s.11.

²⁰⁰ B.Ş.S., B260/38a.

²⁰¹ Zuhayli, age., VIII,192.

²⁰² Merginani, age., I, 220.

²⁰³ Merginani, age., II,38; Ali Efendi, *Şeyhülislâm Fetvaları*, (sad: İbrahim Uysal) Fey Vakfı, Hilal Matbaası, İstanbul 1995, s. 89.

Şer'iyye sicillerinde gayrimüslim anne-babadan birisinin ihtida etmesi durumunda eğer aralarında boşanma gerçekleşirse çocukların ihtida eden tarafa verildiği görülmektedir. Bu uygulamanın yegâne amacı çocukların Müslüman olarak yetişmelerini sağlamaktır. Örneğin, 1032/1623 yılında Kayabaşı Mahallesi'nde ikamet eden İstirati'nin karısı Müslüman olmuş ve Ayşe ismini almıştır. Evliliğin devam edebilmesi için mahkeme kanalıyla eşine Müslüman olması teklif edilmiş ancak İstirati kabul etmemiştir. Bunun üzerine boşanma kararı veren mahkeme beş ve yedi yaşındaki iki çocuğu da “*zimniyyü'l-veled tebe'an hayru'l-ebeveyne dînen*”²⁰⁴ hadisi gereğince Müslüman olan annelerine vermiştir.²⁰⁵ Aynı şekilde 1200/1786 yılında kadının ihtida etmesi, kocanın ise Hristiyan olarak kalmayı tercih etmesi üzerine kadı, eşlerin boşanmalarına ve çocukların ihtida eden anne-ye verilmesine karar vermiştir.²⁰⁶

c- Osmanlı Tebaası Zimmîlerin Yabancı Uyruklu Gayrimüslimlerle Evliliği

Osmanlı'daki zimmîlerin Efreñç taifesi diye adlandırılan Avrupalılarla ilişkileri, zaman zaman yayınlanan fermanlarla belli bir düzene sokulmaya çalışılmaktaydı.²⁰⁷ Bu fermanlarda zimmi kadınların yabancı erkelerle evlilikleri konusu önemli yer tutmaktadır. Zira Osmanlı tebaası olan kadınların yabancılarla evlenmelerine müsaade edilmiyordu.²⁰⁸ Osmanlı tebaası olan kadınların yabancılarla evliliklerinin yasaklanmasının sebebi dinî olmaktan ziyade siyasidir.²⁰⁹ Çünkü “*anne, Osmanlı uyruklarını doğurup yetiştirecek gerçek unsurdur; onun yabancı iklim ve tebaalıya gitmesi istenmemektedir.*”²¹⁰

Bu konuda devlet yöneticileri kadar cemaat liderleri de hassasiyet gösteriyorlardı. Ermeni ve Rumların gerek kendi dinlerine aykırı, gerekse Efreñç taife- siyle olan evlilikleri Patrikler tarafından Divan'a şikayet edilerek önlenmeye ça-

²⁰⁴ Hadis, “zimmî çocuk, anne babasından din bakımından üstün olana tabidir.” anlamındadır.

²⁰⁵ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s. 92.

²⁰⁶ B.Ş.S., B228/27b. (Bkz. Ek 8)

²⁰⁷ Söz konusu yasak Müslüman kadınlar için de geçerliydi. Örneğin Osmanlı tebaası olan Müslüman kadınların İranlı Müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmiyordu. 1874 yılında çıkarılan bir nizamname ile Osmanlı tebaası kadınların İranlı erkeklerle daha önceden olduğu gibi bundan sonra da evlenmelerinin yasak olduğu bildirilmişti. Bkz. Düstur, Birinci Tertib, IV, 614.

²⁰⁸ Ortaylı, Gelenek, II, 466.

²⁰⁹ Aydın, M.Akif, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985 s. 141 (Aile Hukuku).

²¹⁰ Ortaylı, Aile, s. 95-96.

lıılmıştır. Divan'dan gönderilen fermanlarda bu meseleyle ilgili daha önce çıkarılan kanunlara rağmen böyle evlilik yapanlara kiliselere almama, cenaze hizmeti vermeme,²¹¹ ayrıca sürgün etme²¹² ve kürek cezası verme²¹³ gibi yaptırımların uygulanacağı bildirilmiştir. İlgili belgelerden uyarıları dikkate almayan zimmîlerin cezalandırıldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Divan-ı Hümayun'a müracaat eden Rum Patriği Bedros'un, İstanbul'da ikamet eden Nikola adlı zimminin, dinlerine aykırı olarak kızını İngiltere tebaasından bir müste'menle evlendirdiği şikayeti üzerine Nikola Bursa'ya sürgün edilmiştir.²¹⁴ 1238/1822 tarihinde ise Ermeni Patriği Bogos, Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Efrenc taifesine kız verip almanın daha önce yasaklanmasına rağmen Bursa'da ikamet eden Nikofos adlı şahsın kendi milletinden değil de, Efrenc taifesinden bir kızla evlenmek istediğini belirterek bunun birçok problemin çıkmasına zemin hazırladığını söylemiş ve Nikofos'un engellenmesini istemişti. Bunun üzerine kendisine, bu tür evlilikleri yasaklayan bir ferman verilmişti. Bu ferman her ne kadar Ermeni patriğinin isteği üzerine verilmişse de içeriğinde Ermenilerle birlikte Rumların da Efrenc taifesiyle olan evliliklerinin yasaklandığı belirtilmiştir.²¹⁵

3- Çok Eşlilik (Poligami)

Osmanlı toplumuyla ilgili çalışmalardan Müslümanlar arasında çok kadınlı evlilik oranının oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁶ Sicillere dayalı ola-

²¹¹ "...âyinlerine muhâlif nikâh eden mersûmlar kiliselerine girmek dahi âyinlerine mugâyir olmakla ba'de hu ol vechile murd olanları kudât ve nüvvâb vesâir zâbitler ve zi-kudret kimesneler papazlara siz kaldırın deyu ta'addi ettirilmeyüb..." B.Ş.S., B79/65a.

²¹² "...mukaddem verilen emr-i âlişân mücibince fî mâ ba'd Efrenc milleti ile Ermeni tâifesi bir hânede sâkin olmayub ve emr-i âlişânına muhâlif ve âyinlerine mugâyir Efrenc milletinden kız alıp vermemek ve eğer hilâf-ı hareket eden olur ise bilâd-ı ba'ideye nefy ü te'dib olunacakları gûş u hûşlârına(?) ifâde ve telkin olunarak..." B.Ş.S., B358/61a.

²¹³ "...fî mâ ba'd ol makûle reyâ-yı devlet-i 'aliyyemden olanlar kızlarını efrenc tâifesine tezvîc etmemek ve eğer birisi bu makûle hilâf-ı rızâ ve münâfî-i tenbihât(?) harekete tasaddî eder ise der-'akab ahz ü nefye bedel küreğe vaz' olunarak te'dib olunmaları bâbında..." B.Ş.S., B358/61a.

²¹⁴ B.Ş.S., C26/44b.

²¹⁵ Fermanla ayrıca Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin yabancılarla birlikte oturmaları, evlerini kiraya vermeleri gibi günlük hayattaki ilişkileri de düzenlenmektedir. B358/61a.

²¹⁶ Bu konuda değişik Osmanlı şehirleriyle ilgili çalışmalar için bkz. Barkan, agn., s. 13; Demirel, Ö.- Gürbüz, A. - Taş, M., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, I, 97; Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, Ankara 1990, c. LIV, sy. 211, s. 945; Erten, age., s. 59; Öztürk, Said, "Osmanlı Toplumunda Çok Evlilik" *Tarih ve Düşünce*

rak yapılan çalışmalarda Bursa'daki Müslümanlar arasında da poligaminin düşük olduğu görülmektedir. Nitekim XVI. yüzyılda 939 erkekte 24'ü (%2.5),²¹⁷ yine bu yüzyıla ilgili başka bir çalışmada 2000'den fazla erkekte 20'si (%1),²¹⁸ XVII. yüzyılda 1.092 erkekte 51'i, (%4.6)²¹⁹ ve XIX. yüzyılda 361 evli erkekte 8' (%2.2)²²⁰ inin birden çok evlilik yaptıkları anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın sonlarına tekabül eden ve rastgele seçtiğimiz dört tereke defterine göre yaptığımız incelemede de 337 evli Müslüman erkekte sadece 20' (%5.9) sinin iki hanımla evli olduğu görülmüştür. Yukarıda belirtilen çalışmalarda Bursa'daki gayrimüslimler arasında birden çok evliliğin olmadığı belirtilmektedir.²²¹ Aynı durum XVIII. yüzyıl Bursa zimmîleri için de geçerlidir. Zira XVIII. yüzyılda Bursa'da mevcut olan 507 gayrimüslim terekesinde birden çok kadınla evli olan zimmîye tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte gerek zimmîlerin evlilikleriyle ilgili fermanlarda gerekse din adamlarının atanma beratlarında gayrimüslimlerden bazılarının "*âyinlerine mugâyir olarak avrat üzerine avrat aldıkları*"nın belirtilmesi, gizli olarak birden çok eşi olan zimmîlerin var olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim daha önce işaret edilen bir fermanla da belirtildiği üzere, Ermeni Patriği Zakarya, Divan'a başvurarak evli olan cemaat mensuplarının gizlice, imamlara veya başka kişilere nikâh kıydırarak birden çok evlilik yaptıklarını şikâyet etmiş ve bu problemin önlenmesini istemiştir.²²² Ancak bu uygulamanın resmîyette kabul görmemesinin ve ikinci hanımın varislerden sayılmamasının,

Dergisi, sy. 2001/3 (Mart 2001), s. 10 vd.; Güler, İbrahim, "Sinop'ta Medeni Durum" *Tarih ve Düşünce Dergisi*, sy. 2001/3 (Mart 2001), s. 24.

²¹⁷ Harkort Klause Liebe, *Beitrage zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursa sam Anfang des 16. Jahrhunderts*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hamburg 1970, s. 303.

²¹⁸ Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700" *International Journal of Middle East Studies*, 12(3), 1980, s. 232.

²¹⁹ Özdeğer, Hüseyin, *1464-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1988, s. 50.

²²⁰ Kurt, age., s. 87.

²²¹ XVIII. yüzyıl Konya ailesiyle ilgili yapılan çalışmada da gayrimüslimler arasında çok eşliliğe rastlanmadığı belirtilirken bunun sebebi "Hristiyanlığın. evliliği medeni bir olgu olarak değil, dinî bir olgu olarak telakki ve yaşam boyu süren bir taahhüt olarak kabul etmesi, bu yüzden de eş hayatta olduğu sürece tekrar evlenmeyi onaylamaması" olarak ifade edilmektedir. Bkz. Erten, age., s. 68.

²²² Patrik Zakarya şikâyet gerekçelerini şöyle belirtmiştir: "Evli olan Ermenilerin durumu imamlar tarafından bilinmediği için bunu istismar eden bazı kişiler imamlara nikah kıydırarak birden çok evlilik yapmakta ve milletimizin nizam ve intizamını bozmaktadırlar. Ayrıca bu davranışlar diğer Ermenilerce de örnek alındığından birçoğu dinlerini terk etmekte ve bu durum da milletimiz arasındaki fesadı günden güne artırmaktadır." B.Ş.S., B80/102a.

çok eşli zimmîlerin tereke kayıtlarında yer almamasına, bu nedenle sayıları ve oranları hakkında bilgi verilmemesine sebep olduğu düşünülebilir.

B- Ailenin Niceliği

Tereke kayıtları, Osmanlı ailesinin nüfus yapısını gösteren en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu kayıtlarda, vefat eden şahsın kendisine varis olan eşi, oğlu, kızı vb. yakınlarının zikredilmesi hukukî bir zorunluluktur.²²³ Tereke kayıtları bize, ölen şahısların evlilik, bekarlık, dulluk ve çocuk sahibi oluşları hakkında da kesin bilgiler vermektedir. Bu nedenle burada ilgili dönem tereke kayıtlarına göre bazı tespit ve değerlendirmeler yapılacaktır.

XVIII. yüzyıla ait Bursa sicillerinde zimmîlerle ilgili 507 tereke kaydı tespit edilebilmiştir. Bunlardan 309'u (%60.9) erkek, 198'i (%39.05) ise kadınlara aittir. 507 tereke sahibinin 357'sini (%70.41) evliler, 64'ünü (%12.62) dullar, 35'ini (%6.9) bekarlar ve 51'ini (%10.05) ise yabancılar oluşturmaktadır. 64 dulun 28'i erkek, 36'sı kadındır. Bursa'da çeşitli hanlarda kalırken vefat eden yabancıların medeni hâlleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Evli ve dulların oluşturduğu 421 tereke sahibi zimmîden 366(%86.93)'si çocuk sahibi olup, bunların çocuklarının toplam sayısı 972'dir. Aynı döneme ait Müslüman terekelerine bakıldığında evli veya dul olan çocuk sahibi 479 kişinin toplam çocuk sayısı 999'dur.²²⁴ Buna göre aile başına düşen çocuk sayısı Müslümanlarda 2.08, gayrimüslimler de ise 2.66'dır.

Müslüman ve zimmî ailelerin ne kadarının kaç çocuğu olduğu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Bir Ailedeki Çocuk Sayısı	Müslüman			Gayrimüslim		
	Aile Sayısı	%	Toplam Çocuk Sayısı	Aile Sayısı	%	Toplam Çocuk Sayısı
1 Çocuk	181	37.78	181	87	23.77	87
2 Çocuk	151	31.52	302	96	26.22	192
3 Çocuk	92	19.20	276	80	21.85	240

²²³ Öztürk, agm., s. 17.

²²⁴ Zimmîlere ait tereke defterleri büyük ölçüde XVIII. yüzyılın sonlarıyla ilgilidir. Müslümanlarla zimmîlerin çocuk sahibi olmaları bakımından karşılaştırma yapabilmek için XVIII. asrın sonlarına tekabül eden ve tamamı Müslümanlara ait olan tereke defterlerinden dördü (B.Ş.S., B222, B232, B237, B239) rastgele seçilmiş ve müslümanlarla ilgili değerlendirmeler bu defterlere göre yapılmıştır.

4 Çocuk	40	8.35	160	75	20.49	300
5 Çocuk	12	2.50	60	17	4.64	85
6 Çocuk	1	0.20	6	9	2.45	54
7 Çocuk	2	0.41	14	2	0.54	14
Toplam	479	99.96	999	366	99.96	972

Tablo 3. Çocuk sahibi olma bakımından ailelerin durumu

Tablo 3'e bakıldığında Müslümanların büyük çoğunluğunun 1 çocuğa sahip oldukları görülmektedir. 1, 2 ve 3 çocuk sahibi olan aileler, çocuk sahibi Müslüman ailelerin %88.5'ini oluşturmuştur. 4 ve daha fazla çocuğa sahip olan Müslüman aile sayısı ise 55 (%11.46)'tır. Çocuk sahibi olma bakımından gayrimüslimlerin de Müslümanlara benzer olarak 1, 2 ve 3 çocukta yoğunlaştığı görülmekle birlikte, onların 4 çocuklu aile sayısı açısından Müslümanlardan bir hayli fazla oldukları dikkat çekmektedir. 1, 2 ve 3 çocuğu olan zimmî aileler çocuk sahibi olan gayrimüslimlerin %71.84'ünü oluşturur. Dört çocuklu aile bakımından Müslümanlarla zimmîler arasında iki buçuk kat bir farkın bulunduğu, aynı şekilde 5, 6 ve 7 çocuk sahibi aileler bakımından da zimmîlerin Müslümanlardan daha fazla olduğu görülmektedir.

İncelediğimiz dönemde aile başına düşen çocuk sayısı bakımından gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha çok çocuk sahibi oldukları açıktır. Özellikle XVIII. ve XIX. asırlar için söz konusu olan bu durum sadece Bursa için değil, diğer Osmanlı şehirleri için de geçerlidir.²²⁵ XVIII. yüzyılda Müslüman bir aileye düşen çocuk sayısı 2.08 iken yaklaşık 60-70 yıl sonra XIX. yüzyılda 2.28'e, gayrimüslimlerde ise bu oran 2.66'dan 3.38'e²²⁶ çıkmıştır. Hem Müslümanlarda hem de zimmîlerde aile başına düşen çocuk sayısı bakımından bir artış görülmekle birlikte bu artış Müslüman ailelerde %0.20, gayrimüslimlerde ise %0.74 olmuştur. Diğer bir ifadeyle XVIII. asırda gayrimüslimlerin Müslümanlara gö-

²²⁵ Ortaylı, *Aile*, s. 6. Değişik Osmanlı şehirlerine ait tereke defterleri üzerinde yapılan çalışmada gayrimüslimlerin Müslümanlara nazaran daha çok çocuk sahibi oldukları tespit edilmiştir. Örneğin muhtelif şehirlere ait tereke defterlerinden sondaj usulüyle seçilen kayıtlara göre XVI. ve XVII. asırlarda Anadolu'daki bazı şehirlerde Müslüman aile başına düşen çocuk sayısı 2.30 iken bu oran gayrimüslimlerde 2.62'dir. 1700-1730 yılları arasında da Tokat'ta aile başına düşen çocuk sayısı Müslümanlarda 2.4, zimmîlerde ise 2.7'dir. 1771-1810 yılları arasında da yine Tokat'ta aile başına düşen çocuk oranının zimmîlerde daha yüksek olduğu görülmektedir. Bkz. Demirel, Ö. -, Gürbüz, A - Taş, M., agm., I, 97; Demirel, Ömer, agm., s. 945; Özdemir, Rıfat, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Belleten*, Ankara 1990, c. LIV, sy. 211, s. 993.

²²⁶ Kurt, age., s.92.

re daha çok çocuk sahibi olma özellikleri XIX. yüzyılda daha da artmıştır. Aynı durumun XIX. yüzyılın sonlarında da geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin 1897 senesiyle ilgili istatistik yıllığına göre söz konusu yılda Hudavendigâr Vilayeti'nin nüfusu 1.454.294'tür. Bunlardan 1.234.304 (%84.87)'ü Müslüman, 219.990 (%15.12)'i ise zimmîdir. Aynı yıl doğan çocuk sayısı Müslümanlarda 99.771(%6.86), zimmîlerde 17.228 (%7.83) olmak üzere toplam 116.999 dur. Buna karşılık aynı yıl içinde vefat eden çocuk sayısı Müslümanlarda 63.597 (%4.37), zimmîlerde ise 7.572 (%3.44) olmak üzere toplam 71.169'dur. Bu rakamlardan da anlaşıldığına göre bir yıllık süre içinde zimmîler doğum oranı bakımından Müslümanlardan (%0.97) daha fazla iken ölüm oranı ise (%0.93) daha düşüktür. Dolayısıyla zimmîlerin her iki bakımdan da Müslümanlara göre nüfuslarını artırdıkları anlaşılmaktadır.²²⁷

Azınlık psikolojisi içerisinde olan zimmîlerin çoğalma arzuları, yanlış kadercilik anlayışından kaynaklanan tedbirsizlik sebebiyle veba ve kolera gibi hastalıkların Müslümanlar arasında daha çok tahribata yol açması ve Müslüman erkeklerin savaflara katılmaları gibi sebepler gayrimüslimlerin nüfusunun Müslümanlara nazaran daha çok artmasında etkili olmuştur.²²⁸ Ayrıca Osmanlıdaki zimmîlerin Müslümanlara göre daha erken evlendikleri belirtilmektedir. Oliver'in ifadesiyle "bunlar (Rum, Yahudi ve Ermeniler) pek genç yaşta evlenmekte ve belirli bir yaştan sonra, aralarında henüz evlenememiş pek az bekâr bulunmaktadır."²²⁹

Gayrimüslim terekeleriyle ilgili veriler dikkate alındığında vefat eden zimmîlerin eş ve çocuklarıyla birlikte ortalama aile üye sayıları 4.48'dir. Bunlara ölen şahısların anne ve babaları da ilave edildiğinde bu rakam daha da artmaktadır.

C- Boşanma

Boşanma, evli çiftlerden birinin veya her ikisinin de istemesiyle evliliğin sona erdirilmesidir. Farklı düzeylerde de olsa ilahi dinlerin hiçbirisi boşanmayı hoş karşılamaz. Semavi dinlerin hüküm sürdüğü toplumlarda boşanmayla ilgili genellikle üç uygulama şekli oluşmuştur. Bunlar; boşanmanın tamamen yasak

²²⁷ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, (haz: Tevfik Güran), B.D.İ.E. Yayınları, Ankara 1997, s. 23-39.

²²⁸ Gayrimüslimlerin Müslümanlara göre daha çok çocuk sahibi olmalarının muhtemel sebepleri konusunda geniş bilgi için bkz. Kurt, age., s.93-94.

²²⁹ Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, (çev: Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s. 78.

olması, serbest olması ve boşanmanın belli sebepler dahilinde hakimın kararıyla gerçekleşmesidir.²³⁰

Boşanmanın meşru görüldüğü Yahudilik'te boşama yetkisi kocaya verilmiştir. Erkek, hazırladığı boşanma ilâmını şahitler huzurunda hanımına vererek onu boşamış olur.²³¹ Tevrat'ta boşanmayla ilgili hüküm şöyledir: *"Bir adam bir kadın alıp onunla evlendiği zaman vaki olacak ki, onda utanılacak bir şey bulunduğu için, kadın onun göziinde lütuf bulmazsa, onun için boş kağıdını yazacak ve onun eline verecek ve onu evinden gönderecektir."*²³² Musevilikte kadın, boşandıktan sonra başka bir erkekle evlenmemişse eski kocasıyla tekrar evlenebilir.²³³ Ancak boşandıktan sonra başka biriyle evlenen kadın ondan da boşansa veya ikinci eşi ölse bile ilk kocasıyla tekrar evlenemez.²³⁴ Yahudilik'te boşanmayı imkansız kılan durumlar da vardı. Örneğin, Yahudi bir erkek evlendiği kızın bakire olmadığını iddia eder de bu iddiasını ispat edemezse karısından boşanma hakkını kaybeder.²³⁵ Ayrıca nişanlısı olmayan bir bakireyi ifğal etme durumunda Yahudi erkek onunla evlenmek zorundadır ve onu boşama hakkı da bulunmamaktadır.²³⁶

Hıristiyanlık'ta evlilik kutsal ve çözülmaz bir birlik olarak görüldüğünden boşanmamak evliliğin en temel özelliklerinden biri olmuştur.²³⁷ Evlilik İsa ve kilisenin birliğini sembolize ettiği için bozulamaz.²³⁸ İncil'de, boşandıktan sonra başkasıyla evlenen erkek ve kadının zina yaptıkları belirtilmiştir: *"...kim karısını boşar, ve başkasıyla evlenirse, ona karşı zina eder; ve kadını kocasını boşar bir*

²³⁰ Cin, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya 1988, s. 16.

²³¹ Kennel, agm., s. 490.

²³² Tesniye, 24/1.

²³³ Örs, age., s. 383; Kennel, agm., s. 491.

²³⁴ "...ve evinden ayrıldıktan sonra kadın gidip başka bir erkeğin karısı olabilir. Ve sonraki adam da ondan nefret ederse ve onun için boş kağıdını yazarsa ve onun eline verip onu evinden gönderirse; yahut onu kendisine karı olarak almış olan sonraki adam ölürse, onu göndermiş olan evvelki kocası, kadın murdar edildikten sonra, onu kendisine karı olarak tekrar alamaz..." Tesniye, 24/2-4.

²³⁵ Tesniye, 22/13-19.

²³⁶ Tesniye, 22/28-29; Kennel, agm., s. 491.

²³⁷ "Boşanma doğa yasasına karşı işlenmiş ciddi bir suçtur. Boşanma eşler arasında ölünceye dek birlikte yaşamak üzere yapılmış olan sözleşmenin ihlali demektir. Boşanmak evlilik sırrının işareti olan esneklik antlaşmasına hakarettir. Yeni bir ilişkiye gürme medeni kanunla kabul edilmiş olsa da, kopuşu daha da pekiştirir: Yeniden evlenen eş açıkça ve sürekli zina durumunda sayılır." Bkz. *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, (çev: Dominik Pamir), Yayılacık Matbaacılık, İstanbul 2000, s. 545.

²³⁸ Markos, 10/8-12.

başkası ile evlenirse zina eder."²³⁹ Evlenmek Tanrının iradesiyle oluşan bir birlik olduğu için onları insanlar değil, yalnızca Tanrı ayırabilir.²⁴⁰ Bununla birlikte boşanma konusunda Hristiyan mezhepleri arasında farklı anlayışlar vardır.²⁴¹ Ortadoksluk²⁴² ve Protestanlık²⁴³ bazı şartlar dâhilinde boşanmaya izin verirken Katolik mezhebinde boşanma neredeyse imkansızdır. Protestanlığın ortaya çıkışından sonra Katolik mezhebi de boşanma konusunda birtakım değişiklikler yapmış ve bazı şartlar dâhilinde boşanma yerine ebedi veya geçici ayrılık imkânını getirmiştir. Ebedi ayrılığın sebebi zinadır.²⁴⁴ Geçici ayrılığın nedenleri ise; Katoliklikten çıkma, çocukların Katolikliğe aykırı yöntemle eğitilmesi, ağır hakaret, eşinin sıhhatini tehlikeye düşürme ve kötü hayat sürmektir.²⁴⁵ Bu gibi durumlarda hâkim eşlerin geçici olarak ayrı yaşamalarına karar verebilir. Bu ayrılık evlilik bağına tamamen iptal etmemekte, sadece birlikte yaşama vecibelerini ortadan kaldırmaktadır.²⁴⁶ Ebedi veya geçici olarak ayrılan eşlerin başkalarıyla evlenmeleri yasaktır.²⁴⁷

Hristiyanlığın boşanmayı neredeyse imkansız hale getirmesi bu dine mensup olanların evlilikten uzaklaşmalarına sebep olmuştur. Zira kilisede evlenmeleri durumunda boşanamama, kilise dışında evlenmeleri halinde ise nikâhlarının geçerli sayılmaması gibi durumlar²⁴⁸ bazı Hristiyanları evlilikten uzaklaştırarak evlilik dışı birlikte yaşamaya yöneltmiştir.²⁴⁹

²³⁹ Markos, 10/11-12.

²⁴⁰ Markos, 10/7-8.

²⁴¹ Boşanma ve yeniden evlenme konusu Hristiyanlığın en karışık konularından biri olarak kabul edilmektedir. Bkz. MacDonald, William, *Kutsal Kitap Yorumu*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2000, s. 50.

²⁴² Tümer, agm., s. 133.

²⁴³ Protestanlıktaki boşanma şartları şunlardır: Zina, eşini terk etmek, evlilik vazifelerini yerine getirmekten kaçınmak, cana kasdetmek, sağlığı tehlikeye düşürecek kötü davranışlarda bulunmak. Velidedeoğlu, H. Veldet, *Ailenin Çilesi Boşanma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul ts. s. 146; Ünal, age., s. 130.

²⁴⁴ Velidedeoğlu, age., s. 146.

²⁴⁵ Velidedeoğlu, age., s. 146.

²⁴⁶ Cin, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Kon-ya 1988, s. 17.

²⁴⁷ Velidedeoğlu, age., s. 146.

²⁴⁸ Kilisede kıyılmayan nikahlar Katolik Mezhebi'nce kabul edilmemiştir. Bkz. Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988, s. 161.

²⁴⁹ Aydın, Aile, II, 197: Ünal, agm., s. 132. Daha önce de belirtildiği üzere Bizans imparatorlarından VI. Leon, üçüncü hanımının ölümünden sonra tahta varis olabilecek erkek çocuğu olmadığı için dördüncü evliliği yapmak istemiş, ancak kilise kendisine engel olmuştu. Bunun üzerine

İslâm dininde ise evlilik teşvik edilmiş, aile saadetine devamı için karşılıklı yükümlülükler konulmuştur. Evliliğin sürekliliği esastır, ancak bütün çabalara rağmen taraflardan biri veya her ikisi için evlilik hayatı çekilmez hale gelmişse, hoş karşılanmamakla birlikte problemin çözümü için son çare olarak boşanmaya izin verilmiştir. Prensip olarak boşanma yetkisi kocaya verilmişse de bazı durumlarda kadına da bu hak tanınmıştır.²⁵⁰

Osmanlı toplumundaki gayrimüslimlerin evlenmelerinde olduğu gibi boşanmalarında da kendi cemaat mahkemeleri ve din adamları yetkili kılınmıştır. Boşanmak isteyen zimmîler gerekli şartlar oluşmuşsa cemaat mahkemelerine müracaat ederek evliliklerini sona erdirebilmişlerdir. Sicillere yansıyan davalardan zimmîlerin zaman zaman metropolit huzurunda boşandıkları anlaşılmaktadır.²⁵¹ Boşanmalar cemaat mahkemeleri defterlerine kaydedilmiştir. Bununla birlikte isteyen zimmîlerin şer'î mahkemelerde de boşanmaları mümkündü. Zaman zaman Divan'dan gönderilen fermanlardan anlaşıldığı kadarıyla zimmîlerin mahalle imamlarına nikah akitlerini yaptırmaları yasaklanmışsa da kadı huzurunda boşanmalarıyla ilgili bir engel bulunmamaktadır.²⁵²

Kendi dinî hükümlerine göre evlenen zimmîlerin İslâm hukukuna göre boşanmaları mümkündü. Zira mahkeme kayıtları arasında zimmîlerle ilgili boşanma ilâmlarında "...âyinimiz üzere bilâ tesmiyeti'l mihr zevcim olub..." ifadesinden onların kendi dinlerine göre evlendikleri, ancak şer'î mahkemeye müracaat ederek İslâm hukukuna göre boşandıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte boşanma ilâmlarında mehirde bahsedilmesi hem evlenirken hem de boşanırken şer'î mahkemeleri tercih eden zimmîler olduğunu göstermektedir. Örneğin, 1208/1793 yılındaki bir boşanma ilâmına göre Bursa'da Kaygan Mahallesi sakinelerinden Derhi(?) bint-i Banos adlı kadın mahkemeye müracaat ederek kocası İsdahor ile bundan önce "*ehl-i İslâm beynlerinde mu'ârraf olan*" yirmi kuruş mehir ile evlendiğini, ancak aralarında "şikak ve nifakin" oluştuğunu, bu nedenle mehir ve diğer haklarından vazgeçerek boşanmak istediğini belirtmiş, kocasının da kabul etmesi üzerine boşanma gerçekleşmiştir.²⁵³ Bizzat kendileri mahkeme-

İmparator VI. Leon, Zoe adlı kadından evlilik dışında bir erkek çocuğu sahibi olmuştu. Bkz. Ostrogorsky, age., s. 244.

²⁵⁰ Bu haklar için bkz. Döndüren, Hamdi, *Detilleriyle Aile İlmihali*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1995, s. 603.

²⁵¹ B.Ş.S., C29/134b.

²⁵² Ercan, age., s. 206.

²⁵³ B.Ş.S., B242/10a.

ye başvurarak boşanan zimmîlerin yanında boşanma işlemlerini vekilleri aracılığıyla yaptıranlar da vardır.²⁵⁴

XVIII. yüzyıl Bursa sicillerinde zimmîlerle ilgili toplam 35 boşanma ilâmı bulunmaktadır. Bunlardan 24 (%68.5) çift kendi dinlerine, 11'i (%31.4) ise İslâm hukukuna göre evlenmiş, 35 çiftin tamamının boşanmaları ise şer-i mahkemede İslâm hukukuna göre gerçekleştirilmiştir.

Zimmîlerin boşanma meselesinde şer'î mahkemeleri tercih etmelerinin en önemli nedenlerinden biri kendi dinlerinde boşanmanın zor olmasıdır.²⁵⁵ Zira İslâm hukukunda mevcut olan muhalaa türü boşanma (eşlerin karşılıklı anlaşarak boşanmaları) yönteminden zimmî kadınlar, talak (kocanın boşama yetkisini kullanması) türü boşanma yönteminden ise zimmî erkekler istifade etmekteydiler.

Şer'î mahkemelerde boşanan Hristiyanlar, buradan aldıkları hüccetleri cemaatleriyle bağlarını koparmamak için kendi mahkemelerine ait defterlere de kaydettirmek ihtiyacı duymuşlardır. Bu işlem onlar için önemliydi. Zira cemaat mahkemelerine yapılan kayıtla Hristiyanların boşanmaları kiliselerce de onaylanmış, cemaatleriyle olan ihtilafları ortadan kalkmış ve boşanan şahısların yeniden evlenebilmelerine imkan tanınmıştır.²⁵⁶ Bu tür boşanmalar zimmî din adamlarınca hoş karşılanmasa da, kilise defterlerine resmen işlenmiştir. Aynı durum Yahudiler için de söz konusudur. Hatta Yahudi kadınlar şer'î mahkemede boşandıktan sonra kendilerine verilen boşanma hüccetinin Yahudi mahkemesi kayıtlarına geçmesi için kadından yardım istemişlerdir. Bu talep üzerine kadı, boşanan kadını, bir görevliyle birlikte Yahudi mahkemesine gönderir ve boşanma kararının kaydedilmesini sağlardı. Hahamın bu kararı onaylaması zorunluymuştu. Zira cemaat mahkemeleri kendinden daha üst mahkeme olan şer'î mahkemenin kararlarına uymak zorundaydı.²⁵⁷ Bu tür boşanma ilâmlarının cemaat mahkeme-

²⁵⁴ 1138/1725 yılında Yahşibey Mahallesi'nde ikamet eden Sultane bint-i Mihal adlı Hristiyan kadın, Nikola'nın, 1167/1754 yılında Pazar-ı mahi Mahallesi'nden Sultan bint-i Agayı veled-i Allahverdi adlı kadın da babasının vekaletleriyle kocalarından boşanmışlardı. B.Ş.S., B79/9b.

²⁵⁵ Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, E.J. Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s. 61; Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 3.

²⁵⁶ Çiçek, Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmîlerin Yargı Tercihi" *Pax Ottomana*, (ed: Kemal Çiçek) Sota & Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 38.

²⁵⁷ Shinnuelevitz, age., s.49; Çiçek, agm., s. 38; Al Qattan, Nojva, "Dhimmis in the Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination", *International Journal of Middle East Studies*, 31(1999), s. 431.

si defterlerine kaydedilmesi her ne kadar boşanmaları meşrulaştırıyorsa da hem Yahudilik hem de Hristiyanlık açısından bazı hukûki problemleri de beraberinde getiriyordu. Örneğin, boşanma ilâmının kadı tarafından hahama zorla tasdik ettilmesi Yahudi hukukunca boşanmanın geçersiz sayılması anlamına geliyordu.²⁵⁸ Çünkü Yahudi hukukunda her ne kadar boşama yetkisi kocaya verilmiş olsa da yaklaşık bin yıldan beri boşanmalar her iki tarafın rızasıyla gerçekleşmekteydi.²⁵⁹ Bundan dolayı hahamlar boşanan eşlerin her ikisinin de rızasını alarak boşama işlemini meşrulaştırmak istemişlerdir.²⁶⁰

Aynı problem kilise açısından da yaşanmaktaydı. İslâm hukukunda kadının bazı haklarından vazgeçerek ve bazen de kocasına maddi bedel ödeyerek boşanması anlamında olan muhalaa, Hristiyan hukukunca kabul edilmemekteydi. Çünkü muhalaa kayıtlarının çoğunda boşanma gerekçesi olarak “*beynimizde hiisn-i mu’âşeret olmamağla*” ifadesi yer almaktaydı. Halbuki bu gerekçe Hristiyan hukukunda boşanma sebepleri arasında bulunmuyordu. Hristiyan hukukunda kadın suçsuz olduğu hâlde ancak kocası tarafından dövülmüş ise ve bunu şahitlerle ispat edebilirse boşanma hakkına sahip olurdu. Oysa “aramızda iyi geçim olmamaktadır” ifadesi muğlaktır ve yukarıda zikredilen gerekçenin olup olmadığı da belli değildir. Dolayısıyla şer’î mahkemelerdeki muhalaa türü zimmî boşanmalarının kilise defterlerine kaydedilmesi Hristiyan hukukuna aykırıdır.²⁶¹ Ancak sözkonusu muğlaklık, metropolit huzurunda gerçekleşen boşanmalarda da görülmektedir. Nitekim 1240/1824 senesinde Karanko(?) bint-i İstiraki adlı kadın mahkemeye müracaat ederek eski kocası Papas oğlu Todori hakkında “... *mesfûr Todori zimmî âyininiz üzere bilâ tesmiyeti’l mehîr zevcim iken beynimizde münâferet vâki’ olmağla târih-i vesîkadan altı gün mukaddem metropolid müvâcehesinde beni tatlik...*” etti diyerek Todori’nin kendisini boşadığını, bir birlerine olan bütün haklarını ibra ettiklerini, ancak buna rağmen kendisine hâlâ zevciyyet muamelesi yapmak istediğini iddia etmiş ve bu müdahalenin engellenmesini istemiştir. Todori’nin boşanma olayını inkar etmesi üzerine kadın durumu şahitlerle ispat etmiş, bunun üzerine Todori’nin bir daha müdahale etmemesi yönünde karar verilmiştir.²⁶²

²⁵⁸ Çiçek, agm., s. 39.

²⁵⁹ Örs, age., s. 381.

²⁶⁰ Shimuelevitz, age., s.50; Çiçek, agm., s.39.

²⁶¹ Çiçek, agm., s. 39.

²⁶² B.Ş.S., C29/134b.

Söz konusu olayda da görüldüğü üzere, metropolit huzurunda boşanırken gerekçe olarak “*beynimizde münâferet vâki’ olmağla*” ifadesi yer almaktadır. Halbuki bu gerekçe Hristiyanlık hukukunda boşanma sebepleri arasında yoktur. Bu belgeden hareketle akla şöyle bir soru gelebilir. Acaba asırlarca Müslümanlarla beraber yaşayan gayrimüslimler, kültürel etkileşim sebebiyle diğer birçok konuda olduğu gibi cemaat mahkemelerindeki uygulamalarında da İslâm hukukundan etkilenmiş olabilirler mi? Nitekim bu örnekte anlatılan boşamanın görünürdeki sebebi, kilise hukukuna uygun olmasa da İslâm hukukuna göre geçerlidir.

Zinimîler arasında gerçekleşen boşanmalar taraflarca mahkemeye tescil ettirilirdi. Eşlerden öncelikle boşanmayı talep eden tarafla durumun mahkemeye tescil edilmesini isteyen taraf genellikle aynıydı. İleride de görüleceği üzere boşanma talebi, muhalaa usulünde kadından, talak yönteminde ise erkekten gelmekteydi. Bu nedenle muhalaa türü boşanmaların tescil edilmesini isteyenler kadınlar, talak türü boşanmaların tescil edilmesini isteyenler ise çoğunlukla erkeklerdi. Nitekim Bursa sicillerinden tespit edilebildiği kadarıyla XVIII. asırda zimmîler arasında muhalaa yoluyla gerçekleştiği anlaşılan yirmi yedi boşanma ilâmının tamamı kadınlar, talak yoluyla gerçekleşen dört boşanma ilâmından biri kadın, diğer üçü ise erkekler tarafından tescil ettirilmiştir. Bunların dışında dolaylı olarak boşanma kayıtlarına da rastlanmaktadır. Bu tür kayıtlar daha çok boşanmadan sonra mal paylaşımı, kadının ve çocukların nafakası veya boşanmayla ilgili başka problemler dolayısıyla mahkemeye intikal eden davalarla ilgilidir. Söz konusu kayıtlardan hareketle her türlü boşanmanın mutlaka sicillere kaydedildiğini söylememiz zordur. Zira sicillerde bu davalarda adları geçen şahısların tamamının boşanma ilâmları bulunmamaktadır.²⁶³ Örneğin, 1189/1755 yılında mahkemeye intikal eden bir davanın içeriğinden talak türü bir boşanmanın olduğu anlaşılmakla birlikte bu davada adları geçen şahısların boşanmalarıyla ilgili her hangi bir ilâm bulunmamaktadır.²⁶⁴

²⁶³ Tanzimattan sonra evlenmelerde olduğu gibi boşanmalarda da imamların ve zimmi din adamlarının durumu sicill-i nüfus memurluğuna bildinmeleri mecburiyeti getirilmiştir. Bkz. Cin, Boşanma, s. 123.

²⁶⁴ Söz konusu kayda göre Hoca İskender Mahallesi’nde ikamet eden Noshatun adlı Hristiyan kadın mahkemeye müracaat ederek Varta veled-i İsvador adlı şahsın hâlâ zevcesi olduğunu ve bir seneden beri kendisine nafaka vermediğini şikayet etmiş ve kendisine nafakanın ödenmesi için kocasının uyarılmasını istemişti. Varta ise, bundan önce Noshatun’la bin akçe mehr-i müeccel karşılığında evlendiğini, ancak aralarında “hüsni zindeğani” olmadığı için on bir ay önce Noshatun’u boşadığını, gerek melûi gerekse iddet nafakası ve mesken masrafları karşılığında kendisine on beş kuruş verdiğini, Noshatun’un da bu parayı alarak evlilikle ilgili bütün haklardan kendisini ıbra ettiğini söylemiş ve durumun gerçekten böyle olduğunu Müslüman iki şa-

Zimmîler, boşanmak için şer'î mahkemeye müracaat ettiklerinde kendilerine İslâm hukuku kuralları uygulanmıştır. Dolayısıyla Müslümanların boşanmalarında geçerli olan talak, muhalaa ve tefrik yöntemleri zimmîler için de geçerliydi. Bu nedenle şer'î mahkemede boşanan zimmîlerin durumu da yukarıda zikredilen üç başlık altında incelenebilir.

1- Kocanın Tek Taraflı Olarak Boşaması (Talak)

Kocanın tek taraflı olarak karısından ayrıldığını beyan etmesiyle gerçekleşen boşanma biçimine talak denilir. Bu tür boşanmada mahkeme kararına ihtiyaç yoktur ve kocanın karısını boşadığını ifade etmesi yeterlidir. Zira talak türü boşanmada yetki kocanın iradesi dahilindedir.²⁶⁵

Talak biçimi boşamalarda erkeğin, boşadığı karısının mehr-i müeccelini ve iddet nafakasını ödemesi gerekir.²⁶⁶ Tabi bu husus İslâm hukukuna göre evlenen şahısların boşanmaları durumunda geçerlidir. Kendi dinlerine göre evlenen zimmîler şer'î mahkemelerde İslâm hukukuna göre boşansalar bile kadına mehir ve iddet nafakasının ödenmesi söz konusu değildir. Zira kilise hukukunda mehir yoktur.²⁶⁷ Örneğin, 1202/1789 yılında Hacı İskender Mahallesi sakinelere Meryem bint-i David adlı Hristiyan kadın, mahkemede kocası Bogos veled-i Eremya'nın da hazır olduğu bir zamanda Bogos'la iki yüz akçe mehr-i müccel ile evlendiğini, ancak Bogos'un kendisini talak yoluyla boşadığını ve zimmetinde olan iki yüz kuruş mehr-i müccel ile iddeti boyunca ödenmesi gereken nafakanın tamamını kendisinden aldığını beyan etmiştir.²⁶⁸ Buna karşılık Kurşunlu Mahallesi'nde ikamet eden Andorya veled-i Tanas(?) adlı zimmî, karısı Sofya'yla kendi dinî hükümleri üzere evli olduğunu ancak kendisinden razı ve hoşnut olmadığı ve iyi geçinemedikleri gerekçesiyle "bu günden sonra iradesi elinde ve boş olsun" diyerek Sofya'yı boşadığını, evlilik vesair davalara ait hak-

hitte ispat etmişti. Bunun üzerine mahkeme Noshatun'un nafaka talebini reddetmişti. B.Ş.S., B203/81b.

²⁶⁵ Aydın, *Aile Hukuku*, s. 36; Dalgın, Nihat, *İslâm Hukukunda Boşanma Yetkisi*, Etüt Yayınları, Samsun 1999, s. 31.

²⁶⁶ Aktan, Hamza, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 409.

²⁶⁷ "Zeyd-i Yahudi, Müslümanlar gibi, zevcesi Hind'e talak verdikte, Hind Zeyd'den nafaka talebine kâdir olur mu? Elcevap: Ehl-i zimmette iddet olmaz ki nafaka ola." Bkz. Düzdâğ, M.Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s. 148.

²⁶⁸ B.Ş.S., B105/13a.

lardan birbirlerini ibra ettiklerini ifade etmiştir.²⁶⁹ İkinci örnekte mehir ve nafakadan bahsedilmemiştir. Zira Andorya ile Sofya'nın evlilikleri kendi dinî hükümlerine göre olmuştur.

Yukarıda da ifade edildiği üzere talak usulüyle gerçekleşen boşanmalarda durumun mahkemece tescil edilmesini isteyenler çoğunlukla erkeklerdi. Ancak zaman zaman kocaları tarafından boşanan kadınlardan mahkemeye başvurarak talak usulüyle boşandığını tescil ettirenler de vardı.²⁷⁰ Kadınları bu konuda hüccet almaya iten sebepler arasında, eşlerini boşamalarına rağmen kocalık ilişkilerini devam ettirmeye çalışan erkeklerin varlığı önemli bir yer tutmaktaydı.²⁷¹

2- Karşılıklı Anlaşarak Boşanma (Muhala'a)

İslâm hukukunda boşama yetkisi prensip olarak erkeğin iradesine bağlı olmakla beraber kadınlara da bazı durumlarda boşanma hakkı verilmiştir. Kadınların arzusuyla vuku bulan boşanmaların en yaygın olanı karşılıklı anlaşma (muhalaa) yöntemiyle gerçekleşen ayrılmalardır.²⁷² Evlilik hayatı değişik sebeplerle kadınlar için çekilmez hale gelmiş ise bu durumdaki kadınlar, boşanmaları halinde İslâm hukukunun kendilerine vermiş olduğu bazı haklardan vazgeçerek boşanma talebinde bulunabilirlerdi.²⁷³ Aile hayatıyla ilgili yapılan çalışmalarda Osmanlı toplumunda gerçekleşen boşanmaların büyük çoğunluğunun muhalaa türü boşanma olduğu görülmektedir.²⁷⁴

Osmanlı toplumundaki Müslüman kadınların kullandığı muhalaa türü boşanma imkanından gayrimüslim kadınlar da faydalanmışlardır. Nitekim XVIII. yüzyıl Bursa sicillerinde zimmîlerle ilgili yer alan 34 boşanma ilâmından 27'si (%79.4) muhalaa usulüyle gerçekleşmiştir.

²⁶⁹ B.Ş.S., B216/103a.

²⁷⁰ Örneğin 1140/1727 yılında Balıkpazarı Mahallesi'nde ikamet eden Sultane(?) bint-i Yorgi adlı kadın mahkemeye başvurarak kocasının kendisini boşadığını söyledikten sonra iddiasını yine aynı mahalleden üç zimmi şahitle ispat etmiş ve bu konuda hüccet almıştır. Mahkemede hazır olan şahitler "...fi'l-hakika...mezbûrenin zevcesi Mosku(?) veled-i Yani zimmi medîne-i İzmir'de zevcesi merkûme Sultane'yi bizim huzurumuzda bundan akdem bâyinen tatlik eyledi, biz bu husûsa ber-vech üzere şahidiz şehâdet dahi ederiz..." diyerek zimmi kadının boşanma hücceti almasını sağlamışlardır. B.Ş.S., B158/45b.

²⁷¹ B.Ş.S., B175/110a.

²⁷² Ayrıca kadın isterse nikah akdi sırasında boşanma yetkisinin kendisine ait olduğuna dair bir şart koydurabilir. Böylece boşama hakkı kadına geçmiş olur. Bkz. Karaman, age., I, 352.

²⁷³ Dalgın, age., s.88; Aktan, agm., II, 412.

²⁷⁴ Tanzimat döneminde Bursa sicillerinde kayıtlı olan 428 adet boşanmadan 348 (%81.3)'i muhalaa yöntemiyle gerçekleşmiştir. Bkz. Kurt, age., s. 57.

Muhalaâ yöntemiyle boşanma talebi kadınlardan gelmektedir. Dolayısıyla bu tür boşanmanın bedelini de onlar ödemektedirler. Kadınların muhalaâ yöntemiyle boşanmaları durumunda bedel olarak ödedikleri şeylerin başında şer'î hakları olan mehir ve iddet nafakasından vazgeçmeleri gelmektedir. Bu durum İslâm hukukuna göre evlenen kadınlar için geçerlidir. 1181/1767 yılına ait bir muhalaâ kaydına göre, Demirkapı Mahallesi'nde ikamet eden Vasiliki bint-i Yani adlı Hristiyan kadın mahkemede kocası Kiryako veled-i Simyon adlı zimminin de olduğu bir sırada kocasıyla aralarında iyi geçim (hüs-n-i zindegânî) olmadığından boşanmak istediğini, kendisini boşaması karşılığında kocasının zimmetinde olan bin iki yüz akçe mehir-i müeccel ve iddet nafakasından vazgeçtiğini ve mesken masraflarını da (meûnet-i süknâ) kendi üzerine aldığını beyan etmiş, kocasının da bu şartları kabul etmesiyle Vasiliki ve Kiryako boşanarak birbirlerini ibra etmişlerdi.²⁷⁵

Yukarıda da belirtildiği üzere “kendi âyinlerine” göre evlenip İslâm hukukuna göre boşananların oranı %68.5'tir. Gayrimüslimlerle ilgili muhalaâ kayıtlarında onların kendi dinlerine göre evli oldukları ancak İslâm hukukuna göre boşanmak istedikleri özellikle beyan edilmekteydi.²⁷⁶ Bu durum üzere boşananlarda mehir olmadığı için kadınlar, boşanmalarına bedel olarak mallarından bir kısmını vermekteydiler. Veled-i Kazaz Mahallesi'nden Alankoh(?) bint-i Aydın(?) adlı Hristiyan kadın, kocası Mihaliç'ten boşanmak için “...bedelen 'ani'l-hul' emvâlimden bir gönlek ve bir donluk ve bir çevre ve bir uçkur ve bir duhan kesesi ve bir akçe kesesi ...” vermiş ve kocasının da kabul etmesiyle boşanmıştı.²⁷⁷ Kocasından boşanmak için eşyayla birlikte nakit para verenler de vardı. Kayabaşı Mahallesi'ndeki zimmî kadın boşanmak için kocasına bazı eşyanın yanında yirmi beş kuruş da para verdiğini ifade etmişti.²⁷⁸ Zimmî kadınların bunların yanında, boşanmak için hayatta olan veya henüz doğmamış çocuklarının bel-

²⁷⁵ B.Ş.S., B196/90b.

²⁷⁶ Örneğin 1207/1792 tarihli bir muhalaâ kaydında Camiikebir Mahallesi sakinlerinden Mortarive bint-i Yorgi adlı kadın mahkemede kocası Nikola veled-i Foti adlı zimmi huzurunda “...Nikola zimmi âyininiz üzere bilâ tesmiyeti'l mehir zevcim olub lâkin beynimizde münâferet vâki' olmakla benim ve zevcim mersûmun ehl-i İslâm beyninde müte'ârif olan talâk ma'lûnemiz olduğu hâlde zevcim mersûm el-yevm şeri'ât-ı garrâ üzere muhâla'a tarikiyle beni tatlik eyledi...” diyerek kendi hukuklarına göre evlenip İslâm hukukuna göre boşandığını belirtmiştir. B.Ş.S., B84/18b.

²⁷⁷ B.Ş.S., B84/29a.

²⁷⁸ B.Ş.S., B354/115a.

li bir yaşa kadar nafaka ve bakımlarını üstlendikleri de olurdu.²⁷⁹ Bu uygulama Müslüman ailelerde de görülmektedir.²⁸⁰

Muhalaası türü boşanmanın mantığına aykırı olmakla birlikte boşanma karşılığında kocasına herhangi bir şey vermeden kocasından ayrılanlar da görülmektedir. Ancak bu tür kayıtlar istisnai mahiyettedir. 1207/1792 tarihili bir kayıttan Cami-i Kebir Mahallesi'nde ikamet eden Mortarive(?) bint-i Yorgi adlı zimmi kadının muhalaası yoluyla boşanmasına karşılık kocası Nikola'ya herhangi bir şey vermediği ve zevcelik haklarıyla ilgili davalardan birbirlerini ibra ettikleri anlaşılmaktadır.²⁸¹

Muhalaanın mahkeme defterlerine kaydedilmesini çoğunlukla kadınlar istemekle beraber, zaman zaman bu tür boşanmanın tescil edilmesini arzu eden erkekler de vardı. Zira bu şekilde boşanan erkekler mehir, iddet nafakası ve evlilik hayatı boyunca birikmiş olan nafakanın istenilmesi gibi ileride çıkabilecek problemlerin önüne geçmek istiyorlardı. Bu sebeple boşanmanın kaydedilmesini arzuluyorlardı.²⁸² Kadınlar ise iddetlerinin bitiminden sonra başka birisiyle evlenmeleri halinde eski kocaları tarafından engellenmemeleri için muhalaası kararının kaydedilerek kendilerine hüccet verilmesini talep ediyorlardı.²⁸³

3- Hakim Kararı ile Boşanma (Tefrik)

İslâm hukukuna göre koca tarafından tek taraflı ve karşılıklı anlaşarak ayrılma yöntemlerinin yanında üçüncü bir boşanma şekli de eşlerin hakim kararıyla ayrılımlarıdır. Bu tür boşanmaya sebep olan durumlar din ayrılığı, kocanın eşinin nafakasını ödememesi, kocanın kayıp olması, iktidarsızlığı, tiksinti verici bir hastalığa yakalanmış olması ve kadının seçim hakkını (büluğ muhayyer-

²⁷⁹ Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla çocuklara bakım süresi kızlarda dokuz, erkeklerde yedi yaşına kadardı. 1204/1789 tarihli bir muhalaası kaydında Hocamehmedkaramani Mahallesi sakinlerinden Ezire bint-i Parinsam(?) adlı zimmi kadın kocasının muhalaası yoluyla kendisini boşaması için on kuruşluk mehir ve iddet nafakasından vazgeçtiğini belirttikten sonra "... bi-hakkı'l-hidâne hicr ve terbiyemde olan..." çocuklardan oğlu Agop'a yedi, kızı Mariyem'e dokuz yaşına kadar kendi malından harcama yapacağını da belirtmektedir. (B.Ş.S., B100/30a) Aynı şekilde Hacıbaba Mahallesi'ndeki zimmi kadın da kocasının kendisini boşaması karşılığında karındaki bebeğe, erkek olarak doğarsa yedi, kız olarak doğarsa dokuz yaşını bitirinceye kadar bakacağını taahhüt etmiştir. B.Ş.S., B161/40b.

²⁸⁰ Kurt, age., s. 58.

²⁸¹ B.Ş.S., B84/18b.

²⁸² Kurt, age., s. 59.

²⁸³ Erten, age., s.116; Maydaer, agt., s.33.

liği) kullanmasıdır.²⁸⁴ Böyle durumlarda kadınlar mahkemeye müracaat ederek kocasından boşanmayı talep edebilirlerdi. Osmanlı toplumunda zaman zaman Müslümanların başvurdukları bu tür boşanma yöntemi gayrimüslimler arasında da görülmektedir.

Müslüman-zimmî evliliği konusunda da belirtildiği üzere, İslâm hukukunda Müslüman erkekler ehl-i kitap olan gayrimüslim kadınlarla evlenebilmelerine rağmen Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmeleri mümkün değildir. Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla gerçekleştirdikleri evliliklerle ilgili İslâm tarihinde çok sayıda örnek vardır. Benzer şekilde Osmanlı toplumunda da Müslüman-zimmî evliliklerinin olduğu bilinmektedir.

Erkeğin Müslüman, kadının zimmî olması durumunda evlilik devam edebilirdi. Kadının Müslüman, kocanın gayrimüslim olması halinde ise evlilik sona ererdi. Ancak her ikisi de gayrimüslim olan karı kocadan birisinin ihtida ederek Müslüman olması durumunda evlilik hayatları devam edebilecek miydi? İslâm hukukuna göre zimmî eşlerden kadının ihtida etmesi durumunda gayrimüslim kocaya Müslüman olması teklif edilir, kabul ederse evlilik hayatları devam eder, kabul etmemesi durumunda hakim, Müslüman olan kadını gayrimüslim kocasından ayırır.²⁸⁵ İslâm hukukunun bu kuralı asırlarca Müslümanlarla zimmîlerin yaşadığı Osmanlı Devleti'nde de uygulanmaktaydı.²⁸⁶ Zira yüzyıllarca beraber yaşamanın neticesi olarak ihtidalar gerçekleşmekteydi. İhtida edenler arasında tabîi olarak evli erkek ve kadın zimmîler de bulunmaktaydı. 1200/1786 yılına ait kayıta Bilecik kazası sakinlerinden Emine bint-i Abdullah'ın vekili el-Hac Mehmed Efendi adlı şahıs, Bursa kazasına tâbi Vakıf Susırlığı adlı köyde misafir olarak ikamet eden Nikola veled-i Hacı(?)'ın da hazır olduğu mahkemede, vekili olduğu Emine'nin bundan önce Nikola'nın zevcesi olduğunu ancak Emine'nin "*şeref-i İslâm ile müşerref olduğunu*", bu sebeple Nikola'ya Müslüman olmasının teklif edilmesini, İslâm'ı kabul ederse karısıyla evliliklerinin devam edeceğini, ayrıca çocuğunu da alabileceğini belirtmiş, eğer İslâm'ı kabul etmezse hakim kararıyla boşanmalarını talep etmişti. Emine'nin vekilinin talebi üzerine Müslüman olması teklif edilen Nikola bu teklifi kabul etmemişti. Bunun üzerine kadı, "*...eimme-i 'izam ve fukahâ-i zevi'l-ihirâmın kütüb-i fıkhiyye-i*

²⁸⁴ Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, (çev: M. Dağ-A. Şener) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1977, s. 171; Dalgın, age., s.153-177.

²⁸⁵ Merginani, age., I, 220; *Fetâvayı Hindîyye*, II, 465.

²⁸⁶ Çavuşzade, Mehmed Aziz, *Dürrüs-Sükkûk*, Daru't-Tıbaatı'l-Amire, İstanbul 1860, I, 40.

mu 'teberede tahrîr ve beyân buyurdıkları vech üzere... " Nikola'nın, hanımından boşanmasına karar vermiştir.²⁸⁷

Araştırmamızda, gayrimüslim iken ihtida eden kadının zimmî kocasına Müslüman olması teklif edildiğinde teklifi kabul ederek Müslüman olan erkeğe rastlanmamıştır. Bu durumda olan gayrimüslimlerden hiçbirinin İslâm dinini kabul etmediğini düşünmek zordur. Kanaatimizce böyle bir durumda, ihtida olayı eşler arasında problem hâline geliyorsa mesele mahkemeye intikal ediyordu. Eğer kadınla birlikte kocası da İslâm'ı kabul ediyorsa bunun mahkemeye intikal etmesine gerek yoktu. Çünkü gayrimüslim karı kocadan her ikisinin de ihtidası durumunda nikahlarının yenilenmesine ihtiyaç duyulmadan evlilikleri aynen devam ediyordu.²⁸⁸

Kocanın Müslüman olması durumunda kadın ihtida etmese de evlilik devam edebilirdi. Nitekim daha önce evlendikleri Hıristiyan hanımlarla ihtida ettikten sonra evliliklerini devam ettiren mühtediler vardı.²⁸⁹ Ancak gayrimüslim kadın ihtida eden kocasıyla evliliğini devam ettirmek istemiyorsa karşılıklı anlaşarak (muhalaa) boşanabilirdi. 1168/1755 yılında Hacıbaba Mahallesi sakinlerinden Meryem bint-i Bedros adlı Hıristiyan kadın, mahkemede yanında kocası İbrahim bin Abdullah da olduğu hâlde kocasıyla aralarında "*hüsn-i mu'âşeret*" olmadığından iddet nafakası kendi üzerine olmak üzere boşanmak istediğini, kocasının da kabul ederek kendisini boşadığını ve evlilikle ilgili bütün haklardan birbirlerini ibra ettiklerini belirtmiştir.²⁹⁰

İslâm hukukuna göre bülûğa ermeyen çocuklar, velileri tarafından evlendirilebilirdi. Ancak bu şekilde evlendirilenler bülûğa erdiklerinde mahkemeye müracaat ederek boşanma hakkına sahiptirler.²⁹¹ Bursa'daki gayrimüslimler arasında da velileri tarafından küçük yaşta evlendirilenler olmuştur. Bu durumdaki zimmî kadınların bülûğ yaşına ulaştıktan sonra mahkeme kanalıyla boşanma istekleri zaman zaman sicillere yansımıştır. Örneğin, 1149/1736 yılında Hoca Mehmedkaramani Mahallesi sakinlerinden Deruhi(?) bint-i Ayvaz adlı Hıristiyan kadın mahkemede, dört yıl önce "*veliyy-i gayr-i muciri*" olan anne-

²⁸⁷ B.Ş.S., B228/27b.

²⁸⁸ Merğınanı, age., I, 219; Halebi, İbrahim, *Mevkûfat Mülteka Tercümesi*, (sad: Ahmet Davudoğlu) Saadet Yayınevi, İstanbul ts., II, 169; Ali Efendi, age, s.27; Bilmen, age, II, 171.

²⁸⁹ Kurt, age., s. 16.

²⁹⁰ B.Ş.S., B79/68a.

²⁹¹ Aktan, agm., II, 414; Savaş, agm., II, 513.

si Yakose(?) bint-i Abraham'ın küçük yaşta iken "*âyin-i bâtilaları*" üzere kendisini Hocahan veled-i Evseb ile evlendirdiğini, ancak kendisinin bugün bülüğa erdiğini ve "*hıyâr-ı bülüğla muhayyere*" olması sebebiyle şahitler huzurunda Hocahan'dan boşandığını belirttikten sonra şu anda sözlü veya fiili olarak muhayyerliğini iptal eden bir şeyin sadır olmadığını söylemiş ve kocasından sual olunduktan sonra mahkeme tarafından da nikahın feshedilmesini istemiştir. Kocasını ise Deruhi'nin nikahlı zevcesi olduğunu ancak bülüğa ererek boşanmak istediğinden haberinin olmadığını belirterek boşanma iddiasını inkar etmiştir. Deruhi'nin, Ahmed bin Zeynelabidin ve el-Hac Süleyman bin Abdullah adlı Müslüman şahitlerle iddiasını ispat etmesi üzerine mahkeme nikahın feshedilmesine karar vermiştir.²⁹²

Hakimin kararıyla nikahın feshedilmesine gerekçe olacak durumlardan birisi de kocanın hastalığı veya iktidarsızlığıydı. İlgili dönemde Bursa sicillerinde gayrimüslimlerin bu gerekçeyle boşanmak istediklerini gösteren kayda rastlanmadı. Ancak XVII. yüzyıl Girit sicillerine yansıyan bir belgede gayrimüslim bir kadının, kocasının iktidarsızlığı sebebiyle boşanmak için mahkemeye başvurduğu görülmektedir.²⁹³

II- AİLE BİREYLERİNİ KORUMAYA YÖNELİK UYGULAMALAR

A- Yetişkin ve Çocuklara Yönelik Olanlar

1- Vesayet

Vesayet, henüz medeni haklarını kullanma yaşına gelmemiş çocuklar veya akıl hastalığı gibi nedenlerle mallarını koruma ve işletme ehliyeti olmayan şahısların mallarını koruma, işletme ve tasarruf etme hakkının başka bir kimseye devredilmesidir.²⁹⁴ Vasilik genellikle vasiyet yoluyla veya herhangi bir vasiyet olmadan ihtiyaç üzerine kadı tarafından vasi tayin edilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Birinci yöntemle gerçekleşen vesayette, ölen şahıs henüz hayatta iken "*eğer*

²⁹² B.Ş.S., B161/33b.

²⁹³ Söz konusu kayıttaki Marusa adlı zimmi kadın mahkemede altı yıl önce Yani veled-i Yorgi'yle evlendiğini ancak bu güne kadar "*vusule mani ve mezahim olmayub halvet-i sahiha ile halvet olunmuş iken vasil olmayub el- an bikrim sual olunub vusule mehil-i şer'i imhal ve müddet-i mehil tamamında mucib-i şer'isi icra olunmak matlubumdur*" diyerek boşanmak istediğini belirtmiş, bu iddiası kocası tarafından da kabul edilince mahkeme Yani'ye bir yıl müddet vermiştir. Bkz. Adıyeke, A. Nükhet, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", *Pax Ottomana*, (ed: Kemal Çiçek) Sota & Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 84.

²⁹⁴ Karaman, age., I, 24.

ben ölürsem malımın veya çocuklarımın bakım ve gözetimini için falan kişiyi tayin ediyorum” diyerek vasiyet etmektedir. Bu şekilde vasi nasbedilen şahıs, kendisini vasi olarak tayin eden kişinin ölümünden sonra elindeki yazılı belge veya şahitlerle mahkemeye müracaat eder ve bu konuda mahkemeden hüccet talep ederdi. İkinci yöntemde ise vesayet altında olma zorunluluğu olan bir şahsa mahkeme tarafından bir vasi tayin edilirdi.²⁹⁵

Vasiler, vesayeti altındaki çocukların mallarını en iyi şekilde korumak ve işletmekle yükümlüydüler. Zira vasilerin seçiminde azami derecede dikkat edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Nasbedilecek vasi, mahalle ileri gelenlerinin şahitlikleriyle güvenilir, çocuğun bakım ve gözetimini yapabilecek ve servetini işletebilecek kabiliyette olan kişiler arasında seçilmektedir. Nitekim bu tür atamaların tamamında vasilerin özellikleri “...*emânet ve istikâmetiyle ma'rûf ve her vecihle vesâyet 'uhdesinden gelmeye kâdir idüğünü zeyl-i vesikada muharreru 'l-esâmi kimesnelerin ihbârlarıyla zâhir olan ...*” ifadeleriyle belirtilmektedir.²⁹⁶ Ayrıca vasinin yapacağı işleri takip etmek üzere bir de nazır atanmaktadır.²⁹⁷

Çocukların bakımını gereği gibi yapamadığı, haklarını koruyamadığı veya çocuğun malına karşı ihaneti belirlenen vasiler azledilerek yerine başkası tayin edilirdi. Bu şekilde olan vasilerin durumu çocuğun bir yakını veya mahalle sakinlerinin şikayetleriyle mahkemeye intikal ettirilmekteydi. Nitekim, 1159/1746 tarihinde Hocamehmedkaramani Mahallesi'nde ikamet eder iken on yıl önce vefat eden Erkel veled-i Abraham adlı zimmînin iki çocuğu için amcaları Manas veled-i Abraham mahkeme tarafından vasi tayin edilmişti. Ancak mahalle halından birçok kişi mahkemeye başvurarak Manas'ın, çocukların işlerini görmeye kudreti olmadığını, ayrıca ihaneti olduğunu söyleyerek vasilikten azledilmesini, yerine “*müstakim bir kimsenin*” nasbedilmesini istemişlerdi. İnceleme sonucunda şikayet konusunun doğruluğu anlaşılmış ve Manas azledilerek yerine çocukların anneleri vasi olarak tayin edilmişti.²⁹⁸

²⁹⁵ Abacı, age., s. 165. Vasilere kim tarafından ve hangi amaçla atandıklarına göre farklı isimler verilmekteydi. Buna göre vasi, terekenin tasarruf edilmesi için mal sahibi tarafından önceden tayin edilmişse “vasiyy-i meyyit”, ölümünden sonra kadı tarafından atanmışsa “vasiyy-i kadı”, çocukların bakımı için henüz hayatta olan ebeveyn tarafından atanmışsa “vasiyy-i muhtar”, kadı tarafından atanmışsa “vasiyy-i inansub” adını almaktaydı. Bkz. Pakalın, age., III, 584; Aktan, agm., II, 428.

²⁹⁶ B.Ş.S., B228/58a.

²⁹⁷ Bilmen, age., IV, 180.

²⁹⁸ B.Ş.S., B168/11a.

a- Yaşlı, Hasta ve Gaiplere Yönelik Vesayet

Şer'iyye sicillerinde Müslümanlarla birlikte zimmîler arasında da sıkça rastlanan vesayet uygulamasının aynı amaçla da olsa farklı statüdeki kişilere uygulandığı görülmektedir. Bunlardan ilk grubu, ihtiyarlık ve hastalık gibi sebeplerle kendini idare edemeyecek durumda olanlar oluşturmaktadır. Bu durumda olanların bakımlarının yapılması ve mallarının gözetilmesi için mahkeme tarafından bir vasi tayin edilirdi. 1197/1783 yılında Pazar-ı mahi Mahallesi'nde ikamet eden Futuni bint-i İstirati adlı Hristiyan kadının “*‘alil ve ihtiyâr olub işlerini görmeye kâdir olmadığı*” gerekçesiyle kendisine bir vasi tayin edilmesi gerektiğinin ihbar edilmesi üzerine mahkeme, Futuni'nin işlerini görmek üzere Hristiyan Kethuda Sava veled-i Kostantin'i vasi tayin etmişti. Belgenin devamında Futuni'nin mevcut olan malından dört yüz yirmi kuruşunu vasisi olan Sava'ya teslim ettiği, Sava'nın da bu parayı “*...şer'iyye ile onu onbir'e istirbâh edüb nemâsı olan meblağ-ı mezbûr ile vasisi olduğu mezbûre Futuni nasrânîyyenin...*” işlerini ve sair hizmetlerini gereği gibi yerine getireceğini taahhüt ettiği belirtilmişti.²⁹⁹ Mezkûr belgeden de anlaşıldığı üzere vasiye ihtiyaç duyanlar çoğunlukla başkaları tarafından yetkililere haber verilmekteydi.

Vesayet uygulamasının başka bir şekli de uzun süre kaybolan kişilerin malının ve çocuklarının gözetimi için vasi tayin edilmesiyle ortaya çıkmaktaydı. 1209/1794 yılında Mudanya'nın Borgos adlı köyünden Anaştaş adlı zimmînin yedi yıldan beri kayıp olduğu haber verilerek köyde mevcut olan mülkünün korunması ve küçük oğlu İstirati'nin işlerinin görülmesi için mahkemeden bir vasi tayin edilmesi istenmiş, bu talep üzerine yine aynı köyden güvenilirliğiyle tanınan Dimitri veled-i Mardros adlı zimmî vasi olarak tayin edilmişti.³⁰⁰

b- Çocuklara Yönelik Vesayet

Şer'iyye sicillerinde gayrimüslimler arasındaki vesayet uygulamalarından en önemlisi ve dikkat çeken küçük çocuklarla ilgili olandır. Anne-babadan birinin veya her ikisinin ölmesi durumunda geride kalan ve korunmaya muhtaç olan aile üyelerinden birisi de hiç şüphesiz çocuklardır. İslâm dininde, bu durumda olan çocukların kendi kendilerini idare edebilecek yaşa gelinceye kadar korunması ve topluma kazandırılması için bazı önlemler alınmıştır. Yetim kalan ve henüz ergenlik yaşına girmemiş çocuklara ebeveynlerinden miras olarak mülk

²⁹⁹ B.Ş.S., C18/23b.

³⁰⁰ B.Ş.S., B89/78a.

kalmış olabilir. Bu nedenle İslâm hukukunda çocukların mal varlıklarının korunması, işletilmesi ve ihtiyaçları halinde kullanılması gibi durumları içeren vesa-yet kurumunun özellikle çocuklar için işletildiği söylenebilir. Söz konusu durum Osmanlı Devleti'nde de geniş ölçüde uygulanmıştır.³⁰¹ Zira tereke kayıtlarının önemli bir kısmında mal taksiminden hemen sonra küçük çocuklar için vasi tayin edildiği görülmektedir.

Yetim çocuklar için babası veya dedesi tarafından vasi tayin edilebilirdi.³⁰² Böylece daha hayatta iken, kendisinin ölümü halinde çocuklarına kimin nezaret edeceğini bilme ve güvendikleri birisini vasi tayin etme imkanına sahip olurlardı. Ebeveyn tarafından bir vasi nasbedilmemişe çocuk için gerekli olan vasiyi mahkeme tayin ederdi.³⁰³

İslâm hukukunda çocuklar için tayin edilen vasiyy-i muhtar ile vasiyy-i mansub arasında bir tercih gerektiğinde tabii olarak vasiyy-i muhtar tercih edilmektedir. Bu konudaki hüküm “*hakim vasiyy-i muhtarın mevcudiyetine muttali olmamakla müteveffaya bir vasi nasbedip de vasiyy-i muhtar zuhur ederek vesa-yeti deruhte etmek istese buna muktedir olur*” şeklindedir.³⁰⁴ Sicillerde gayrimüslimler arasında da bunun örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin, 1086/1675 senesinde Bulgarlar Mahallesi'nden Eviri adlı zimmî, mahkemede, Pirinç Hanı'nda sakin iken ölen Yanıl veled-i Masun'un ölümünden önce çocuğu için kendisini vasi nasbettığını, ancak Yanıl'ın ölümünden sonra terekesine Yorgi Veled-i Agop'un el koyduğunu ve malı kendisine teslim etmekten kaçındığını şikayet etmişti. Durum Yorgi'den sorulduğunda Yanıl'ın çocuğuna mahkeme tarafından vasi nasbedildiği için terekeye el koyduğunu söylemiş ve Eviri'nin vasiyy-i muhtar olduğunu inkar etmişti. Eviri'nin, iddiasını biri Müslüman diğeri zimmî iki şahidin “...*fi'l-vâki' hâlik-i mezbûr hayâtında ve kemâl-i 'akl-i sihhatinde bizim*

³⁰¹ Antep Sicilleriyle ilgili değerlendirmeler yapan Leslie Peirce, öksüz ve yetimlerle ilgili davaların yetişkinlere ait davalardan daha geniş toplumsal bağlama sahip olduğunu belirtmektedir: “Son olarak, öksüzler ve öksüz mülkiyetini ilgilendiren bir dizi davaya bakacağız. Bu davalar, her iki cinsten yetişkinlerin davalarından daha geniş bir toplumsal bağlama sahip. Çünkü öksüzlerin mal mülkle ilişkisi çoğunlukla toplumun da ilgilendiriyordu. Öksüzleri koruma sorumluluğu yöre kadısının omuzlarında olduğundan, öksüz haklarının savunması, genellikle özel mülk üzerindeki hak iddialarında gerek olan bireysel girişime daha az bağlıydı. Kadı, bir öksüzün vasi'liğine uygun kişinin seçiminde özgürdü ve eğer yerinde görürse, aile dışından birini atayabilirdi.” Bkz. Peirce, Leslie, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, (çev: Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s.287.

³⁰² Aktan, agm., II, 428.

³⁰³ Aktan, agm., II, 428.

³⁰⁴ Bilmen, age., V, 182.

huzûrumuzda bi-emri'llâhi te'âlâ hâlik olduğumda iş bu sağır oğlum Yanil'nin emvâl-ı müstagallesini hıfza ve emvâlini zabt için mezbûr Eviri vasi-i muhtârım ola deyu vasiyyet edüb ol dahi vesâyet-i mezbureyi kabul ve mürâsemeti edaya ta'ahhüd eylemişdi, biz bu husûsa ber-vech üzere şâhidleriz şehâdet dahi ederiz..." sözleriyle ispat etmesi üzerine vasilik Yorgi'den alınarak kendisine verilmiştir.³⁰⁵

Her anne-baba ölümünden önce çocukları için vasi tayin etmemektedir. Böyle durumlarda şer'î mahkeme, Müslümanların çocuklarına olduğu gibi bakıma muhtaç olan gayrimüslim çocuklarına da vasi tayin ederdi. Mahkemenin tayin ettiği vasilerin (vasiyy-i mansub) genellikle anne ve baba gibi yakın akrabalarından olmaları tercih edilirdi. Anne-babanın olmaması durumunda büyük kardeş veya amca gibi akrabalarından da vasi nasbedilmekteydi.³⁰⁶

İslâm hukukunda vesayet hakkı önceliği genellikle baba veya baba tarafından erkek akrabalara tanınmış olmasına rağmen konuyla ilgili çalışmalardan başta anne olmak üzere hala, teyze gibi akrabaların da vasi olarak tayin edildikleri anlaşılmaktadır. Hatta vasi olarak erkeklere nazaran kadınlar daha çok tercih edilmiştir. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalarda bu durum açıkça görülmektedir. Örneğin bir Osmanlı şehri olan Halepteki kadınların vasilığıyla ilgili yapılan bir çalışmada 1770-1840 yılları arasında toplam 492 vasilik örneğinin 268 (%54)'ünü kadınların oluşturduğu belirlenmiştir.³⁰⁷ Benzer bir tespiti Leslie Peirce Antep için yapmıştır: *"Bu davaların dikkate değer bir yanı, kadınların vasi olarak oynadıkları roldür. Kadınlar, erkekler denli çok vasilik üstlendiler; hatta, annenin iki oğlu için vasilik yaptığı davayı da sayarsak erkeklerden daha çok görev üstlendiler. Başlıca görevi öksüzlerin mülkünü korumak olan vasilik gibi toplumsal bir rolü kadının üstlenme yeteneği, onun mülk yönetiminde ne denli yetkili görüldüğünü doğruluyor."*³⁰⁸

³⁰⁵ B.Ş.S., B120/23b

³⁰⁶ Mahkeme, 1166/1753 yılında Veled-i Kurd Mahallesi'nden Bogos veled-i Markos'un ölümü üzerine geride kalan iki çocuğa annelerini (B.Ş.S., B173/9b), 1206/1791 yılında Mudanya'nın Burgaz köyünden Zafiri veled-i Yorgi'nin ölümü üzerine küçük çocuk için ağabeyini (B.Ş.S., B89/12b) ve 1201/1787 yılında yine Burgaz köyünde sakin iken vefat eden Aleksi veled-i Manol'un geride kalan iki küçük çocuğu için de amcalarını vasi tayin etmiştir. (B.Ş.S., B228/58a).

³⁰⁷ Meriwether, Margaret L.. "The Rights of Children and the Responsibilities of Women: Women as Wasis in Ottoman Aleppo, 1770-1840", *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, (Ed. Amira el Azhary Sonbol), Syracuse University Press, 1996, s. 228.

³⁰⁸ Peirce, age., s. 289

Kendisine vasi ataması yapılacak çocuk için çocuğun birinci dereceden yakınının değil de başka birinin vasi olarak atanması zaman zaman anlaşmazlıklara neden oluyordu. Zira birinci dereceden yakınlar bu durumu kabullenemiyorlardı. Bu nedenle çocukların vesayetini elde etme konusunda adeta bir rekabet yaşanmaktaydı. Nitekim 1150/1737 yılında Hacıbaba Mahallesi'nde sakin Agatiye(?) adlı Hristiyan kadın mahkemeye yaptığı müracaatta kocasının ölümünden sonra küçük çocukları için mahkeme tarafından amcaları Kazaz'ın vasi tayin edildiğini, ancak Kazaz'ın çocuklara miras olarak kalan alacaklarını toplayıp kendi ihtiyaçları için harcadığını iddia ederek Kazaz'ın vasilikten azledilmesini talep etmişti. Mahkemece yapılan incelemeden sonra Kazaz'ın böyle bir şey yapmadığı, kendisine iftira edildiği anlaşıncaya vesayetinin devam etmesine ve Agatiye'nin muarazadan men edilmesine karar verilmiştir.³⁰⁹

Gayrimüslim çocuklar için genellikle kendi dindaşlarından ve akrabası olan birisinin vasi olarak atanması adetten olmakla birlikte zaman zaman Müslüman vasilerin atandığı da olurdu.³¹⁰

Çocuklar belli bir yaşa gelince kendilerine ait olan malları vasilerinden almaktaydılar. Malı teslim eden vasinin isteği üzerine iade işlemi mahkemece kaydedilerek kendisine bir hüccet verilirdi. Bu hüccet daha sonra çıkabilecek problemlerin çözümünde vasiler için önemliydi. Malların tesliminden sonra vasilerin ibra edildiğini gösteren zimmîlerle ilgili çok sayıda kayıt vardır. Örneğin, 1177/1763 yılında, daha önce vefat eden Perişkov(?) veled-i Nikola'nın oğulları için Yağcı Arslan veled-i Satılmış vasi nasbedilmişti. Çocuklardan Behram mahkemeye müracaat ederek babasının ölümü sırasında kendisinin küçük olduğunu, Arslan veled-i Satılmış'ın kendisine vasi nasbedildiğini, bu sebeple kendisine miras olarak intikal eden yüz kuruş hissesini Arslan'ın aldığını söyledikten sonra "... *'âkil ve bâliğ ve derece-i rüşde vâsıl olmağla...*" söz konusu yüz kuruşu Arslan'dan tamamen aldığını ve Arslan'ın zimmetini ibra ettiğini belirtmişti.³¹¹ Başka bir belgede de çocuğun, on sekiz yaşını tamamlamasından sonra vasisinden malını aldığı belirtilmektedir.³¹²

³⁰⁹ B.Ş.S., B164/2b.

³¹⁰ 1790 tarihli veraset ve mülk satışıyla ilgili bir belgede daha önce vefat eden Hoyari(?) veled-i Manok'un geride kalan küçük çocukları için maslahat gereği (*li ecli'l-maslaha*) vasi tayin edilen es-Seyyid Salih Ağa ibn es-Seyyid Salih adlı şahsın çocuklar adına gerçekleştirdiği işlemlerden bahsedilmektedir. B.Ş.S., B238/5a.

³¹¹ B.Ş.S., B182/8a.

³¹² B.Ş.S., B215/37a.

2- Nafaka

Gayrimüslimlerle ilgili şer'iyye sicillerine yansıyan nafaka kayıtlarını yaşlı ve hastalar, evli kadınlar ve çocuklar açısından olmak üzere üç kısımda incelemek mümkündür.

a- Yaşlı ve Hastalara Yönelik Nafaka

İslâm hukukuna göre yaşlı ve ihtiyaç sahibi anne-baba veya dede-ninenin nafakaları çocukları veya torunlarına aittir.³¹³ Fakir olan yaşlı, mahkemeye müracaat edip kendi durumunu arz ederek çocuklarından veya torunlarından nafaka talep edebilir. Böyle bir durumda kendilerinden nafaka talep edilen yakınların meseleden kaçınmaları imkansızdır. Çünkü mahkeme, yaşlıların nafakalarının karşılanmasında onların çocuklarını veya torunlarını sorumlu tutmaktadır. Söz konusu durum İslâm topraklarında yaşayan zimmîler için de geçerlidir. Zira yaşlı veya hasta olanların içinde bulundukları haller, onların dinlerine göre değil, öncelikle insan oluşlarına göre değerlendirilmektedir. Mesela 1206/1791 yılında Hacıbaba Mahallesi sakinlerinden Sahak veled-i İsak adlı zimmî mahkemeye başvurarak "...ben fakîr ve 'alîl ve kesb ü kâra iktidârım olmayub..." ifadesiyle kendisinin fakir olduğunu belirtmiş ve oğlu Vartaris(?)'in hâli vaktinin yerinde olması sebebiyle kendisine nafaka ödemesini talep etmişti. Bunun üzerine hakim, günlük on altı akçe nafaka bağlanmasına karar vermişti.³¹⁴ Aynı şekilde Hacıskender Mahallesi'nden Ezire bint-i Artin adlı Hristiyan kadın da yaşlı ve fakir olduğu gerekçesiyle torunu Hanım bint-i Bedros'un kendisine nafaka ödemesini istemiş, hakim de bu talebin makul olduğuna kanaat getirerek günlük altı para nafaka ödenmesine karar vermişti.³¹⁵

Fakir olmadığı hâlde yaşlı ve hasta olan kişiler, mallarının bir kısmını veya tamamını yakınlarından birisine emanet vererek o kişiden kendisine nafaka vermesini isteyebilmekteydi. Bu durumda olan yaşlılar, mallarını emanet ettikleri şahıslardan istedikleri nafakayı alamamaları durumunda devreye yine mahkeme giriyor ve yaşlının hakkını koruma altına alıyordu. 1206/1791 tarihli bir belgenin içeriğinden Mesudmakramavi Mahallesi'nde ikamet eden Sünbül bint-i Timur(?) adlı Hristiyan kadının bu yolla nafaka temin etmeye çalıştığı görülmektedir. İlgili kayda göre kardeşinin oğlu Bedros'a koruması için yüz altmış kuruş veren

³¹³ Bilmen, age., II, 500; Aktan, agm., II, 408.

³¹⁴ B.Ş.S., B247/35b.

³¹⁵ B.Ş.S., B234/18a.

Sünbül'ün mahkemeye müracaat ederek "...ben 'alîle ve ihtiyâre olmamla kâr-u kesbe kudretim olmayub nafaka ve kisveye eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olduğum ecilden ..." ifadeleriyle yaşlı ve hasta olduğunu belirtmiş ve emanet ettiği paradan her ay için kendisine beş kuruş vermesi konusunda yeğenine tenbih edilmesini istemişti. Bu talep üzerine para tamamlanıncaya kadar Bedros'un halasına her ay için beş kuruş nafaka ödemesi kararlaştırılmıştır.³¹⁶

b- Kadınlara Yönelik Nafaka

İslâm Hukukunda kadın zengin olsa bile evlilik süresi içerisindeki nafakası kocasına aittir.³¹⁷ Her hangi bir sebeple evinden uzakta kalmak durumunda olan koca, geride bıraktığı karısının ve çocuklarının nafakasını temin etmek zorundadır. Bu durumda olan koca evinden ayrılmadan önce söz konusu nafakanın tamamını karısına bırakabileceği gibi, vekil aracılığıyla da karısının ve çocuklarının nafakasını temin edebilirdi. Nafaka konusunda ihmal edilen kadınlar, mahkemeye başvurarak kocalarının servetinden hakim kararıyla onların gıyabında kendilerine ve çocuklarına nafaka tayin ettirebilirlerdi.³¹⁸ Sicillerde bu yolla kendilerine ve çocuklarına nafaka tespit ettiren çok sayıda zimmî kadının olduğu görülmektedir.³¹⁹ Bununla birlikte boşandığı hâlde bunu saklayarak veya kocasının başka bir mahalde olmasından istifade ederek onun malından kendine nafaka bağlatmak isteyen gayrimüslim kadınlar da vardı.³²⁰ Karısını boşayan er-

³¹⁶ B.Ş.S., B247/37b.

³¹⁷ Aktan, agm., II, 407.

³¹⁸ Bilmen, II, 467.

³¹⁹ 1196/1782 yılında Demirkapı Mahallesi'nde ikamet eden Evniki(?) bint-i Kostantin adlı Hıristiyan kadın mahkemeye müracaat ederek kocası Panayot veled-i Kırıyako'nun kendisini ve küçük kızını üç yıldan beri nafakasız bırakarak terk ettiğini ve hâlâ İstanbul'da yaşadığını söyleyerek mahkeme tarafından kendisine ve kızına kocasının malından nafaka bağlanmasını talep etmiş, yapılan inceleme sonucunda Panayot'un İstanbul'a giderken karısına ve kızına nafaka olarak hiçbir şey bırakmadığının gerçek olduğu anlaşılınca kadı, Panayot'un malından her ikisine günlük dörder para nafaka ödenmesine karar vermiştir. B.Ş.S., C18/21a.

³²⁰ Nitekim Bilecik Mahallesi'nde sakin olan Aste(?) bint-i Mihal adlı Hıristiyan kadın mahkemeye başvurarak kocası Maverdi'nin on ay önce "diyâr-ı âhar"a giderken kendisine günlük yirmişişer para vermesi için Mustafa Ağa bin Ali'yi vekil tayin ettiğini ve Mustafa Ağa'nın da vekaleti kabul ettiğini, ancak on ay geçmesine rağmen kendisine nafaka ödenmediğini belirterek on aylık nafaka toplamı olan beş kuruşun kendisine ödenmesini talep etmiştir. Mustafa Ağa ise kendisinin vekaletini kabul etmekle birlikte "vekalet olayından üç gün sonra Aste, belli bir bedel karşılığında kocasından muhalaa yoluyla boşanmak istemiş, Maverdi de bu teklifi kabul etmiştir. Bu konuda birbirlerini ibra ettiler" diyerek Aste'nin isteğini reddetmiştir. Ayrıca Mustafa Ağa durumu iki şahitle de ispat edince Aste'nin nafaka talebi mahkeme tarafından kabul edilmemiştir. B.Ş.S., B164/48a.

kek, iddet nafakası adı altında bir miktar parayı karısına vermekle yükümlüydü. Ancak iddet süresinin bitiminden sonra kocanın nafaka ödeme yükümlülüğü kalkardı. Bu durumda olan kadınlar, çocukları için nafaka isteme hakkına sahiplerken kendileri için böyle bir talepte bulunma hakları yoktu. 1189/1775 senesinde Hacıskender Mahallesi'nde ikamet eden Noshatun adlı Hristiyan kadın mahkemeye müracaat ederek Vartah veled-i İsvador adlı zimmînin hâlâ kocası olduğunu, ancak bir seneden beri kendisine nafaka vermediğini şikayet ederek söz konusu nafakanın ödenmesini istemişti. Kocasını Vartah ise cevabında Noshatun ile bundan önce bin akçe mehr-i müeccel ile evli olduğunu ancak aralarında "*husn-i zindegâni*" olmadığından bundan on bir ay önce karısını bayinen boşadığını, gerek mehri gerekse iddet nafakası ve meunet-i süknası (mesken masrafları) karşılığında on beş kuruş verdiğini, bunun üzerine Noshatun'un da hukuk-ı zevciyete dair bütün haklardan kendisini ibra ettiğini söyleyerek nafaka talebini kabul etmemiş ve 'bu iddiasını iki Müslüman şahitle de ispat etmişti. Bunun üzerine Noshatun'un talebi reddedilmiştir.³²¹ Hatta muhalaa yoluyla boşanıp çocuklarının bakımını üstlenen kadınların bile sonradan çocukları için eski kocalarından nafaka talep etmeleri olumlu karşılanırken³²² kendileri için olan nafaka talebi kabul edilmemiştir.

c- Çocuklara Yönelik Nafaka

Nafaka türlerinin en önemlisi ve sicillerde de en çok rastlanana anne veya babanın ölümü ya da boşanmaları sonucunda geride kalan çocuklarla ilgili olanıdır. Anne veya babadan birisinin ölmesi halinde genellikle ebeveynen hayatta kalan vasi olarak atanıyor ve çocuğa kalan mirastan vasi aracılığıyla nafaka tayin ediliyordu.³²³

Anne-babanın boşanmaları halinde çocukların nafakası babaları tarafından karşılanmaktadır. Hatta hayatta olan çocukların yanında henüz doğmamış çocuklar için de anneye nafaka tayin edilebilir. Nitekim 1193/1779 senesinde Pazar-ı mahi Mahallesi'nde ikamet eden Melamata bint-i Yanaki mahkemeye müracaat

³²¹ B.Ş.S., B203/81b.

³²² Cin, Boşanma, s. 77; Erten, age., s. 115.

³²³ Mudanya'nın Burgaz Köyü'nden Andon veled-i Nikola'nın şer'i mahkemeye müracaat ederek hanımının ölümünden sonra iki çocuğunun vasisi olduğunu, ancak kendisinin de fakir olması sebebiyle çocuklarına bakamadığını belirtmiş ve hanımından kalan mirastan çocuklarına nafaka bağlanmasını talep etmişti. B.Ş.S., B89/13a.

ederek iki küçük çocuğuna ve “*batnımda zâhir olan hamlim zuhûr edinceye de-ğın*” kendisine eski kocası Cibr(?) tarafından nafaka ödenmesini talep etmiştir.³²⁴

Babanın, çocuklarının nafakasını temin etmeden evini terk etmesi veya kaybolması durumunda anne, kayınpederinden çocukları için nafaka isteyebilir-
di. 1191/1777 yılında Kayabaşı Mahallesi’nden Kira bint-i Yorgi adlı kadının mahkemede kocasının “*diyâr-ı âhar*”a gittiğini, hayatı ve ölümü hakkında bilgi-
si olmadığını söyleyerek terbiyesinde olan üç çocuğuna kayınpederi İskerlet’in
nafaka ödemesini talep etmiş, kadı da bu talebi haklı bularak dedeleri tarafından
çocuklara nafaka ödemesini kararlaştırmıştır.³²⁵

Nafaka miktarı günün şartlarına göre tespit edilmekteydi. Belirlenen mik-
tarın yetersiz olması durumunda ilgili şahıs rakamın yükseltilmesini talep edebi-
liyordu. Bununla birlikte nafakanın fazla olduğu gerekçesiyle miktarının azaltıl-
ması için mahkemeye müracaat edenler de oluyordu. Örneğin, 1178/1764 yılın-
da Hocatabib Mahallesi’nde ikamet eden Meyrem adlı Hristiyan kadının mah-
kemeye müracaat ederek ölen kardeşinin kızı için daha önce mahkeme kanalıyla
günlük kırk akçe nafaka tayin ettirdiğini, ancak yeğeni için günlük kırk akçenin
çok olup yirmi akçenin yeterli olacağını, bu sebeple nafakanın azaltılmasını iste-
mesi üzerine kadı söz konusu meblağı yirmi akçeye indirmiştir.³²⁶

Bilindiği üzere, anne-babanın ölümü sebebiyle küçük çocuklara kalan mi-
ras çocukların vasilerine teslim edilmekteydi. Çocuklar için takdir edilen nafa-
ka da yine kendilerine kalan bu mirastan karşılanmaktaydı. Dolayısıyla yukarıda
zikredilen belgede de görüldüğü üzere insaf sahibi bir hâlâ, elinde imkan olduğu
hâlde yeğenin malını gereksiz olarak harcamamış ve mahkeme kanalıyla nafa-
ka miktarını tenzil ettirmiştir.

³²⁴ B.Ş.S., B215/59b.

³²⁵ B.Ş.S., B123/23a. Bu belgenin tarihinden yedi yıl sonra yine aynı kişilerin nafaka konusunda mahkemelik oldukları görülmektedir. İkinci davanın içeriğinde çocukların annesi Kira, kocası-
nın kendisini ve beş çocuğunu nafakasız olarak terk ettiğini, üstelik kocasının akli dengesinin
yerinde olmadığını, kendisinin de çocukların nafakasını temin edecek gücünün bulunmadığını,
ancak kayınpederi İskerlet’in mal mülk sahibi olduğunu belirterek kayınpederi tarafından
çocuklarına nafaka ödenmesini talep etmiştir. İskerlet ise oğluya ilgili durumun gerçek oldu-
ğunu ancak kendisinin de nafaka verecek güçte olmadığını beyan etmişti. Ancak mahalle ileri
gelenlerinin İskerlet’in hâli vaktinin yerinde olduğunu belirtmeleri üzerine İskerlet’in beş to-
rununa nafaka ödemesi kararlaştırılmıştır. (B.Ş.S., C18/17b) Bu iki belgenin ilkinde üç çocuk-
tan bahsedilirken ikincisinde beş çocuk ismi geçmektedir. Muhtemelen, evini terk eden koca
mahkemeye intikal eden iki dava arasındaki beş yıllık süre içerisinde zaman zaman evine geri
dönmüş ve çocuk sahibi olmuştur.

³²⁶ B.Ş.S., B184/1b.

B- Yalnızca Çocuklara Yönelik Olanlar

I- Çocuğun Bakım ve Terbiyesi (Hidane)

Hidane, çocuk ve çocuk hükmünde olanların bakım ve terbiyeleri için kanun koyucu tarafından belli şahıslara tanınan hak, yetki ve sorumluluktur.³²⁷ İslâm hukukunda her hangi bir sebeple evliliğin sona ermesi veya ebeveynlerden birisinin ölümü halinde geride kalan küçük çocukların bakım işleriyle kimin ilgileceği belirlenmiştir. Buna göre çocuk ilk önce anneye verilir. Eğer anne ölüyorsa veya başkasıyla evlendiyse sırasıyla anneanne, babaanne, kızkardeş, hala ve teyze gibi yakından uzağa doğru kadın akrabalarından birisine verilir. Kadın akrabalarından kimse yok ise baba, dede, erkek kardeş ve amca gibi erkek akrabalarından birisine verilir.³²⁸ Hidane hakkını elinde bulunduranın evlenmesi durumunda çocuk kendisinden alınarak bir sonraki hidane hakkı olana verilir.³²⁹

Şer'iyye sicillerinde gayrimüslim aileler arasında da hidanenin uygulandığını gösteren kayıtlar vardır. Bu kayıtlar çoğunlukla hidane yoluyla çocukların bakımını üstlenen kişilerin çocuk için nafaka talep etmeleriyle ilgilidir. Hidane ücreti çocuğun malından, eğer malı yoksa babasının servetinden karşılanırdı. Mesela, 1193/1779 yılında Melamete bint-i Yanaki adlı kadın "...bi-hakki'l-hidâne hicr ve terbiyesinde olan..." çocuğu için eski kocası ve aynı zamanda çocuğun babası olan Cibr veled-i Kırkor'dan,³³⁰ Bedreddin Mahallesi'nden Anna bint-i Manok da ölen kocasının servetinden hidane yoluyla bakımı altında olan çocuğu için nafaka talep etmişlerdi.³³¹ Yukarıda da belirtildiği üzere annenin olmadığı durumlarda çocuk yakın akrabalarından birisine verilirdi. 1197/1783 yılında Hocamehmedkaramani Mahallesi'nden Azize bint-i Toros adlı kadın, kızının ölümü üzerine torununa,³³² 1178/1764 yılında Hocatabib Mahallesi'nden Meyrem bint-i Simavi(?) adlı kadın da erkek kardeşinin çocuğuna³³³ hidane hakkı olarak bakmıştır.

Ebeveynin boşanması veya babanın ölmesi durumunda öncelikle çocuk anneye verilirdi. Annenin evlenmesi durumunda çocuk ablasına, ablanın da ev-

³²⁷ Bardakoğlu, Ali, "Hidane" *DİA*, XVII, 467.

³²⁸ Karaman, age., I, 396; Bardakoğlu, age., XVII, 468.

³²⁹ Aktan, age., II, 426.

³³⁰ B.Ş.S., B215/59b.

³³¹ B.Ş.S., B260/53b.

³³² B.Ş.S., B221/16a.

³³³ B.Ş.S., B184/1b.

lenmesi durumunda çocuk abladın sonra hidane hakkına sahip olana verilmek-teydi. Ancak özellikle hidane hakkına sahip olarak çocuğun bakımını üstlenen kişinin evlenmesi durumunda çocuğu kendisinden sonrakine teslim etmesi ko-nusunda zaman zaman problemler çıkmaktaydı. Böyle bir konunun mahkemeye intikal etmesi durumunda dava, genellikle çocuğun evlenen yakınından alınarak ondan sonraki akrabasına teslim edilmesi şeklinde sonuçlanıyordu. Nitekim 1178/1764 senesine ait bir belgeye göre Meyrem adlı kadın mahkemeye mür-caat ederek Hocatabib Mahallesi'nde ikamet eden Danyal adlı kardeşinin kısa süre önce öldüğünü, geride hanımıyla beraber iki çocuğunun kaldığını, çocuk-lardan büyük kız Uskuhi'nin kendi işlerini dahi idare edemeyecek kadar küçük olmasından başka üstelik Manas adlı zınniyle evlendiğini, bu sebeple küçük kız Takuhi'nin(?) bakım ve terbiye edilmesi işinin "bi hakkı'l-hidâne" kendisine verilmesi gerektiğini, ancak ablası Uskuhi'nin çocuğu kendisine vermekten kaçındığını şikayet etmiş ve çocuğun abladın alınarak kendisine teslim edilmesini istemiştir. Uskuhi'nin de halası Meyrem'in söylediklerini tasdik etmesi üzerine çocuğun halaya verilmesine karar verilmiştir.³³⁴ Belgenin başlangıcında annenin varlığından söz edilmesine rağmen anne devre dışı bırakılarak dava, hala ile abla arasında geçmektedir. Muhtemelen Danyal'ın ölümünden hemen sonra karısının da ölmesi veya başka biriyle evlenmesi sebebiyle çocuk büyük kız Uskuhi'ye in-tikal etmiş, onun da evlenmesiyle devreye hala girmiştir.

2- Çocuğun Evlat Edinilmesi (Tebenni)

Tebenni, oğulluğa kabul etme, ahiret oğlu edinme anlamına gelmektedir.³³⁵ Yahudilik ve Hristiyanlık'ta evlatlık uygulaması yoktur.³³⁶ İslâm hukukuna göre de evlat edinme yasak olmasına rağmen, şer'iyye sicillerine yansıyan kayıtlardan Osmanlı toplumunda evlat edinme uygulamasının yaygın olduğu görülmektedir. İlk bakışta Osmanlı mahkemelerinin İslâm hukukuna aykırı olarak evlatlık siste-mini uyguladığı düşünülse de, sicillerde yer alan tebenni kayıtları incelendiğin-de, Osmanlı Devleti'ndeki uygulamanın hukûki sonuçları olmayan, bir çocuğun bakım ve gözetimi ile sınırlı "manevi evlât" statüsünü geçmeyen uygulamalar olduğu ve İslâm hukukuna aykırı olmadığı anlaşılmaktadır.³³⁷ Nitekim İslâm hu-kukunda yasaklanmış olan evlatlık uygulamasında, evlat edinilen çocuk öz evlat

³³⁴ B.Ş.S., B184/1b.

³³⁵ Sami, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998, 378.

³³⁶ Aydın, M. Akif, "Evlat Edinme", *DİA*, XI, 527.

³³⁷ Çetin, age., s. 89.

olarak kabul edildiği için bülûğ çağını geçtikten sonra da mahrem olarak kabul ediliyor ve evlat edinen şahsa varis olabiliyordu. Oysa Osmanlı toplumundaki uygulamada evlat edinilen çocuk öz evlat kabul edilmemekte ve ebeveyn varis olmamaktaydı. Dolayısıyla evlatlık uygulamalarının hukûkî sonuçları yoktu. Bu konuyla ilgili kayıtların hemen hemen tamamında evlat edinilen çocukla ilgili olarak “*çocuğun rüşt çağına ulaştığı ana kadar*”, “*ianeden müstağni oluncaya kadar*” gibi ifadeler yer almaktadır. Böylece Osmanlı toplumundaki evlatlık uygulamasında süre sınırlandırılmış ve İslâm hukukuna aykırılık ortadan kaldırılmıştır.³³⁸

Evlatlık müessesesi, ilk olarak ailesi tarafından terk edilen çocukların bulunması durumunda çocuğu bulan şahsın onu evlat edinmek istemesi, ikinci olarak da çocuğun, ailesi tarafından başkasına evlatlık olarak verilmesi olmak üzere genellikle iki şekilde ortaya çıkmaktaydı. Osmanlı sicillerinde her ikisine de örnek olabilecek kayıtlar mevcuttur.³³⁹

Müslümanlar arasında yaygın olan evlat edinme işi gayrimüslimler tarafından da uygulanmaktaydı. Örneğin, Kayabaşı Mahallesi sakinlerinden Karya bint-i Kostantin adlı Hristiyan kadın mahkemeye müracaat ederek Mudanya'nın köylerinden birinde bulduğu Kiryakine bint-i Nikola'yı evlat edinmek istediğini belirmiş, mahkeme de bu talebi uygun bulmuştur.³⁴⁰

Evlat edinme işi Allah rızası için yapıldığından evlat edinen kişi, mahkemeye başvurarak çocuğun yeme, içme, giyinme, barınma ve terbiye edilmesi gibi ihtiyaçların yerine getirileceğini taahhüt ediyordu. Bununla birlikte evlat edinen şahıs bazen, çocuğun sonradan ailesi tarafından alınmasını önlemek için mahkemeye kanalıyla nafaka tayin ettiriyordu. Böylece çocuğa ödenen nafakanın aile tarafından tazmin edilmesi gerektiği için evlatlığın geri istenmesi engellenmiş oluyordu.³⁴¹

Evlat edinen şahısların ekonomik durumlarının iyi olması gerekiyordu. Aksi takdirde mahkeme buna müsaade etmezdi. Ancak evlat edindikten sonra fakir düşen şahısların olabileceği de bir gerçektir. Böyle durumlarda mahkeme, evlat edinenin ve çocuğun mağduriyetini gidermek için nafakanın devletçe karşılanmasını sağlardı. Nitekim 1205/1790 yılında Veleddikurd Mahallesi'nde ika-

³³⁸ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kurt, Abdurrahman, “Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 548 vd.

³³⁹ Abacı, age., s. 180.

³⁴⁰ Abacı, age., s. 181.

³⁴¹ Aydın, Evlat Edinme, *DİA*, XI, 528; Kurt, agm., II, 553.

met eden Kirkor veled-i Murad adlı zimmî mahkemede, evlatlık olarak aldığı altı yaşındaki Karine bint-i Panos adlı çocuğun “*eşedd-i iltiyac ile nafaka ve kisveye*” muhtaç olduğunu, kendisinin infak edecek malının olmadığını söyleyerek “*kıbel-i şer‘den*” nafaka bağlanmasını talep etmiş, Kirkor’un söylediklerini mahalle ileri gelenlerinin de doğrulamaları üzerine kadı, hazineden ödenmek üzere günlük üçer para nafaka tayin etmiştir.³⁴²

Sicillerde, Müslümanların zimmî çocukları veya gayrimüslimlerin Müslüman çocuklarını evlat edinmeleriyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Ancak zaman zaman mühtedi çocukların Müslümanlar tarafından evlatlık olarak alındığı görülmektedir. Müslümanlar, mühtedi çocukları evlat edinmekle hem çocukların bakımını üstlenmişler, hem bu durumda olan çocukların gayrimüslim bir çevreden uzak kalmalarını sağlamışlardır.³⁴³

3- Çocuğun Kiralanması (İcar-ı Sağır)

Evlat edinmenin yanında çocukların korunmalarına yönelik uygulamalardan biri de yoksul aile çocuklarının zengin ailelere hizmet etmek üzere ebeveyni tarafından kiraya verilmesiyle ortaya çıkan uygulamadır.³⁴⁴ Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla çocuğun ebeveyni kiralama işinden her hangi bir kazanç sağlamamaktaydı. Ancak bu uygulamayla fakir olan aile, kiraya verdiği çocuğunun bakımını, çocuğun hizmeti karşılığında başka birisine devretmiş oluyordu.

İcar-ı sağır uygulamasının temelinde yatan duygunun, kiralanan çocuğun hizmetlerinden istifade etme arzusunun yanında muhtemelen sevap kazanmak gibi dinî düşüncelerden kaynaklandığı da söylenebilir. Varlıklı aileler arasında sevap kazanmak amacıyla yoksul aile çocuklarını himaye etmek ve onların ihtiyaçlarını gidermek isteyenler vardı. Özellikle yaşlı ve çocuksuz aileler bu yolla hem yalnızlıklarını gidermekte, hem de ev işlerinde kendilerine birer yardımcı edinmiş olmaktaydılar. Ancak zaman zaman kiralanan çocukların üç veya dört yaşında olmaları, onlardan istifade etmekten daha ziyade bu uygulamanın bakım ve himaye etmek amacını taşıdığını göstermektedir.³⁴⁵

³⁴² B.Ş.S., B254/33a.

³⁴³ Çetin, age., s. 90.

³⁴⁴ Kurt, age., s. 80.

³⁴⁵ Kurt, age., s. 80.

Müslüman aileler arasında sıkça başvurulmuş icar-ı sağır uygulaması zaman zaman gayrimüslim aileler arasında da görülmektedir.³⁴⁶ Örneğin, Demirkapı Mahallesi sakinlerinden Yorgi veled-i Dimitri adlı zimmî mahkemede on bir yaşındaki Fotine(?) adlı kızının geçimini temin edecek gücünün olmadığını ifade ederek onu mahkemede hazır olan Kokonya adlı kadına evinde hizmet etmek üzere aylık altışar kuruş ücret karşılığında icar ettiğini ve bu paranın dörder kuruşunun çocuğun “*nafaka ve kisve ve sâir levâzım-ı zarûriyyesine*” harcanması şartıyla anlaştıklarını belirtmiştir.³⁴⁷ Belgede de görüldüğü üzere aylık altı kuruştan dört kuruşun çocuk için harcanacağı belirtilirken, kalan iki kuruşunun ne olacağı hakkında bilgi verilmemektedir. Bu paranın çocuğun ebeveynine verilebileceği gibi çocuk adına korunabileceği de başka kayıtlardan anlaşılmaktadır. Çünkü konuyla ilgili kayıtların çoğunda icar karşılığında takdir edilen meblağın bir kısmının çocuk için harcanacağı ve kalan miktarının ise korunarak çocuğun büyüğüne erişmesinden sonra kendisine teslim edileceği belirtilmektedir. Nitekim Bursa'nın Bilâd-ı Yunus Köyü'nden Perter(?) oğlu Yanto adlı zimmî, fakir olması ve on yaşındaki çocuğuna bakabilecek gücünün bulunmaması nedeniyle oğlunu, kırk beş kuruşun her ay çocuk için harcanması, beş kuruşun da çocuğu “*vakt-i rüşd ü sedâdına değin*” korunması şartıyla aylık elli kuruş karşılığında hizmet etmek üzere Kostantin veled-i Yako'yla anlaştığını belirtmektedir.³⁴⁸ Söz konusu paranın büyüğüne erişmesinden sonra çocuğa verilmesi, onun evlenme ve iş yapma gibi masraflarını karşılayabilmesi için sermaye olması bakımından önemlidir. Zaman zaman çocuğa ödenmesi gereken para karşılığında bir miktar eşyanın verildiği de olurdu.³⁴⁹ Bu şekilde verilen eşya genellikle çocuğun büyüğüne erişmesinden sonra ödenmesi gereken para karşılığında dönemin şartları gere-

³⁴⁶ Bu konuyla ilgili tespit edebildiğimiz üç kayıttan her birisi farklı yüzyıla ait olmak üzere 1206, 1238 ve 1309 yıllarına aittir.

³⁴⁷ B.Ş.S., B358/13a.

³⁴⁸ B.Ş.S., C155/51a.

³⁴⁹ Aslen Sölöz Köyü'nden olup Bursa'da Bedreddin Mahallesi'nde ikamet eden Meyrem bint-i Kıvrık(?) adlı Hristiyan kadın mahkemede küçüklüğünden bu ana kadar Sara bint-i Sefer'e on yıl hizmet ettiğini ve şimdi “âkile ve bâliğa ve derece-i rüşde vâsıla olmasıyla” Sara'nın kendisini ferağ etmek istediğini, bu sebeple hizmetinin karşılığında Sara'nın kendisine toplam yüz elli kuruş kıymetinde olan bir takım eşya verdiğini ve kendisinin de Sara'yı ibra ettiğini belirtmiştir. Sara'nın verdiği eşya “beş gömlek ve beş don ve beş uçkur ve beş abdest makraması ve on beş yağlık ve bir kutni ocak peştemalı ve bir münakkaş boğça ve bir kutni boğça ve bir beledi döşek ve bir yemeni yorgan ve iki beledi yasdık ve istefan ve iki kutni entari ve bir şal cembe ve bir ayaklı sandık ve bir yel(?) havlusu ve bir ... makraması ve bir örtü makraması ve iki değirmi işleme yemeni ve def'a iki değirmi sade yemeni ve bir leğen ve bir ibrik ve bir iskemle ve bir faras” tan oluşmaktadır. B.Ş.S., B197/63b.

ği günlük hayatında kullanabileceği malzemelerden oluşmaktaydı. Ancak hizmet karşılığında sonradan çocuğa verilmesi gereken paranın, zamanı geldiğinde ödenmesi konusunda ciddi problemlerin yaşandığı da görülmektedir. Nitekim şer'iyeye sicillerinde zimmîler arasında hizmetçilikten kaynaklanan çok sayıda alacak davası vardır. Bunların açıkça icar-ı sağır uygulamasından kaynaklanan kayıtlar olduğu belirtilmemekle birlikte bu davalardan bir kısmının küçük yaştan itibaren yıllarca hizmet ettiği kişiden alması gereken paranın ödenmemesi sebebiyle mahkemeye intikal ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu tür davaların içeriğini oluşturan konunun icar-ı sağır uygulamasıyla başlaması muhtemeldir.³⁵⁰

Tebenni konusunda da belirtildiği üzere evlat edinilen bir çocuğun nafakası kendisini evlat edinen kişi veya çocuğun bir yakını tarafından karşılanmaktaydı. İcar-ı sağırda ise çocuğun nafakası onu kiralayana aittir. Hatta bazen evlatlık olarak alınan çocuğun nafakasını karşılayabilecek bir yakınının olmaması durumunda kendisini evlat edinen şahıs tarafından icarlandığı da olurdu. Bu durumda kiralama işi mahkemeyle çocuğu kiralamak isteyen kişi arasında gerçekleşmekteydi. Örneğin, 1206/1791 yılında Hocamehmedkaramani Mahallesi'nde ikamet eden Ohanes veled-i Ananiye adlı zimmî mahkemeye müracaat ederek tebenni yoluyla hicr ve terbiyesinde olan Zümrüt bint-i Toma adlı kız çocuğunun nafaka ve kisveye ihtiyacı olduğunu, ancak bu nafakayı verecek kimsesi olmadığını belirterek çocuğun mahkeme tarafından kendisine kiralanmasını istemiştir. Bunun üzerine mahkeme, çocuğun ihtiyaçları için günlük dörder para harcaması koşuluyla Ohanes'in talebini kabul etmiştir.³⁵¹

Bakıma muhtaç çocukların dinine ve ırkına bakılmaksızın koruma altına alınması gelecekteki toplumun sağlıklı bir şekilde oluşması bakımından önemlidir. Bu konuyla ilgili kayıtlardan hem devletin, hem de toplumun bu tür faaliyetleri teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Devlet, kimsesiz ve fakir çocukların bakımlarının sağlanması, büyütülmeleri ve meslek sahibi olmaları için gerek evlat edinmeyi gerekse icar-ı sağır uygulamalarını teşvik etmiş, bu işi yapanların zorlanmaları durumunda maddi ve manevi desteğini esirgememiştir. Müslümanlarda olduğu

³⁵⁰ 1207/1792 tarihli bir dava içeriğinde Demirkapı Mahallesi sakinlerinden Yane bint-i Dimitri, torunu Süryane bint-i Nikola'nın Yavan veled-i Kiryako adlı zimmiye yirmi bir ay hizmet ettiğini belirtmiş ve bu süre için ödenmesi gereken paranın, çocuğun velisi olarak kendisine verilmesini istemiştir. Yavan ise parayı çocuk için harcadığını söyleyerek Yane'nin isteğini reddedince aralarında çıkan kavga, arabulucuların devreye girmesiyle Yavan'ın Yane'ye otuz kuruş ödemesi karşılığında sulhla sonuçlanmıştır. B.Ş.S., B84/24a.

³⁵¹ B.Ş.S., B247/62a.

gibi gayrimüslimler de kendi aralarında tebenni ve icar-ı sağır gibi koruyucu uygulamalarla bakıma muhtaç çocuklara sahip çıkmış ve bu konuda devletin desteğini de daima yanlarında hissetmişlerdir.

III- MÜLKÜN EL DEĞİŞTİRMESİ

A- Miras Yoluyla El Değiştirme

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlere, evlenme ve boşanma konularında olduğu gibi miras hukukuyla ilgili meselelerini de kendi cemaat mahkemelerinde çözmeye hakkı verilmiştir. Bununla birlikte, isteyen zimmîler bu konuda da şer'î mahkemeye müracaat ederek miras taksimini yaptırma veya mirasla ilgili anlaşmazlıklarını çözmeye hakkına sahiptiler.

Yahudilik'te mirasın tamamını erkek çocuklar alırken kız çocuklara hiçbir şey verilmez, birden fazla erkek çocuk var ise, büyük olan diğerlerinin iki katını alırdı.³⁵² Kızlar ancak erkek varislerin olmaması durumunda mirasta hak sahibi olurlardı.³⁵³ Ölen adamın geride kalan dul eşinin miras alma hakkı yoktu. Çocukları olmayan bir erkeğin vefatı durumunda mirası, sırasıyla ölenin erkek kardeşleri, onların da olmaması durumunda babasının erkek kardeşleri ve en yakın akrabalarına verilirdi.³⁵⁴ Bu kurallar sebebiyle özellikle Yahudi kadınların kocalarından, kızların ise babalarından kalan mirastan pay almak için şer'î mahkemelere başvurdukları düşünülebilir. Çünkü İslâm hukukunda kadın, ölen kocasının mirasından eğer çocukları varsa sekizde bir, çocukları yok ise dörtte bir oranında,³⁵⁵ kızlar ise erkek kardeşlerinin yarısı kadar hisse alabilmekteydiler.³⁵⁶

Miras taksimi konusunda Hristiyanlık'ta değişik zamanlarda farklı uygulamalar olmuştur. Bir zamanlar kilise hukukunda "trimoiria" olarak adlandırılan farklı bir veraset taksimi uygulanmıştır.³⁵⁷ Şer'î mahkemelere başvuran Hristiyanların artması üzerine XVIII. asır başlarında patrikhane, hristiyanları kendi

³⁵² de Vaux, Ronald, *Yahudilikte Aile*, (çev: Ahmet Güç) Arasta Yayınları, Bursa 2003, s. 89.

³⁵³ de Vaux, age., s. 90.

³⁵⁴ de Vaux, age., s. 91.

³⁵⁵ Berki, Ali Himmet, *Miras ve Tatbikat*, Üçler Basımevi, İstanbul 1947, s.21; Karaman, age., III, s. 33.

³⁵⁶ Berki, age., 38.

³⁵⁷ Bu uygulamada miras üç eşit parçaya bölünmekteydi. Bunlardan ilk kısmı cenaze merasimi için harcanırken ikinci kısmı yaşayan eş, üçüncü kısmı da ikinci ve üçüncü dereceden akrabalara verilirdi. Pantazopoulos, age., s. 66; Çiçek, age., s. 129.

cemaat mahkemelerine çekmek için kilise miras hukukunu İslâm hukukuna paralel hale getirmeye çalışmıştır.³⁵⁸

Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmîlerin miras konusunda şer'î mahkemelere çok yoğun olarak müracaat ettiklerini gösteren kayıtların çokluğundan dolayı cemaat mahkemelerinin miras konusunda adaletsiz davrandıkları, bu sebeple zimmîlerin kadı mahkemelerini tercih ettikleri şeklinde değerlendirilmeler yapılmaktadır.³⁵⁹ Miras taksimi konusunda tüm Osmanlı şehirleri için söz konusu olan yoğunluğun Bursa için de geçerli olduğunu söylememiz mümkündür. Öyle ki, XVIII. yüzyılda Bursa'da tamamı gayrimüslimlere ait olan sekiz adet tereke defteri mevcuttur.³⁶⁰ Zimmîlerle ilgili olarak Bursa sicillerinde yer alan miras dağılımı ve mirasla ilgili anlaşmazlıkları içeren dava kayıtları, diğer konularla ilgili belgelerle sayısal açıdan karşılaştırıldıklarında ilk sırada yer almaktadır.

Miraslarının taksim edilmesi için şer'î mahkemelere başvuran zimmîlere İslâm miras hukuku uygulanmaktaydı. Zimmîleri, bu konuda mensup oldukları dinin hukukuna göre değil de İslâm hukukuna göre muamele görmeyi arzu etmeye yönelten sebepler arasında muhtemelen İslâm ve diğer dinlerin hukuklarındaki verasetle ilgili hükümlerin farklılıkları vardı. İslâm hukuku hükümlerinin miras konusunda çoğunluğun menfaatine daha uygun olması zimmîleri şer'î mahkemeye yönlendirmekteydi. Başka bir ifadeyle kendi hukuklarına göre mirastan hisse alamayıp ancak İslâm hukukuna göre hak alabilen zimmîler, şer'î mahkemeye başvurmuşlardır.³⁶¹ Nitekim Donald Quataert, Osmanlılardaki zimmîlerin aile hukukuyla ilgili meselelerde şer'î mahkemeleri tercih etmelerini değerlendirirken şunları ifade etmektedir:

“Şer'i mahkemeler Hristiyan ve Yahudilere genellikle kendi mahkemelerinde sahip olmadıkları haklar tanır. Dolayısıyla gayrimüslimler, böyle bir zorunlulukları olmadan da rutin olarak kadılara başvururlardı. İslâmi mahkemeye bir

³⁵⁸ Pantazopoulos, age., s. 69; Çiçek, agt., s.128.

³⁵⁹ Ercan, age., s. 211.

³⁶⁰ B.Ş.S., B225, B229, B238, B243, B252, B257, B259, B262 nolu defterlerin tamamı gayrimüslimlerin terekeleri ve miraslarıyla ilgilidir. (Metrukat veya muhalefat defteri ismi de verilen tereke defterleri, ölen insanların geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkul her türlü mallarını ayrıntılı bir şekilde içeren defterlerdir. Bursa sicillerinde yer alan terekeler çoğunlukla müstakil defterlere kaydedilmekle beraber çeşitli dava, ferman, berat gibi kayıtların da yer aldığı defterler içerisinde de bulunmaktadır.)

³⁶¹ Göcek, F.Müç, “Osmanlı Ermenilerinin Gündelik Hayatlarına Bir Bakış: XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Ermeni Esnafı”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V,557; Çiçek, agm., s. 43.*

kez çıkınca, burasının kararları öncelik kazanırdı. Şer'i mahkemelere genellikle akrabalara -kızlara, babalara, amcalara, kız kardeşlere- mirastan belirli mutlak paylar garanti eden İslâmi miras hukukunun hükümlerinden yararlanmak için başvuruda bulunurlardı. Dolayısıyla bir Hristiyan'ın veya Yahudi'nin vasiyetinde mirastan mahrum bırakılmaktan korkanlar, İslâm hukukuna tabi olmayı tercih ederlerdi. Dul Hristiyan kadınları, ölenin karısına mirastan kilise hukukundakinden daha büyük pay veren İslâmi mahkemelere sık sık başvururlardı.³⁶²

Şer'î mahkemenin başında bulunan kadıların görevlerinden birisi de miras taksimini yapmaktır. Ancak kadı, ölen herkesin mirasına müdahale etme hakkına sahip değildi. Mirasın mahkemeye intikal etmesi için bazı şartlar gerekmekteydi.³⁶³ Müslümanların miraslarını ilgilendiren bu durum gayrimüslim terekeleri için de geçerliydi. Ancak bazı zimmîler, zaman zaman kadıların resm-i kısmet almak gayesiyle talep olmadan zimmî terekelerine müdahale ettikleri veya paylaştırılmış terekeleri yeniden taksim etmek istedikleri gibi gerekçelerle şikâyetçi olmuşlardır. XVIII. asırda Bursa'da olmasa da başka bölgelerde bu tür şikâyetler tespit edilmiştir.³⁶⁴

Müslümanlarda olduğu gibi askerî sınıfa mensup olan zimmîlerin terekeleri de kadılar tarafından değil, kazasker adına görevlendirilen askerî kassamlar tarafından taksim olunur ve ayrı defterlere kaydedilir.³⁶⁵ 1200/1786 yılına ait bir fermanla Mudanya sakinlerinden iken vefat eden Foti adlı zimmînin terekelerinin "...mevâdd-ı mahsûse-i askeriyeden..." olduğu gerekçesiyle kazasker adına görevlendirilen Mehmed Emin tarafından tespit edilmesi istenmişti. Fermanın devamında, eğer Foti'nin terekesi daha önce kadı tarafından taksim edilmiş ve

³⁶² Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev: Ayşe Berktaş) İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 254.

³⁶³ Genellikle varisler arasında taksimat problemi olduğunda içlerinden birinin mahkemeye müracaat etmesi, vefat eden kişinin hiç varisinin olmaması durumunda terekenin beytülmalâ devredilmesi ve varisler içinde mecnun veya henüz rüşd çağına ermemiş olanlar var ise yetimin hakkının korunması gibi durumlar söz konusu olduğunda kadı terekeye el koyarak miras taksimatını yaptırırdı. Bkz. Molla Hüsrev, *Dürrü'l-Hükkâm fî Şerhi Gurari'l-Ahkâm*, Dersaadet ts., II, 420; Barkan, agm., s.2; İnalçık, Halil, "XV. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s. 188 (XV. Asır); Özdeğer, age., s.10.

³⁶⁴ *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, I, 211.

³⁶⁵ İnalçık, XV. Asır, s.53.

terekeden “resm-i kısmet” alınmış ise bunun iade edilmesi ve Mehmed Emin tarafından yeniden tespit ve taksim edilmesi de emredilmişti.³⁶⁶

Tereke içerisinde yer alan menkul ve gayrimenkul malların tamamı günün koşullarına göre tespit edilen değerleriyle birlikte yazılmaktaydı. Miras taksimi de bu değerlerin toplamı üzerinden yapılıyordu. Metrukât arasında menkul ve gayrimenkul eşyadan başka diyet,³⁶⁷ mehir,³⁶⁸ borç ve alacaklar da³⁶⁹ yer almaktaydı.

Gayrimüslimlerin mirasları taksim edilmeden önce terekenin yekününden “*berâ-yı ihrâc-ı lâşe*” adı altında cenaze masrafları düşülür ve Müslümanlardan olduğu gibi zimmîlerden de bazı vergiler alınırdı. Miras taksim edilmeden önce alınan bu vergilerin başında “resm-i kısmet” gelmekteydi. Resmî kısmetin oranı zaman zaman değişmekle birlikte genellikle tereke toplamının binde onbeş veya yirmisine tekabül etmektedir.³⁷⁰ XVIII. asır Bursa zimmîlerinin terekelerinden de ortalama binde yirmibeş oranında bir paranın alındığı anlaşılmaktadır. Terekeden, “resm-i kısmet”ten başka taksim işinde hizmetleri geçenler için kalemiye, çukadariye, mahzariye, dellaliye ve hammaliye gibi vergiler de alınmaktaydı ki bunların sabit bir oranı bulunmamaktadır.³⁷¹

³⁶⁶ “Kıdvetü'l 'ulemâi ve'l-muhakkikîn mahrûse-i Bursa'da harameyni's-şerifeyn müfettişi vekîli olan Mevlânâ es-Seyyid Mehmed -zide 'ilmuhû- tevkî-i refî-i hümayûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki Mudanya mütemekkinlerinden iken bundan akdem hâlik olan Foti nâm zimminin terekesi tahrîri husûsu mevâdd-ı mahsûse-i askeriyeden olduğuna binâen a'lamu'l-'ulemâi'l-mütebahhirîn ...bi'l-fi'l Anadolu Kadıaskerim Mevlânâ Birâder-zâde Ya'kub -edâmelâhu fezâilehu- tarafından sana tefvîz ve sipâriş ve çukadarlarından işbu dârende-i fermân-ı hümayûn Mehmed Emin -zide kadruhû- ma'iiyyetine ta'yîn olunmuşdur gerekdiki tereke-i hâlik-i mesfûru çukadarım ma'rifetiyle sen tahrîr ve terkîm ve beyne'l-mûrise bi'l-farizati's-şer'iyye tevzi' ve taksim ve eger bundan 'akdem bir tarikle resm-i kısmet ahz olunmuş ise dahî geri ashabına red ve müceddeden sen tahrîr ve terkîm ve beyne'l-mûrise bi'l-farizati's-şer'iyye tevzi' ve taksim ve zimnında iktizâ eden de'âviyi ber-nehc-i şer'i istimâ' ve hâsıl olan rusûm-ı mu'tâd ve harc-ı senedâtı müzmâ ve mahtûm defteriyle çukadar-ı merkûma teslim ve taraflarına irsâl ve isal eylemek mevlânâ-yı müşârun ileyhî tarafından mühürlü mektub verilerek ber-mûcib-i mektûb 'amel olunmak emrim olmuştur. Buyurdumki hükûm-i şerîfîmle çukadarım vusûl buldukda bu bâbda sâdir olan fermân-ı celîlî'l-kadrim ve mevlânâ-yı müşârun ileyhî tarafından verilen mühürlü mektûb mûcibince 'amel ve hareket edüb hilâfına rızâ ve cevâz göstermeyüb mazmûn-i emr-i şerâfîmle 'âmil olasın şöyle bilesin 'alâmet-i şerîfe i'timad kılasın Evâhir-i Şa'ban 1200” B.Ş.S., B228/37b.

³⁶⁷ B.Ş.S., B259/28a.

³⁶⁸ B.Ş.S., B238/71b.

³⁶⁹ Müslüman veya zimmi birçok kişinin terekesinde kendi dındaşı veya farklı dinden olan çok sayıda insana borç para verdikleri görülmektedir.

³⁷⁰ Öztürk Said, *İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV Yayınları, İstanbul 1995, s. 60.(Tereke Defterleri)

³⁷¹ Öztürk, age., s.61.

Vefat eden şahıs hayatta iken her hangi bir sebeple başkalarına borçlanmışsa geride bıraktığı metrukatı ancak bu borçlar düşüldükten sonra varislere paylaştırılırdı.³⁷² Bu durumda vefat eden zimmîlerin borçlarını, başta şahıslara ve vakıflara olan borçlar olmak üzere,³⁷³ mehir³⁷⁴ ve nafaka borçları³⁷⁵ oluşturmaktaydı. Vakıflar arasında hem Müslümanlara³⁷⁶ hem de zimmîlere³⁷⁷ ait vakıflar yer alabiliyordu.

Zaman zaman borçları terekesinden çok olarak ölen zimmîlerin varlığı da dikkat çekmektedir. Bunlar için “*duyûnu terekesinden ziyâde olduğu hâlde hâlik olan*” ifadesi kullanılarak borçlarının geride bıraktığı miraslarından daha çok olduğu vurgulanmaktadır.³⁷⁸ Bu durumda olanların terekeleri alacaklılar arasında alacakları oranında taksim edilirken varislere hiç bir şey verilmezdi. Örneğin, Hacıbaba Mahallesi’nde borçları terekesinden çok olduğu hâlde vefat eden Yağcı Ohanes veled-i Abraham’ın terekesinin toplamı 333.929 akçe iken borçlarının toplamı 504.504 akçedir. Terekeden resmî kısmet vb. vergilerden bir çoğu alınmamış, sadece 3.729 akçelik (%1.1) cenaze ve dellaliye masrafı düşüldükten sonra geri kalan 331.200 akçelik kısmı Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmadan adalet prensibi içerisinde tüm alacaklılardan her birinin borcunun %66.6’sına tekabül edecek şekilde paylaştırılarak borç sahiplerine ödenmiştir. Ohanes’in varisleri olan karısı, bir oğlu ve üç kızına ise hiçbir şey verilmemiştir. Ayrıca ödemelerden arta kalan 25 akçenin ne olacağıyla ilgili bilgi verilmemiştir.³⁷⁹ Belgeye göre borçların ve geri ödemelerin miktarları şöyledir:

Alacaklı	Alması Gereken (akçe)	Kendisine Ödenen (akçe)	Oranı(%)
El-Hac Ali Ağa	158.400	103.973	%65.6
Alunet Beşe	6.000	3.938	%65.6
Eyva bint-i Abraham	90.000	59.076	%65.6
Karısı İranevi(?)	61.200	40.171	%65.6

³⁷² B.Ş.S., B259/40b; Aktan, agm., II, 431.

³⁷³ B.Ş.S., B243/5b, 46b; B.Ş.S., B259/20a, 38b.

³⁷⁴ B.Ş.S., B228/71b.

³⁷⁵ B.Ş.S., B229/3b; B.Ş.S., B291/98a.

³⁷⁶ B.Ş.S., B229/6b.

³⁷⁷ B.Ş.S., B191/92b; B.Ş.S., B243/19b.

³⁷⁸ B.Ş.S., B243/55a.

³⁷⁹ B.Ş.S., B243/55a.

Karabet veled-i Ohanes	69.000	45.291	%65.6
Aleksi veled-i Eziri(?)	55.920	36.705	%65.6
Kosta veled-i Terandefil(?)	18.000	11.815	%65.6
.....veled-i Turayı(?)	12.000	7.876	%65.6
Sahak veled-i Ohanes	19.620	12.878	%65.6
Andon veled-i Meke(?)	14.400	9.452	%65.6
Toplam:	504.540	331.175	

Tablo 4. Borcu terekесinden çok olduğu hâlde ölen gayrimüslimin mal varlığının alacaklılara eşit oranda taksim edilmesi.

Aynı şekilde Hocatabib Mahallesi'nde vefat eden Bezzaz Manas adlı zimînin toplam 122.640 akçelik terekesi, borçlu olduğu kişilere dağıtıldıktan sonra varisleri arasında yer alan hamile karısı, bir oğlu ve iki kızına hiçbir şey verilmemiştir. Bu durum belgede *“hâlik-i mesfûr Manas'ın derûn-i defterde mestûr bi'l-cümle zikirleri bâlâda mestûr duyûn-i müsbet ashâbına teslim olunub veresesi mesfûruna tereke-i hâlik-i mesfûrdan miras nâmıyla bir akçe ve bir habbe bâki kalmadığı işbu mahalle şerh verildi”* ifadesiyle belirtilmiştir.³⁸⁰ Borçların ödenmesine mevcut tereke yetmez ise kalan borçlar varislerden tahsil edilmezdi.³⁸¹

Vefat eden şahsın öncelikle menkul malları, yetmez ise metrukatı arasında yer alan gayrimenkulleri müzayede usulüyle satılarak borçlarının ödenmesi yoluna gidilirdi. Böylece hem gayrimenkulün değeri düşmemiş, hem de alacaklıların mümkün olan en yüksek seviyede alacaklarını tahsil etme imkânı sağlanmış olurdu.³⁸²

Miras taksimi yapıldıktan sonra vefat eden kişiden alacağı olduğunu iddia eden birisi çıkar ve bunu şahitlerle ispat ederse bu para varislere intikal eden mirastan tahsil edilirdi. Buna örnek vermek gerekirse, Caferhoca Mahallesi'nde vefat eden Nikola'nın 48.651 akçelik mirası oğlu Todoraki'ye intikal etmişti.

³⁸⁰ B.Ş.S., B229/8b.

³⁸¹ Aktan, agm., II, 431; Öztürk, Terek Defterleri, s. 96.

³⁸² Nitekim Hacıbaba Mahallesi'nde ikamet ederken borcu terekесinden çok olduğu hâlde vefat eden Bezzaz Abraham veled-i Ohanes'in terekesi hanımı Sünbül ve oğlu Serkız'a kalmıştı. Daha sonra Sünbül, kendisi ve vasisi olduğu çocuğu adına vekalet yoluyla mahkemeye müracaat ederek miras kalan menkul malların satıldığını, ancak kocasının borçlarının ödenmesine yetmediğini belirtmiş ve bu borçların ödenmesi için “Yonca Havuz” yakınlarındaki tahminen bir buçuk dönümlük bir dut bahçesinin satılması için izin istemişti. Bu talep üzerine izin verilmiş ve söz konusu bağ “Sûk-u Sultanî”de müzayede usulüyle satılmıştı. B.Ş.S., B238/80a.

Todoraki'nin küçük olması sebebiyle kendisine Kayabaşı Mahallesi'nde ikamet eden Panayot vasi nasbedilmiş ve çocuğun malı vasiye verilmişti. Ancak sonradan Mehmed ibn Hüseyin mahkemeye müracaat ederek Nikola'dan doksan beş kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş ve iddiasını şahitlerle ispat edince, borç miktarının vasiye teslim edilen mirastan düşülmesine karar verilmiştir. Hatta borcun ödenmesine miras içinde yer alan menkul malların tamamı kifayet etmemiş, gayrimenkuller arasında bulunan ev satılarak ödeme yapılmıştır.³⁸³

Terekenin taksim edilmesinden sonra eğer varisler arasında küçük çocuklar var ise onlar için hemen bir vasi tayin edilir ve kendilerine intikal eden mallar koruma altına alınır.³⁸⁴ Miras taksimi sonucunda bir vasi tayin edilerek malları koruma altına alınan diğer bir grup da veraset paylaşımının yapıldığı sırada şehir dışında olan varislerdir. Bu durumda olan "gaib"lere isabet eden miras, kendileri zuhur edinceye kadar vasi nezaretinde kalırdı.³⁸⁵ Mirasın taksim edilmesi sırasında ölenin henüz dünyaya gelmemiş, ancak doğumu beklenen bir çocuğu var ise hangi cinsiyette doğarsa, daha fazla pay alacağı dikkate alınarak onun için de hisse ayrılırdı. Örneğin, Hacıbaba Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Panos veled-i Murat'ın mirası hanımı, üç kızı ve üç erkek çocuğuyla birlikte doğumu beklenen çocuk arasında taksim edilmiş, henüz doğmamış çocuğa erkek kardeşlere verilen miktar kadar pay ayrılmıştır.³⁸⁶ Çocuğun beklenenin aksi cinsiyette doğması daha az miras almasını gerektiriyordu. Böyle durumlarda daha önce ayrılan hissenin artan kısmı varisler arasında yeniden paylaştırılırdı.³⁸⁷

³⁸³ B.Ş.S., B259/38b.

³⁸⁴ B.Ş.S., B238/15b, 17b, 82a.

³⁸⁵ B.Ş.S., B243/51a. Gaiblerin mallarının miras paylaşımı sırasında vasiye verilmesinin yanında her hangi bir sebeple evinden uzakta kalan ve uzun süre evine dönmeyen kişilerin malları da komşularının mahkemeye haber vermeleri üzerine mahkeme tarafından bir vasi tayin edilerek koruma altına alınmıştır. Örneğin, Selçukhatun Mahallesi'nde sakin Ohanes veled-i Abraham mahkemeye müracaat ederek evinde kiracı olarak oturan Bedros veled-i Serkız'ın altı aydan beri kayıp olduğunu, hayatı veya ölümü hakkında bilgisinin olmadığını, evin boş kalmasıyla birlikte içerisindeki eşyanın bu şekilde bırakılırsa zayı olacağını söylemiş ve Bedros'un ortaya çıkmasına kadar eşyasının korunması için mahkeme tarafından bir vasi tayin edilmesini istemiştir. Bunun üzerine mahkeme, Bedros ortaya çıkıncaya kadar eşyasının korunması için annesi Turfanda'yı vasi olarak tayin etmiş, eşya korunmak üzere Turfanda'ya teslim edilmiştir. B.Ş.S., B84/38b.

³⁸⁶ B.Ş.S., B238/80b.

³⁸⁷ Aktan, agm., II, 433.

İslâm hukukuna göre bazı durumlarda miras kısmen veya tamamen beytûlmala devredilmekteydi.³⁸⁸ Karısından başka varisi olmayan bir erkek öldüğünde, geride bıraktığı mirasının dörtte biri hanımına, dörtte üçü beytûlmala devredilirken aynı durumda bir kadının ölmesi durumunda mirasın yarısı kocasına diğer yarısı ise beytûlmala intikal ederdi.³⁸⁹ Bursa sicillerinde, vefatı anında karısı veya kocasından başka varisi olmadığı için mirasının bir kısmı beytûlmala devredilen beş zimmî terekesi vardır. Hocamehmedkaramani Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Monok veled-i Ohanes'in, borç ve masraflar düşüldükten sonra geriye 11.046 akçelik mirası kalmıştır. Ohanes'in karısından başka varisi olmadığı için bu paranın dörtte biri olan 2.761 akçelik kısmı hanımına, diğer dörtte üçlük kısmı olan 8.285 akçe ise beytûlmala devredilmiştir.³⁹⁰ Aynı şekilde Ahmeddai Mahallesi'nde kocasından başka varisi olmadan vefat eden Solanta(?) bint-i Hudaverdi adlı Hıristiyan kadının 1.571 akçelik mirası da ikiye bölünerek yarısı kocasına diğer yarısı da beytûlmala verilmiştir.³⁹¹

Terekenin tamamının beytûlmala devredilmesi durumu geride hiçbir varis bırakmadan vefat edenler için geçerlidir.³⁹² İslâm hukukunda mevcut olan bu hükmü Osmanlı kanunnamelerinde de yer almıştır.³⁹³ Bu durumda olanların mirasları mahkemece tayin edilen görevliler tarafından tespit edildikten sonra makbuz karşılığında beytûlmal görevlilerine teslim edilmiştir. XVIII. yüzyılda Bursa'da, varisi olmadığı için terekesi beytûlmala devredilen altmış kadar zimmînin olduğu görülmektedir. Bunların büyük çoğunluğunu ticaret amacıyla veya başka bir sebeple Bursa'ya gelip her hangi bir handa ikamet ettiği sırada vefat eden ve varisleri bulunamayan yabancılar oluşturmaktadır. Yukarıda zikredilen altmış kişiden ellibiri çeşitli amaçlarla Bursa'da bulunan yabancılarıdır. Örneğin, aslen Ankaralı olup ticaret sebebiyle Bursa'da Eski Yeni Han'da ikamet eder iken vefat eden Şalcı Orb(?) veled-i Kırkor'un zâhirde varisi bulunmadığı için 2.180 kuruşluk mirasından gerekli harcama ve vergiler düşülmüş ve geri kalan 1.852 kuruşluk kısmı beytûlmala devredilmiştir.³⁹⁴

³⁸⁸ Bu şekilde hazineye devredilen mallar beytûlmalın önemli gelir kaynaklarındandır. Bkz. Erkal, Mehmet, "Beytûlmal", *DİA*, VI,93.

³⁸⁹ Berki, age., s. 107.

³⁹⁰ B.Ş.S., B243/49a.

³⁹¹ B.Ş.S., B257/13b.

³⁹² Berki, age., s. 107.

³⁹³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, I, 615. (*Kanunnameler*)

³⁹⁴ B.Ş.S., B259/33b.

Varisi olmadığı gerekçesiyle beytûlmala devredilen terekeler, sonradan varis veya varislerin ortaya çıkması durumunda hak sahiplerine iade edilirdi.³⁹⁵ Bu durum iki şekilde ortaya çıkmaktaydı. İlki ölen kişinin varisi olduğunu iddia eden kişinin durumunu şahitlerle ispat etmesidir. Böyle bir durumda beytûlmal, terekeyi varise geri verirdi. Nitekim aslen Kayserili olup Bursa'da Mahmut Paşa Hanı'nda ikamet eder iken vefat eden Karabet veled-i Serkız'ın mirası varisleri olmadığı gerekçesiyle makbuz karşılığında beytûlmal eminine teslim edilmiş, ancak defin işlemi tamamlandıktan sonra Serkız'ın kardeşi olduğunu söyleyen ve bunu şahitlerle ispat eden Yarsih(?) mirasın kendisine iade edilmesini sağlamıştır.³⁹⁶

İkincisi, herhangi bir şahsın mahkemeye müracaat ederek vefat eden kişinin ölümünden önce malına sahip çıkılması ve falan yerdeki yakınlarına teslim edilmesi konusunda vasiyetinin olduğu ve bu konuda kendisinin de ölen kişi tarafından "vasiyy-i muhtar" olarak nasbedildiğini iddia etmesiyle ortaya çıkmaktaydı. Vasiyy-i muhtar olarak atandığını söyleyen şahıs, eğer iddiasını ispat edebilirse daha önce beytûlmala devredilen tereke kendisine iade edilirdi. Meselâ aslen İspartalı olup Bursa'da Mahmud Paşa Hanı'nda ikamet ettiği sırada vefat eden Kırako veled-i Danyal'ın "...zâhirde vâris-i ma'rûfu ve ma'rûfesi..." olmadığı gerekçesiyle 1.499 kuruşluk terekesi beytûlmala intikal etmişti. Ancak daha sonra Isparta'nın Barla Kazası'ndan olup Bursa'da aynı handa kalan Kipriyanos veled-i Avril mahkemeye müracaat ederek Kırako'nun ölümünden üç gün önce "eğer ben ölürsem bütün terekem hesap edilsin ve Isparta'da sakin olan babam Danyal'a verilsin" diye vasiyet ettiğini ve bu işlerin yürütülmesi için de kendisini "vasiyy-i muhtar" olarak nasbettığını iddia etmiş ve terekenin kendisine iade

³⁹⁵ "Bekr-i zimmi fevt olup, terekessin zâbit-i beytûl-mâl olan Amr-i Müslim zabt ettikten sonra, Beşr-i zimmi gelip "varisiyim" deyu da'va edip, zimmi şahidler ikamet eylese makbul olur mu?" Elcevap: Olur." Bkz. Düzdağ, age., s. 156.

³⁹⁶ "Ba'de'd-defn medine-i Kayseriye mütemekkinlerinden Yarsih(?) nâm zimmi meclis-i şer' de emîn-i mezbûr es-Seyyid el-Hac Hüseyin Ağa ile Vekil-i mezbûr Molla Mustafa müvâcehelerinde hâlik-i mesfûr Karabet zimmi benim karındaşım olub babamızın ismi mesfûr Serkız ve dedemizin ismi Karabet ve vâlidemizin ismi Mariyem ve maskat-ı re'simiz medine-i Kayseriye olmağla hâlik-i mesfûr Karabet'in verâseti hasren bana münhasıradır deyu emîn-i mezbûr ile vekil-i mezbûrûn bâlâda mestûr makbuzlarını iddi'â ve müdde'âsını İstifan veled-i Kırkor ve Toros veled-i Manok nâm zimmiler şehâdetleriyle ba'de'l-isbât ve'l-hükm emîn-i mezbûr es-Seyyid el-Hac Hüseyin Ağa ile vekil-i mezbûr Molla Mustafa'nın makbuzları olan bâlâda mestûr bin sekiz yüz yetmiş dokuz kuruş bir parayı mezbûrân yedlerinden tamâmen alız ü kabz eylediğini mesfûr Yarsih zimminin ikrâr ve i'tirâfı işbu mahalle şerh verildi..." B.Ş.S., B259/34b.

edilmesini istemiştir. Adı geçen şahsın iddiasını iki Müslüman şahitle ispat etmesi üzerine tereke kendisine teslim edilmiştir.³⁹⁷ Aynı şekilde Ankaralı olup Bursa'da Eski Yeni Han'da³⁹⁸ ve Kula Kasabası'ndan olup Bursa'da Mahmud Paşa Hanı'nda³⁹⁹ ikamet eden zimmîlerin de vefatlarından sonra malları beytûlmala devredilmiş, ancak sonradan ortaya çıkan "vasiyy-i muhtarları", akrabalarına teslim edilmek üzere ölen kişilerin terekelerinin kendilerine verilmelerini sağlamışlardır.

Verasetle ilgili dikkat çeken bir konu da Osmanlı topraklarında müste'men statüsünde bulunurken Bursa'da ölen gayrimüslimlerin miraslarıdır. Başta tektit olmak üzere farklı konularda önemli bir ticaret merkezi olan Bursa'ya, ticaret veya başka amaçlarla gerek Osmanlı şehirlerinden gerekse yabancı devletlerden birçok kişi gelmekteydi. Bunlardan yabancı uyruklu olanların vefat etmeleri durumunda terekelerine uluslararası antlaşmalara göre muamele edilirdi. Buna göre *"bir müste'men öldüğünde malı ancak kanunî varislerine intikal ederdi. Varissiz veya vasiyetsiz ölüm halinde ise malların kime intikal edeceği hususuna ilgili konsolos karar verirdi. Elçilik ve konsolosluklarda vazifeli Osmanlı tebaası tercümanların varissiz ölümleri halinde ise malları beytûlmala kalırdı. Bir kimse'nin borcundan ancak kefilî mesul tutulabilir, her hangi bir vatandaş ödeme yapmaya zorlanamazdı."*⁴⁰⁰

Yabancılar aitt olan malların hangi hâllerde beytûlmala intikal edeceği Bursa sicillerinde yer alan bir fermanla da açıkça zikredilmiştir. Buna göre Acem tüccarından biri ticaret maksadıyla Osmanlı topraklarında bulunduğu sırada ölürse, metrukâtına beytûlmal emînlerinin müdahale etmemeleri gerekir. Ancak bir süre önce Tokat'ta vefat eden Karabet adlı Acem gayrimüslimin metrukâtına Tokat voyvodasının el koyması üzerine Acem tüccarından olan diğer gayrimüslimler Divan-ı Hümayun'a müracaat etmişler ve el konulan terekenin geri verilmesini istemişlerdi. Fermanın devamında konuyla ilgili genel hükümler belirtildikten sonra mezkûr problemin de yukarıda zikredilen hükümler çerçevesinde çözümlenmesi istenmiştir.⁴⁰¹

³⁹⁷ B.Ş.S., B229/2b.

³⁹⁸ B.Ş.S., B229/4a.

³⁹⁹ B.Ş.S., B229/6b.

⁴⁰⁰ Kütükoğlu, Mübahat, "Ahidname", *DİA*, I, 538.

⁴⁰¹ Yabancı uyruklu gayrimüslim bir tacirin durumu üzerine İran tüccarıyla ilgili olarak belirtilen hüküm şöyledir: "...Dîvân-ı Hümayun tarafından yedlerine verilen nişân-ı hümayun mazinününde me'nâlik-i mahrûseye ticâret ile gelüb iskân edüb 'alâkası olub inurd olan 'Acem tâifesinin metrukâtlarına beytû'l-mâl emini olanlar ahz ü kabz edüb ancak ticâret ve müsâferet

Müste'men terekeleriyle ilgili olarak yukarıda zikredilen hüküm her ne kadar vatandaşlarının büyük çoğunluğu Müslüman olan İran'la ilgiliyse de aynı kuralın gayrimüslim devletler için de geçerli olduğu başka kayıtlardan anlaşılmaktadır. Örneğin, Fransa Kralı'nın İstanbul'daki elçisi Divan-ı Hümayun'a gönderdiği bir dilekçeyle, daha önce kendilerine verilen "*ahidnâme-i hümayunda*" mevcut olan "*...Françelüden biri murd olsa esvâb ve emvâlîne kimesne dahil etmeye kime vasiyet eder ise ona verile ve eğer vasiyetsiz murd olur ise konsolosları ma'rifetiyle evvel yerlî yoldaşına verile beytül-mal ve kassâmîlar dahil eylemeyeler...*" hükmünü hatırlattıktan sonra Bursa'ya gidip orada ölen Fransalı Andon'un ikamet ettiği odasının beytülmal emini tarafından mühürlendiğini ve eşyasına "*mugâyir-i ahidnâme-i hümayun*" müdahale edildiğini şikayet etmişti. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun'dan Andon'un malına müdahale edilmemesi ve terekenin Bursa taraflarında bulunan diğer Fransız Galavani'ye teslim edilmesi konusunda Bursa kadısına hitaben bir ferman gönderilmiştir.⁴⁰²

Yabancı devlet tebaasından olup da Osmanlı topraklarında vefat edenlerin terekeleri ilgili devlet adına görevlendirilen kişilere teslim edilmesine karşılık Osmanlı Devleti tebaasından olup yabancı bir devlette ölen Müslüman veya zimmîlerin mirasları da devlet eliyle karşı taraftan istenirdi. Nitekim XVI. yüzyılın ortalarında Moskova Kralı'na gönderilen bir mektupta Rusya vatandaşlarının Osmanlı topraklarında, Osmanlı vatandaşlarının da Rusya topraklarında vefat etmeleri durumunda miraslarının iade edileceği açıkça vurgulanmış ve Rusya'da ölen ikisi Müslüman biri zimmî üç Osmanlı vatandaşının terekesinin gönderilen elçiye teslim edilmesi istenmiştir.⁴⁰³

üzere memâlik-i mahrûseye gelüb giden 'Acem tâifesinden murd olanların metrukâtı Şah tarafından kabzına me'mur olanlar ve vekilleri ahz ü kabz eyleyüb beytül-mâl emnilerine müdâhale etdirilmeye..." B.Ş.S., B184/30b.

⁴⁰² B.Ş.S., B196/7b.

⁴⁰³ "Moskov Kralına name-i hümayun ki Memalik-i mahrusamız reayasından olup vilayetinizde vefat eden memalik-i mahrusamız tacirlerinden Kaya Balı ve Pervane nam kimesnelerin ve zimmilerden Todoruk nam Ermeninin cümle mal ve menalleri sizin canibinizden zaptolunduğu ilâm olundu. İmdi vilâyetiniz tacirlerinden ve âdemlerinden ihtiyarları ile gelüb vilayetimizde murd olanların malları ve esbabları için mektubunuzla taleb olundukda âyin-i adaletimiz muktezâsınca teslim olunagelmıştır. Gerekdir ki, Name-i Hümayunumuzla Belhrâm nam kimesne vüsul buldukta müteveffa-yı mezburların zaptolunan muhâlefât ve meta'ların ve meta'lar ile olan akçaları bi-kusur mezbura teslim olunmak babında enva-ı mesayi-i cemileniz vücuda getirile" Bkz. Ahmed Refik. *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, (1495-1591), Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 104. (Onuncu Asır)

Gayrimüslimlerin miraslarıyla ilgili önemli bir konu da zimmî din adamlarının terekeleri meselesidir. Osmanlı tebaası olan zimmî din adamlarının ölüm-lerinden sonra miraslarının ne olacağı konusu değişik devirlerde farklı uygulamalara tabi tutulmuştur. Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs Ermeni Patriği'ne verilen ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından da yenilenen fermanlarda ruhban sınıfının miraslarının patrikliğe kalacağı,⁴⁰⁴ XVII. yüzyıl ortalarında IV. Mehmet tarafından verilen bir beratta ise keşiş, papaz gibi ruhban sınıfından birinin vefat etmesi halinde geride bıraktığı mirasından beş bin akçeye kadar olan kısmının bağlı olduğu patrikliğe, beş bin akçeden fazla kısmının ise devlet hazinesine intikal edeceği belirtilmiştir.⁴⁰⁵

XVIII ve XIX. yüzyıllara ait beratlarda ise zimmî din adamlarının terekele-
rinin tamamının bağlı oldukları patrikhane veya hahamhaneye intikal edeceği be-
lirtilmiştir. 1168/1755 yılında Bursa bölgesi metropolitliği için yenilenen bir be-
ratta "...ve *murd olan piskopos ve papaz ve keşişlerin gerek mükûd ve eşya ve bar-
gir ve emlâkları ve kiliselerine müte'allik her ne şeyler var ise metropolid veya-
hud tarafından ta'yin olunan vekilleri miri için ahz ü kabz eylediklerinde beytü'l-
mâl ve kassâm ve mütevelliler ve mevkûfatcılar ve nâzırlar ve voyvodalar ve su-
başılar ve adamları ve sairleri beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa defter-i hâkânîde
bize hâsıl yazılmışdır deyu müdâhale eylemeyüb...*"⁴⁰⁶ ifadeleri yer almaktadır.⁴⁰⁷
Nitekim 1169/1756 yılına ait bir tereke kaydında Ermeni Karabaşlarından Kiv-
rık(?) veled-i Avasıb adlı rahib'in Bursa'da ölmesi üzerine terekesinin patrikha-
neye devredilmesi için Ermeni Patriği Agop tarafından Evseb(?) ve Manol adlı

⁴⁰⁴ Bozkurt, age., s. 15; Ercan, age., s. 207.

⁴⁰⁵ Ercan, age., s. 208.

⁴⁰⁶ B.Ş.S., B79/95a. Zimmi din adamlarının terekeleri varislerinin olmaması durumunda bağlı ol-
dukları patrikhaneye devredilirdi. Oysa yukarıda zikredilen beratla bu ayrıntı belirtilmediğinden,
varisi olsa da olmasa da ölen her din adamının terekesi patrikhaneye verilecekmış gibi bir
anlam çıkmaktadır. Bazı beratlarda bu ayrıntının belirtilmemesi zaman zaman kiliseler ile ve-
fat eden din adamlarının varisleri arasında problemlerin çıkmasına sebep olmuştur. Bu nedenle
XIX. asrın sonlarına doğru bir ferman yayınlanarak bu tür problemler çözülmeye çalışılmış-
tır. Bkz. Düstur, Birinci Tertip, III, 568.

⁴⁰⁷ Aynı konu Yahudi din adamlarına verilen beratlarda da belirtilmiştir. 1251/1835 yılında Bursa
ve civarında yaşayan Museviler için görevlendirilen İlya adlı hahama verilen beratla "...bilâ
vâris murd olan hahamların gerek eşyâ ve nukûd ve bargir ve sâir her ne şeyleri var ise hahain-ı
mersûm veyâhud tarafından ta'yin olunân vekilleri miri için ahz ve kabz eyledikde beytü'l-
mâl ve kassâm ve mütevelliler ve voyvodalar ve subaşları ve adamları ve sâirleri tarafından
beytü'l-mâl-ı 'âmme ve hâssa defter-i hâkânîde bize hâsıl yazılmışdır deyu müdâhale olunma-
yub vereseleri olanların gerek nukud ve gerek sâir emvâl eşyâlarına vaz'-ı yed ettirilmeye...."
B.Ş.S., C26/43a.

papazların vekil olarak görevlendirildiği, vekillerin talebi üzerine adı geçen rahi-bin toplam 60.538 akçelik terekesinin tespit edilerek kendilerine teslim edildiği belirtilmiştir.⁴⁰⁸ Ayrıca XIX. yüzyılda ölen Bursa metropoliteninin terekesi, 1839 yılında çıkarılan nizamname gereğince devlet hazinesine devredilmiş, ancak bunun daha önce verilen imtiyazlara aykırı olduğu gerekçesiyle mirasın hazineden alınarak patrikhaneye iade edilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁰⁹

Miras taksimi menkul ve gayrimenkullerin parasal değeri üzerinden yapılmaktaydı. Menkul mallar kıymetleri oranında varisler arasında paylaştırılırken, gayrimenkullerin taksimi konusunda farklı çözüm yollarına başvurulurdu. Zira gayrimenkullerin taksim edilmesi menkul mallar kadar kolay olmuyordu. Gayrimenkullerin taksiminde bir kısım varisler, kendilerine isabet eden hisselerini para karşılığında birbirlerine devrederlerken⁴¹⁰ diğer bir kısmı gayrimenkulü satarak parasını aralarında taksim etmekteydiler.⁴¹¹

Miras kalan gayrimenkulün taksimi konusunda izlenen yöntemlerden biri de varislerin mülkü sırayla kullanmalarıydı. Attarhüsain Mahallesi'nden iki zimmî kardeş anneleriyle beraber mahkemeye müracaat ederek kendilerine miras yoluyla kalan toplam dört hisseli evin iki hissesinin annelerine, birer hissesinin de kendilerine ait olduğunu, ancak evin taksim edilmesinin imkansız olması sebebiyle dönüşümlü olarak kullanmak istediklerini, bu nedenle mezkur evin iki yıl anneleri, birer yıl da kendileri tarafından dönüşümlü olarak kullanılacağı konusunda anlaştıklarını belirtmişlerdir.⁴¹²

Miras meselesinde varisler arasında sık sık anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Zimmîler bu tür problemlerini genellikle şer'î mahkemede çözmeye çalışmışlardır. Bununla ilgili dava konularının çoğunluğunu, varislerden birinin haksız

⁴⁰⁸ B.Ş.S., B174/58b. (Bkz. Ek 9)

⁴⁰⁹ Ercan, age., s. 208.

⁴¹⁰ Örneğin, Namazgah Mahallesi'nden Serkız veled-i Mardros'un mirası karısı ve iki oğluna kalmıştı. Menkul malların taksiminden sonra oğullarından Mardros mahkemede, babasından kalan ev üzerindeki hissesini iki yüz altmış iki buçuk kuruşa annesine devrettiğini ve paranın tamamını aldığını ifade etmiştir. B.Ş.S., B238/68b

⁴¹¹ Kuruçeşme Mahallesi sakinlerinden Manasım(?) veled-i Aslan adlı Yahudi ölünce mirası karısı, iki oğlu ve iki kızına kalmıştı. Daha sonra varisler bir araya gelerek kendilerine miras olarak kalan "bir beyt-i ulvi ve bir beyt-i süfli ve bir ahır ve bir mâ-i câri ve bir mikdâr havlûyu müstemil" bir evi Kemal adlı başka bir Yahudiye yetmiş beş kuruşa satmışlar ve parayı her birinin hissesi oranında aralarında taksim etmişlerdir. B.Ş.S., B175/102b. Benzer örnekler için bkz. B.Ş.S., B179/58b; B215/46b.

⁴¹² B.Ş.S., C96/22b.

olarak fazladan mal aldığı veya mirasın taksim edilmesi sırasında varislerden bazılarının paylaşılması gereken mallardan bir kısmını sakladıkları iddiaları oluşturmaktadır. Mahkemeye intikal eden bu tür davaların sonucunda fazladan mal almakla suçlanan zimmîlerden bir kısmının haksız olduğu anlaşılarak gasbettiği mal geri alınmış ve varisler arasında yeniden taksim edilmiş, bir kısmının ise haksız yere suçlandığı anlaşılmıştır. Örneğin, Bursa'da Hocatayyib Mahallesi'nde ikamet etmekte iken vefat eden Karabet veled-i Melkon'un mirası karısı Merre, erkek kardeşi Avanıs ve kız kardeşi Sofi'ye belli oranlarda intikal etmişti. Mirasın taksim edilmesinden sonra Avanıs mahkemeye müracaat ederek Karabet'ten kendisine isabet eden hissesini daha önce Merre'den aldığını ancak Merre'nin bin kuruşluk nakit parayı ve bir evi saklayarak taksim edilen mirasın dışında tuttuğunu, hakkını talep ettiğinde ise aralarında anlaşmazlık çıktığını iddia etmişti. Bunun üzerine aracılar devreye girmiş ve Merre'nin, seksen dört kuruş nakit, bir altın akrep saat, Misi Köyü'ndeki bir dönümlük bağda olan hisseyi ve yüz beş kuruşluk alacaklarının dörtte birini Avanıs'a vermesiyle aralarında sulh gerçekleşmiştir. Bu belge içeriğinden de anlaşıldığı üzere Merre bir miktar malı sakladığını kabul etmiş ve saklanan malın yeniden taksim edilmesine razı olmuştur.⁴¹³ Buna karşılık aşağıda aktaracağımız belgede ise mal saklamakla suçlanan şahıs, masum olduğunu ispat ederek davanın kendi lehine sonuçlanmasını sağlamıştı. 1205/1790 yılına ait bu belgede Kuşpazarı Mahallesi sakinlerinden iken ölen Kostantin veled-i Nikola'nın mirası sekiz hisseye ayrılmış ve hisselerden biri karısı Katerina, üçü babası Nikola ve dördü de kızı Resine(?)'ye kalmıştı. Miras taksimatının tamamlanmasından sonra Resine mahkemeye müracaat ederek annesi Katerina'nın toplam iki yüz on beş kuruş kıymetindeki bazı eşyayı taksim edilen mirasın dışında tutarak sakladığını iddia etmiş ve bu eşyanın annesinden alınarak dört hissenin kendisine verilmesini talep etmişti. Belgenin devamında, Katerina'nın suçlamayı inkar etmesi üzerine Resine'den iddiasını ispat etmesi istendiği, ancak kendisine verilen süre içinde iddiasını ispat edemediği gibi yemin etmekten de kaçındığı ve Katerina'nın da eşyayı saklamadığına dair yemin etmesiyle Resine'nin muarazadan men edilmesine karar verildiği belirtilmektedir.⁴¹⁴

Zimmîlerin miraslarıyla ilgili mahkemeye intikal eden başka bir konu da aile fertlerinden birisinin ihtida etmesiyle ortaya çıkan durumdur. İslâm hukuku-

⁴¹³ Balcı, Hacer, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa 2000, s. 79.

⁴¹⁴ B.Ş.S., B243/13b. Benzer örnek için bkz. B.Ş.S., B184/4a.

na göre Hz. Peygamber'in açık bir hadisine istinaden⁴¹⁵ Müslümanın gayrimüslime, gayrimüslimin de müslümana varis olması imkansızdır.⁴¹⁶ Dolayısıyla zim-mîler ihtida eden yakınlarının mirasından pay alamayacakları gibi ihtida eden biri de zimmî anne-babasının mirasından faydalanamamaktadır. Ancak zimmî birinin ölümünden sonra yakınlarından birisi ihtida eder ise mühtedi mirastan pay alabilirdi.⁴¹⁷ Bundan dolayı zimmîlerin mirasları taksim edilirken varisler arasında mühtedi var ise onun ne zaman ihtida ettiği özellikle vurgulanmaktaydı. Örneğin, 1208/1793 yılında Kayabaşı Mahallesi'nde vefat eden(?) bint-i Agob adlı kadının ölümünden sonra “...verâseti sadri kebir oğulları İlya zim-mîye ve şeref-i İslâm ile müşerref olmazdan mukaddem mühtedi Mehmed'e inhi-sârî tahakkukundan sonra....” ifadesiyle Mühtedi Mehmed'in zimmî annesinin ölümünden sonra Müslüman olduğu özellikle vurgulanmıştı. Aksi takdirde anne-sinin mirasından faydalanamayacaktı. Nitekim 1138/1725 senesine ait bir kayıtta Hamzahabbaz Mahallesi'nde sakin iken ihtida ettikten sonra vefat eden Mehmet bin Abdullah adlı mühtedinin mirasının Murat ve Abdullah adlı oğulları ile Gü-lüm(?) ve Azize adlı kızlarına kaldığı belirtildikten sonra Gülüm ve Azize'nin mahkemeye müracaat ederek babalarının vefatı sırasında kendilerinin küçük ol-duğu, kardeşlerinden Abdullah'ın ihtida etmeden önce miras içinde yer alan bah-çenin yarısı bana intikal etmiştir diyerek bahçeyi sattığını, halbuki Abdullah'ın Müslüman olmadan önce mirastan mahrum olduğunu bu sebeple bahçede hakkı-nın olmadığını söyleyerek satılan bahçenin kendilerine iade edilmesini talep et-mişlerdi. Bunun üzerine bahçenin yeni sahibi Satı adlı kadın, “...bâyi-'i mezbûr Abdullah babasının hâl-i hayatında şeref-i İslâm ile müşerref olub hadîka-i mez-kûrenin nısfını İslâm'ı halinde bey' etti...” diyerek Abdullah'ın babasının ölü-münden önce ihtida ettiğini belirterek suçlamayı reddetmiş ve bunu aynı mahal-le sakinlerinden Mehmed Çelebi b. El-Hac Ali ve Ahmed Çelebi b. el-Hac Meh-med adlı şahitlerin “...fi'l-hakîka mezbûr Abdullah bin Mehmed babasının hâl-i hayatında şeref-i İslâm ile müşerref olub hadîka-i mezkûrenin nısfı kendüye irsen intikâl edüb mülk-i irsi olundukdan sonra bey' etti, biz bu husûsa ber veclî üzere şâhidiz şehâdet dahi ederiz...” sözleriyle ispat etmişti. Bunun üzerine dava Gü-lüm ve Azize'nin “mu'ârazadan men'” edilmesi şeklinde sonuçlanmıştır.⁴¹⁸

⁴¹⁵ Ebu Davud, Ferâiz, 10; İbn Mace, Ferâiz, 6.

⁴¹⁶ Berki, age., s.21; Karaman, age., III, 403-406.

⁴¹⁷ Berki, age., s. 21.

⁴¹⁸ B.Ş.S., B157/45b.

Bu konuya daha fazla açıklık getiren başka bir belgede ise 1209/1794 yılında Filadar Köyü sakinlerinden Osman ve Mustafa adlı iki mühtedi kardeş, mahkemeye müracaat ederek babalarının vefatından sonra mirasın anneleri ve amcalarına intikal ettiğini, bu miras içinde yer alan iki buçuk dönümlük bağın da aynı şekilde anneleri ve amcaları arasında paylaştırıldığını, ancak babalarının ölümünden önce zikredilen bağın harap bir durumda olduğunu ve kendilerinin çalışarak mamur hale getirdiklerini, bu sebeple mezkur bağ üzerinde kendilerinin de hak sahibi olduklarını iddia ederek haklarının verilmesini talep etmişlerdir. Bu nedenle aralarında çıkan anlaşmazlık mahallenin ileri gelenlerinin devreye girmeleriyle mühtedi kardeşlerden her birine beşer kuruştan toplam on kuruş verilerek sulhla sonuçlanmıştır.⁴¹⁹ Belgeden de anlaşıldığı üzere, vefat eden zimmînin mirasından mühtedi oğullarına hiçbir şey isabet etmemiştir. Böyle bir durumda hukuken kendilerinin babalarına varis olamayacaklarını bilen kardeşler de mirastan pay isteme yerine bağın onarılması için sarf ettikleri emeklerinin karşılığını talep etmişlerdir.

Bursa'daki zimmîlerin terekelerine baktığımızda kullandıkları eşya bakımından Müslüman terekeleriyle büyükölçüde benzerlikler olduğu görülmektedir.⁴²⁰ Yalnız dikkat çeken önemli bir husus var ki o da Müslüman terekelerinde her biri ayrı ayrı olarak yazılan kitapların zimmî terekelerinde bulunmamasıdır. İncelememize konu olan dönem içinde gayrimüslimlerin terekelerinde ismi belirtilerek yazılan her hangi bir kitap kaydına rastlanılmadı. Sadece birkaç yerde isimleri zikredilmeden adetleriyle belirtilen belli sayıdaki kitapların varlığından bahsedilmiştir. Örneğin, bir rahibin terekesi içinde yer alan kitaplar “32 cild basma kütüb”,⁴²¹ Vasilikoz veled-i Yanaki'nin metrukâtındaki kitaplar da “33 cild kütüb” olarak belirtilmişti.⁴²² Bu şekilde kitap sahibi olduğunu anladığımız zimmî sayısı da oldukça azdır.

⁴¹⁹ B.Ş.S., B89/90a.

⁴²⁰ Değişik dönemlerde Bursa'da kullanılan eşya için bkz. Özdeğer, age., s. 185 vd.; Karataş, Ali İhsan, “Folklorünüzün Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler”, *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c. II, s. 691-710; Kurt, Abdurrahman, “19. Yüzyılda Bursa Toplumunun Sosyal Görünümü ve Halkın Sahip Olduğu Eşyalar”, *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c. II, s. 711-732.

⁴²¹ B.Ş.S., B174/58b.

⁴²² B.Ş.S., B238/65a.

B- Hibe Yoluyla El Değişirme

Hibe, bir şahsın sahip olduğu malının bir kısmını bedelsiz ve gönüllü olarak başkasına vermesi, karşı tarafın da bunu kabul etmesiyle ortaya çıkan bir uygulamadır.⁴²³ Malını hibe yoluyla başkasına veren kişiyi bu davranışa sevkeden temel saikler arasında sevgi ve merhamet duyguları önde gelmektedir. Mal mülk sahibi bir kişi her hangi birisine olan sevgisini açığa vurmak için ona bir şeyler hibe edebileceği gibi ihtiyaç sahibi birisine de hibe yoluyla bir şeyler verebilmektedir. Bu uygulama özellikle anne-baba ile çocukları arasında veya karı-kocanın kendi aralarında yaptıkları hibeler gibi yakın akrabalar arasında gerçekleşmektedir. Hibe edilecek şey menkul veya gayrimenkul olabilmektedir.

İslâm hukukunda kuralları belli olan bu uygulama Osmanlı toplumunda yaşayan zimmîler arasında da görülmektedir. Buna göre malının bir kısmını hibe edecek olan zimmîler mahkeme aracılığıyla bunu tescil ettirmekteydiler. Zira sonradan varislerin hak iddia etmelerinin engellenmesi için hibenin kayıtlara geçirilmesi önemlidir. Örneğin, 1214/1799 yılında Hacıbaba Mahallesi sakinlerinden Sima bint-i ...(?) adlı kadın, yüz adet altınını vekili aracılığıyla Emenuman(?) adlı Hıristiyan kadına hibe etmiş, vekil de söz konusu hibeyi kabul etmiştir.⁴²⁴ Bu belgede hibe eden ile hibe edilen şahıs arasında akrabalık ilişkisinin olup olmadığı ise belirtilmemiştir.

Yukarıdaki belgede hibenin tek kişiye yapıldığı farkedilmektedir. Ancak zaman zaman aynı şahıs tarafından birden çok kişiye hibe yapıldığı da olurdu. Bu daha çok anne veya baba tarafından çocuklarına yapılan hibelerde görülmektedir. Anne veya babanın bu davranışı muhtemelen henüz hayatta iken mirasını büyük ölçüde çocukları arasında paylaşmak arzusundan veya maddi durumları iyi olmayan çocuklarının miras taksiminden önce diğerlerinden daha fazla mal almalarını istemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü eğer mülk taksimatı miras yoluyla olursa şer'i i esaslara göre kimin ne kadar alacağı bellidir ve durumu iyi olanla kötü olan arasında bir fark gözetilmeyecektir. 1123/1711 yılında Hacıiskender Mahallesi sakinlerinden Sima bint-i Haynes(?) adlı zimmî kadın kızlarından Ağva bint-i Andorya'ya iki ev ve bir sofadan oluşan mülkünü,⁴²⁵ Meryem bint-i Andorya'ya da bir miktar eşyasını hibe ettiğini⁴²⁶ ayrı ayrı tescil

⁴²³ Bilmen, age., V, 223; Bardakoğlu, Ali, "Hibe", *DİA*, XVII, 421.

⁴²⁴ B.Ş.S., B288/69b.

⁴²⁵ B.Ş.S., B81/47b.

⁴²⁶ B.Ş.S., B81/48b.

ettirmiştir. Bu örneğin aksine bazen de çocukların ortaklaşa kullanabilecekleri eşya hibe edilmekteydi. Bu tür hibe uygulamasında daha sonra hak iddialarıyla ilgili çıkabilecek problemlerin önüne geçilmesi için "... 'ale' l-iştiraki' s-sevi..." ifadesiyle çocukların eşit olarak kullanabilecekleri özellikle kayıtlara geçirilmekteydi. 1220/1805 yılında İshakşah Mahallesi'nde ikamet eden Karabet veled-i Yorgi mahkemeye müracaat ederek kendisine ait olan eşyasından bir kısmını eşit seviyede kullanmaları şartıyla iki oğluna hibe ettiğini belirtmiştir.⁴²⁷

Karı koca arasında gerçekleşen hibelerde eşler, birbirlerine olan güvenlerini açığa vurmanın yanında taşıdıkları bazı kaygıları da gidermekteydiler. Özellikle içinde oturulan evin koca tarafından hanıma hibe edilmesi, kocanın ölümünden sonra varislerin tutumları sebebiyle eşinin mesken konusunda sıkıntıya düşmemesini sağlamaktaydı. Nitekim Filadar Köyü'nde ikamet eden Pürpüle bint-i Yani mahkemeye müracaat ederek kocasının kendisine bir ev hibe ettiğini ancak oğlunun evi kullanmasına engel olduğunu şikâyet etmiştir. Karşı tarafın da durumu itiraf etmesi üzerine oğlu bir daha engel olmaması hususunda mahkeme tarafından uyarılmıştır.⁴²⁸

Şer'iyye sicillerinde zimmîler arasında karşılıklı hibelerin yapıldığı da görülmektedir. Bu tür hibeler muhtemelen insanların birbirlerine olan sevgilerinden kaynaklanmaktaydı. Örneğin, 1123/1711 senesine ait bir belgede Kocanaib Mahallesi sakinlerinden Safiri veled-i Filabtoli(?) adlı zimmînin, kızının kızı olan torunu Maadali'ye içinde iki ev, bir sundurma ve akarsu bulunan bir miktar mülkünü hibe ettiği, torunu Filabtoli'nin de kendisine yapılan bu hibe karşılığında on miskal altından yapılmış bir gerdanlığı dedesine hibe ettiği belirtilmiştir.⁴²⁹

C- Vasiyet Yoluyla El Değiştirme

Mülkün el değiştirmesini sağlayan uygulamalardan biri de vasiyettir. Vasiyet, "bir malı veya menfaati ölümden sonra izafetle bir şahsa veya hayır cihetine bağış yoluyla temlik etmektir."⁴³⁰ Vasiyet, ölümden sonra işlerlik kazanan bir tasarruftur. İslâm hukukuna göre kişi ölmeden önce, malının bir miktarını belli şahıslara, kurumlara veya ibadet ve hayır sayılabilecek hususlara dilediği gibi

⁴²⁷ B.Ş.S., B355/3b.

⁴²⁸ Maydaer, agt., s. 51.

⁴²⁹ B.Ş.S., B81/45b.

⁴³⁰ Bilmen, age., V,115.

vasiyet edebilir.⁴³¹ Vasiyet eden kişinin ölümünden sonra vasiyete konu olan mal terekeden ayrılarak ilgili yerlere teslim edilir.⁴³²

Vasiyet konusunda gayrimüslimlere, genel olarak Müslümanların tabi oldukları hükümler uygulanmaktadır. Müslüman ve gayrimüslimlerin kendi din-daşlarına vasiyetleri olabileceği gibi müslümanın zimmîye, zimmînin müslüma-na vasiyeti de geçerlidir.⁴³³ Müslümanlarla zimmîler arasında kanuni mirasçılık olmamasına rağmen birbirlerine yapacakları vasiyetleri hibeye benzer şekilde kabul edilmektedir. Çünkü İslâm hukukunda Müslümanlarla zimmîlerin birbirle-rine hibede bulunabilmeleri mümkündür.⁴³⁴ Bu durum ülke sınırları içinde yaşı-yan zimmîler için geçerlidir. Müslüman bir ülkede yaşayan bir zimmî, akrabası dahi olsa başka ülkede yaşayan bir gayrimüslime vasiyette bulunamaz.⁴³⁵

Vasiyet, ibadet amacı taşımayan bir amaçla veya ibadet ve hayır maksadı-yla olmak üzere iki şekilde yapılmaktadır. İbadet maksadı olmayan vasiyetler-de zimmîler İslâm hukuku gereği mallarının üçte birini kendi dininden veya baş-ka bir dinden olan diledikleri kişilere verebilirler. Ancak zimmîler, dinlerine göre kullanılması caiz olan şarap, domuz gibi şeyleri kendi aralarında vasiyet edebi-lirlerken, bunları Müslümanlara vasiyet edemezler.⁴³⁶

İbadet ve hayır amacıyla yapılan vasiyetlerde hem Müslümanlar hem de zimmîlerin inançlarındaki ortak ve farklı yönler dikkate alınmaktadır. Her iki kesimin inancında da ibadet sayılan yerlere yapılan vasiyetler kabul edilmek-le birlikte hem İslâm'da hem de vasiyet eden zimmînin inancında günah sayılan bir iş için yapılacak vasiyetler kabul edilmemektedir. Müslümanlara göre ibadet sayılan ancak zimmîlerin inanacına göre ibadet sayılmayan konularda da gayri-müslimlerin vasiyeti caiz görülmemiştir.⁴³⁷ Örneğin, Müslüman veya gayrimüs-lim ayrımı yapılmadan her hangi bir bölgenin fakir halkına yapılan vasiyet ka-bul edilirken zimmîlerin her hangi bir yerde cami inşası için yapacakları vasi-yetleri kabul edilmemektedir. Zira cami inşası Müslümanlara göre ibadet olsa da gayrimüslimlere göre ibadet değildir. Zimmîlerin kendi kiliseleri için yapacakla-

⁴³¹ Aktan, agm., II, 431.

⁴³² Schacht, J., "Vasiyyet", *İA*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1986, XIII,230.

⁴³³ Merginani, age., IV, 233; Halebi, age., IV, 269; Ansay, S. Şakir, *Hukuk Tarihinde İslâm Huku-ku*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1958, s.253.

⁴³⁴ Karaman, age., III, 400.

⁴³⁵ Halebi, age., IV,295.

⁴³⁶ Merginani, age., IV, 257; Karaman, age., III, 400.

⁴³⁷ Merginani, age., IV, 257.

rı vasiyetleri konusunda da Ebû Hanife ile talebeleri arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ebû Hanife'ye göre böyle bir vasiyet geçerli iken talebeleri olan İmameyn, İslâm'a göre kilise yapımının caiz olmadığı gerekçesiyle bu tür bir vasiyetin uygun olmayacağını söylemişlerdir.⁴³⁸

Kendisine vasiyet edilen kişinin zengin veya fakir olması vasiyete engel değildir. Önemli olan vasiyet edilen kişilerin isimlerinin açıkça belirtilmiş olmasıdır. Nitekim Ebussuud Efendi, bir manastır keşişlerinin satın aldıkları ev, bağ ve bahçe gibi yerleri kendilerinden sonra gelecek keşişlere vasiyet etmeleri halinde, eğer vasiyet edilen kişiler isimleriyle birlikte açıkça belirtilmişler ise zengin olsalar bile vasiyetin geçerli olduğu, ancak vasiyet edilen kişiler belirtilmeden genel olarak yapılmışsa sadece fakirlerin istifade edebileceklerini belirtmiştir.⁴³⁹

Daha önce de ifade edildiği üzere, ölüm sonrası vesayet uygulamaları arasında, ölen şahsın mülkünün tasarruf edilmesi ve küçük çocukların korunup gözetilmesi gibi konular yer almaktadır. Ayrıca vasiyet sahibi, ölümünden önce vasiyet konusu malın tasarrufu için de bir vasi tayin edebilmektedir. 1196/1782 tarihli bir fermana Esbandon(?) adlı zimmî Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek aslen Bursa'lı olup bundan önce misafir olarak İstanbul'da Fenar haricinde ikamet eden Ecriyani(?) adlı zimminin hayatta, aklı ve sihhati yerinde iken malının üçte birini tenfiz etmek üzere şahitler huzurunda kendisini vasi tayin ettiğini, Esbandon'un Bursa'ya gitmesinden sonra ölüm haberini aldığını, bunun üzerine İstanbul askeri kassamı huzurunda vesayetini ispat ettikten sonra kendisine hüccet verildiğini, bu hüccetle beraber malın üçte birini almak için Bursa'ya gittiğini ve toplam dokuz bin beş yüz elli kuruşluk malın üçte birini almak istediğinde Ecriyani'nin karısı, kızı ve kız kardeşinin parayı vermediğini, yandaşlarının çok oluşu sebebiyle de mukavemet edemediğini ve parayı alamadığını şikayet etmişti. Fermanın devamında Ecriyani'nin karısı, kızı ve kızkardeşinin Esbandon ile yüzleştirilmek üzere görevli bir çavuş nezaretinde İstanbul'a getirilmeleri istenmiştir.⁴⁴⁰

Vasiyete konu olan malın tasarrufu için vasi nasbedilmesinin yanında şahısların henüz hayatta iken, memleketinden uzak bir yerde ölmeleri halinde akrabalarına teslim edilmek üzere mallarının bakımını üstlenecek bir vasi tayin ettikleri de olurdu.⁴⁴¹

⁴³⁸ Merginani, age., IV, 256; Molla Hüsrev, age., IV, 446; Karaman, age., III, 401.

⁴³⁹ Düzdâğ, age., s. 163.

⁴⁴⁰ B.Ş.S., B219/17b.

⁴⁴¹ Örneğin, aslen Filibeli olup Mudanya Kazası'nda Mustafa Paşa Hanı'nda misafir olarak kalırken ölen Yorgi adlı zimminin babası Yanko, mahkemede oğlu Yorgi'nin hâl-i sihhatinde iken

Vasiyetle ilgili kayıtlara bakıldığında Osmanlı toplumundaki zimmî vasiyetlerinin önemli bir kısmının dinî içerikli olduğu görülmektedir. Zimmî din adamlarına verilen beratların tamamında gayrimüslim reayanın din adamlarına yapacakları vasiyetlerden mutlaka bahsedilmekteydi. Bu beratlardan da anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti'ndeki zimmîler kilise mensuplarına sık sık vasiyette bulunuyorlardı.⁴⁴² 1203/1788 yılında Velelikazzaz Mahallesi'nde ikamet ederken vefat eden Yori(?) veled-i Panayot'un mirasının karısının annesi, kardeşleri ve amca çocukları arasında taksim edilmesi sırasında Yori'nin üvey babası Bağdasır(?) veled-i Yori mahkemeye müracaat ederek Yori'nin ölümünden beş gün önce "...bi-emrillâhi te'âlâ hâlik olduğunda cemi' terekem ma'rifet-i şer'le tahrîr ve bey' olunub hâsıl olan meblâğın sülüsünü ifrâz ve meblağ-ı mezkûrun üç yüz elli kuruşu yevm-i helâkimde ihrâc-ı lâşem masârıfına ve it'âm-ı fukarâ-i tâife-i Ruma harc ve sarf oluna ve yüz elli kuruşu dahi mahrûse-i mezbûrede Pazar-ı mahi Mahallesi'nde vâki' Rum mektebinin mütevellisi Cibril veled-i Kiryako nam zimmiye verile elli kuruşu dahi Rum taifesi patriki vekili Antomoz zimmiye verile ve ellişer kuruşu dahi Papaz İlya zimmî ve Papaz Nifotvoz(?) zimmî ve Papaz Yanusvoz zimmiden her birine verile ve yüz kuruş dahi bana ücret-i vesayet ta'yin edüb sülüs-i husûs-i mezkûreden her ne bâki kalır ise Rum taifesi fukarâsına tasadduk oluna..." diyerek vasiyet ettiğini ve kendisini de vasi olarak atadığını iddia etmiş ve iddiasını şahitlerle de ispat ederek söz konusu meblağın kendisine verilmesini sağlamıştı.⁴⁴³ Yori'nin tereke taksimini gösteren kayıтта vasiyete konu olan paraların ilgili yerlere verilmek üzere mirastan düşüldüğü görülmektedir.⁴⁴⁴ Aynı şekilde Hocamehmedkaramani Mahallesi'nde ölen

Tanaş veled-i Yanko'yu vasiyy-i muhtar nasbettiğini, oğlunun ölümünden sonra Tanaş'ın vesayet gereği terekisini aldığını, Ankara ahâlisinden bazı Müslümanların şahitliğiyle kendisinin Yorgi'nin babası olduğunu ispat ettiğini ve bunun üzerine oğluna ait malın Tanaş tarafından kendisine teslim edildiğini belirterek Tanaş'ı ibra etmişti. B.Ş.S., B158/78a.

⁴⁴² "...ve zimmi tâifesinin ba'zıları hâl-i hayatlarında patrik ve metropolid ve piskopos ve kiliselerine bir mikdâr şey vasiyyet eylediklerinde ba'dehu murd olduklarında vârislerinden şer'le aliverilüb...ve bazı zimmiler sülüs-i malını kilise ve manastırlarına ve patrik ve metropolit ve piskoposa vasiyyet eyledikde Rum şahidleriyle şer'le istimâ olunub ...ve murd olan rahib ve zimmi taifesini kendi âyinleri üzere patrik ve metropolide ve piskoposlarına her ne vasiyyet eder ise makbul olub Rum şahidleriyle şer'le istima' oluna..." B.Ş.S., C21/35b.

⁴⁴³ B.Ş.S., B238/69b.

⁴⁴⁴ "...berâ-yı ihrâc-ı lâşe ve it'âm-ı fukarâ-i millet-i Rum ber mücib-i vasiyyet bi-şehâdet-i Yantaki veled-i Aleksandır ve Nikola veled-i Yorgi-42.000 akçe, berâ-yı mütevellî-i mekteb Cibril veled-i Kiryako ber mücib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şahidine'l-mesfûrîn-18.000 akçe, berâ-yı vekil-i patrik Antomoz zimmi ber mücib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şahidine'l-mesfûrîn-6.000, berâ-yı a Papaz İlya zimmi der mahalle-i Timurkapı ber mücib-i vasiyyet bi-şehâdet-i

Erkel veled-i İbrahim'in tereke kaydında da Erkel'in vasiyetinin olduğu ve vasiyete konu olan malının mirasından düşüldüğü görülmektedir. Erkel'in terekesinden Setbaşı Kilisesi fukarasına, Kudüs'teki kilise fukarasına, Cahi(?) kilisesi fukarasına, Üç kilise fukarasına ve Karabaşa yirmişer kuruş vasiyet ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁴⁵ Yukarıda örnekleri verilen vasiyetlere bakıldığında zimmîlerin kilise ve mektep gibi kurumlara değil de daha çok bu kurumlarda görevli olanlara ve diğer fakirlere vasiyette bulundukları görülmektedir.

Malını vasiyet eden şahsın vefat etmesinden sonra vasiyet edilen malı vermek istemeyen varisler ile kendilerine vasiyet edilenler arasında sıkça problemler yaşanmıştır. Bu tür davalar mahkemeye intikal ettiğinde eğer vasiyetin gerçekliği şahitlerle ispat edilirse dava, vasiyet edilenler lehine sonuçlanmıştır. Diğer dava konularında olduğu gibi vasiyetin de şahitlerle ispat edilmesi oldukça önemliydi. Din adamlarına verilen beratlarla da vasiyetlerin şahitlerle ispat edilmesine vurgu yapılmaktaydı. "...ve bazı zimmîler sülûs-i malını kilise ve manastırlarına ve patrik ve metropolit ve piskoposa vasiyet eyledikde Rum şahidleriyle şer'le istimâ olunub..."⁴⁴⁶

Bu tür problemlerin halledilmesi için 1257/1851 yılında Bursa muhassılına zimmî vasiyetleriyle ilgili aşağıdaki ferman gönderilmiştir. "*İftihârû'l-ekâbir ve'l-ekârim câmi'u'l mefâhir ve'l-mekârim el-muhtassu bi-mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'd-dâim ricâl-i devlet-i 'aliyyemden Bursa ve tevâbi'i muhassılı Kâni Bey zîde 'ilmuhu Rum patrikliğine dahil Bursa ve tevâbi'i metropolidi Cerib(?) nâm ruhbanın yedine i'tâ olunan berât-ı 'âlişânım şurûtuna zimmî tâifesinin bâzıları hâl-i hayatında patrik ve metropolide ve piskopos ve kiliselerine bir mikdar şey vasiyyet edüb ba'dehî fevt olduklarında varislerinden şer'le alıverilmesi hususu musarrah iken metropolidliği dahilinde merâtibesi o makûle hâliklerin vârisleri taraflarından mugâyir-i şurût harekete ibtidâr olunduğu beyânıyla ol bâbda emr-i şerîfîm sudûru İstanbul ve tevâbi'i Rum patriği ve âsitâne-i 'aliyyemde mukim cemâat-ı metropolidanları taraflarından südde-i sa'âdetime takdîm olunan bir kıt'a memhûr 'arz-ı hâlde istid'â olunub kuyûda müraca'at*

şâhidine'l-mesfûrîn-6.000 akçe, bera-yı Papaz Nifotyoş zimmi der mahalle-i Kayabaşı ber mücib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şâhidine'l-mesfûrîn-6.000 akçe, berâ-yı Papaz Yanosyoş zimmi der mahalle-i Pazarnahi ber mücib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şâhidine'l-mesfûrîn-6.000 akçe, berâ-yı Bağdasır zimmi veled-i Yori vasiyy-i hâlik-i mesfûr ber mücib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şâhidine'l-mesfûrîn-12.000 akçe berâ-yı tasaddukât-ı fukarâ-i millet-i Rum ber mücib-i vasiyyet bi-şehâdet-i şâhidine'l-mesfûrîn-22.739 akçe..." B.Ş.S., B238/71a.

⁴⁴⁵ B.Ş.S., B191/38a. Benzer bir örnek için bkz. Çavuşzade, age., II, 249.

⁴⁴⁶ B.Ş.S., C21/35b.

olundukda şurût-ı mücerrede metropolid-i merkûmun yedine i'tâ olunan berât-ı 'âlişânımda münderic ve ... emsâline emr-i şerifim verildiği mukayyed ve mestûr olmağla şurût ve emsal üzere 'amel olunmak fermânım olmağın imdi siz ki mûmâ ileyhimsiz keyfiyet-i ma'lûmun oldukda ber-mûcib-i şurût 'amel ve hareket ... (?) tecvizden mübâ'adet olunmak babında fermân-ı 'âlişânım sâdır olmuştur bu-yurdunki imdi vusul buldukda bu babda vech-i meşrûh üzere şeref-vafte-i sudûr olan fermân-ı vâcibu'l-ittibâ' olan imtisâlimin mazmûn-i itâ'at-makrûniyle 'amel ve hareket eyleyesiz...'⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ B.Ş.S., C27/63a.

İKİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN DİNÎ HAYATI

I - DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ

Din ve vicdan hürriyeti, insanların diledikleri dinî seçme ve o dinin gereklerini yaşayabilme hakkına sahip olmalarıdır. İslâm dininde insanlar dinleri konusunda serbest bırakılmışlardır. Hiç kimsenin zorla Müslüman yapılamayacağı hem ayetlerle belirtilmiş⁴⁴⁸ hem de Hz. Muhammed (sav)’in uygulamalarında kendini göstermiştir.⁴⁴⁹ Medine Sözleşmesi olarak bilinen metinde Müslüman olmayanların hiçbir şekilde zorla İslâmlaştırılmayacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Daha çok Müslümanlarla Yahudiler arasında gerçekleştiği bilinen söz konusu antlaşmanın yirmi beşinci maddesinden sonraki kısımlarda birçok Yahudi kabilesinin isimleri zikredildikten sonra “*Yahudilerin dinleri kendilerine, Müslümanların dinleri de kendilerinedir. Buna Yahudilerin hem ileri gelenleri hem de kendileri dahildir*” ifadeleriyle onların dinlerinde serbest oldukları bildirilmiştir.⁴⁵⁰

İslâm dininde gayrimüslimlere zimmet hükümleri çerçevesinde muamele edilmiştir. Buna göre zimmet antlaşmasını kabul ederek İslâm devletinin tebaası hâline gelen gayrimüslimler zimmî olarak kabul edilmiştir. Bu antlaşmanın temelinde İslâm devleti topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin cizye vermeyi kabul etmeleri halinde ehl-i zimmet olacakları ve dinlerinden dönmeden bu topraklar-

⁴⁴⁸ Bakara, 2/256; Yunus, 10/99, 108; Kehf, 18/29.

⁴⁴⁹ Bu konuda bkz. Hamidullah, Muhammed, “Hz. Peygamber Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı?”, *İlim ve Sanat*, İstanbul 1986, sy. 2, s. 12-48; Algül, Hüseyin, “Müslümanların Siyasî Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansıması” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.7, sy.7, y.7, 1998, s.13 vd.; Bostancı, Ahmet, *Hz. Peygamber’in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2001; Apak, Adem, “Hz. Peygamber(sav)’in Uygulamalarında İnanç Hürriyeti”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 2003, s. 419.

⁴⁵⁰ Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâikü’s-Siyasiyye*, Daru’n-Nefâis, Beyrut 1985, s.61 (Vesâik).

da yaşayabilecekleri prensibi vardır. Örneğin, Necran'ın fethedilmesinden sonra⁴⁵¹ yöre ahalisinin rızasıyla anlaşma yapılmış ve bu anlaşma gereği zimmîler yerlerinde kalmışlardır.⁴⁵² Necranlılarla ilgili olan söz konusu anlaşma peygamberden sonraki halifeler tarafından da yenilenmiştir.⁴⁵³ Ayrıca Peygamberimizin Tebuk seferinden dönüşü sırasında Himyeriler için gönderdiği bir mektupta da dinlerinde kalmak isteyen gayrimüslimler için şu ifadeler yer almaktadır: “Yahudilerden yahut Hristiyanlardan kim İslâma geçerse geçsin, o, Müslümanların sahip olduğu aynı haklar ve aynı vazifelere tabi tutularak mı'minler arasına katılacaktır. Yahudilik veya Hristiyanlığında ısrar gösterip sebat edenler, zorla Müslümanlaştırılmayacaklar fakat, cizye vergisine tabi tutulacaklardır.”⁴⁵⁴

Cizye vergisi karşılığında İslâm devleti ehl-i zimmet statüsündeki vatan-daşların can ve mal güvenliklerini sağlamaktadır.⁴⁵⁵ Bu konuda Hz. Ömer kendisinden sonraki halifeye, “Ehl-i zimmete, hayırlı muamelede bulunmasını, onlarla yapılan ahidlere uyulmasını, canlarının ve mallarının korunmasını, tahammüllerinden ziyade bir şeyin onlara teklif edilmemesini” tavsiye etmiştir.⁴⁵⁶

Osmanlılar, İslâm hukukunun zimmîlere ilişkin kurallarını esas almışlar ve gerektiğinde bu konuda örfî hukuka da başvurmuşlardır. Zimmîlerle ilgili din hürriyeti, sadece inanç ve ibadet hürriyeti ile sınırlı kalmamıştır. Devletin onlara sağladığı bu özgürlük evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi özel hukuku ilgi-

⁴⁵¹ Mekke ile Yemen arasında olan Necran, Hristiyanlığın önemli merkezlerinden birisiydi. Hz. Peygamber(sav)'in kendilerine İslâm dinini kabul etmeleri için bir mektup göndermesi üzerine Hristiyan din adamlarından oluşan Necranlı bir heyet Medine'ye gelmiş ve Peygamberimizle bazı görüşmeler yapmıştı. Bu görüşmelerden sonra İslâm dinini kabul etmek istemeyen Necranlılara mübahale teklif edildi. Mübahale, tartışılan meselelerde haksız olan tarafın Allah'ın lânetine maruz kalması için beddua edilmesidir. Ancak birgün sonra Necranlılar mübahaleden de kaçınmışlardır. Bunun üzerine cizye ödemek karşılığında Necran halkının yerlerinde kalacakları şeklinde anlaşma yapılmıştı. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1965, II, 293; Fayda, Mustafa, “Hz. Muhammed'in Necranlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mübahale”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmî İlimler Dergisi*, Ankara 1975, sy.II, s.143-149; Al-gül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1986, II, 6.

⁴⁵² Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, (müt: Müderris-zade Muhammed Atâ'ullah Efendi, sad: İsmail Karakaya) Akçağ Yayınları, Ankara 1982, s.194.

⁴⁵³ Ebu Yusuf, age., s. 196-200.

⁴⁵⁴ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990, I, 630 (İslâm Peygamberi).

⁴⁵⁵ el-Kardavi, Yusuf, *Gayru'l-Müslimin fi Müctemi'i-l İslâm*, Beyrut 1985, s.12 vd.

⁴⁵⁶ Ebu Yusuf, age., s. 291.

lendiren alanları kapsamaktaydı.⁴⁵⁷ Hatta teşkilatlanma ve eğitim-öğretim de din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde değerlendirilmiştir.⁴⁵⁸

A- İnanç ve İbadet Özgürlüğü

Osmanlı İmparatorluğu, altı asır boyunca içinde barındırdığı gayrimüslimlere tanıdığı haklar bakımından kendi muasırları arasında en önde gelen devlettir. Henüz kuruluş döneminde Bursa'nın Orhan Gazi tarafından fethedilmesinin ardından şehirde yaşayan halkın malları yağmalanmamış, yalnızca tekfurun malı gaziler arasında dağıtılmıştı.⁴⁵⁹ Hatta Bursa'dan önce fethedilen çevre köy ve kasaba insanların rahatlık içinde yaşadıkları, hiç kimsenin zulme uğramadığı ve inançlarında serbest bırakıldıkları haberleri Bursa halkı üzerinde olumlu etkiler yapmış ve bunun sonucu olarak da şehrin fethi kolaylaşmıştır. Nitekim Orhan Gazi, Bursa'nın fethedilmesinden sonra Hisar'ın tesliminde yardımcı olan ve aynı zamanda tekfurun veziri olan Saroz'a "...bu Hisar'ı verdiniz. Neden verdiniz. Neden bunaldınız da verdiniz?" diye sorunca Saroz şu cevabı vermişti: "*Birkaç sebepten dolayı verdik. Biri budur ki sizin devletiniz günden güne büyüdü. Bizim devletimiz döndü. Bunu iyice bildik. Biri de bu ki baban üzerimize havale yaptı, gitti. Onun devleti köylerimizi zaptetti. Size itaat eder oldular. Bizi hiç anmaz oldular. Biz de bildik ki onlar rahat oldular. Onun için bizi anmazlar dedik. Biz de o rahatlığa heves ettik...*"⁴⁶⁰ Bursa'nın fethiyle şehirden kaçan Yahudiler bizzat Orhan Gazi tarafından Bursa'ya davet edilmiş ve kendileri için bir havra inşa edilmesine izin verilmiştir.⁴⁶¹

Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlere başlangıçtan itibaren İslâm huku-ku çerçevesinde haklar verilmiştir.⁴⁶² Zira İslâm hukukunda mevcut müsama-

⁴⁵⁷ Aydın, M. Akif, "Osmanlıda Hukuk" *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, I, 420.

⁴⁵⁸ Robert, Jacques, *Batı'da Din-Devlet ilişkileri*, (çev: İzzet Er) İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s.11; Arınoğan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.118.

⁴⁵⁹ Koyunluoğlu, A. Memduh Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa Vilayet Matbaası, Bursa 1935, s. 76.

⁴⁶⁰ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz: Atsız), M.E.B. Yayınları, İstanbul 1992, s.33. Benzer ifadeler için bkz. Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, (yay: F.R.Unat-M.A.Köymen) T.T.K. Basımevi, Ankara 1987, I, 135.

⁴⁶¹ Sharon, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 31.

⁴⁶² Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s.281.

ha ve himaye prensipleri, Osmanlı Devleti idaresinin temelini oluşturmaktaydı.⁴⁶³ Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerin can ve mal güvenlikleri devletin ellerine teslim edilmiş oluyordu.⁴⁶⁴ Kanunların uygulanışı bakımından Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir fark da gözetilmemiştir. Mahkeme kayıtlarına bakıldığında Müslümanlarla zimmîler arasında dava konusu olan meselelerin birçoğunda zimmîler haklı bulunarak şikayet konusu olan mağduriyetlerinin giderilmesi yönünde karar verildiği görülmektedir. Araştırmalarında başta Bursa'dakiler olmak üzere büyük ölçüde mahkeme sicillerini kaynak olarak kullanan Mustafa Akdağ bu meseleyi şöyle izah eder: "...*Ahalisi bütün Hristiyan (Rum veya Ermeni) olan köylerde, imam yerine papaz bulunduğundan başka, böyle köylerin kethüdaları da, tabii olarak, gene kendilerinden, yani Hristiyan kimselerden idi. Ziraatçı Türk ve Hristiyan halk, ister ayrı köylerde köy komşusu, ister aynı köyde ev komşusu olarak yaşamakta bulunsunlar; birbirleriyle çok iyi geçiniyorlardı. Esasen devlet kanunları her iki topluluğu da, hiç din farkı gözetmeden 'reaya' saymakta, bunlar için mirî toprak tasarruf edenlerin ödeyecekleri vergileri bir devlet hizmetlisine yüklettiği zaman, o hizmetlinin beratında zikrolunan vergileri kendisine vermekle ödevli olan kişiye 'raiyet' (kıracı köylü) adını vermekte idi.*"⁴⁶⁵

Kıbrıs'ın fethedilmesinden sonra 979/1572 tarihinde Osmanlı padişahı tarafından Kıbrıs beylerbeyi, kadısı ve defterdarına gönderilen fermanada ada halkına ne şekilde muamele edilmesi gerektiği özetle şöyle belirtilmiştir: "*Kıbrıs adası yeni fethedilen bir yerdir. Halk savaş yüzünden zor duruma düşmüş olabilir. Kıbrıs halkı bana Yaratıcının emanetidir. Onlara adalet ve şefkatle muame-*

⁴⁶³ İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1954, s.184.

⁴⁶⁴ İlğürel, Mücteba, "Osmanlı Devleti'nde İstimalet Siyaseti", *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, III, 942.

⁴⁶⁵ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Barış Yayınevi, Ankara 1999, II, 36. Ayrıca kaynaklarda zikredilen şu olay da Osmanlı idarecilerinin gayrimüslimlere bakışlarını, bunun sonucu olarak da asırlarca beraber yaşamının altında yatan sırların ipuçlarını vermesi bakımından dikkat çekicidir. Fatih Sultan Mehmet'in Avrupa seferi sırasında Osmanlılarla Macarlar arasında kalan Ortodoks Sırlar, Macar Kralına bir heyet göndererek Türklere karşı Macarlarla ittifak yapmaları halinde kendilerinin durumlarının ne olacağı sorusuna cevaben Sırbistanın her tarafına Katolik kiliselerinin yapılacağı söylenmişti. Bunun üzerine başka bir heyet Fatih Sultan Mehmet'e giderek Macarlara karşı Osmanlılarla ittifak yapmaları halinde kendilerine yapılacak muamelenin nasıl olacağı sorusuna karşılık Fatih'in her caminin yanına bir kilisenin yapılacağı ve herkesin özgürce ibadet edebileceği yanıtını almıştır. Bkz. Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, II, 193.

le ediniz. Kimseye zulmetmeyiniz. Mahkemelerde, vergi alınmasında ve idareyle ilişkili tüm işlerinde onlara yardımcı olursanız Kıbrıs kısa zamanda kalkınır ve refah seviyesi yükselir. Onlardan her biri emniyet içinde yaşasınlar. Bu emirlerimin yerine getirilmesi konusunda hiç kimse ihmalkârlık yapmasın. Eğer emirlerimin yerine getirilmeyerek Kıbrıs reayasına zulmedildiğini, gereğinden fazla vergi alındığını duyarsam hiçbir mazereti kabul etmeyeceğimi bilersiniz."⁴⁶⁶

Osmanlı Devleti'ndeki zimmîlerin içinde bulundukları durumu göstermesi bakımından bu topraklarda yaşayan Yahudilerin Avrupa'daki dindaşlarına gönderdikleri mektuplar da oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu mektuplardan biri Almanya'da doğmuş, ancak hayatını Edirne'de sürdüren ve bir Fransız Yahudisi olan İsaak Zarfati tarafından Avrupa'daki Yahudiler için yazılmıştır. XV. yüzyılın ilk yarısında yazılan bu mektupta Yahudilerin Osmanlı Devleti'nde yaşadıkları huzurlu günler şöyle ifade edilmektedir: "*Almanya'daki kardeşlerimizin ölümden beter kederler içerisinde olduklarını duydum; despotik yasalar, zorla vaftiz edilmeler, sürgünler sıradan gündelik olaylarmış. Bana anlatıldığına göre yağmurdan kaçarken her seferinde doluya tutuluyorlarmış...Kardeşler, hocalar, dostlar, tanışlar! Ben İsaak Zarfati, soyum Fransız da olsa, Almanya'da doğmuş ve oradaki saygıdeğer hocalarımın dizi dibinde oturmuş olsam bile, size derim ki: Türkiye hiçbir şeyin eksik olmadığı bir ülkedir. Eğer isterseniz şu anda burası sizin için en hayırlı yer olacaktır. Kutsal topraklara giden yol sizler için Türkiye'den geçiyor. Hristiyanlardansa Müslümanların (egemenliği) altında yaşamak sizin için daha iyi değil midir? Burada herkes kendi asması ve inciri altında huzur içinde oturabiliyor. Burada en değerli esvablar giymenize izin var. Oysa Hristiyan ülkelerde çiğnenmiş siyah ve mavinin, tekmelenmiş yeşil ve kırmızının hakaretine maruz kalmadan, hüznü renk taşıyan alçaltıcı esvablar giymeye mahkûm etmeden çocuklarınıza kendi zevkimize göre kırmızılar ya da maviler giydirmeye bile cesaret edemiyorsunuz...*"⁴⁶⁷

1655-56 yıllarında Osmanlı şehirlerini gezen Thevenot da Sakız Adası ile ilgili gözlemlerini aktarırken Osmanlı topraklarındaki zimmîlerin ibadet özgürlükleriyle ilgili olarak şunları söylemektedir: "...*Türkler herkese kendi dinlerine göre ibadet hürriyeti tanımışlardır, ayin herkesin önünde yapılıyor ve şaraplı ekmek yortusunda hiçbir korku duyulmadan ve Türkler tarafından hiçbir saygısızlı-*

⁴⁶⁶ 12 Numaralı Mühimme Defteri, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.641.

⁴⁶⁷ Lewis, age., s.156.

ğa maruz kalınmadan, bir gölgelik altında şaraplı ekmek (Saint-Sacrament)i sokaklarda gezdirirlerdi. Hz. İsa'nın heykeli de önde bir fenerle taşınmaktaydı.”⁴⁶⁸

Zimmîlerle ilgili bu anlayış daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Örneğin, XIX. yüzyıl Osmanlı sultanlarından II. Mahmut “*Ben teb'anın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka gün bir fark yoktur. Cünlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladındır.*”⁴⁶⁹ diyerek zimmîlerin baskı altında kalmadan kendi inançlarını yaşamaları gerektiğini ve kendisinin de bizzat bu durumun takipçisi olduğunu vurgulamıştı.⁴⁷⁰

Osmanlı toplumunda zimmîlerin zorla müslümanlaştırılması yasaktı. Ancak, Müslüman olan bir gayrimüslimin tekrar eski dinine dönmesine de izin verilmezdi. Bu konuyla, yani “irtidat” ile ilgili hükümler İslâm hukukunca belirlenmişti. Ayrıca gayrimüslimlerin kendi dininden olan farklı mezheplere geçmelerine de izin verilmemekteydi. Özellikle Avrupa’dan gelen Katoliklerin Ermenileri Katolikleştirmeye çalışmaları zaman zaman Ermeni din adamları tarafından şikayet konusu olmuş, bunun üzerine bu tür faaliyetlerin yasaklanmasıyla ilgili farklı tarihlerde fermanlar yayınlanmış ve bu fermanlara aykırı hareket edenlerin cezalandırılacağı bildirilmiştir.⁴⁷¹ Osmanlı sultanlarının

⁴⁶⁸ Thevenot, Jean, *1655-1656'da Türkiye*, (çev: Nuray Yıldız) Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 221.

⁴⁶⁹ Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1991, s.100.

⁴⁷⁰ Osmanlı Devleti’nde zimmîlerle ilgili haklar çok geniştir. Hatta söz konusu hakların genişliği bazı devirlerde devletin aleyhine bir duruma neden olması bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Örneğin Stanford Shaw, Osmanlı idarecilerinin zimmîlerle ilgili tutumlarının gereğinden fazla özgürlükler içerdiği, bu sebeple de İmparatorluğun son yüzyılında azınlık sorunlarının çıktığı, eğer zimmîlere tanınan haklar daha az olsaydı azınlık sorunlarının bu kadar büyümeyeceğini şu sözlerle ifade etmektedir: “Osmanlılar, dünya tarihi boyunca başka yerlerde başka istilacıların yaptıkları gibi, istila ettikleri yerlerde yaşayanları din değiştirmeleri için zorlamayı reddetmemiş olsalardı, Osmanlı İmparatorluğu’nu son yüz yılında büyük zaafa düşürecek hiçbir azınlık sorunu olmayacaktı. Oysa Osmanlılar, bunun yerine Rumlar, Ermeniler ve Yahudilere kendi dini önderleri yönetiminde, kendi dillerini ve geleneklerini kullanarak, kendi okullarını, mahkemelerini, yetimhanelerini, hastanelerini vb. koruyup sürdürerek, sultanın koydukları, istenen vergileri ödedikleri, İmparatorluk sınırları içinde güvenlik ve düzeni sürdürdükleri sürece Osmanlı egemen sınıfıyla pek az bir ilişki içinde, kendi yaşamlarını daima yaşama hakkı tanındılar. Dahası, Hristiyanlar ve Yahudiler, Sultan tarafından yalnız Müslümanlara getirilmiş olan bir takım yükümlülüklerden de uzaktilar...” Bkz. Shaw, Stanford, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, IV, 1003.

⁴⁷¹ Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989, age., s. 21.

Hristiyanların mezhep değiştirmesi konusundaki tutumları İslâm hukukundan değil de muhtemelen cemaatler arası dengenin korunması gibi siyasi düşüncelerden kaynaklanmaktaydı.

1- Âyinleri

Osmanlı toplumu içerisinde yer alan gayrimüslimler, ayrıntılara ilişkin bazı kısıtlamalar dışında kilise ve havralarında rahat bir şekilde ibadet etme haklarına sahiptiler.⁴⁷² Din adamlarına verilen beratların tamamında zimmîlerin ibadetlerini rahatça yapabilecekleri, yönetici veya halk tabakasından hiç kimseye ibadetleri konusunda müdahale edilmemesi gerektiği açıkça belirtilmiştir.⁴⁷³ Meselâ 1168/1755 tarihinde Rum metropolitine verilen bir berat bunun açık örneklerindendir: “...ve papaz ve keşiş tâifesinden ba‘zıları metropolitleri ma‘rifetiyle zimmî tâifesiinin lîânelerine varub âyinlerini icra eyledikte ve kadîmden âyinleri üzere mâbeynlerinde nizâm ve intizâmılarına kudât ve nüvvâb ve mütesellimler ve voyvodalar ve mütevelliler ve subaşılar ve sâir ehl-i orf tâifesi taraflarından muhâlefet olunmaya...”⁴⁷⁴

Bursa’daki yerel yöneticilere ve zimmî din adamlarına, şehirde ikamet eden gerek Ermeni⁴⁷⁵ ve Rumların,⁴⁷⁶ gerekse Yahudilerin⁴⁷⁷ ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için yukarıdakine benzer fermanların gönderildiği, aynı içerikteki fermanların XIX. yüzyılda Katolik Ermeniler⁴⁷⁸ ve Protestanlar⁴⁷⁹ için de verildiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti’nde, tebaanın ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmadan herkes için gerekli imkânlar hazırlanmaktaydı. Örneğin, şehirlerde kurulan haftalık pazarların Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların kutsal günlerine denk gelmemesi için gayret edildiği görülmektedir. Nitekim Kastamonu Sancağı’na bağlı Taşköprü Kazası’nda her hafta kurulan pazar cuma gününe denk geldiğinden bu günde Müslüman halkın

⁴⁷² Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 239.

⁴⁷³ Güler, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”, *OTAM*, Ankara 1998, sy. 9, s. 158.

⁴⁷⁴ B.Ş.S., B79/95a.

⁴⁷⁵ B.Ş.S., C38/9a.

⁴⁷⁶ B.Ş.S., B123/49b.

⁴⁷⁷ B.Ş.S., C26/43a.

⁴⁷⁸ B.Ş.S., C106/7b.

⁴⁷⁹ B.Ş.S., C50/17b; *Düstur*, Birinci Tertib, IV,652.

alış-veriş yapmaları nedeniyle birçoğunun cuma namazını kılmada zorlandıkları gerekçesiyle mezkur pazarın salı gününe,⁴⁸⁰ Selanik Eyaleti dahilinde olan Vidina Kazası'nda kurulan haftalık pazarın pazar gününe tesadüf etmesi, bunun da Hristiyanların ibadet günlerine denk gelmesi nedeniyle Hristiyanların rahatça alış-verişlerini yapamadıkları gerekçesiyle cumartesi gününe alınmasına karar verilmiştir.⁴⁸¹ İlgili belgeden Vidina'da reaya arasında Yahudilerin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle cumartesi gününde pazar kurulmasında bir sakınca görülmemiştir. Hiç şüphesiz Müslümanlar ve Hristiyanlar için dikkat edilen bu durum Yahudiler için de söz konusuydu. Nitekim İslimye'de haftada iki kere kurulan pazarın cumartesi - pazara denk gelmesi ve adı geçen günlerin gayrimüslimlerin ibadet günleri olması nedeniyle şehirde bulunan zimmîlerin alış-veriştan (dâd u siteden) mahrum oldukları gerekçesiyle haftalık pazarın pazartesi ve salı günlerine alınması kararlaştırılmıştır.⁴⁸²

Brockelmann, gayrimüslimlerin ibadetleri konusunda devletin aldığı tedbirler; *"büyük yortu günlerinde Türk hükümeti dinî merasimin bir engele maruz kalmadan icra edilmesi için kilise kapılarına kendiliklerinden yeniçeri nöbetçiler koyuyorlardı."*⁴⁸³ sözüyle ifade etmektedir. Eğer ibadetlerini yapmalarına haksız olarak engel olunursa din adamları aracılığıyla doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek söz konusu engellerin kaldırılmasını talep edebiliyorlardı. Zimmîlerin bu konudaki talepleri çoğunlukla olumlu karşılanır ve söz konusu engellemeler ortadan kaldırılırdı. Örneğin, 1198/1784 yılında İstanbul Rum Patriği ve İstanbul'da ikamet eden cemaat metropolitleri Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Kırnasti Kasabası'nda metropolit tarafından tayin edilen keşiş ve papazların evlerinde seslerini fazla yükseltmeden İncil okumalarına izin verildiği, bu konuda müdahale edilmemesi gerektiği kendilerine verilen beratta belirtilmiş iken ehl-i örf taifesinden bazılarının "siz şunu şunu yaparsınız" diye müdahale ettiklerini şikayet etmişler ve bu konuda kendilerine yardım edilmesini istemiş-

⁴⁸⁰ "...ahâlisinin ahz ü ita ile meşgul olmalarından naşi ekserisi salât-ı Cuma'yı eda edememekde olduklarından bahisle bazar-ı mezkurun Salı gününe tahvili hususu..." Bkz. Erdoğan, Akif, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayurları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler-I", *OTAM*, Ankara 1994, sy. 5, s.99.

⁴⁸¹ Erdoğan, agm., s. 57.

⁴⁸² Erdoğan, agm., s. 96.

⁴⁸³ Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (ter: Neşet Çağatay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1954, I, 330.

lerdi. Bunun üzerine zimmîlere müdahale edilmemesi konusunda Kirmasti kadısına bir ferman gönderilmiştir.⁴⁸⁴

Mabetlerinde ibadet etmeleri bizzat devlet tarafından güvence altına alınan zimmîler, ferdi ibadetlerini de evlerinde veya kendilerine ait mülklerinde rahatça yapabiliyorlardı.⁴⁸⁵ 1206/1791 tarihinde Mudanya'nın Burgaz köyü sakinlerinden Tanaş veled-i Todoş(?) adlı zimmî mahkemeye müracaat ederek "...*târih-i kitâbdan bir gün mukaddem karye-i mezbûre hâricinde servi bağçesi demekle 'arîf ayazmada ehl-i 'iyâlim ile icrâ-yı âyin ederken ...*" Şeyh Süleyman'ın damadının kuşluk vaktinde üç arkadaşıyla birlikte saldırdıklarını, kendisini balayla başından ve göğsünden yaralayarak akçe kesesini gasp ettiklerini, ayrıca karısının da korkusundan dolayı hâlâ hasta yattığını iddia ederek yaralarının mahkeme tarafından tespit edilmesini ve sonucu gösteren bir belgenin kendisine verilmesini istemişti. Bu talep üzerine yapılan keşif sonucunda Tanaş'ın iddiasının doğru olduğu tespit edilmiş ve istenen hüccet kendisine verilmiştir.⁴⁸⁶ Belge, zimmîlerin mabetlerinin dışındaki ibadetlerinin de devlet güvencesi altında olduğunu göstermektedir. Nitekim şikayet konusu olan saldırının zimmîlerin ibadetlerine yönelik olmadığı, para gaspı amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili başka bir örnek de 1192/1778 yılında Bursa'nın Kelesan adlı köyünde yaşanmıştı. Daha önce keşif sonucunda yaralanarak öldüğü belirlenen Kiryako veled-i Yorgi'nin karısı Marine bint-i Kostantin mahkemeye müracaat ederek, mezkûr köy ahalisinden üçü Müslüman yedisi Hristiyan toplam on kişinin huzurunda şunları söylemişti: "Köy sınırları dahilinde gerek Kelesan köylüleri, gerekse başka köy ahâlileri tarafından her yıl bir araya gelinerek yapılan ve panayır denilen yerde iki gün önce ikindiden sonra "...*âyinimizi icrâ esnâsında iken...*" orada toplanan kimseler arasında çıkan kavgada kocam Kiryako yaralanarak öldü. Kocamın yaralarını teftiş ettiğimde yukarıda isimleri zikredilen Kelesan Köyü ahalisinin kusurlarının olmadığını anladım. Bu yüzden kocamın diyetini talep etmiyorum ve onları bu konuda ibra ediyorum."⁴⁸⁷ Her iki belgede de zik-

⁴⁸⁴ B.Ş.S., B380/57b.

⁴⁸⁵ Hristiyanların Pazar günleri kilisede yapılan ayinden başka günün belli vakitlerinde ferdi olarak yaptıkları ibadetleri de vardı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Erbaş, Ali, *Hristiyanlıkta İbadet*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2003, s.19 vd.

⁴⁸⁶ B.Ş.S., B89/22b. Bu şekilde keşif yoluyla talep edilen hüccetler daha sonra dava açmak maksadıyla istenmekteydi. Zira dava öncesi ellerinde bulunan böyle bir hüccet, davayı kazanmak için önemli bir belge niteliğindedir.

⁴⁸⁷ B.Ş.S., B216/98a (Belgeden anlaşıldığına göre kocasının ölümünden sonra diyet isteyen Marina suçladığı kişilerin masumiyetini anlayınca bu talebinden vazgeçmiştir.)

redilen "...âyinimizi icra ederken..." ifadeleri, Bursa'daki gayrimüslimlerin mabetlerinin dışında da ibadet edebildiklerini ve bunun şikayet konusu olmadığı- nı göstermektedir. Metropolitlere verilen beratlarda da evlerde yapılan ibadetler konusunda zimmîlerin rahatsız edilmemeleri gerektiği belirtilmektedir.⁴⁸⁸ Ayrıca 1104/1692 yılında İstanbul'da bir havranın yanması dolayısıyla Yahudilere ve- rilen ve daha sonraki yıllarda da yenilendiği anlaşılan bir fermanla, Yahudilerin havralarını tamir ettirinceye kadar evlerinde ibadet edebilecekleri, hiç kimsenin bu duruma müdahale etmemesi gerektiği, eğer müdahale edenler olursa cezalan- dırılacağı bildirilmiştir.⁴⁸⁹

Bütün bu hoşgörüyü rağmen gayrimüslimlerin ibadet özgürlüklerine kısmî kısıtlamaların getirildiği bazı konular da vardır. Bu kısıtlamalar çoğunlukla iba- det zamanında çıkarılan seslerle ilgiliydi ki bunların başında çan çalma yasağı gelmekteydi.⁴⁹⁰ Çan çalmanın, Müslümanlar tarafından İslâm'ın üstünlüğüne bir saldırı olarak görüldüğü için yasaklandığı belirtilmektedir.⁴⁹¹ Bununla birlikte bu yasak, zimmîlerin hiçbir şekilde çan çalamayacakları anlamına gelmiyordu. Mabetlerinin içinde, çevresindeki Müslümanları rahatsız etmeyecek bir ses to- nuyla ve namaz vakitlerinin dışında çan çalabiliyorlardı. Ayrıca Bursa sicillerin- de rastlayamadığımız ancak başka yerlerde olduğu anlaşılan çan yerine tahta çal- ma geleneği de zaman zaman şikayet konusu oluyordu. Kayseri'deki Rumların çan yerine tahta çalmalarından dolayı çıkan seslerden rahatsız olan Müslümanlar şikayetçi olmuşlar, bunun üzerine Rumların tahta çalmaları yasaklanmıştı. Fakat daha sonra tahta çalmaları konusunda Rumlara izin verildiği görülmektedir.⁴⁹² Tahta çalma işinin oldukça eski bir uygulama olduğu, bu konunun XVI. yüzyıl şeyhulislâmlarından Ebussuud Efendi'ye de sorulmasından anlaşılmaktadır.⁴⁹³

⁴⁸⁸ B.Ş.S., B79/95a.

⁴⁸⁹ "...ve evlerinde sûret ve mihrab olmadıkça âyinleri üzere Tevrat okuyub ibadet eylemelerine bir ferd müzâhim ve daîf olmayub dahlidenler men' olunub ba'de't-tenbih mütenebbih olma- yub dahl ü ta'arruz ederler ise arz oluna ki imtisal eylemedikleri için cezaları verile..." Bkz. Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstan- bul 1988, s. 11 (*Onikinci Asır*).

⁴⁹⁰ Ercan, age. s. 241.

⁴⁹¹ Gradeva, Rossitsa, "Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, Sofia 1994, sy. 4, s.33.

⁴⁹² Adıyke, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed: H.Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000. s.191.

⁴⁹³ "Su'al: Bir kilise Müslümanlar mahallesinde vâki' olup, kafirler nâkûs yerine bir yufka tahta- yı nice yerlerden delip ibadetleri zamanında ol tahtanın orta yerine tokmak ile darb edip, bir

Çan çalmanın dışında kilise ve havralarda yapılan âyinler sırasında çıkan seslerin de çevredeki Müslüman ahâliyi rahatsız edecek yükseklikte olmaması gerekiyordu. Din adamlarına verilen beratlarda bu konuya işaret edilmekteydi. Aynı beratlarda gayrimüslimlerin âyinleri esnasında çıkan seslerin yüksekliğini istismar ederek zimmîlere haksız olarak müdahale edilmemesi gerektiği de özellikle vurgulanmaktaydı⁴⁹⁴

2- Hacca Gitmeleri

Bütün Osmanlı şehirlerinde hac ibadetini yapmak isteyen gayrimüslimler bulunmaktaydı. Her üç din için de kutsal kabul edilen Kudüs, gayrimüslimler için hac merkezleri arasındadır. Devlet hacca gitmek isteyen zimmî vatan-daşlarına her hangi bir kısıtlama getirmemiştir.⁴⁹⁵ 1156/1743 yılında Edirne ile İstanbul arasındaki şehir ve kasabalarda bulunan kadılara gönderilen bir emirle Edirne'den Kudüs'e gitmek isteyen Yahudilere engel olunmaması ve gerekli izinlerin verilmesi istenmişti.⁴⁹⁶ Benzer bir emir de 1760 yılında Anadolu'daki şehirlerde görev yapan bütün kadılara gönderilmiştir. Buna göre hac ibadeti için Kudüs'e giden zimmîlere gidiş ve gelişlerinde zorluk çıkarılmayacak ve kendilerine gerekli izinler verilecekti.⁴⁹⁷

Bursa'daki gayrimüslimler de ikamet ettikleri yerlerde ferdi ve toplu yapılması gereken ibadetlerin yanında uzunca bir seyahati gerektiren hac ibadetlerini rahatça ifa edebiliyorlardı. Hac ibadetini yapmak isteyen Bursa halkından Müslümanlar Mekke'ye, gayrimüslimler ise Kudüs'e gidiyorlardı. Hac yolcu-

savt-ı acib peyda olup, Müslümanlar müte'ezzî olsalar, şer'an ref' olunmak caiz olur mu? Cevap: Vacibdir." Bkz. Düzdağ, M.Ertuğrul, *Şeyhulislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s.151.

⁴⁹⁴ "...ve metropolit ve papaz tâifelerinin hânelerinde izhâr-ı savt etmeksizin İncil kirâat eylemelerine muhâlefet olunmayub ve ehl-i örf tâifesi mücerred ta'ciz için siz mülk menzilinizden bir oda gözde Tevrat ve İncil okuyub kandil asınıssız ve mum yakmışsız ve iskemle ve tasvir koyub bürde asmışsız ve buhur yakıp salarsız ve elinizde değnek tutarsız deyu bahâne ile ref'i savt ve i'lân-ı küfr eylememek şartıyla icrâ-yı âyin-i bâtilalarına mücerred celb-i mal kasdıyla mîr-i miran ve sâir ehl-i örf tâifesi taraflarından hilâf-ı şer'i şerif ve bi-gayr-i hak akçe mütâlebesiyle ta'addi ettirilmemek için mukaddem verilen fermân-ı âliberâtları şartına idhâl oluna deyu sâdir olan fermân-ı âlişân mahalline kayd olunmağla hilâf-ı fermân rencide ve ta'addi ettirilmeyüb..." B.Ş.S., C29/4b.

⁴⁹⁵ Brockelmann, age., I, 331.

⁴⁹⁶ *İstanbul Ahkam Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, I,84

⁴⁹⁷ *Ahkam Defterleri*, II, 209.

luğu kara veya deniz yoluyla yapılıyordu. Her iki hac merkezi de oldukça uzak bir mesafede olduğu için bu ibadet bazı zorlukları da beraberinde getirmekteydi. Bunların başında hiç şüphesiz maddi durum ve yol güvenliği gelmektedir. Nitekim XIX. asrın başlarında Bursa'da açılan Amerikan Kız Koleji'nde öğretmenlik yapan Schneider, bir mektubunda Hristiyanların hacca gidip gelmelerinden bahsettikten sonra bu yolculuğun zorluğunu ortaya koyan bir anısını anlatmaktadır. Schneider'e göre hacı adayları yolculuğa başlarken akraba ve arkadaşları onları ilahiler eşliğinde kentin dışına kadar uğurlarlar, dönüşlerinde de aynı şekilde karşılardı. Karşılama sırasında dinî tören gereği gün ışığına rağmen mumlar yakılır ve kiliseye kadar ilahiler söylenerek hacılara eşlik edilirdi. Kiliseye ulaştıklarında bazı dinsel etkinliklerde bulunurlardı ki bu törenler bütün Hristiyanlarca da kabul edilebilir nitelikteydi. Hacıların uğurlanışı ve karşılanışlarıyla ilgili bu bilgileri verdikten sonra Schneider mektubunun devamında hac dönüşü Bursa'ya gelen bir kadınla ilgili şunları anlatmaktadır: *"Bir gün İncil sınıfına bir kadın geldi. Yabancı biri olduğunu gözlemledim. Genç yüzlü, büyük siyah elbiseleriyle ve farklı lehçesiyle dikkatimi çekti. İlgin eyleme dönüştü: kim olduğunu ve nereden geldiğini araştırdım. Küçük Asya'nın içerilerinde bulunan Erzurum'un yerlilerinden olduğunu tespit ettim. Bir yıl önce, kocası ve çocuğu ile birlikte Jerusalem'e (Kudüs) doğru bin mil ya da daha uzun sürecek bir yolculuk için evlerinden ayrılmışlardı. Sayısız güçlülere azimle direnerek hac görevini tamamlamıştı. Dönüş yolculuğunda, biri yolda iken doğurduğu iki çocuğunu kaybetmişti. Hastalanmış, ızdırap çekmişlerdi. Bütün paralarını harcamışlardı. Küçük Asya ülkesini yürüyerek geçmek ve üstelik sadaka ile geçinmek zorundaydılar. Yollarına çıkan engeller ve rastlantılar sonucunda büyük güçlüklerle Bursa'ya ulaştılar... Tahmin ediyorum ki insanlar bu yolculuklarını tamamlamaları ve evlerine ulaşmaları için onlara yardım ettiler..."*⁴⁹⁸

İncelediğimiz dönemde Bursa sicillerinde zimmîlerin hac ibadetleriyle ilgili doğrudan belge bulunmamakla birlikte gayrimüslimlerin Kudüs'e gittiklerini gösteren dolaylı kayıtlar vardır. Örneğin, 1203/1788 yılına ait bir tereke kaydından anlaşıldığına göre, Kayabaşı Mahallesi sakinlerinden olan Kürkçü Nikola veled-i Peraşko(?) veled-i Yanaki, ailesiyle birlikte Kudüs'ten dönerken Yafa'da, hanımı ise Antalya'da vefat etmiştir. Aynı kayıta Nikola'nın terekesinden oğlu Tanaş'ın Kudüs'ten Bursa'ya gelirken yaptığı masrafların düşüldüğü

⁴⁹⁸ Schneider, Elizabeth, *Letters From Broosa Asia Minor*, Chambersburg, Pennsylvania 1864, s. 185 vd.; Sözeri, Tankut, "XXIV. Mektup Hac", *Bursa Araştırmaları*, Bursa 2003, sy. 3, s. 58.

de görülmektedir.⁴⁹⁹ XIX. asrın başlarına ait bir belgeden Bursa'daki zimmilerin toplu olarak hacca gittikleri anlaşılmaktadır. Bu kişiler, hac dönüşünde kendilerini Mudanya'ya götürmek üzere anlaştıkları gemi sahibiyle bazı problemler yaşamışlardır.⁵⁰⁰

3- Vakıf Kurmaları

Gayrimüslimlerin ibadet nitelikli davranışlarından birisi de değişik amaçlarla vakıf kurmalarıdır. Özellikle Osmanlı başta olmak üzere tüm İslâm toplumlarında yaygın olan vakıf kurma işinden bu ülkelerde yaşayan gayrimüslimlerin etkilenmemesi düşünülemez. Bursa'daki zimmiler de bu etkileşimin sonucu olarak zaman zaman vakıf kurmuş, başta kendi dindaşları olmak üzere kilise fukarası adı altında şehirdeki yoksullar ve fakir rahiplerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. Örneğin, 1202/1788 yılında Hocamehmedkaramani Mahallesi sakinlerinden olan Sefer oğlu Manas Veled-i Filboz adlı zimmî farklı mahallelerde bulunan mülklerini Ermeni fukarası için vakfetmiştir.⁵⁰¹

Osmanlı toplumundaki zimmilerin vakıf kurmalarına İslâm hukukuna göre izin verilmekteydi. Zimmî din adamlarına verilen beratlarla ve kadıların gönderilen fermanlarda gayrimüslimlerin vakıf kurabilecekleri, bu konuda herhangi bir zorlukla karşılaşmamaları gerektiği “...ve metropolitliğine ve kilise ve manastırlarına müte'allik bağ ve bahçe ve tarlaların ve çayırklar ve değirmen ve panayırklarına ve ayazma ve manastırlarına vesâir bunun emsâli kiliselerine vakf olan buyûr ve dekâkin ve emlâk ve eşyâ ve nukûd ve davarlarına ve zapt u tasar-

⁴⁹⁹ B.Ş.S., B229/12a.

⁵⁰⁰ 1238/1822 tarihli belgeye göre bir gemi sahibi olan Yorgi adlı zimmi mahkemede toplam kırkiki zimminin vekilleri olan Dimitri, Sofıyanos, Yorgi, Tolobi(?) ve Panayot'un da hazır oldukları bir zamanda başından geçenleri şöyle anlatmıştır. “Söz konusu kırkiki kişi Kudüs'ten dönüşlerinde gemimle Yafa iskelesinden Mudanya iskelesine götürmem konusunda kendileriyle kişi başına ellışer kuruştan toplam 2.100 kuruşa anlaştık. Gemiyle yolculuğumuza devam ederken Rodos adası civarında fırtına çıktı. Bu nedenle yolculuğa devam etmenin tehlikeli olacağını düşünerek mukavelemizde belirtilen Mudanya iskelesi yerine onları Rodos'ta bıraktım. Daha sonra zimmilerin ödemeleri gereken 2.100 kuruş ve elimden borç olarak aldıkları 200 kuruş olmak üzere toplam 2.300 kuruşu istediğimde kendilerinin anlaşma gereği Mudanya'ya götürülmedikleri gerekçesiyle ödemeyi reddettiler. Bu nedenle aramızda kavga çıktı. Aracıların devreye girmeleriyle mezkur zimmilerin 1.460 kuruş ödemeleri karşılığında anlaşma yaptık. Durumun tescil edilmesini istiyoruz.” B.Ş.S., B358/34b.

⁵⁰¹ B.Ş.S., B234/24a.

ruşlarına düstûru 'l-'amel olub âhardan bir ferd dahl ve müdâhale eylemeye...' gibi ifadelerle açıkça belirtilmekteydi.⁵⁰²

Gayrimüslimlerin kurdukları vakıflar kadılar tarafından tescil edilmekte, vakıflarla ilgili davalar da yine kadılar tarafından çözülmekteydi. Gayrimüslim vakıflarıyla ilgili karşılaşılan problemlerin başında kiliseler için mülklerini vakfeden zimmîlerin vefatlarından sonra varislerinin söz konusu vakfı kabul etmek istememeleri ve mülkü mirasa dahil ettirmeye çalışmaları gelmekteydi. Ancak varislerin bu talepleri kadılar tarafından genellikle kabul edilmemiştir.⁵⁰³

4- Cenaze Törenleri ve Mezarlık Tahsisi

Gayrimüslimler cenazelerini kendi dinî inançlarına göre törenler yaptıkları sonra yine kendileri için tahsis edilen mezarlıklara defnedebilmekteydiler. 990/1592 yılına ait bir fermanla İstanbul'da Yahudilere sınırları belli olan bir mezarlık yeri verilmiş ve bu mezarlığın dışındaki herhangi bir yere Yahudi cenazelerinin defnedilmemesi istenmiştir.⁵⁰⁴

Zimmîler için tahsis edilen mezarlıklar devlet tarafından korunmaktaydı. Zaman zaman gayrimüslim mezarlıklarına yapılan haksız müdahalelerin zimmîler tarafından şikayet edilmesi üzerine bu tür uygunsuz davranışların engellenmesi için mahkemelerden kararlar çıkarılmıştır. Örneğin, 1583, 1584 ve 1586 yıllarında çıkarılan fermanlarda belirtildiğine göre, İstanbul'daki Yahudiler, Divan'a müracaat ederek kendilerine ait mezarlıkların önceden etrafı boş iken daha sonradan bazı Müslümanların mezarlık yakınına ev yaparak mezarlıktan bir kısım yerleri evlerine dahil ettikleri, bir kısım mezar taşlarını çaldıklarını bildirerek şikayetçi olmuşlar ve bu tecavüzlerin engellenmesini istemişlerdi. İnceleme sonucunda Yahudilerin haklı olduğu anlaşılmış, bu tür davranışların bir daha olmaması için farklı tarihlerde fermanlar çıkarılmış ve emirlere uymayanların cezalandırılacağı bildirilmiştir.⁵⁰⁵

Bu emirlere uyulup uyulmadığı konusu akla gelebilir. Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan sürgünle ilgili bir fermanla devletin bu konuda kayıtsız kalmadığı, diğer birçok konuda olduğu gibi zimmîlerin cenazeleriyle ilgili mese-

⁵⁰² B.Ş.S., B79/95a.

⁵⁰³ Kenanoğlu, age., s. 275.

⁵⁰⁴ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s.53 (*Onuncu Asır*).

⁵⁰⁵ Ahmed Refik, *Onuncu Asır*, s.53-56.

lelerinde de hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul gümrük eminine gönderilen söz konusu fermanla Edirne ve Eğrikapı dahilinde Kameriye, Çakır Ağa ve Hacı Muhyiddin Mahalleleri sakinlerinden biri papaz on üç zimmî mahkemeye müracaat ederek Cebecibaşı Mahallesi'nden Akbaş İbrahim'in defnetmek istedikleri cenazelerin her biri için yirmişer, otuzar para istediğini, eğer vermezlerse defnetmelerine izin vermeyeceğini söylediğini iddia ederek şikayetçi olmuşlar ve bu haksız davranışın önlenmesini istemişlerdi. İddia Akbaş İbrahim'den sorulduğunda cevap olarak “...*kale derûnunda ihrâç olunân lâşeden bir şey ahz eylediğim olmayub ancak kale hâricinde vâki olan re'âyâ lâşesinden bir mikdâr nesne almak üzere vakıf tarafından me'mur Hacı İbrahim nâm kimesne tarafından vekil olduğuma binâen ahz ederim...*” diyerek para aldığını itiraf etmişti. Akbaş İbrahim'in elinde izin belgesi olmadığından dolayı zimmîlere müdahale etme hakkının olmadığı, bu sebeple kendisiyle birlikte Hacı İbrahim'in de cezalandırılması gerektiği belirtilerek gümrük emini vasıtasıyla adı geçen şahısların bir gemiyle Mudanya'ya nakledilmeleri, oradan da Bursa'ya sürgün edilmelerine karar verilmiştir.⁵⁰⁶

Zimmîler, kendilerine tahsis edilen mezarlıkların ihtiyaca cevap veremez hale gelmesi durumunda mezarlık yanındaki boş arazilerden ilave olarak yer alabilmekteydiler. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere bir fermanla 1000/1592 yılında Yahudilere tahsis edilen mezarlık 1255/1839 senesinde başka bir fermanla genişletilmiş ve söz konusu mezarlığa yirmi dönüm arazi ilave edilmiştir.⁵⁰⁷ Bursa'daki Rumlar da kendilerine tahsis edilen mezarlığın dağ eteklerinde olması sebebiyle uzak mahallelerdeki cenazelerini söz konusu mezarlığa götürme konusunda bazı zorluklar yaşadıklarını ileri sürerek bu mahallelere yakın bir yerde mezarlık yeri vakfetmek istediklerini belirtmişlerdi. Rumların bu talepleri haklı bulunarak kabul edilmiştir.⁵⁰⁸ Ancak zimmî mezarlıklarının genişletilmesi konusunda zaman zaman problemler de çıkmıştır. Örneğin, 1239/1823 yılına ait bir keşif kaydında Bursa'da Yahudiler için tahsis edilen mezarlıkla ilgili olarak Hüdavendigar vakfı yöneticileriyle Yahudiler arasında mezarlığın genişletilmesi konusunda anlaşmazlık yaşandığı görülmektedir. Söz konusu kayıtta Hüdavendigar vakfı yöneticileri mahkemeye müracaat ederek Yahudilerin yıllık

⁵⁰⁶ B.Ş.S., B197/53a.

⁵⁰⁷ Ahmed Refik, *Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1786-1882)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 29 (*Onüçüncü Asır*).

⁵⁰⁸ B.Ş.S., C21/25a.

bin yüz akçe mukataa ile kullandıkları mezarlığın hududunu 11.110 zira⁵⁰⁹ aşarak vakıf arazisinden yer gasp ettiklerini şikayet etmişler ve mezkur yerin tahliye edilmesini istemişlerdi. Davalı Yahudiler ise şikayet konusu yerin kendi mezarlığı hudutları dahilinde olduğunu söyleyerek iddiayı reddetmişlerdi. Daha sonra aracılardan tavassutuyla Yahudilerin adı geçen vakfa beş yüz kuruş vermeyi kabul etmeleri üzerine aralarında sulh yapılmıştır.⁵¹⁰

B- Eğitim-Öğretim Hürriyeti

Din ve vicdan hürriyetinin önemli konularından biri de eğitim öğretim hakkıdır. Her insanın inandığı değerleri öğrenme ve çocuklarına öğretme hakkı vardır. Osmanlı Devleti'nde etnik grupların eğitim-öğretim hakları korunmuş ve bu konuda Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır.⁵¹¹ XIX. asra kadar gayrimüslimlerin eğitim-öğretimi çoğunlukla mabetlerinde veya mabetlerine bağlı olarak kurulan mekteplerinde yapılmaktaydı. Her cemaatin kendilerine ait havra, kilise ve benzeri mabetlerinin yanında bunlara bağlı mektepleri vardı.⁵¹² Bu mekteplerin idaresi mabetlerde olduğu gibi kendi din adamları tarafından yürütülüyordu.

Bursa'daki araştırmamıza konu olan XVIII. asır sicillerinde gayrimüslim mekteplerinin yapı ve işleyişiyle ilgili olarak doğrudan her hangi bir belgeye rastlanılmamakla birlikte, dolaylı olarak zimmî mekteplerine işaret eden kayıtlar olduğu görülmektedir. Örneğin, Yorgi veled-i Panayot, malının üçte birini vasiyet etmiştir. Vasiyete konu olan paranın nerelere verilmesi gerektiği belirtilirken kilise, din adamları ve benzeri kişi ve kurumların yanında Rum mektebinden de bahsedilmektedir. Söz konusu vasiyetnamede yer alan "...ve elli kuruşunu dahi mahrûse-i mezbûrede Pazar-ı mâhi Mahallesi'nde vâki' Rum Mektebinin Mütevellisi Cibril veled-i Kiryako nam zimmîye verile..." ifadesiyle Rum mektebine elli kuruşluk bir meblağ vasiyet edilmiştir.⁵¹³ Yorgi'nin tereke kaydında mirasın varisler arasında taksim edilmesinden önce söz konusu paranın ilgili ki-

⁵⁰⁹ Zira, dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür. 75-90 santim arasında değişen şekilleri vardır. Bkz. Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara ts., s.1188.

⁵¹⁰ B316/10b.

⁵¹¹ Vahapoğlu, V. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1997, s.80.

⁵¹² Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s. 168; Vahapoğlu, age., s. 80.

⁵¹³ B.Ş.S., B328/69b.

şeye teslim edildiği belirtilmektedir.⁵¹⁴ Bu belge ile, zimmî mekteplerinin varlığına işaret edilmesinin yanında, bu mekteplerin giderlerinin kilise ve havralarda olduğu gibi kendi cemaat mensuplarının vasiyet ve bağışları gibi gelirlerle karşılandığı da anlaşılmaktadır.

Zimmîler kilise ve havra gibi mabetleri dışında bazen bir ev satın alarak veya kiralayarak burada cemaatlerine ait değişik işler yapar veya din adamları nezaretinde çocuklarına kutsal kitapları okutur ve temel dinî bilgileri öğretirlerdi. Böyle bir faaliyete idare tarafından izin verilmekteydi. Ancak söz konusu evin ibadethane olarak kullanılmaması gerekmekteydi. 1054/1644 yılında Divan-ı Hümayun'dan Bursa kadısına gönderilen bir fermanın içeriğine göre Bursa'da Balıkpazarı Mahallesi'nde sakin Rumlar Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek kendilerinin ödemeleri gereken cizye ve sair vergileri topladıktan sonra aralarında taksim etmek ve içinde çocuklarına İncil öğretmek için bir ev satın aldıklarını, bu işi yapmak üzere bir papazı görevlendirdiklerini, zikredilen evde yalnızca Pazar geceleri mum yakıp İncil okuduklarını söyledikten sonra bu konuda ellerinde şeyhulislâmdan bir fetva olmasına rağmen bazı idarecilerin müdahale ederek kendilerini rencide ettiklerini şikayet etmişler ve müdahalenin men' edilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine durumun araştırılması ve olay gerçekten zimmîlerin söyledikleri gibiyse müdahalenin engellenmesi emredilmiştir. Fermanın son kısmına bu konuyla ilgili bir de fetva konulmuştur. Fetvanın içeriğinde yer alan *"Bir bölgede oturan zimmîler ödemeleri gereken cizye ve örfî vergileri aralarında taksim etmek için bir ev satın alsalar ve bu evde çocuklarına İncil öğretmesi için bir rahip tayin etseler ve bu rahip o evde ikâmet edip mum yakmaz ve sesli olarak İncil okumaz ise o bölgenin yetkilileri bu rahibe müdâhale etme haklarına sahip olurlar mı"* sorusuna cevap olarak, *"Hayır olamazlar"* denilmiştir.⁵¹⁵

II- MABETLERİ

A- Fethedilen Osmanlı Şehirlerindeki Zimmi Mabetlerinin Statüsü

İslâm hukukuna göre bir yer savaş yapılmadan sulh yoluyla elde edilmiş ise orada bulunan kilise ve havralar eski hâlleri üzere bırakılır.⁵¹⁶ Bu du-

⁵¹⁴ B.Ş.S., B328/71a.

⁵¹⁵ B.Ş.S., C1/160a (Bkz. Ek 3).

⁵¹⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü Ehli'z-Zimne*, Beyrut 1983, II, 692; Akman, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri" *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, (haz: Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 232.

rum zimmet antlaşmasının bir gereğidir. Antlaşma gereği cizye ödemeyi kabul eden gayrimüslimler kendilerine ait topraklarda kalabilmenin yanında mabetleri-ne de sahip olabilmekteydiler.⁵¹⁷ Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere, Hz. Muhammed'in Necranlılarla yaptığı zimmet antlaşmasında cizye ödemeleri karşılığında kiliselerine dokunulmayacağı garantisi verilmiştir.⁵¹⁸

İstanbul'un fethedilmesiyle birlikte Fatih tarafından Yahudi ve Hristiyan din adamlarına verilen beratlarla kendi dinleri üzerine kalabilecekleri ve mabetlerinde serbestçe ibadet edebilecekleri belirtilmiştir. İstanbul'daki Yahudi ve Hristiyanlara, şehir barış yoluyla alınmış gibi muamele edilmiş; bu sebeple mabetlerinden bir kısmı camiye çevrilirken büyük çoğunluğuna dokunulmamıştır. Hatta Ebussuud Efendi'den İstanbul'un savaş yoluyla mı barış yoluyla mı fethedildiği sorulunca cevap olarak İstanbul'un aslında savaş yoluyla zorla fethedildiğinin bilindiği, ancak kiliselerin eski hâlleri üzere bırakılmalarının buranın sulh yoluyla fethedildiğine delâlet ettiğini söyledikten sonra bu hususun 945 yılında teftiş olduğunu ve teftiş sonucunda 117 ve 130 yaşlarında iki kişinin “*Yahudi ve nasara el altından Sultan Mehmed ile ittifak edip, anlar tekfura nusret etmiyecek olup, Sultan Mehmed dahi onları seby etmeyip, hâlleri üzere onları mukarrer edicek oldu, bu vechile fetholundu*” diyerek şahadet ettiklerini, dolayısıyla İstanbul'daki kilise ve havraların eski hâlleri üzerine bırakıldığını belirtmiştir.⁵¹⁹ İstanbul'daki Yahudilerin ibadetleriyle ilgili olarak 1104/1692 tarihinde Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine gönderilen bir ferman da yukarıdaki konu özetlendikten sonra Mehmed Fenari, Ebussuud ve Çivizade'nin fetvalarının da Yahudilerin ibadethanelerine müdahale edilemeyeceği yönünde olduğu hatırlatılmış ve Yahudilerin yanan mabetlerini tamir ettirinceye kadar evlerinde ibadet edebilecekleri belirtilmişti.⁵²⁰ Anlaşıldığı kadarı ile Osmanlı Sultanları, zimmîlerin mabetlerinin kendilerine bırakılması için savaş yoluyla fethedilmiş

⁵¹⁷ İslâm hukukunda savaş veya barış yoluyla elde edilen yerlerdeki kilise ve havraların durumuya ilgili olarak ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır. Bkz. Ali b. Ebi Bekir Merginani, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts., II, 162; Ebu Yusuf, age., s. 312; Akman, agm., s. 231.

⁵¹⁸ Necranlılarla yapılan zimmet antlaşmasının içerisinde şu ifadelere yer verilmiştir: “Onların mallarına, canlarına, dinî hayat ve tatbikatlarına, hazır bulunanlarına, bulunmayanlarına, ailelerine, mâbetlerine ve az olsun çok olsun onların mülkiyetinde bulunan her şeye şâmil olmak üzere, Allah'ın himâyesi ve Resûlullah Muhammed'in zimmeti Necranlılar ve onlara bağlı etraftakiler üzerine bir haktır. Hiçbir piskopos kendi dinî vazife mahalli dışına, hiçbir papaz kendi papazlık vazifesini gördüğü kilisenin dışına, hiçbir râhip içinde yaşadığı manastırın dışında başka bir yere alınıp gönderilmeyecektir.” Bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 622.

⁵¹⁹ Düzdağ, age., s. 165.

⁵²⁰ Ahmed Refik. *Onikinci Asır*, s. 11.

bir şehir olan İstanbul'u bile sulh yoluyla fethedilmiş gibi göstermeye gayret etmişlerdir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih tarafından verilen bir metropolit beratında da "*Utrukūhum fihâ(vemâ) yedinûn*" (Onları dinleri üzerinde serbest bırakınız) hadisi zikredilerek Ortodoks ruhani reislerinin dinî konularda önceki hâlleri üzere serbest bırakılmaları istenmiştir.⁵²¹

Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'e girişi dolayısıyla Kudüs Ermeni Patriği Serkis'e verilen beratta da Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyubi dönemlerinde verilen haklara işaret edilerek aynı haklar büyük ölçüde muhafaza edilmiş, hatta daha da genişletilmiştir. Zimmîlerle ilgili zaman zaman yapılan değişiklikler de sürekli onların lehinde olmuştur.⁵²²

Osmanlılar fethettikleri şehirlerde fetih sembolü olarak şehrin en büyük kilisesini camiye çevirir, diğer kiliseleri ise Hristiyan halkın ihtiyacı oranında eski hâlleri üzere bırakırlardı.⁵²³ Nitekim İstanbul'un fethinden hemen sonra şehrin sembolü durumunda olan Ayasofya Kilisesi hakimiyet işareti olarak camiye çevrilmiştir. Diğer mabetlerden de camiye çevrilenler olmakla birlikte zimmîlerin ihtiyaçlarına yetecek kadar olanlara dokunulmayarak kendilerine bırakılmıştır. Tanzimattan sonra çıkarılan nizamnamelerle her milletin din adamları ve kiliselerine ait statüleri ayrıntılı bir şekilde tespit edilmiş,⁵²⁴ kiliselere gerekli olan eşya için gümrük muafiyeti getirilmiştir.⁵²⁵

Camiye çevrilen kiliselerin uzunca bir süre Müslümanlar tarafından kullanılmaması ve benzeri nedenlerle tekrar kiliseye çevrilmesine izin verilmemekteydi.⁵²⁶ Bununla birlikte fetihten sonra bazı Müslümanların zimmîlere bırakılan mabetlerin içinde ezan okumaları sonucunda söz konusu yerlerin camiye çevrilmesine de müsaade edilmiyordu. Zira zaman zaman bir kısım Müslümanlar camiye çevrilmesini umarak bazı kiliselerde ezan okuyorlar ve oranın artık cami olması gerektiğini iddia ediyorlardı. Böyle bir durumda zimmîler doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek söz konusu kilisenin camiye çevrilmesi şeklin-

⁵²¹ Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, I, 407 (*Kanunnameler*).

⁵²² Ercan, age., s. 229-230.

⁵²³ Şeker, Mehmet, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.135; Akman, agm., s. 238; Öztürk, Levent, "Kilise (İslam Tarihi)", *DİA*, XXVI, 16.

⁵²⁴ Rum ve Ermeni Patriklikleri ve Hahamhane nizamnameleri için bkz, Düstur, Birinci Tertib, II, 902, 938 ve 962. sayfalar.

⁵²⁵ Düstur, Birinci Tertib, II, 610.

⁵²⁶ Kenanoğlu, age., s. 301.

deki iddianın geçersiz olduğunu ispat için ferman talep ediyorlardı. Nitekim 1222/1807 yılında Sekbanbaşı ve Yeniköy Naibi'ne gönderilen bir emire göre Karadeniz Boğazı Feneri'ndeki bir kilisede okunan ezan nedeniyle Müslümanlar tarafından oranın artık cami olduğunun iddia edilmesi üzerine zimmiler Divan'a müracaat etmişler ve bu konudaki mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdi. Divan'dan verilen fermanla bu konuda Şeyhulislâm Mehmed Ataullah Efendi'nin fetvasına atıfta bulunularak içinde ezan okunmasıyla söz konusu kilisenin camiye çevrilemeyeceği belirtilmiştir. Şeyhulislâm konuyla ilgili "...diyar-ı İslâmiyyeden bir beldede vaki vakt-i fetihden beru ehl-i zimmet kefare yedinde terk ve ibka olunan kenâis-i kadimeden olduğu meşhur ve mütevâtir olan bir kenisede Zeyd-i Müslim ezan okusa mücerred ol kenisede ezan okunmağla ol kenise mescid olmuş olur mu?" sorusuna "olmazlar" cevabını verdikten sonra meseleyle ilgili olarak şu fetvaları da ilave etmiştir: "Bu surette Müsliminden bir taife mücerred ol kenisede ezan okunmağla mescid olmuş deyu imamü'l-müsliminden izinsiz salât-ı îydi kenisede eda eyleseler sahiha olur mu? El-cevâb: Olmaz. Bu surette ahad-ı nasdan bazıları mücerred kenise-i mezbure derununda edâ-yı salât olundu deyu kefareyi mahall-i mezburda âyinlerini icradan men'e kâdir olur mu? El-cevâb: Olmazlar."⁵²⁷

İstanbul'daki Patrik Kilisesi'nin camiye çevrilmesinden sonra Halep'te de bazı Müslümanların bir kısım kiliseyi camiye çevirme gayretleri İslâm hukukuna aykırı olacağı gerekçesiyle Divan'dan gönderilen bir fermanla engellenmiştir. Fermanla yer alan şu ifadelerle kiliselerin hangi durumda camiye çevrileceği de açıkça belirtilmiştir: "...zikrolunan patrik kilisesi hin-i fetihde ehl-i İslâm içinde namaz kılıp şer' ile cami-i şerif olması lazım olmağın cami-i şerif olmuştur, gaspla şimdi cami olmuş değildir. Hîn-i fetihde içinde namaz kılınmayıp ehl-i zimmet ellerinde ibka olunan kiliselere lûlaf-ı şer'i şerif dahl ettirmeyesin..."⁵²⁸

Zaman zaman bazı yerlerde Müslümanların sayılarının artması, orada bulunan caminin yeterli olmaması ve zimmiler tarafından kullanılmayan bir kilisenin bulunması durumunda burası bedeli karşılığında zimmilerden satın alınarak camiye çevrilebilmekteydi.⁵²⁹ Ayrıca zimmiler tarafından kullanılmayan bir kilise, tamamen Müslümanların oturduğu bir mahallenin içinde kalmış ve o bölgedeki zimmilerin de kendilerine yetecek başka mabetleri var ise, söz konusu kilisenin

⁵²⁷ Ahmed Refik, *Onüçüncü Asır*, s. 20.

⁵²⁸ Kenanoğlu, age., s. 301.

⁵²⁹ Kenanoğlu age., s. 302.

camiiye çevrilmesi mümkün olabiliyordu. Ancak bu durumdaki bir kilisenin de çok kolaylıkla camiye çevrildiğini söylemek zordur. Nitekim Bursa'nın bir köyünde buna benzer bir olay yaşanmıştır. Mustafa Akdağ'ın ifadeleriyle olay şöyle gerçekleşmiştir: “*Bursa'nın bir köyünde Türkler ve Rumlar iki ayrı mahalle halinde oturuyorlardı. Türk mahallesinin ortasında kalmış bulunan bir kilise yalnız Pazar âyinlerinde olmak üzere hâlâ Hristiyanlarca kullanılmakta idi. Halbuki onların kendi mahalleleri içinde de cemaatlerine yeter başka kiliseleri vardı. Durum böyle olunca Türkler hükümete başvurarak Müslüman evleri arasında kalmış bulunan kilisenin camiye çevrilmesini istediler. Sorun Divan'a duyuruldu. Sözü geçen kilisenin Hristiyanlar için gerçekleştiren lüzumsuz ve hele Türk mahallesinin içinde kalmış olduğunu tespit işine kurullar yollayarak ölçtürüp biçtiren hükümet üç yıl süren araştırma ve soruşturmadan sonra davayı Türkler lehine halledebildi.*”⁵³⁰

Uzunca bir zamandan beri kullanılmayan ve Müslümanların oturduğu mahallenin içinde kalan mabetlerin yeniden kilise hâline getirilmeye çalışılması zimmîlerle aynı mahallede oturan Müslümanları anlaşmazlığa sürüklüyordu. Zira bu durum Müslümanların rahatsız edilmesine yönelik kasıtlı bir davranış olarak kabul edilmekteydi. 1555 yılında Gemlik'te bu duruma örnek olabilecek bir olay yaşanmıştı. Bu yıllarda Gemlik'te yapılan Demirbey Mescidi'nin yanında zimmîlere ait olan ancak yirmi otuz yıldan beri kullanılmayan bir kilise vardı. Mescidin tamamlanmasından sonra şehirdeki zimmîler söz konusu kiliseyi tamir ederek içinde toplanmaya başlamışlardı. Halbuki Gemlik'te yüz civarında gayrimüslim evine karşılık oniki adet kilise vardı. Bunun üzerine mahallede oturan Müslümanlar Divan-ı Hümayun'a başvurarak söz konusu kilisede toplanan zimmîlerin gürültü ve patırtılarından dolayı mescitte huzur-ı kalple ibadet edemediklerini, üstelik ihtiyaç olmadığı hâlde tamir edilen kilisenin eski şeklinin değiştirildiğini iddia ederek buranın kapatılmasını istemişlerdi.⁵³¹ Ancak yukarıda Akdağ'ın da belirttiği üzere, bu tür yerler eğer tamir sırasında aslına uygun yapılmışsa kapatılması, camiye çevrilmesi ya da yıkılması kolay olmuyordu.

B- Bursa'daki Kilise ve Havralar

Fetih sırasında Bursa'da yedi kilise vardı.⁵³² Fetihden sonra kiliselerden bazıları camiye çevrilirken çoğunluğu şehirde kalan gayrimüslimlere bırakılmış-

⁵³⁰ Akdağ, age., II, 41.

⁵³¹ Kepecioğlu, *Bursa Küniğü*, I, 358.

⁵³² Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1993, s. 14.

tır. Camiye çevrilen kiliselerden başka Gümüşlü Kümbet olarak bilinen St. Eli Manastırı,⁵³³ babasının vasiyeti üzerine⁵³⁴ Orhan Gazi tarafından türbe hâline getirilerek içerisine Osman Gazi'nin naşı defnedilmiştir.⁵³⁵ Ayrıca fetih sırasında şehirden ayrılan Yahudiler de Orhan Gazi tarafından geri davet edilerek kendilerine bugün de havra olarak kullanılan Etz ha Hayim sinagogunu yapmalarına izin verilmiştir.⁵³⁶

Fetihten sonraki asırlarda Bursa'da bulunan kilise ve sinagog sayısı hakkındaki bilgileri şehri ziyaret eden seyyahların eserlerinde kısmen takip etmek mümkündür. Farklı tarihlere ait seyahatnamelerde yer alan Bursa'daki kilise ve sinagog sayıları paralellik arz etmektedir. Nitekim XVII. asrın başlarında Bursa'da bulunan Polonyalı Simeon şehirde Ermenilere ait küçük ahşap bir kilise olduğunu söylemektedir.⁵³⁷ Aynı yüzyılın sonlarına doğru Bursa'yla ilgili bilgi veren John Covell ise Simeon'a benzer şekilde Bursa'da Ermenilerin bir kilisesi olduğunu belirttikten sonra buna ilave olarak Rumlara ait üç kilisenin varlığından bahsetmektedir.⁵³⁸ Tournefort ise XVIII. yüzyılın başlarında Bursa'da Rumların üç, Ermenilerin bir kilisesi, Yahudilerin ise dört sinagogu olduğunu ifade etmiştir.⁵³⁹ Bu yüzyılın ortalarında Bursa'da bulunan Carsten Niebuhr da öncekilere benzer şekilde şehirde Ermenilerin bir, Rumların ise üç kilisesi ol-

⁵³³ Koyunluoğlu, age., s. 76.

⁵³⁴ Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi'ye vasiyeti şöyledir: "Oğul! Ben öldüğüm vakit beni Bursa'da şu Gümüşlü Kubbe'nin altına koy. Bir kimse sana Tanrı'nın buyurmadığı sözü söylese sen de onu kabul etme. Eğer bilmezsen Tanrı ilmini bilene sor..." Bkz. Aşıkpaşazade, age., s. 34; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, (haz: Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser, ts., s.32.

⁵³⁵ İbn Batuta, *Seyahatname-i İbn Batuta*, (müt: Mehmed Şerif), Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1335, I, 341; Neşri, age., I,145. Osman Gazi'nin naşı daha önce Söğüt'te defnedilmişti. Bkz. Akbulut, Rüknettin, *Her Şeyi İle Bursa*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1957, s.26. XVII. yüzyıl sonlarına doğru Bursa'yı ziyaret eden Wheler, Gümüşlü Kümbet hakkında şunları ifade etmektedir: "Kilise Rum haçı şeklinde yani kare planda olup mermerden inşa edilmiştir. Ortada ufak bir kubbe vardı ve dört sütuna dayanmaktadır. Bu kilise şehrin alınması sırasında Türkler tarafından tamir edilmiş ve sütun başlıkları, sütun kaidesi yerine, sütunların kaideleri de sütun başlıkları yerine yerleştirilmiştir. Bu, Türklerin Hristiyanlık üzerine hâkimiyetlerini gösteren bir alamettir. Başka bir deyimle her şeyi baş aşağı çeviren hâkimiyetlerinin simgesidir. Kilise tamir edilerek sütunların kaide ve başlıkları da değiştirildikten sonra türbeye çevrilmiştir..." Bkz. Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 539.

⁵³⁶ Sharon, age., s. 31.

⁵³⁷ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları, İstanbul 1999, s.40.

⁵³⁸ Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington 2003, s.34.

⁵³⁹ Lowry, age., s.36.

duğunu belirtmektedir.⁵⁴⁰ 1840'ların Bursa'sıyla ilgili bilgi veren Poujoulat ise Rumların üç, Ermenilerin ise iki kilisesi olduğunu belirtmiştir.⁵⁴¹

Rumların kiliseleri Kırkmerdiven, Demirkapı ve Kayabaşı mahallelerinde idi.⁵⁴² Rumlara ait kilise sayısında XVIII. yüzyılda da bir değişiklik olmadığı görülmemektedir.

XVIII. yüzyılda Setbaşı Mahallesi'nde bir kiliseye sahip olan Ermenilerin XIX. yüzyılda kilise sayısını ikiye çıkardıkları görülmektedir. Ermenilerin ikinci kiliseleri muhtemelen yeniden inşa edilen bir kilise değildir. 1831 yılında Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin de bir millet olarak kabul edilmesinden sonra kendilerine bazı mekanları mabet olarak kullanmalarına izin verilmiştir. Dolayısıyla Ermenilere ait olan ikinci kilise Katolik mezhebine geçen Ermenilere tahsis edilen bir yer olmalıdır. Nitekim Bursa'daki Katoliklerin Divan'a müracaat ederek daha önce kilise olarak kullanılmayan ve harap olan bir yerin tamir edilerek mabet olarak kullanma istekleri kabul edilmiştir. Ancak daha sonra Ermeniler buna itiraz etmiş ve söz konusu yerin kendilerine ait olduğunu, Katolıklara verilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir.⁵⁴³

Bilindiği üzere Bursa'nın fethedilmesiyle birlikte Yahudilerin bir sinagog yapmalarına müsaade edilmiştir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Tournefort, XVIII. asrın başlarında Bursa'da dört sinagog olduğunu ifade etmiştir. 1216/1801 yılında Bursa'daki sinagoglardan üç tanesinin yanması nedeniyle Yahudilerin Divan'a müracaat ederek havralarının tamiri için izin istedikleri ve ve söz konusu izni aldıkları anlaşılmaktadır.⁵⁴⁴ Yahudilerin sinagoglarının adları Etz-ha Haim, Mayor, Geruş ve Şalom'dur.⁵⁴⁵ Bu mabetlerin birbirlerine bitişik olan küçük sinagoglardan oluştuğu anlaşıyor. Zira yukarıda işaret edilen tamirle ilgili fermanda, birbirlerine bitişik oldukları için sinagoglardan üçünün birden yandığı ifade edilmiştir. Yahudilere ait sinagogların çoğalmasının nedeni onların farklı cemaatlerden oluşmalarıdır. 1573 yılına ait tahrir defterine göre Kuruçeşme

⁵⁴⁰ Akdemir, Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, sy.64, s.100.

⁵⁴¹ Günaydın, N.-Kaplanoglu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, Bursa 2000, s.107.

⁵⁴² Kaplanoglu, Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, İstanbul 1996, s.32-33.

⁵⁴³ B.Ş.S., B347/9a.

⁵⁴⁴ C.ADL. 6014; B80/111b.

⁵⁴⁵ Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Hong Kong 1991, s. 66-67; Günay, Necla, *XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999, s. 51.

Mahallesi’de ki Yahudiler dört cemaat halinde yaşıyorlardı.⁵⁴⁶ Bu nedenle her bir cemaatin kendi âyinlerini yapabilecekleri müstakil sinagogları vardı.⁵⁴⁷

C- Kilise ve Havraların Yönetimi

Zimmî mabetlerinin yönetimi tamamen kendi din adamları tarafından gerçekleştiriyordu. Özellikle yerel yöneticilerin her hangi bir ferman olmadan kendi bölgelerindeki kilise ve havraların iç işlerine karışma ve teftiş etme hakları yoktu.⁵⁴⁸ Böyle bir durumun vaki olması halinde cemaat liderleri konuyu doğrudan padişaha ileterek gerekli önlemin alınmasını isterlerdi. İstanbul Rum Patriği ve metropolitleri Divan’a müracaat ederek patrikliğine bağlı olan Bursa ve civarı Metropolitidi Antomos adlı rahibe verilen beratta metropolitlere bağlı olan kilise ve manastırları “...*bilâ emr-i şerîf kimesne ellerinden almayub ve vaz’ı kadîm ve izn-i şer’le vâki’ olan meremmâtlarına âhardan ferd dahl ü ta’arruz kılmayalar ve bu emr-i şerîf ehl-i örf tâifesi taraflarından buyruldu ile mücerred kilise ve manastırları teftiş ederiz deyu ta’addî ve tecrîm ettirilmemek üzere nusarrah olmağla....*” beraber bazı yerel idarecilerin Metropolit Antomos’un iltizamında olan Susıgırlık Köyü’ndeki Aya Yorgi Kilisesi için “...*kilisenizi ta’mir etmişsiniz deyu dürlü dürlü bahâneler ile bilâ fermân buyruldu ve mürâsele ile mücerred kilisenizi teftiş ederiz ...*” diyerek müdahale ettiklerinden şikayetçi olmuşlar ve gereken önlemin alınmasını istemişlerdi. Bunun üzerine gerekli inceleme yapılmış ve 1217/1802 yılında Bursa kadısına gönderilen “...*imdi şurût mûcibince ‘amel olunmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuştur buyurdumki hükm-i şerîfim vardıkda o makûle ehl-i örf tâifesinin celb-i mâl sevdasıyla bilâ fermân ve bilâ sened vâki’ olan rencide ve ta’addîlerini men’ ve ref’ eylesesiz...*” talimatıyla kiliseyle ilgili müdahalenin önlenmesi istenmiştir.⁵⁴⁹

D- Kilise ve Havraların İnşa ve Tamiri

1- İnşa ve Tamir Şartları

Osmanlı Devleti’nde kilise ve havraların statüsü, büyük ölçüde İslâm hukuku esaslarına göre düzenlenmiştir. Bazı istisnalar dışında⁵⁵⁰ Tanzimat’a kadar

⁵⁴⁶ Barkan, Ö.L.-Meriçli, E., *Hüdavendigar Livası Tahrir Defteri*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998, s.6.

⁵⁴⁷ Lowry, age., s. 36.

⁵⁴⁸ C.ADL. 1087.

⁵⁴⁹ B.Ş.S., B80/97b.

⁵⁵⁰ 1774’te yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması’yla Rusya’nın, İstanbul’un Beyoğlu bölgesinde yeni bir kilise yaptırmasına izin verilmiştir. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ül- Vukuat*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1992, III-IV, 78-79.

yeni kilise yapılmasına müsaade edilmemekle birlikte değişik sebeplerle tahrip olan ve içinde ibadet edilemez duruma gelen zimmî mabetlerinin tamir edilmesine belli kurallar dahilinde izin verilmiştir.⁵⁵¹

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar her dönemde zimmîlerin kilise tamiri için izin istedikleri ve genellikle bu taleplerin kabul edildiği gerek arşivlerdeki kayıtlardan gerekse bu konuyla ilgili yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır. Devlet, kilise tamiri meselesine İslâm hukuku çerçevesinde yaklaşmakla birlikte konuya çok hassasiyet göstermekteydi.⁵⁵² Kilise ve havraların inşa ve tamiri konusunda bazı kriterler vardı. Öncelikle kilisenin kadîm mi (eskiden beri var olan) yoksa hâdis mi (sonradan inşa edilen) olduğu göz önüne alınırdı. İslâm hukukunun da gereği olarak fethedilmeden önce mevcut olan zimmî mabetlerinin tamirine izin verilirken sonradan yapıldığı anlaşılanlara müsaade edilmez, izinsiz olarak inşa edilen mabetler yıktırılırdı.⁵⁵³ Bu durum konuyla ilgili fermanlarda açıkça belirtilmektedir. Nitekim 1177/1763 yılına ait bir fermanla "...şer'-i şerîf tecvîz ettiği keniseler ibkâ olunub hâdis olan keniseler ve kadîmi keniselerden (...) sonradan şer'-i şerîfe mugâyir vaz'ı aslisinden ziyâde binâ olunan hedm olunmasın emredip(...) kadîmi kilise olmayıp sonradan hilâf-ı şer'-i ihdâs olunduğu sabit olan kiliseleri bilkiilliyê hedm ettirip ve kadîmi olup sonradan şer'-a muhâlîf vaz'ı aslisinden ziyâde ettikleri keniseleri dahi şer'-i şerîf üzere yıktırıp min ba'd hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugâyir-i emr-i münîf kimesneye kenise ettirmeyip gereği gibi men' ve tenbîh eylesiniz" denilmektedir.⁵⁵⁴ Bazen sonradan yapılan kiliselerin yıktırılmak yerine camiye çevrildiği de olurdu.⁵⁵⁵

Yıkılan veya kısmen tahrip olan zimmî mabetlerinin yeniden inşa ve tamiri sırasında uyulması gereken bazı kurallar vardı. Söz konusu kurallar arasında tamir edilecek yerin önceden kilise olması, yükseklik, genişlik ve binanın şekli bakımından hiçbir değişikliğe uğramaması, onarım sırasında kullanılacak malzemenin eski olması,⁵⁵⁶ kiliselere kubbe yapılmaması ve kurşunla kaplanmaması,⁵⁵⁷

⁵⁵¹ Ercan, age., s.233.

⁵⁵² Bilgin, Vejdi, *Fakih ve Toplum (Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s.138.

⁵⁵³ Kenanoğlu, age., s. 289.

⁵⁵⁴ Kenanoğlu, age., s. 290.

⁵⁵⁵ Kenanoğlu, age., s. 300.

⁵⁵⁶ Ercan, age., s. 233. Bursa sicillerinde yer alan kilise tamirleriyle ilgili kayıtlarda eski malzemenin kullanılmasını içeren bir kısıtlamayla karşılaşmamıştır.

⁵⁵⁷ Karaca, Zafer, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 34.

daha önce mevcut olmayan yeni kapı ve pencere gibi ilavelerin yapılmaması ve benzeri kısıtlamalar yer almaktadır.⁵⁵⁸

Kilise ve havraların tamiri konusunda şeyhülislâmdan fetva alınması zorunluydu. Bu konudaki taleplerde kadılara gönderilen fermanlara şeyhülislâmın fetvası da mutlaka ilave edilir ve ona göre olumlu ya da olumsuz cevap verilir. Örneğin, Bursa'daki Ermenilerin harap olan kiliselerinin tamiri hakkında Bursa kadısına gönderilen fermanında, şeyhülislâma müracaat edildiği ve "...bir beldede kenise-i kadîme harâb oldukda keferesi keniseyi vaz'-ı kadîmi üzere bi-lâ tevsi' ve-lâ terfi' nesne ziyâde etmemek üzere ta'mîr etmek şer'an câiz olur mu?" sorusuna şeyhülislâmın "olur" dediği belirtilmiş ve bu fetvaya binaen kilisenin tamirine izin çıkmıştı.⁵⁵⁹

Osmanlı tarihi boyunca zimmîlerin kilise tamiri konusundaki talepleri büyük çoğunlukla kabul edilmiş olup tamir sayılamayacak kadar küçük onarımlardan izin alınmasına da gerek görülmemiştir.⁵⁶⁰ Yukarıda da belirtildiği üzere devlet, zimmî mabetlerinin tamiri meselesinde gayrimüslim vatandaşlarının ibadet ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak onların samimi isteklerini din özgürlüğü çerçevesinde kabul etmiş, kilise ve havralarının tamir edilmesine müsaade etmiştir.

Kilise ve havraların yanında buralara bağlı ve din adamlarına mahsus olan odaların tamiri de muhtemelen mabet statüsünde kabul edildiği için izne tabi idi. 1216/1801 tarihinde Bursa kadısına gönderilen bir fermanında Rum Patriğinin Divan'a sunduğu dilekçesinde Bursa'da Aya Yani Teoloğu adındaki kilisenin müstemilatından ruhban odalarının yandığı ve kiliseyle birlikte ruhban odalarının eski hâlleri üzere inşa edilmesi için izin istendiği, bunun üzerine eski hâline sadık kalınması şartıyla gerekli iznin verildiği belirtilmektedir.⁵⁶¹ İzinsiz olarak yapılan odalar ise yıkılmaktaydı. Nitekim 1177/1764 yılında Marmara'ya tabi

⁵⁵⁸ "...hatt-ı hümayûn mûcibince belde-i merkûmede vâki' bir 'aded kenise-yi mezkûrenin bi-lâ tevsi' ve-lâ terfi' vaz'-ı kadîmi ve hey'et-i aslîsi ve mesâg-ı şer'i olduğu vecihle ta'mîr ve termimine izn-i hümayûnun arzân kılındığı ve bu bahâne ile re'âyâ fukarâsından gerek tarafınızdan ve gerekse sâirleri tarafından sıran ve 'alenen bir akçe alınmak ve aldirmek veyâhud bu sûretle cebr u tazyîk olunmak veyâhud kadden ve vüs'aten vaz'-ı kadîmini bir karış ve bir parnak tecâvûze müsâ'ade ve ruhsât göstermemek lâzım gelür ise bi-lâ emân mahzar-ı 'ukûbet olacağınız muhakkak olduğu ma'lûmunuz oldukda..." B.Ş.S., B242/59b.

⁵⁵⁹ B.Ş.S., B242/59b.

⁵⁶⁰ Kenanoğlu, age., s. 295.

⁵⁶¹ B.Ş.S., B275/63b.

Asmalı Köyü'nde izinsiz olarak kiliseye bitişik yapılan odaların yıkılması için Marmara Nahiyesi Naibine emir gönderilmiştir.⁵⁶²

Devletin titizlikle üzerinde durduğu meselelerden olan yeniden mabet yapımına veya mabetlerin genişletilmesine istisnalar dışında izin verilmezdi. Bu konuyla ilgili olarak İstanbul dışındaki bölgelere de zaman zaman fermanlar gönderilerek zimmîlerin izinsiz olarak mabet yapmalarına engel olunması ve bu şekilde inşa edilen mabetler var ise yıkılması istenmiştir.⁵⁶³ Bu husus 1153/1740 tarihinde Hüdavendigâr Sancağı idarecilerine gönderilen fermanla şu şekilde açıkça belirtilmiştir: "...taht-ı hükûmetlerinizde sâkin ve mütemekkin ehl-i zimmet re'âyâlarının kiliseleri kadîmde binâ eyledikleri binâsından ziyâde ba'zı mahalleri bi-lâ emr-i şerîf binâ ihdâs ettiklerinden ma'adâ âyîn-i bâtilaları şöhrat bulmak için bazı evleri ve hânelerin bazı odaları kilise ittihaz edüb bunun emsâli muhdes olan hususların men' ve def'i için lâzîme-i hâlden olmağla Dîvan-ı Anadolu'dan işbu buyruldu tahrîr ve isdâr ile irsâl olunmuştur İnşâallah te'âlâ vusûlunda mahallinde ma'rifet-i şer' ve cümle ma'rifetiyle ve ta'yîn olunan mübâşir ma'rifetiyle tefîş ve tefahhus ve ehl-i vukûf kimesneler ile ma'an kesf u tahrîr olunub âyîn-i bâtilaları icrâ eylemek için bi-lâ emr-i şerîfimle izrâr eyledikleri binâ ve sair kilise ile meşâmiye(?) eyledikleri muhdesâtı varsa ma'rifet-i şer'le hedm ve müstehak oldukları cezâ-yı şer'îyyeleri icrâ olunmak için sûret-i sicillâtlarıyla ma'an sihhati ve vaz'iyeti üzere Divan-ı Anadolu'ya i'lâm edüb hilâf-ı şer' ve l-kânûn bir ferde vaz'-ı hareketlerden be-ğâyet ictinâb ve mûcib-i buyruldu ile âmil olasız..."⁵⁶⁴ Bu tür emirlerin titizlikle uygulandığı görülmektedir. Nitekim Bursa'daki Rumların kiliselerine bir kapı ilave ettiklerinin duyulması üzerine durumun incelenmesi ve bu işi kimlerin yaptığının araştırılması istenmiştir.⁵⁶⁵ Yine Gemlik'teki Solakbaşı Mehmed Ağa vakfının mü-

⁵⁶² *Ahkam Defterleri*, II, 360.

⁵⁶³ 937/1530 tarihli Bosna Sancağı kanunnamesinde yeniden yapılan kiliselerin yıkılması istenmiştir: "...ve ba'zı yerlerde kadîm kâfir zamanından kilise olmayıyan yerlerde kilise ihdâs olunmuş ve defter-i atikde dahi kilise yazılmayan yerlerde cedid kiliseler ihdâs olunmuş; anın gibi cedid ihdâs olunan kiliseler yıkdırulub ve içinde oturub tecessüs-i ahvâl edüb diyâr-ı küffâra haber eden keferenin ve papazların muhkem haklarından geline ve siyasetleri olına." Akgündüz, *Kanunnameler*, VI, 425- 444.

⁵⁶⁴ B.Ş.S., B197/73a.

⁵⁶⁵ "...ınahrûse-i Bursa'da sâkin ve mütemekkin tâife-i re'âyâdan Rum milleti kenîsesine nâmûn zimmiler bir bâb kapu ihdâs ve küşâd eyledikleri mesmû'umuz olub bu misüllü memnû'ata cesâret eden mesfûrların icrâ-yı te'dîblerine mübâderet-i lâzîmeden ise de evvel emirde keyfiyetin tahkiki zîmnında isti'lâma mübâderet ve kenise-i mezbûre inesmû'umuz olduğu üzere bâlâda isimleri mezkûr zimmilerin kapu ihdâs eyledikleri vâki' midir, vâki' olduğu

tevellisi Yahya, Divan'a müracaat ederek Yıldırım Bayezid vakfına senede yüz on akçe mukataalı tahminen beş dönüm arsa üzerinde inşa edilmiş olan bir kısım binaların harap olmasından sonra Gemlik'te ikamet eden bazı zimmîlerin, binaların enkazını zabt ederek kiliselerine ilhak ettiklerini ve kilisenin avlusu bahanesiyle kapı açtıklarını, halbuki avlu denilen yerin vakfa ait olduğunu bildirmiş ve zimmîlerin bu davranışlarından men edilmelerini istemiş, bunun üzerine durumun incelenmesi ve zimmîlerin engellenmesi yönünde ferman gönderilmiştir.⁵⁶⁶

Gayrimüslimlerin zaman zaman bazı evleri kiralayarak bir süre sonra buraları mabet hâline getirme gayreti içine girdikleri görülmektedir. Bu konuda oldukça hassas olan yönetim böyle yerlerin sürekli denetlenmesini, kanunlara aykırı olarak mabet hâline getirilen evlerin yıkılmasını veya zimmîlerin elinden alınmasını istemiştir.⁵⁶⁷ Örneğin, 1169/1756 yılına ait bir ferman kaydına göre Bursa Kadısı Mevlânâ Mehmed Sadık, Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Bursa'da Kuruçeşme Mahallesi'nde ikamet eden Yahudilerin Ahmed Çelebi Vakfı'na ait olan bir evi kiraladıklarını ve zamanla evin şeklini değiştirerek kilise⁵⁶⁸ hâline getirdiklerini bildirmiştir. Bunun üzerine şikayete konu olan yerin keşfinin yapılması için İstanbul'dan bir mübaşir gönderilmiştir. Ayrıca mübaşirle birlikte kadı ve Bursa ileri gelenlerinin söz konusu evi etraflı bir şekilde incelemeleri, ne zamandan beri mabet olarak kullanıldığını ve kimlerin yardımlarının olduğunu tespit etmeleri istenmişti.⁵⁶⁹ Bu konuyla ilgili başka bir ferman da söz konusu keşfin yapıldığı, keşif sonucunda adı geçen yerin ölçülerinin belirlendiği, ancak evin şeklinin kimler tarafından değiştirilerek kilise hâline getirildiğinin tespit edilemediği belirtilmiş ve değişik fıkıh kitaplarından örnek fetvaların kay-

sürette bi-lâ emr-i 'âli memnû'-u mezkûre kimin ruhsatıyla cesâret etmişlerdir, hakîkât-i hâli ma'rifet-i şer'le bi't-taharrî tashîh ve keyfiyeti tarafımıza i'lâm ve inhâya müsâra'at eylemeniz için ... işbu buyruldu tahrir ve isdâr ve bi-mennihi te'âlâ vusûlunda gerekirdi ki ber-mücib-i buyruldu 'amel ve hilâfına hazer ve mücânebet eyleyesiz..." B.Ş.S., B317/32a

⁵⁶⁶ B.Ş.S., B124/174b.

⁵⁶⁷ Ahmed Refik, *Onikinci Asır*, s. 81.

⁵⁶⁸ Osmanlı Devleti'nde Yahudilerin mabetleri olan havralar için de zaman zaman kilise kelimesi kullanılmaktaydı. Bk. Ahmed Refik, *Onikinci Asır*, s. 11.

⁵⁶⁹ "...imdi ta'yin olunân mübaşir ma'rifetiyle 'ulemâ ve a'yân ve sair mevsûku'l kelâm kimesneler ile sen ki Mevlânâ-yı mûmâ ileyhsin ma'an mahhall-i merkûma varub ba'de'r-ru'ye mahalli ve mikdârı tasrîh olunarak keşf ve ne zamandan beru icâr olub ve ne zamandan beru icrayı âyin-i dalâlet ettiklerini ve kimlerin i'ânetleri munazzam idigün dikkat ve taharrî ederek ve tafahhus ve istiksâ ettikden sonra etrafı ve cevânib-i erba'asıyla ba'de't-tashîh mübaşir-i merkûnu ol tarafda meks ve hüccet-i şer'iyye birle sihhati 'arz ve i'lâm ve ba'dehü ne vecihle fermân-î âli sâdir olur ise mücibiyle hareket olunmak bâbında fermân-î âlişânım sâdir olmuşdur..." B.Ş.S., B345/87a.

nak gösterilmesinin yanında dönemin şeyhülislâmından da fetva alınarak mabet hâline getirilen evin yıkılmasına karar verilmiştir.⁵⁷⁰ Hristiyanların da yukarıdaki örneğe benzer davranışlarda bulundukları olmuştur. 1642 yılında Azabbey Mahallesi sakinlerinden on civarında Müslüman mahkemeye başvurarak mahallelerindeki kilisenin yapılmasından önce yerinde Müslüman çocuklarının okuduğu bir mektebin olduğunu, mektep binasının yıkılmasından bir müddet sonra vakıf yeri olan söz konusu arsanın ev yapma bahanesiyle Hristiyanlar tarafından satın alındığını, ancak arsa üzerine ev yerine kilise inşa edildiğini şikayet ederek mezkur kilisenin yıkılmasını istemişlerdir. Hristiyanların bu iddiayı reddetmeleri üzerine, yüz yaşını aşmış dört kişinin tanıklıklarına müracaat edilmiş, onlar da dava konusu olan kilisenin sonradan yapıldığını, kilise olmazdan önce yerin-

⁵⁷⁰ "...sen ki Mevlânâ-yı mûmâ ileyhysin bi'n-nefs medîne-i mezbûrede Mimar Kâimmakâmı Cağfer ve hulefâsından üstâd Mehmed Abdullah ile mahall-i merkûma varub evvelen kilise-yi merkûmun arsasını mi'mâr-ı merkûmân misâhâ eylediklerinde binâ zirâ'ıyla 'arzan on dört buçuk zirâ' ve tûlen on beş zirâ' bi-hesâb-ı terbî'i iki yüz on yedi buçuk zirâ' ve kadden yedi buçuk zirâ' ve bir mikdâr havlûyu müştemil olduğu zâhir ve nümâyân olduktan sonra 'akd olunan meclis-i şer'i şerife hâzirün olan ulemâ ve a'yân-ı eşrâf vakıf mütevellisi müvâcehesinde ber-mûcib-i temessük-i mütevellî etrâf-ı erbâ'adan Boyacı oğlu Salamon ve Tiryaki oğlu Kırkor veled-i Musa menzilleriyle mahdûd üç tahtâni oda ve bir kebir fevkâni oda ve iki mâ-i câri ve bir mikdâr havlûyu müştemil deyu mübeyyen iken ebniye-i merkûmeyi hedm ve hâlâ bulunduğu kilise şekline ne zaman kılındığı ve kimlerin îâneti inzimâmıyla bulunduğu suâl olundukda hâzirün-ı mezbûrün ma'lûmumuz değildir deyu haber verdiklerini ve bu misillü madde kadimden murâd Tenviru'l-Ebsâr Şerh-u Menhi'l-Gifâr'da ve'l-inurâdu ve bi'l-kâdimeti mâ kânet kable'l-fethi'l-imâmi beledehün ve musâlâhatihim 'alâ ikrârihim 'alâ beledihim ve evdahahüm deyu tasrîh olunub ve kendülerin senedleri olan mütevellî temessükünde ve kendüler mahall-i mezbûr müstegâllât-i câmi'-i şerif-i mezkûrden olub bi'l-icârateyn bin yüz yirmi bir târihinde üç tahtâni oda ve bir fevkâni oda ve bir mikdâr havlûyu inüştemil olduğu musarrah ve isticârî iddi'â ettikleri ba'de'l-feth olub ve hâlâ bulunduğu hey'ete girmesi bin yüz yirmi birden sonra muhdes olduğu temessûki delâletiyle i'tirâfi icâb edüb ve emsâr-ı müsliminden kenâyis-i muhdeseye halife-i zaman vâkıf oldukda hükm-i şer'isi hedm olduğu Menhü'l-Gifâr'da ve izâ vakafe'l-imâmu 'alâ bî'atin cedidetin ev binâin fevka mâ kâne fi'l-kadimi harrabahâ deyu muharrer ve İbn Şahme'nin Şerhu Manzûme'sinde dahi ve izâ vakafe'l-imâmu 'alâ bî'atin cedidetin harrabahâ deyu musattar olmağla şer'an hedmi iktizâ ettiği i'lâm ve husûs-i mezbûr a'lemu'l-'ulemâi'l-mütebahhirin ve efdalü'l-füdelâi'-müteverri'in bi'l-fi'il Şeyhu'l-İslâm ve Müftî'l-Enâm olan Mevlânâ Dâmâdzâde Feyzullah edâmillâhü te'âlâ fezâilehüden istiftâ olundukda ahâlisi inüslimin ve keferen beldenin keferesi belde içinde bi'a ihdâs eyleseler hâkim bi'a-i merkûmeyi hedme kâdir olur mu cevâb-ı bâ-savâblarında olur deyu iftâ ettiklerine binâen verilen fetevâ-yı şerife ve i'lâm mücibince bi'a-i merkûme hedm olunub icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye olunmak fermânın olmağın iş bu emr-i şerifim isdâr ve...ile siz ki mîr-i mirân ve mevlânâ ve mübâşir-i mûmâ ileyhimsiz bi'n-nefs üzerine varub verilen fetevâ-yı şerife ve i'lâm-ı mantûki üzere bi'a-i muhdes-i mezbûre külliyyen hedm ve tahrib olunub keyfiyet-i hedmi tekrâr der-'aliyyeme i'lâm eyleyesiz..." B.Ş.S., B345/86a.

de Müslüman talebelerin okuduğunu beyan etmişlerdi. Bunun üzerine kilisenin yıkılmasına karar verilmiştir.⁵⁷¹

Mahkeme kayıtlarından zimmîlerden başka gayrimüslim müste'menlerin de evlerin kiliseye çevrilmesi konusunda gayret içinde oldukları anlaşılmaktadır. Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti'nden Bursa Evkaf Müdürüne gönderilen bir emirde, konsoloslardan ve konsolos tercümanlarından bazılarının ikamet etmek için ev kiraladıkları ancak bir süre sonra evi kiliseye çevirip içinde âyin yaptıkları belirtildikten sonra Bursa'da da bu konuya dikkat edilmesi ve Müslümanlara ait evlerin müste'menlere verilmemesi istenmiştir.⁵⁷²

2- İnşa ve Tamir Süreci

Zimmî kiliselerinin tamiriyle ilgili düzenlemeler Osmanlı sultanlarının gayrimüslim din adamlarına verdikleri fermanlarda da ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Örneğin, 1190/1776 yılında Ermeni patriğinin müracaatı üzerine verilen fermanla kilise tamirlerinin ne şekilde olacağıyla ilgili kurallar ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.⁵⁷³ Söz konusu ferman ve bu konuyla ilgili başka incelemelere bakıldığında kilise tamiriyle ilgili süreç şöyle özetlenebilir.⁵⁷⁴ İlk önce gayrimüslim ahâlî, beldelerindeki tahrip olmuş kilisenin tamir edilmesi için kendi dinî liderlerine veya mahalle kadılarına müracaat ederlerdi. Mahallindeki işlemlerin bitmesinden sonra zimmîler bizzat kendileri⁵⁷⁵ veya bağlı oldukları din adamları⁵⁷⁶ aracılığıyla Divan'a müracaat ederek izin talebinde bulunurlardı.⁵⁷⁷ Tamir isteğini içeren dilekçede kilisenin tamir edilmesini gerektiren durum ayrıntılı bir şekilde belirtilirdi. Tamir için çoğunlukla kilisenin uzun zamandan beri tamir edilmediği için yıkılmaya yüz tuttuğu veya tamamen yıkıldığı, yangın nedeniyle kullanılmaz hale geldiği, deprem vb. tabii afetler sonucunda tahrip olduğu gibi

⁵⁷¹ Hızlı, Mefail, "XVII. Yüzyılda Mektep-Kilise Kavgası", *Bursa Araştırmaları*, Mayıs 2004, sy. 5, s. 3.

⁵⁷² "...ve mahrûse-i Bursa'da bu makûle hânelerin ve arsaya dair emlakın dahi müste'men tâifesine ferâğ ve intikâline müsâ'ade olunmamak ve İslâm uhdesinde bulunan hânelerin fî mâ-ba'd müste'menden başka re'âyaya dahi ferâğ ve intikâline ruhsât verilmemek üzere ..."
B.Ş.S., C345/14a

⁵⁷³ B.Ş.S., B101/2a (Bkz. Ek 4).

⁵⁷⁴ Kilise tamirleri konusundaki süreç için bkz. Güler, agm., s. 160.

⁵⁷⁵ B.Ş.S., C224/32c, 46a.

⁵⁷⁶ B.Ş.S., B275/63b.

⁵⁷⁷ Beydilli, Kemal, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 255.

gerekçeler öne sürülürdü. Bu sebepler kilisenin tamir edilmesi için gerekli iznin verilmesini meşru hale getirmekteydi.⁵⁷⁸

Verilen dilekçe, nihaî karar yeri olan Divan-ı Hümayun'a ulaşmasından önce, bir keşif heyeti oluşturulur ve bu heyet tamir edilmesi istenen yerin gerçekten dilekçede belirtildiği üzere tamire muhtaç olup olmadığı konusunda inceleme yapardı.⁵⁷⁹ Keşif sonucunda tamire muhtaç olan yerin durumunu ayrıntılı olarak belirten bir rapor yazılır ve zimmîlerin dilekçesiyle birlikte ilgili beldenin mülki amirine verilir. Daha sonra mülkî âmir keşif raporu ve dilekçeden oluşan evrakı kendisinin ilave ettiği şukka veya takirle birlikte doğrudan veya kapı kethüdası aracılığıyla Divan'a sunar.⁵⁸⁰ Divan'da görüşülen dilekçe karara bağlanmadan önce şeyhülislâmdan konuyla ilgili görüş istenirdi. Şeyhülislâm, tamir edilmesi istenen kilisenin bulunduğu yerin ne şekilde fethedildiğini inceledikten sonra konuyla ilgili fetvasını verirdi. Fetvanın verilmesinden sonra padişah, kilisenin tamir edilmesi konusunda ilgili yerin kadısına bir ferman gönderirdi. Böylece tamir öncesindeki bürokratik süreç tamamlanmış olurdu. Örneğin, 1247/1831 tarihli bir kâimeye⁵⁸¹ göre Bursa kazasına tabi Timurtaş Köyü'nde sakin olan Rum reayası, kiliseleri harap olduğundan içinde ibadet edemediklerini, bu nedenle kilisenin tamir edilmesi gerektiğini belirten bir dilekçe vermişlerdi.⁵⁸² Bunun üzerine kurulan bir keşif heyeti söz konusu yerin incelemesini yaptıktan sonra bir rapor hazırlayarak ilgili şahıslara vermiştir. Ancak köylülerin raporu tahrir etmeleri üzerine yeniden bir keşif heyeti kurulmuş ve bu heyet tamir edilmesi istenen kiliseyi yeniden etraflı bir şekilde incelemiştir. İnceleme sonucunda

⁵⁷⁸ Beydilli, agm., s. 259.

⁵⁷⁹ "...şehir ve kasâbât ve kurâda ve hâricinde feth-i hâkâniden beru yedlerinde terk olunmuş kadîmî kiliselerinden ba'zıları murûr-u eyyâm ile müşrif-i harâb oldukda ta'mir ve termîmî iktizâ eden mahalleri verilen fetâvâ-yı şerîfe ve sâdır olan evâmîr-i 'aliyye müciblerince ibtida taraf-ı şer'den üzerlerine varılub mahzâr-ı müsliminden vaz'-ı kadîmleri ve tûl u 'arzları ve kadr-ı irtifâ'ları bi-lâ ziyâdetin keşf ü mu'âyene ve hüccet-i şer'iyye bulunduktan sonra mesâg-i şer'i ve üslûb-ı kadîmî üzere bi-lâ tevsî' ve-lâ terfî' bir nesne ziyâde etmeksizin binâ ve ta'mirlerine mübâşeret ve ba'de't-ta'mir dahi ehl-i örf tâifesi celb-i mâl vesile olmak için ihtimâmen ve ihtiyâten tekrâr ma'rîfet-i şer'le keşf ettirildikten sonra keşf oluna..." B.Ş.S., B201/2a.

⁵⁸⁰ Beydilli, agm., s. 260.

⁵⁸¹ Kâime, büyüklerden küçüklere yazılan resmî kağıtlardır. Bkz. Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993, II, 140.

⁵⁸² "...bu makûle kenise ta'miri istid'âsında evvel emirde mahallinde mu'âyene ve misâha olunarak fi'l-vâki' ta'mire muhtâc mıdır ve olduğu hâlde hîn-i ta'mirinde hey'et-i asliyesini tecâvüz etmemek üzere tûlen ve 'arzen ve kadden kaç zira'dır ...ve hey'et-i asliyesi kaç zira'dır ve hey'et-i asliyesi ne vecihledir..." B.Ş.S., C224/32a.

kilisenin en, boy ve yükseklik ölçüleri belirlenmiş, nerelerinin tamir edilmesi ve ya tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmesi gerektiği bir rapor hâline getirilerek ilgililere teslim edilmiştir.⁵⁸³ Daha sonra Bursa kadısına gönderilen bir ferman-da yukarıda zikredilen kâime ve keşif raporunun içerikleri özetlendikten sonra şeyhülislâmın fetvası da ilave edilerek kilisenin eski halinde herhangi bir değişiklik yapılmadan tamir edilmesine müsaade edildiği bildirilmiştir.⁵⁸⁴

Tamir işinin bitmesinden sonra zimmîler bu durumu ilgili makama haber verirlerdi. Bunun üzerine kurulan bir heyet, kilise tamiri sırasında kurallara uyulup uyulmadığı konusunda yeniden keşif yaptı.⁵⁸⁵ Tamir işinin tamamlanmasından sonra yapılan ikinci keşfi gayrimüslimler de özellikle istemekteydiler. Çünkü yerel idarecilerden bazıları kilisenin tamir edilmesinden sonra para almak

⁵⁸³ B.Ş.S., C224/32a.

⁵⁸⁴ "...hey't-i asliyesi üzere ta'mîr ve termîm husûsuna müsâ'ade-i seniyyem erzân kılınması hususu bu def'a bâ-i'lâm ve ma'rûzât inhâ olunub muktezâ-yı şer'îsi bil'-fi'l şeyhu'l-İslâm Yüncüzade a'lemu'l-'ulemâi'l-mütebahhirin ... Mevlânâ es-Seyyid Abdulvehhâb edemellâhü fezâilehüden lede'l-istiftâ bir karyede vâki' kenise-i kadîme harab oldukda erbabı hey't-i asliyesine nesne ziyâde etmeksizin vaz'-ı kadîmî üzere ta'mîre kâdir olurlar mı el-cevâb olurlar deyu bir kıt'a fetâvâ-yı şerife verilmiş ve keyfiyet huzur-ı lâmi-'u'n-nûr-ı tâcdârâneme lede'l-'arz kilise-yi mezkûrun mesâg-ı şer'-i şerîf olunduğu vecihle ta'mîr ve termîmine müsâ'ade-i seniyye-i mülûkânem erzânı kılınarak ol bâbda hatt-ı hümayûn-ı merhamet-makrûn-ı pâdişâhânem sahîfe-i pirâ-yı sudûr olmuş olmağla mantûk-i münifi verilen fetevâ-yı şerife mücib ve muktezâsı üzere 'amel olunmak fermânım olmağın ruhsatı hâvî iş bu emr-i celîl-i kadrîm isdâr ve tesyâr olunmuşdur imdi kilise-yi mezkûrun mesâg-ı şer'-i şerîf olduğu vecihle tûlen ve 'arzen ve kadden ve vüs'aten hey't-i asliyesi bir karış ve bir parmak tecâvüz etmemek üzere ta'mîr ve termîm husûsuna müsâ'ade-i behiyye-i şehîr-i yârânem bî-dirîğ ve erzân kılındığı ve vesile ile vaz'-ı kadîm ve hey't-i asliyesinden ziyâde nesne ihdâsına ruhsât olunmak veyâhud re'âyâ-yı mersûme tarafından bir akçe ve bir habbe ahz ve tahsil kılınmak lâzım gelür ise mütecâsir olanlar mahzar-i mu'âhaze ve 'ikâb olunacaklarına şüphe olmadığı siz ki mütesellim ve nâib-i mûmâ ileyhimâsız ma'lûmunuz oldukda ber-vech-i muharrer 'amel ve harekete mübâderet ve hilâfından tevki' ve mübâ'adet eylemeniz bâbında fermân-ı âlişanım sadır olmuşdur...." B.Ş.S., C224/46a.

⁵⁸⁵ "...taht-ı hükûmet ve kazânızda vâki' şehir ve kasabât ve kurâda ve hâricinde feth-i hâkâniden beru yedlerinde terk olunmuş kadîmî kiliselerinden ba'zıları murûr-u eyyâm ile müşrif-i harâb oldukda ta'mîr ve termîmi iktizâ eden mahalleri verilen fetevâ-yı şerife ve sâdir olan evâmîr-i 'aliyye müciblerince ibtida taraf-ı şer'den üzerlerine varılub mahzar-ı müslimînden vaz'-ı kadîmleri ve tûl ve 'arzlari ve kadr-ı irtifâ'ları bilâ ziyâdeten keşf ve mu'âyene ve hüccet-i şer'iyye bulunduktan sonra mesâg-ı şer'i ve üslûb-u kadîmî üzere bilâ tevsi' velâ terfi' bir nesne ziyâde etmeksizin binâ ve ta'mîrlerine mübâseret ve ba'de't-ta'mîr dahi ehl-i örf tâifesi celb-i mal vesile olmamak için ihtimâmen ve ihtiyâten tekrâr ma'rîfet-i şer'le keşf ettirildikten sonra keşf oluna..." B.Ş.S., B101/2a. Beşiktaş'ta Abbas Ağa Mahallesi'ndeki Meryem Ana Kilisesi'nin inşası bittikten sonra yeniden keşfi yapılmış, kilisenin eski ölçülerine uygun olarak yapıldığının anlaşılması üzerine kullanılmasına izin verilmiştir. Bkz. Ahmed Refik, *Onikinci Asır*, s. 118.

veya başka maksatlarla zimmîlere “siz kilisenin şu kısmını fazla yapmışsınız” diyerek yeniden kontrol etmek isterler ve gayrimüslimlere haksız muamelede bulundurlardı. Bundan dolayı zimmîler tamir işinin bitmesinden sonra bizzat kendileri müracaat ederek keşfin yapılmasını ve kendilerine kurallara uygun şekilde hareket ettiklerini belirten bir hüccetin verilmesini isterlerdi. Bu konuya, zimmîlere verilen beratlarda da vurgu yapılarak yerel idarecilerden daha dikkatli olmaları istenmekteydi.⁵⁸⁶ Tamir sırasındaki kontrollerin dışında kilise ve havraların iç işlerine müdahale edilmemekteydi. Kiliselerle ilgili her türlü muamele Divan-ı Hümayun’un izni dahilinde gerçekleşmekteydi. Öyle ki, şehir yöneticileri sonradan yapılmış olsa bile ferman olmadan kiliselerin yıkılmasına karar veremiyorlardı. Hatta Sultan İbrahim zamanında Bursa’da, sonradan inşa edilen bir kiliseyi merkezden izin olmadan yıkılmasını kararlaştıran ve kapısını kilitleyen kadı görevinden azledilmiştir.⁵⁸⁷

Gerekli izni aldıktan sonra mabetlerini tamir ettirme hakkına sahip olan zimmîler çoğunlukla bu işi sorunsuz olarak hallederlerken zaman zaman Müslümanlarla ihtilaflar yaşıyorlardı. Zira bu tür mabetlerin tamiri sırasında bazı Müslümanların bu işi engellemeye çalıştıkları veya yanlış anlama ya da tahrikler sonucunda kiliselere ve zimmîlere zarar verdikleri görülmüyordu. Devlet, böyle durumlarda konuyu araştırır ve araştırma sonucunda eğer zimmîlerin kilise tamirini yetkili makamlardan aldıkları izin dahilinde gerçekleştirdikleri anlaşılırsa kendilerine yapılan tacizi engeller, hatta haksız olarak müdahale eden ve karışıklığa sebep olan sorumluları Müslüman dahi olsalar cezalandırırdı. XVIII. asrın sonlarında Bursa’da yaşanan “kilise kavgası” buna örnek olarak gösterilebilir. Bursa’daki Ermeniler, Divan-ı Hümayun’a müracaat ederek eskiden beri kendi-

⁵⁸⁶ “...ve fi-mâ-ba’d mukaddemâ verilen emr-i şerife ve fetvâ-yı münife ve hüccet-i şer’iyyeye mugâyir vech-i meşrûh üzere ashâb-ı agrâzin ve ehl-i nifâkın gamz ve ilgâlarıyla celb-i mâl için kiliselerini keşf bahânesiyle ta’addî ve tercîm olunmayub men’ ve def’i bâbında bundan akdem istid’â-yı inâyet etmekle vech-i meşrûh üzere mukaddemâ bir def’a şer’le keşf ve ta’miri fermân olunduktan sonra ba’de’t-ta’mîr kemâ fi’l-evvel keşf-i evvel üzere olub hüccet-i şer’iyye verildikten sonra iştikâları üzere müccred celb-i mâl için ehl-i örfâtâifelerinden min ba’d keşf teklifi ile ve akçe talebiyle ta’addî ettirilmeye...” B.Ş.S., B101/2a.

⁵⁸⁷ Naima, *Tarih-i Naima*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1281-1283, IV, 18. Bu olay İslam Ansiklopedisi’nin “İbrahim” maddesinde şöyle anlatılmaktadır: “Muhtes bir kiliseyi Divân-ı Hümayûn’a haber vermeden yıktırdığı için, Bursa Kadısı Hocaâde Mes’ud Efendi’yi azlettiren Sadrazam, bu hâdiseyi protesto maksadı ile diğer üç kiliseyi tahrip eden Bursa eşrafından suçları görülenlere de, vezir Eyüp Paşa vâsıtası ile, teftişi müteakip, Divân-ı Hümayûn’a celp ile ihtarda bulundu ve yıkılan kiliselerin yeniden tesisine ferman çıkartarak, Müslim ve gayr-i Müslim tebea arasında adâlet ve hakkâniyeti gözettiler.” Bkz. Gökbilgin, Tayip, “İbrahim”, *İA*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1968, V(II), 881.

lerine ait olan kilisenin, içinde ibadet edilemeyecek kadar harap olduğunu belirtirler ve tamir edilmesi için izin isterler. Bu talep üzerine bazı şartlar dahilinde kendilerine izin verilir. Gerekli izni alan Ermeniler kiliselerini tamir etmeye başlarlar. Ancak tamir işinin bitmesine yakın bir zamanda şehirdeki Müslümanlardan bin civarında kadın ve elli civarında erkek hücum ederek kiliseyle birlikte etrafında bulunan birkaç Ermeninin evini yakarlar ve bazı Ermenileri de yaralarlar.⁵⁸⁸ Olay sonrasında Bursa eski naibi tarafından merkeze gönderilen mektupta kadınların bu işi kendiliğinden yapmadıkları, Müderris Nizamzade Nizameddin ve eimmeden Cabizade Mustafa ve sair yardımcılarının tamir sırasında rüşvet istedikleri, ancak kendilerine rüşvetin verilmemesi sebebiyle kadınları tahrik ettikleri, bu tahrik sonucunda da kadınların bu işe kalkıştıkları bildirilmiştir.⁵⁸⁹ Başka bir mektupta ise eski naib ve ayanın rüşvet aldıkları, bundan dolayı kilisenin aslına uygun olmayan bir şekilde yapılmasına göz yumdukları için çoğu kadınlardan oluşan bir grubun kiliseye hücum ettikleri belirtilmiştir.⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ "...kenise-i merkûmenin ta'mirine şurû' olunub tekmlî karîb oldukda bin nefer mikdânı nisvân tâifesi cem' ve kırk elli nefer eşkıya zümresiyle kenise-i mezkûre hücum ve amelesini perişân ve keniseyi hedm ve enkâzını ve ittisâlinde kâin bir iki re'âya hânesini ihrâk etmiş oldukları..." B.Ş.S., B251/3a.

⁵⁸⁹ "...ve tâife-i nisvân hod-be-hod cür'et eylemediklerini ve müderrisinden Nizâmzâde Nizâmeddin ve eimmeden Câbizâde Mustafa ve sair 'avanelerinin ta'limi ile cesâret etmiş oldukları Bursa nâib-i sâbıkın mukaddemce vârid olan i'lâmında ve ahâlinin mahzarlarında tahrîr ve inhâ..." B.Ş.S., B251/56b.

⁵⁹⁰ Kepecioğlu, bu konuyla ilgili Bursa sicillerindeki fermanların içeriğinden farklı olarak şu bilgilere yer vermektedir: "Ulema ve meşâyıhtan Abdullah Efendi dahi Divan-ı Hümayun'a gönderdiği mektupta; Bursa Ermenileri kiliselerini yeniden tevsî' ve yükseltmek suretiyle binaya başlayıp cami şeklinde altı kubbe üzerine palanga gibi metin ve ihtimamla yapmışlar, erkek ve kadınların bunu görmeleri ve Nisan ayında yağmur yağmaması cümleyi me'yus eyledikte ve mahza kilisenin yenilenmesi yağmurun yağmamasına başlıca sebep olduğunu ve 'yapılan duaların da kabul olmamasına delildir' diye ahâli ağzında tevatür başlamış ve kadınlar da padişahın ve şeyhulislâmın fetvasına muhâlif olarak böyle büyük kilise inşa edilmesi padişahın emirlerine karşı kadî'nin ve ayan-ı beldenin aldıkları rüşvetten ileri geldiği ve bunların irtişaları kaht-ı galaya sebep oldu, erkeklerimizde gayret kalmadı. Bâri biz bu işi yapalım diye meşveret üzereler iken içlerinde hocalarından biri bu husus için Abdullah Efendi'den bana haber geldi diye tergîb ve yalan söylemek suretiyle kandırdığından ansızın kadınlar toplanarak kiliseyi yakmışlar ve yanması imkân haricinde iken Allah'ın gayreti zuhuriyle yanmış ve Bursa'nın hakimi ve ahâlinin ileri gelenleri kendi hâllerini örtmek ve gizlemek için sebep oldu diye müderrislerden Nizameddinzade gibi mütedeyyin bir zat olup Ermenilerin arzettiklerini kabul etmemiş iken evinin kiliseye yakın olması ona su-i zan eyledikleri ve Çelebi Efendi adında misafir kalabalıkta bu kelamı kâle getirip toplanmaya sebep oldu diye iftira eyledikleri bildirilmiştir." Bkz. Kepecioğlu, age., II, 359.

Her iki iddianın da bir birinden oldukça farklı olması sebebiyle olayın gerçek nedeninin araştırılması için İstanbul'dan bir mübaşir gönderilir. Mübaşirin gerekli incelemeyi yapmasından sonra eski naib ile Ayan Es'ad Efendi'nin kilise tamiriyle ilgili verilen izni kendi aralarında inceledikleri, lâkin halka haber vermedikleri, bu sebeple izinden haberleri olmayan insanların, yetkililerin rüşvet almalarından dolayı kilisenin izinsiz olarak yapılmasına müsaade ettiklerini düşünerek olay çıkardıkları anlaşılır.⁵⁹¹ Neticede kilisenin eski hâli üzere yeniden yapılmasına, ihmalleri veya kasıtlı hareketleri dolayısıyla olayla ilgisi olan kişilerden eski naibin görevden alınmasına, Ayan Es'ad Efendi'nin hiçbir yere ayrılmadan bir müddet çiftliğinde ikamet etmesine, Müderris Nizamzade Nizameddin, İmam Cabizade Mustafa ve Deli Molla'nın sürgün edilmelerine, Ermenilerden Bolulu Ohanes, Çingâne oğlu Avadın(?), Arab oğlu Bedros ve Kuyumcu Hocahayız(?)'ın da uzak bir yere sürgün edilmelerine karar verilir.⁵⁹² Daha sonra konuyla ilgili iki ferman daha gönderilmiştir. Bu fermanlardan birinde söz konusu olayın sebepleri ve sonuçları özetlendikten sonra Müderris Nizamzade'nin Bozcaada'ya sürgün edilmesi,⁵⁹³ diğerinde ise sürgün yeri olan Bozcaada'dan firar ederek tekrar Bursa'ya yerleşen Cabizade Mustafa'nın tutuklanarak Bozcaada kalesine hapsedilmesi istenmektedir.⁵⁹⁴

Belgelerden, üst düzey yöneticilerin, zimmîlerin haklarını korumada oldukça hassas davrandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda anlatılan olayla ilgili olarak Bursa'ya gönderilen mübaşirin güvenilir birisi olmasına dikkat edilmiş ve adı geçen şahsın özellikleri belirtilirken “...*taraf-ı devlet-i ‘aliyyemden müstakîm ve dindâr ve ‘afîf ve perhîzkâr ve bu vecihle dirâyet ve diyâneti bedidâr birisine mahsûs mübâşir ta ‘yîn ve irsâliyle hakikat-i hâlin tahkiki lâzimedenden...*” ifadeleri kullanılmıştır.⁵⁹⁵ Diğer taraftan mübaşire, olayı çok dikkatli incelemesi

⁵⁹¹ “...ba'dehü keyfiyeti sirran ve 'alenen tefahhus ve taharri olundukda kenise-yi merkûmenin ta'mirine dâir mukaddemâ hâvi olan emr-i 'alî şâni nâib-i sâbık ile mevâliden olan a'yân-ı belde Es'ad Efendi ve mütesellim fakat beynlerinde kırât edüb sâir ahâlîye işâ'at etmediklerinden hâlât-ı mezkûre tekevvün etmiş idüğü tahkik olunub...” B.Ş.S., B251/56b.

⁵⁹² “...nâib-i sâbık mukaddemce 'azl ile te'dib olunmuş olmağla mütesellim-i merkûmun tebdili ve âyan-ı mûmâ ileyhın dahi bir müddet çiftliğinde ikâmet ile tahzir ve kil u kâl olan Nizâmzâde ve Câbizâde ve muharrik olan Deli Molla diyâr-ı âhara nefy ve Bolulu Ohanes ve Çingâne oğlu Avadın(?) ve Arab oğlu Bedros ve Kuyumcu Hocahayız(?) oğlu nam zimmiler bilâd-ı ba'ide iclâ ile te'dib ve emsalleri terhib...” B.Ş.S., B251/56b.

⁵⁹³ B.Ş.S., B251/63b.

⁵⁹⁴ B.Ş.S., B164/14b.

⁵⁹⁵ B.Ş.S., B251/3a.

ve eğer bu konuda her hangi bir yanlışlığı olursa en ağır şekilde cezalandırılacağı da hatırlatılmıştır.⁵⁹⁶

III- DİN ADAMLARI

A- Patrik ve Hahambaşılar

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadarki dönemde ülkede yaşayan gayrimüslimlere İslâm hukukuna göre muamele edilmiştir. Zimmîlerin mabetlerine büyük ölçüde dokunulmamış, aile ve dinleriyle ilgili meselelerini kendi inançlarına göre çözme imkanı verilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, zimmîlere tanınan hakları daha da genişleterek⁵⁹⁷ onların devletle ilişkilerinin düzenlenmesi bakımından farklılık arzeden "millet sistemi"ni oluşturdu. Millet sistemi çerçevesinde ülkedeki gayrimüslimler "Rum Milleti", "Ermeni Milleti" ve "Yahudi Milleti" olarak üç grup halinde tasnif edildi. Rumlar (Ortodokslar) için Georgios Scholarios,⁵⁹⁸ Ermeniler için Ovakim patrik olarak atanırlarken Yahudilerin hahambaşılığına Moşe Kapsali getirildi. Millet sistemiyle birlikte her millet, merkezi İstanbul'da bulunan patrikhane veya hahamhaneye temsil edilmeye başlandı. Millet başları, devlet ile milletleri arasında irtibatı sağlayan temsilciler olarak devlete karşı kendi mensuplarından sorumluydular.⁵⁹⁹ Devlet, tebaası olan zimmîlerle ilişkilerini millet başları aracılığıyla yürütmekteydi.⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ "...sen ki mübâşir-i mûmâ ileyhsin senden sadâkat ve istikâmet ve rûşd ü ru'yet ve mevlâyla ve akrânın beynden bilâ intihâb bu husûsa me'mûr kılınmakla muktezâ-yı me'mûriyetin ve dirâyet ve elzime-i sadâkat ve istikâmetin oluna madde-i mezkûreyi süren ve 'alenen erbâb-ı vukûf ve vutûfdan etrâfıyla suâl ve tahkik ve bir gûna îrâs-ı şübhe edecek halet kalmamak vechile keyfiyeti 'alâ vukû'ihî sen dahi Der-'aliyyeme tahrîr ve inhâya müsâra'at ve hâtır ve gönüle ri'âyet ve tam'ı hamemi ve ragbetle ve gereği gibi tahrîr ve tahkik de rehâvet ile vâkı'in hilâfını kaleme almak ve aldurmak ihtimâlin olur ise 'özü-i 'illetin karin-i kabul olmayub eşedd-i te'dîbi ile sâire ibret kılınacağı muhakkak ve mukarrerdir ona göre sâdikâne ve müstakîmâne ifâ-yı muktezâ-yı mübâşeret ve me'mûriyetle ziyâde dikkat ve ikdâm ve selâmet-i hâlini istihsâl-ı sa'y-ı mâ-lâ-kelem eylemek bâbında fermân-ı 'âlişânım sâdir olmuşdur..." B.Ş.S., B251/3a.

⁵⁹⁷ Brockelmann, Osmanlı döneminde patriklerin, özellikle Rum patriğinin Bizans dönemindekinden daha geniş haklara sahip olduğunu belirtmektedir. Brockelmann, age., s.331.

⁵⁹⁸ Rum cemaati için XVIII. yüzyıl boyunca toplam 34 patrik atanmıştır. Bkz. Işıksal, Cavide, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresinde İstanbul Rum Patriklerinin Tam Listesi ve Siyasi Faaliyetlerinden Örnekler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 18, s. 39-74.

⁵⁹⁹ Çark, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953, s. 10.

⁶⁰⁰ Bozkurt, age., s.30.

Osmanlı devleti yönetimi patriklere üç tuğlu Osmanlı Paşası ünvanı ver-mekteydi. Böylece yönetim kademesinde vezirlik seviyesinde bir makama nail olan patrikler devletin koruması altına alınmış oluyorlardı. Ayrıca korunmaları için kendilerine bir de muhafız birliği tahsis edilmişti. Vezirlik rütbesiyle birlikte “millet başı” ünvanı da verilen patrikler, böylece ruhani liderliklerinin yanında dünyevi yetkilere de nail olmaktaydılar.⁶⁰¹

Milletleri temsil eden patrikler ve hahambaşları kendi cemaatleri içinde yapılan seçimden sonra padişah tarafından atanırlardı. Patrik ve hahambaşının tayiniyle birlikte kendilerine haklarını ve sorumluluklarını içeren bir berat ver-ilirdi. Bu beratların içeriği bazı küçük istisnalar dışında Osmanlı'nın son dönem-lerine kadar genellikle aynı kalmıştır. Söz konusu belgelerde patriğe, diğer din adamları üzerindeki yetkileri, cemaatinden toplayabileceği vergiler, evlenme, boşanma ve miras gibi aile hukukunda özerklik, ruhban sınıfının kendi dinleriyle ilgili suç işlemleri halinde patrik tarafından cezalandırılabilmesi gibi haklar verilmekteydi.⁶⁰²

Patrik seçiminde Osmanlı idarecileri tarafından serbest bırakılan zimmîlerin bu konuda cemaat içinde çok ciddi rekabet halinde oldukları, hatta bir patriği az-lettirerek yerine kendi istedikleri başka birinin tayin edilmesi için bazı entrikala-ra giriştikleri görülmektedir. Nitekim XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bir dönem Fransız elçisi olarak İstanbul'da bulunan Macar asıllı Baron De Tott, buradaki izlenimlerini kaleme aldığı eserinde o sıralarda patrik olan Kirlo'yu, Katoliklere yaptığı düşmanlıkları nedeniyle azlettirdiklerini, yerine önceki patrik tarafından Sina Dağı'na sürgün edilme kararı alınan Kalinko'nun bu cezadan affedilerek patrikliğe tayin ettirdiklerini, bu süreç içinde bizzat kendisinin de nasıl rol aldığını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.⁶⁰³

Devlet yetkilileri, patrik ve hahambaşların suç işlemleri halinde onları az-ledebilmenin yanında ayrıca çeşitli şekillerde cezalandırabiliyorlardı. Patriklerin azledilmeleri veya cezalandırılmaları, genellikle devlete karşı işledikleri suçlar yanında, onların kendi dinlerine aykırı hareketleri sebebiyle cemaat mensupları-nın şikayetleri üzerine de gerçekleşmekteydi.⁶⁰⁴ Örneğin, Bursa kadısına gönder-

⁶⁰¹ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 21.

⁶⁰² İksel, F. Settar, “İstanbul Rum Patrikhanesi”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, c.XI, sy. 62, s.28; Bozkurt, age., s.31.

⁶⁰³ Baron De Tott, *Türkler (18. y. yılda)*, Tercüman 1001 Temel Eser, ts., s. 50.

⁶⁰⁴ Sarı, Djilali, “Hoşgörünün Simgesi İstanbul”, *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 358.

rilen 1196/1782 tarihli bir fermanla İstanbul'da bulunan Ermeni Patriği Avanis adlı rahibin patrikliğe tayin edildiği günden beri Ermeni milleti ile "*hüsn-i imti-zac*" edemediği ve reayanın kendisinden hoşlanmadığı, patrik ile cemaati arasında birçok kere münazaa çıktığı, bu yüzden Ermeni cemaati mensuplarının patriğin azledilmesini istedikleri, bunun üzerine reayaya merhameten Avanis'in patriklikten azledilerek Üsküdar Kazası'na bağlı Kartal Nahiyesi'ne sürgün edildiği belirtilmektedir.⁶⁰⁵ Fermanın devamında, patriğin azledilmesinden sonra cemaat içerisinde yapılan seçim sonucunda Bursa Metropolidi Zakariya'nın patrik olarak seçildiği ve atandığı da yer almaktadır.⁶⁰⁶ Ayrıca 1245/1829 tarihli bir fermanla da İstanbul Rum Patriği Harisantos(?)'un, âyinlerine muhalif hareketlerinden dolayı Kayseri'ye sürgün edildiği, ancak Kayseri'nin havasına alışmaması sebebiyle hastalandığı, bu nedenle de sürgün yerinin Bursa olarak değiştirildiği belirtilmektedir.⁶⁰⁷

B- Metropolitler

Patrikler ve hahambaşılar, kendi sorumlulukları altındaki zimmîlerle irtibatlarını bölgelere tayin ettikleri metropolitler aracılığıyla sağlamaktaydılar. Metropolitler patrikten sonraki en büyük dinî lider olup bulundukları bölgelerdeki rahip, papaz gibi din adamlarından ve kendi dindaşları olan reayadan sorumluydular. Patriğin dışındaki din adamlarının atanması veya görevden alınması cemaatin kendi iç işlerinden kabul edildiği için bu tür işlemler patriklerin kontrolünde gerçekleşmekteydi. Ancak cemaatbaşı olan patrik, tayin edeceği metropolit, murahhasa⁶⁰⁸ gibi din adamlarını Divan-ı Hümayun'a bildirerek bir bakıma

⁶⁰⁵ B.Ş.S., B219/5b.

⁶⁰⁶ "...yerine patrikliğine her kimi dilerler ise kâide-i kadime üzere bi'l-ittifak intihâb ve 'arz-ı hâllerile südde-i sa'âdetime inhâ eylemeleriyle bâ-fermân-ı 'âli patrik vekili ve altı cemaat metropolitân ve millet başlarına tenbih olunduğuna binâen cümlesi bir yere gelüb beynlerinde müzâkere ve müşâvere ve sâbikan İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân patriği olub hâlâ malrûse-i Bursa murahhasası olan Zakariya nâm râhib her vechle mahall ve müstehak ve umûr-- patrikliği ber-vefk-i matlûb sâdikâne ru'yet ve mezheb-i ra'iiyyeti tetarruk(?) ve hilelden siyânet ve devlet-i ebed-müddetime her hâlde ibraz-ı 'ubûdiyyet ve sadâkate sâhib-i iktidâr olduğuna binâen patrikliğe râhib-i mesfûru intihâb eylediklerini mahzarlarıyla inhâ ve nasbını istid'â ve istirhâm etmelerinden nâşi ... patrik nasbolunmak üzere der-'aliyyeme irsâl olunmak fermânım olmağın..." B.Ş.S., B219/5b.

⁶⁰⁷ B.Ş.S., B303/44b.

⁶⁰⁸ Murahhasa veya marhasa, Ermenilerde patriğe vekalet eden, cemaat mensuplarıyla patrik arasındaki bağı kuran memura denilmektedir. Bkz. Ercan, age., s. 244. Bu kelimeyi metropolit yerine kullananlar da vardır. Bkz. Kenanoğlu, age., s. 109.

atanma karamamelerini onaylatırdı.⁶⁰⁹ Bunun üzerine söz konusu din adamlarına patriklerde olduğu gibi yetki ve sorumluluklarını içeren bir de berat verilirdi.

Zimmî din damlarına verilen beratlar, kendilerine tanınan yetkiler yanında genel olarak gayrimüslimlerin haklarını ve yükümlülüklerini göstermesi bakımından da oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bursa sicilleri arasında zimmî din adamlarına verilen çok sayıda berat örneği vardır. Yahudi,⁶¹⁰ Ermeni⁶¹¹ ve Rum⁶¹² din adamlarının yanında XIX. yüzyılda Katolik⁶¹³ din adamlarına da aynı içerikteki beratlar verilmiştir.

Patrikler sorumlulukları altındaki bölgeleri metropolitler arasında tahsis etmekteydiler. Metropolitlikler arasında rütbeleri itibarıyla farklılıklar vardı. Kayseri, Kuşadası, Ereğli, Kapıdağ, İzmit, İznik, Kadıköy, Terkos, Selanik, Tırnova, Edirne ve Amasya metropolitlikleri birinci derece (rütbe-i ûlâ), Bursa ve Yenişehir Fener metropolitlikleri ise ikinci derece (rütbe-i sâniye) olarak değerlendirilmekteydi.⁶¹⁴

1- Metropolitlerin Yetkileri

Bursa'da Hristiyanların en büyük dinî yetkilisi metropolit, Yahudilerin dinî lideri de hahambaşı idi. Metropolit ve hahambaşının hakları oldukça geniştir. Metropolitler cemaatleriyle ilgili dinî konuların yanında piskopos, keşiş ve papaz gibi sorumluluğu altındaki din adamlarını tayin ve azletme, emirlere uymamaları ve suç işlemleri halinde cezalandırma yetkisine sahiptiler. Cemaat mensuplarının evlenme, boşanma ve miras gibi aile hukukuyla ilgili meselelere ya bizzat kendileri veya görevlendireceği şahıslar bakarlardı. Cemaatin ödemesi gereken vergiler de metropolit adına vekilleri tarafından toplanırdı. Bu ve benzeri haklar Osmanlı Sultanları tarafından metropolitlere verilen beratlarda ayrıntılı olarak yer almaktaydı.⁶¹⁵

⁶⁰⁹ Patriklerin arzı olmadıkça metropolit vb. din adamlarının atanması yapılmazdı. Bkz. C.ADL. 3271.

⁶¹⁰ B.Ş.S., C26/43a.

⁶¹¹ B.Ş.S., B303/17a.

⁶¹² B.Ş.S., B123/49b.

⁶¹³ B.Ş.S., C75/86b.

⁶¹⁴ Kenanoğlu, age., s.152.

⁶¹⁵ Hristiyan din adamlarına verilen berat için bkz: B.Ş.S., B79/95a; Yahudi din adamlarına verilen berat için bkz: B.Ş.S., C26/43a. Yahudi din adamlarına verilen haklar konusunda ayrıca bkz. Eroğlu, A.Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000, s. 188.

Patrik ve metropolitler daha çok dinî meselelere taalluk eden konularda suç işlediği tespit edilen cemaat mensuplarını cezalandırabiliyorlardı. Bunun için patrikhanelerde birer mahkeme ve hapisane vardı.⁶¹⁶ “Cemaat mahkemesi” olarak adlandırılan bu mahkemelerde görülen davalarda suçlu bulunanlar cezalarını çekmeleri için patrikhanenin hapisanesine konulurdu.⁶¹⁷ Aynı şekilde hahamhanenin de bir hapisanesi bulunmaktaydı.⁶¹⁸

Cemaat liderleri, suçları sabit olan dindaşlarını hapsedmenin yanında sürgüne gönderme, küreğe vurma, kalebent veya kulebent ya da manastırbend etme, sopayla vurma gibi müeyyidelerle de cezalandırabiliyorlardı.⁶¹⁹ Cemaat mahkemelerinin verdiği cezalar konusunda araştırmacılar hemfikir iken cezaların uygulanmasında patrik ve hahambaşlarının yetkili olup olmadığı görüş birliği bulunmamaktadır. Yani cemaat liderleri mahkemece verilen cezaları doğrudan uygulayabiliyorlar mıydı, yoksa söz konusu cezalar Osmanlı makamları tarafından onaylandıktan sonra devlet görevlilerince mi icra ediliyordu? Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla özellikle âyinlerine müteallik meselelerden dolayı sürgün edilmesi gereken zimmîler için metropolit veya patrik Divan’a müracaat ederek cezanın infaz edilmesini istiyor, bu talep üzerine ilgili şahıs Osmanlı makamlarınca tayin edilen bir mübaşirle sürgün edileceği yere gönderiliyordu. Ayrıca sürgün edilen yerin kadısına da bir ferman gönderilerek ilgili suçlunun gözetim altında tutulması konusunda itina gösterilmesi isteniyordu.⁶²⁰ Buradan, patriğin verdiği cezanın bizzat uygulayıcısı olmadığı, cezanın devlet makamlarınca onaylanıp infaz edildiği ortaya çıkmaktadır.⁶²¹ Bu konuyla ilgili kayıtlardan anlaşıldığına göre, zimmî din adamlarının cezalandırmalarla ilgili talepleri Osmanlı makamlarınca çoğunlukla onaylanmaktaydı.

Metropolitler, sorumlulukları altındaki piskopos, keşiş vb. din adamlarını dinlerine aykırı hareketleri olduğu zaman cezalandırabiliyorlar,⁶²² ancak adı

⁶¹⁶ Macar, Elçin, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.51.

⁶¹⁷ Cemaat liderinin suçluları, hapisten başka iplikhaneye gönderme ve patrikhanenin önünde elli sopaya kadar vurma gibi uygulamalarla da cezalandırabildikleri belirtilmektedir. Bkz. Macar, age., s. 51.

⁶¹⁸ Kenanoğlu, age., s. 222.

⁶¹⁹ Kenanoğlu, age., s. 224-236.

⁶²⁰ B.Ş.S., B345/50b.

⁶²¹ Kenanoğlu, age., s. 224.

⁶²² İnalçık, Halil, “The Status of the Grek Orthodox Patriarch Under the Ottomans”, *Turcica*, Tome XXI-XXIII, 1991, s. 426.

geçen din adamlarının İslâm hukukunu ilgilendiren davalarına doğrudan vezir-i azam ve kazasker huzurunda bakılmaktaydı.⁶²³ Dava sonunda azledilen din adamının yerine yenisi atanır ve bu konuda bazı nüfuzlu kişilerin aracılığıyla yapılmak istenen atamalar engellenirdi.⁶²⁴

2- Metropolitlerin Tayin ve Azilleri

Metropolitler ömür boyu aynı görevi yapmak üzere tayin edilmelerine rağmen gerekli görüldüğü zaman görevden alınırlardı. Yukarıda da belirtildiği gibi metropolitlik makamının ölüm veya azil sebepleriyle boşalması durumunda patrik ve cemaat tarafından seçilen kişinin metropolit olarak atanması sağlanırdı. Zaman zaman bu kural gözardı edilerek boşalan metropolitliklerin, her hangi bir seçim yapılmadan patriğe yapılan rica ve şefaitle bazı kişilerce doldurulması üzerine 1211/1796 yılında bir ferman yayınlanarak bu tür kanun dışı davranışların önlenmesi istenmiştir. Söz konusu fermanda metropolitlerin nasıl seçileceği, hangi hâllerde görevden alınabileceği ve yenisinin ne şekilde atanacağı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.⁶²⁵

Metropolit ve diğer din adamlarının görevden alınmaları çoğunlukla patrik ve cemaat mensuplarının talepleri üzerine gerçekleşmekteydi. Patrik, Divan'a müracaat ederek bir din adamının görevden alınmasını isterken, yerine seçtikleri başka birinin atanmasını talep ederdi. Osmanlı arşivlerinde çoğunluğu metropolitlerden oluşan çok sayıda din adamının görevden alınması ve cezalandırılmasıyla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Söz konusu fermanlara bakıldığında din adamlarının azledilmelerine ve cezalandırılmalarına sebep olan davranışlar arasında, onların idareleri altında olan cemaatle iyi anlaşamamaları,⁶²⁶ yaşlılık veya hastalık sebebiyle görevlerini yapamaz durumda olmaları, dinlerine muhalif hareketlerde bulunmaları ve görev yerlerine gitmemeleri gibi sebepler yer almak-

⁶²³ C.ADL., 950

⁶²⁴ B.Ş.S., B79/95a.

⁶²⁵ Ahmed Refik, *Onüçüncü Asır*, s. 12.

⁶²⁶ Örneğin 1249/1833 tarihli bir berâtta Rum patriğinin Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Bursa bölgesi metropoliti Nikodimos adlı rahibin metropolitliği dahilindeki Rum reayayla uyuşmadığı, bu nedenle görevden alınarak yerine Siroz Metropoliti Antomos'un atanmasını istediği, bu talep üzerine Antomos'un atandığı yer almaktadır. "...Bursa ve tevâbi'i Metropolidi Nikodimos nâm Râhib metropolitliği dâhilinde sâkin Rum re'âyâ tâifesiyle 'adem-i imtizâcî hasebiyle 'azl olunub ol vecihle yeri hâli kalmagla ...Siroz ve tevâbi'i Metropolidi iş bu dârende-i berât-ı hümayun kıdvat-ı muhtâr-ı milletü'l-mesihîyye Antomos nam Rahib hutinet 'avâkibuhu bi'l-hayri intihâb ve ihtiyâr eyledikleri..." B.Ş.S., C21/35b.

tadır. 1187/1773 yılında Ermeni patriği Kirkor Divan'a müracaat ederek Bursa bölgesinin murahhasası olan Samyel(?) adlı rahibin yaşlı ve hasta olduğundan dolayı murahhasalık işlerini yerine getiremediği ve reayanın âyinlerini idare edebilecek gücünün olmadığı gerekçesiyle görevden el çektirilerek yerine Artin adlı rahibin atanmasını talep etmiştir.⁶²⁷

1197/1783 yılında Bursa kadısına gönderilen başka bir ferman da İzmit metropoliti Minos'un âyinlerine muhalif olarak İstanbul'daki evinde ikamet ettiği, vazifesi olmayan işlere karıştığı, patrikhaneye tasadduk edilen yiyecekleri yiyip içtiği, başka metropolitlere ait yerlerde hediye topladığı, reayayı takdir ve taciz ettiği, Bursa metropolitini de kendisine yandaş yaparak uygunsuz davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle her iki metropolitin de yakalanarak kendi mahallerine gönderilmelerinin istendiği belirtilmektedir.⁶²⁸ Metropolitlere verilen beratların bazılarında bir önceki metropolitin azledildiği ifade edilmekle birlikte azledilme sebepleri belirtilmemektedir.⁶²⁹

Metropolitler zaman zaman görev yerlerine gitmeyerek vekillerini göndermekteydiler. Ancak vekillerin ehil olmamaları, halkın ödemesi gereken vergiden daha fazlasını toplamaları ve benzeri nedenlerle reayaya zulmedilmesi gibi durumlar şikayet konusu oluyordu. Bu nedenle 1165/1752 yılında İstanbul Rum Patriği'ne metropolitlerin görev yerlerine bizzat kendilerinin gitmeleri, vekil göndermemeleri konusunu içeren bir ferman çıkarılmıştır.⁶³⁰ Metropolitlerin İstanbul'da patriğin yanında kalmaları ancak izinle mümkündü. Nitekim 1165/1752 yılında Rum patriği Grilos'a gönderilen bir hükümde İstanbul'da bulunan metropolitlerden dördünün vergi toplanması konusunda patriğe yardımcı olmaları için burada kalabilecekleri, diğerlerinin ise görev yerlerine gitmeleri gerektiği belirtilmiştir.⁶³¹

⁶²⁷ "...İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân Patriği Kirkor Râhib rikâb-ı hümayunuma memhûr arz-ı hâl edüb fernân-ı âlişanım patrikler tarafından zabt olunagelen murahhasalıklardan Bursa ve tevâbi'i ve Cerrah ve Yenice ve Mihaliç ve Kirmasti nâmûn dört aded kurânın murahhasalığı müddet-i vâfiredan beru zabt üzere olan Samyel nam Râhib pîr ve 'alil ve murahhasalık umûrunu ru'yet ve re'âyânın ayinleri icrâsına 'adem-i iktidârından nâşi murahhasalık-ı mezkûrden keff-i yed âhar râhib murahhasa nasb u ta'yin olunması ..." B.Ş.S., B203/29b.

⁶²⁸ B.Ş.S., B219/22b.

⁶²⁹ "...İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân Patriği Karabet nâm râhibin takdîm eylediği memhûr arz-ı hâli mefhûmunda patrikliğine dâhil bâ-berât-ı âlişân zabt olunagelen murahhasalıklardan Bursa ve tevâbi'i Ermeni murahhasalığı Bedros Râhib'in üzerinde iken 'azli icâb etmekle yerine bir âhar murahhasa nasb u ta'yin olunması lazım gelmeğîn..." B.Ş.S., B303/17a.

⁶³⁰ Ahmed Refik, *Onikinci Asır*, s. 176.

⁶³¹ *Ahkam Defterleri*, I, 338.

IV- MABET VE DİN ADAMLARININ GELİR VE GİDERLERİ

Zimmî din adamları göreve atanmayla birlikte devlete “peşkeş” adı altında bir miktar vergi öderlerdi. Bu verginin miktarı din adamlarının makamı ve bölgesine göre değişmekteydi.⁶³² Örneğin, değişik tarihlerde Bursa bölgesine gönderilen Rum metropolitleri 3.600 akçe,⁶³³ Ermeni murahhasaları ise 3.000 akçe vermektedirler.⁶³⁴ Ayrıca bu meblağın bazen artırıldığı⁶³⁵ bazen de hiç alınmadığı olurdu.⁶³⁶ Bursa bölgesinin hahamlık peşkeşi ise 10.000 akçeydi.⁶³⁷ Patriklik peşkeşleri ise daha yüksekti. Nitekim 1251/1835 yılında atanan Katolik patriğinden 50.000 akçe peşkeş alınmıştır.⁶³⁸

Din adamları, önceleri reayanın vermekle yükümlü oldukları şer’î ve örfî vergilerin tamamından muaftılar. Ancak daha sonra bu hak sınırlandırılarak ticaret yapan ve para kazanan din adamlarından vergi alınmaya başlanmıştır.⁶³⁹

Her metropolit sorumlu olduğu bölgenin zimmîlerinden patriklik ve metropolitlik vergisi topluyordu. Yılda bir kere her zimmî evinden oniki, her papazdan bir altın patriklik vergisi, ayrıca aynı miktarda metropolitlik vergisi alınmaktaydı.⁶⁴⁰ Patrik, metropolitlere gönderdiği vekiller aracılığıyla toplanan vergilerin patrikliğe ait kısmını tahsil ederdi. Vergilerin toplanmasında veya top-

⁶³² Farklı bölge metropolitlerinin ödemeleri gereken peşkeş miktarları konusunda daha fazla bilgi için bkz. İnalçık, Halil, “Ottoman Archival Materials on Millets, Christians and Jews in the Ottoman Empire”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: Benjamin Braude- Bernard Levis), Holmes&Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 441.

⁶³³ B.Ş.S., B123/49b.

⁶³⁴ B.Ş.S., C38/9a; B303/17a. Zaman içerisinde murahhasalık peşkeşleri değişmekteydi. Nitekim 1592 yılında Drahor adındaki Ermeni papaz, Divan-ı Hümayun’a başvurarak Üsküdar, Bursa, Kütahya ve Karacaşehir kazalarında sakin Ermenilere murahhasa olanların beratsız olduklarını ve bu makamı fuzuli olarak zaptettiklerini şikayet ederek kendisinin “13 sikke-i hasene pişkeş ile” murahhasalığı kabul edeceğini belirtmiştir. Bunun üzerine söz konusu peşkeş kendisinden alınarak hazineye yatırılmış ve “kayd-ı hayat” şartıyla murahhasalık Drahor’a verilmiştir. Bkz. Kepecioğlu, age., II, 42.

⁶³⁵ 1029 tarihli bu beratta Bursa ve bölgesi metropolitlik peşkeşi 4.800 akçe olarak belirtilmiştir. B.Ş.S., B39/110b.

⁶³⁶ “...Bursa ve tevâbi’i Ermeniyan murahhasası Samyel(?) nâm râhib mahall-i âhara murahhasa oldukda yeri mesfûr Kevork(?) Râhib’e verilüb târih-i kadimden emr-i şerif verildiği ve murahhasalık-ı mezkûrun mir-i peşkeşi olmayub bi-lâ peşkeş evâmîr-i şerif ile ettirildiği derkenâr olmağla...” B.Ş.S., B345/82b.

⁶³⁷ B.Ş.S., C26/43a.

⁶³⁸ B.Ş.S., B347/7b.

⁶³⁹ Ercan, age., s. 259.

⁶⁴⁰ B.Ş.S., B79/95a; Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 152.

lanan vergilerin patrikliğe aktarılmasında ihmali olan metropolitler ve diğer rahipler patriğin vekilleri tarafından görevden alınabilmekteydi. Benzer yetkiler metropolitlere de verilmiştir.⁶⁴¹ Metropolitler, idareleri altındaki papaz, rahip gibi din adamlarının gerek kendilerinin ödemek durumunda oldukları, gerekse halktan toplamaları gereken vergiler konusunda ihmalleri olduğunda onları cezalandırabiliyorlardı. Bu cezalar, metropolitlere verilen beratlarda da belirtildiği üzere, din adamlarının görevden alınmaları ve saçlarının tıraş edilmesi şeklindeydi. Bu durum metropolitlere verilen "...ve mîri rusûmu vermekde 'inâd üzere olan piskopos ve papaslara âyinleri üzere te'dib ve saçlarını tıraş ve kendülerini 'azl ve yerlerini âhara verdikde dahl ettirilmeye..." ifadeleriyle açıkça belirtilmekteydi.⁶⁴²

Bazı metropolitler zaman zaman kendi bölgelerinin dışına çıkarak başka bir metropolite ait bölge halkından da vergi almaya çalışmaktaydılar ki bu durum metropolitler arasında anlaşmazlıklara neden olmaktaydı. Bu konuda mağdur olduklarını iddia eden metropolitler, yaşadıkları problemleri Divan-ı Hümayun aracılığıyla çözmeye çalışmaktaydılar.⁶⁴³

Evlenen ve boşananlardan alınan vergileri toplamak da zimmî din adamlarının yetkileri arasında idi. Ayrıca kiliselere ait bağ, bahçe ve sair arazilerden elde edilen gelirler, vasiyet yoluyla yapılan tasadduklar, varis bırakmadan ölen din adamlarının beşbin akçeye kadar olan mirasları da kilise yönetimine kalırdı.⁶⁴⁴ Bütün bu gelirlerle din adamlarının ücretleri ve kiliselerin giderleri karşılanmaktaydı.⁶⁴⁵ Kilise gelirleri devletin koruması altındaydı. Bu gelirlere yönelik kısıtlayıcı hareketler, ilgili yerlere gönderilen fermanlarla engellenirdi. 1007/1598'de Bursa kadısına gönderilen bir fermana göre, İstanbul Rum Patriği Maritoz'un Divan'a mura-

⁶⁴¹ Kenanoğlu, age., s. 186.

⁶⁴² B.Ş.S., B123/49b.

⁶⁴³ Örneğin, Üsküp metropoliti, kendi iltizamına dahil olan Kumanova kazasına ait köylerin eskiden beri Üsküp metropolitliğince idare edildiğini belirttiikten sonra Köstendil metropolitinin dört yıldan beri haksız olarak söz konusu köylerin patriklik ve metropolitlik vergilerini topladıkları iddiasıyla şikayetçi olmuş ve toplanan vergilerin kendisine iade edilmesini istemiştir. Bkz. Kenanoğlu, age., s. 158.

⁶⁴⁴ Zimmi din adamlarının varis bırakmadan vefat etmeleri halinde geriye bırakmış oldukları miraslarının beşbin akçeye kadarlık kısmı kiliselerine verilirken bu miktardan yukarı olan kısmı hazineye intikal etmekteydi. 1592 yılında Drahor adlı Ermeni din adamına verilen beratla bu mesele şöyle ifade edilmiştir: "Bir keşiş veyahut papaz mürd oldukça muarref varisi yok ise 5000'den az olan metrukatını murhasa zaptedip, 5000 ve fazla olduğu takdirde miri için mevkufatçılar zapteyesin." Kepcioğlu, age., II, 42.

⁶⁴⁵ Bozkurt, age., s. 31.

caat ederek bazı yerlerde kiliselere ait olan bağ, bahçe ve etrafındaki boş arazilere müdahale edildiğini şikayet etmesi üzerine bu tür müdahalelerin bir daha olmaması için emir gönderilmiştir.⁶⁴⁶ Zimmî reayanın kiliselerine ödedikleri vergi gereğinden fazla artırıldığında, patrik ve metropolitler, cemaatlerini zor duruma düşürecek kadar çok vergi toplamamaları konusunda uyarılmışlardır.⁶⁴⁷

Zimmî din adamları vergi gelirleri yanında cemaat mensuplarından sadaka adı altında yardım da toplayabilmekteydiler. Sadakalar din adamlarının geçimi için önemli gelir kaynaklarındandı. Din adamları kendi bölgelerinin yanında başka bölge reayasından da sadaka toplayabiliyorlardı. Ancak bunun için izin alınması gerekirdi. 1269/1853 yılına ait bir fermana Kudüs Rum Patriği Kırıllos(?) Divan'a müracaat ederek Kudüs'teki ruhban fukarasının her hangi bir yerden gelirleri olmadığı ve diğer şehirlerdeki Rum reayanın verdikleri sadakayla idare ettikleri, bundan dolayı İzmit, Gemlik, Geğboza, Bursa ve civarındaki kazalara sadaka toplamak için Kudüs ruhbanlarını temsilen Barnabanos(?) adlı rahibin gönderildiğini ifade ederek adı geçen şahsın sadaka toplamasına kimsenin müdahale etmemesi konusunda yardım istemiş, bunun üzerine istenilen konuda gerekli berat verilmişti.⁶⁴⁸ Söz konusu ferman XIX. yüzyıl ortalarına ait olmakla birlikte daha önceki dönemlerde de benzer uygulamaların olduğu din adamlarına verilen beratlardan anlaşılmaktadır.⁶⁴⁹

V- MÜSLÜMANLIĞI SEÇMELERİ (İHTİDA)

A- İhtida ve İhtida Şekilleri

Kelime olarak hidayete ermek anlamına gelen ihtida, her hangi bir gayri-müslimin kendi dinini terk ederek İslâm dinini kabul etmesi anlamına gelmek-

⁶⁴⁶ "...buyurdum ki hükm-i şerîfim vardıkda sen ki mîr-i livâ ve siz ki vilâyet-i mezbûre kadılarısız husûs-i mezbûre gereği gibi mukayyed olub mezkûrleri münâza'un fih olan kadîmî kiliselerin rusûmatını zabt ederken ba'zı kimesneler fuzûlî gelüb tasarruflarında olan hâli yerlerin olagelmîşe muhâlîf ve mugâyir-i berât zabt eylemek isterler ise men' u def' edüb kadîmî olan kiliselerin mîriye 'âid ve râci' olan kesimlerini ve tasadduk akçelerini ve bâkilerini ve panayrlarını ve bağ ve bahçelerini ve tarlalarını ve emlâklarını ve kilise etrafında olan hâli yerlerini mezkûrlere zabt ve tasarruf ettiresiz, âhardan kimesne min ba'd dahl u ta'arruz ettirmeyesiz ve husûs-i mezbûr için tekrâr şikâyet gelmeli eylemeyesiz..." B.Ş.S., B136/121a.

⁶⁴⁷ Ahmed Refik, *Onikinci Asır*., s. 177.

⁶⁴⁸ B.Ş.S., C56/49a.

⁶⁴⁹ Fernan ruhban sınıfının sadaka, vasiyet ve terekelerden elde ettikleri gelirlerinin hangi şartlarda gerçekleştiğini derli toplu bir şekilde göstermesi bakımından güzel bir örnektir Bkz: B.Ş.S., C56/49a.

tedir. İslâm tarihi boyunca Müslümanlarla değişik vesilelerle ilişki içinde olan gayrimüslimlerin bir kısmı İslâm dinini kabul ederek Müslüman olmuşlardır. Bu şekilde Müslüman olanlara “mühtedi” denilmektedir.⁶⁵⁰

Bilindiği üzere İslâm dininde “*dinde zorlama yoktur*” emri gereğince gayrimüslimlerin zorla İslâmlaştırılması yasaklanmıştır. Osmanlı tarihi boyunca padişahlar, zimmîlerin din ve vicdan hürriyeti konusunda oldukça hassas davranmışlar ve gayrimüslimlerin mabetlerine dokunulmaması ve ibadetlerini yapmalarına engel olunmaması hakkında çok sayıda ferman yayınlamışlardır. Ayrıca Osmanlı şehirlerinin dinî ve mülkî âmiri konumundaki kadılar, zimmîlerle ilgili kararlarında İslâm hukukunun tanıdığı haklar çerçevesinde adil davranmışlar ve zimmîlerin haklarını korumuşlardır. Bazı istisnalar dışında zimmîler Müslüman olmaya zorlanmamışlardır.⁶⁵¹ Osmanlının en güçlü olduğu dönemlerde bile gerek Balkanlar’da ve Anadolu’da gerekse diğer bölgelerde zimmî nüfusundaki azalmaya yönelik değişimler onların ihtida etmelerinden değil, göç vb. nedenlerden kaynaklanmaktaydı. Nitekim Kıbrıs’ın fethedilmesinden sonra Türklerin hakimiyetinde geçen üç asırlık dönem içinde adada Müslüman olanların sayısı sadece dört yüz civarındaydı.⁶⁵² Osmanlı hakimiyeti döneminde Balkanlar’daki ihtidalar da uzun bir zaman içinde yavaş yavaş gelişmiştir.⁶⁵³ Anadolu’daki durum da pek farklı değildi. Osmanlı Devleti’nin farklı dönemlerinde Bursa,⁶⁵⁴ Trabzon,⁶⁵⁵ Konya⁶⁵⁶ ve Kayseri ile⁶⁵⁷ ilgili yapılan çalışmalarda ihtida eden gayrimüslimlerin oranının çok büyük olmadığı görülmektedir. Zimmîlerin Müslüman olmaları yönünde eğer planlı bir baskı uygulanmış olsaydı, hiç şüphesiz Osmanlı hakimiyetindeki yerlerde yaşayan zimmîlerin büyük çoğunluğu ihtida etmiş olurlardı.

⁶⁵⁰ Pakalın, age., II, 607.

⁶⁵¹ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s. 80.

⁶⁵² Bedevi, Vergi H., “Kıbrıs Şer’i Mahkeme Sicilleri Üzerinde Araştırmalar”, *Milletlerarası Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 142.

⁶⁵³ Duka, Ferit, “XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslâmlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 5-9 Eylül 1990), c. IV, s. 1691-1700.

⁶⁵⁴ Çetin, age., s. 34.

⁶⁵⁵ Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988, s. 119-140.

⁶⁵⁶ Özgökmen, Ali, *Konya Şer’iyye Sicilleri Işığında Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996, s. 26.

⁶⁵⁷ Jennings, C. Ronald, “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXI, Part. III, E.J. Brill, Leiden 1978, s. 240-246.

Gayrimüslim din adamlarına verilen beratlarda da herhangi bir zimmînin zorla Müslümanlaştırılmayacağı garantisi verilmekteydi.⁶⁵⁸ Bu konuyla ilgili zaman zaman bazı Müslümanlar tarafından yapılan ihlaller zimmî yetkililer tarafından ilgili makamlara intikal ettirilerek gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. Nitekim 1259/1843 yılında Bursa ve civarından sorumlu olan Rum Metropolit Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek kendi ellerindeki beratlarda yukarıda zikredilen garantinin verilmiş olmasına rağmen, Bursa'da bir kısım reayanın zorla İslâmlaştırıldığını iddia etmiştir. Bunun üzerine Bursa'daki yetkililer, kendilerine gönderilen "...metropolid-i merkûm yedine i'tâ olunan berât-ı 'âlişânımda mün-deriç ve mezkûr olmakla şurût mûcibince 'amel olunmak fer-mânım olmağın..." ifadeleriyle bu konuda daha dikkatli olmaları konusunda uyarılmışlardır.⁶⁵⁹

Anlaşılabileceği üzere İslâm hukukunun uygulandığı Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin zorla Müslümanlaştırılması söz konusu değilse de⁶⁶⁰ Müslümanlarla uzun yıllar içi içe yaşayan zimmîlerden bir kısmının kendi istekleriyle ihtida ettikleri görülmüştür.⁶⁶¹ Diğer şehirlerde olduğu gibi Bursa'da da ihtida edenler sicillere kaydedilmiştir. İhtida kayıtları sicillerde doğrudan veya dolaylı olarak yer almaktadır. Doğrudan ihtidalar mahkemede, mühtedinin kendi iradesiyle Müslüman olmak istediği, hangi dine ve millete mensup olduğu, yeni isminin ne olacağı gibi hususlar açıkça belirtilerek yapılmaktaydı. Bu tarz ihtidalar "*ihtida i'lâmı*" şeklinde sicillere kaydedilmekteydi.⁶⁶² Bu şekilde doğrudan ihtida kayıtları özellikle XVII. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır.⁶⁶³ Dolaylı olarak bilinen ihtidalar ise miras, alım-satım, kefalet ve benzeri kayıtlarda geçen isimlerin yanında "mühtedi" kelimesinin yer almasından anlaşılmaktadır. Mühtedi kelimesi o kişinin sonradan Müslüman olduğunu göstermektedir. Bu şahısların ne zaman Müslüman oldukları ise bilinmemektedir.

⁶⁵⁸ "...ve bir zimminin rızası yoğ iken cebren kimesne müselman olmayub..." B.Ş.S., B79/95a.

⁶⁵⁹ B.Ş.S., C27/57a.

⁶⁶⁰ Beldiceanu, Nicoara, "Osmanlı İmparatorluğunda Şeneltme, Türkleştirme ve İslâmlaştırma", *Tarih ve Toplum*, Ekim 1992, sy.106, s. 22; Miroğlu, agm., s. 87.

⁶⁶¹ Osmanlı Devleti'nde ihtida ettikten sonra önemli hizmetlerde istihdam edilen çok sayıda meşhur devlet adamı vardır. Bkz. Şeker, Mehmet, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ Kavramı ve Mühtediler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 107-243.

⁶⁶² "Rum tâifesinden olub işbû tarih günü Çavuş es-Seyyid İbrahim vesâtâtıyla huzûr-ı şer'de şeref-i İslâm ile müşerref olub ve talebiyle ismi Osman tesmiye olduğunu bu mahalle kayd şüd..." B.Ş.S., B267/95a.

⁶⁶³ Çetin, age., s. 3.

İhtida eden zimmîlerin adları Müslümanların kullandığı isimlerle değiştirilmekteydi. Böyle birisinden bahsedilirken kendi adından sonra gayrimüslim babasının isminin yerine “Allah’ın kulu” anlamındaki Abdullah ismi kullanılırdı. Bu nedenle babasının ismi Abdullah olarak belirtilenlerin çoğunlukla ihtida eden zimmîler olduğu kabul edilmektedir.⁶⁶⁴ Ayrıca bunların isimlerinin sonunda mühtedi ifadesi var ise hür iken ihtida ettiği, yoksa azat edilmiş gayrimüslim köle ve cariyeler olduğu da belirtilmektedir.⁶⁶⁵

Osmanlı Devleti’nde savaş yoluyla alındıktan sonra köle ve cariyeye olarak halka dağıtılan esirler zaman zaman ilgili devletlerle yapılan anlaşmalarla karşılıklı olarak mübadele edilmekteydi. Bu amaçla yapılan anlaşmalarda esirlerin din değiştirmeleri halinde bulundukları ülkelerde kalabilecekleri, eski dinlerinde kalanların ise ilgili devletin yetkililerine teslim edilecekleri belirtilmektedir. Örneğin, Osmanlı Devleti ile Nemçe (Avusturya) arasında yapılan bir anlaşmanın yedinci maddesi gereğince esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁶⁶ Bu anlaşma gereği Bursa kadısına gönderilen 1207/1792 tarihli bir fermada Bursa’da halkın elinde bulunan esirlerden İslâm dinini kabul edenlerin sahiplerinde kalabileceği, ancak Hristiyanlık’ta ısrar edenlerin sahip-

⁶⁶⁴ Barkan, Ömer L., “Edirne Askerî Kassamına Âit Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgeler*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993, c.III. sy. 5-6, s. 11.

⁶⁶⁵ Sahillioğlu, Halil, “Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Ankara 1979-1980, s. 84; aynı müellif, “Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler”, *Atatürk Yıllık Konferansları VIII, 1975-1976*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1983, s. 217.

⁶⁶⁶ B.Ş.S., C19/2a. Bu anlaşma, muhtemelen 1791 yılında yapılan Zıstovi Anlaşması’dır. Zira belgede hangi anlaşma olduğu belirtilmese de söz konusu anlaşmanın yedinci maddesine gereğince esir mübadelesinin yapılacağı belirtilmektedir. Belge tarihine yaklaşık bir tarihte imzalanan Zıstovi Anlaşması’nın yedinci maddesi de şöyledir: “işbu sefer hengâmında askeri ve gayr-ı askeri zabt olunan cemi üsera-yı Devlet-i Aliye bilâ istisna Devlet-i İmperatoriye tarafından sebille-i tahliye ve Ruscuk ve Vidin ve Bosna havalisinde Devlet-i Aliye mübaşirlerine teslim olunub mukabelesinde ancak zindanlarda ve Bosna serkerdelerinden bazısında bulunan Devlet-i İmperatoriye’nin reaya ve soldatları teslim olunub eyadi-i efradda memalik-i Devlet-i Aliye’de mikdar-ı kesiri bâki olmağla Devlet-i Aliye bu babda seferden mukaddem câri olan istatuko istrikt kaidesine muvafakat ve asar-ı mukaddere-i muharebeyi mahiv ve izale zımında meccanen yani bila behâ ve bilâ bedel tasdiknameler mübadelesinden sonra iki malı zarfında cemi abid ve esirleri herkangi sin ve cins ve rütbeden ve her kimde ve kangı mahalde bulunurlar ise red ve teslim eylemeği teahhüd ider şöyleki fımabad tarafeyn reayasından ferd-i vahid canib-i aharın memalikiinde kayd-ı esirde kalmaya ve ancak memalik-i Devlet-i Aliye’de kavaid-i meriyye üzre rızaen din-i islâmı kabul idenler ve memalik-i Nemçe’de tanassur idenlerden maada tarafeyn memalikiinde ferd-i vahid kalmaya.” Bkz. Erim, Nihat, *Milletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, I, 172.

lerinden alınarak ilgili devletin elçisine teslim edilmek üzere İstanbul'a gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶⁶⁷

Bu konuda gönderilen emirlere cevap olarak kadılar esirlerin durumunu içeren birer liste gönderirlerdi.⁶⁶⁸ İhtida edenlerin ve etmeyenlerin adları ve kimlerin yanında bulundukları da belirtilen bu listelerden XVIII. yüzyıl Bursa sicillerinde üç ayrı yerde bulunmaktadır.⁶⁶⁹ Bunlar 1188/1774 ve 1207/1792 yıllarında Rusya, 1206/1791 yılında da Nemçe Devleti'yle yapılan anlaşmalar üzerine hazırlanmıştı. Gerek söz konusu esir listelerine gerekse sicillerde doğrudan ve dolaylı olarak yer alan ihtida kayıtlarına bakıldığında XVIII. yüzyılda Bursa'da 174 kişinin ihtida ettiği görülmektedir.⁶⁷⁰ Ancak bu listelerde belirtilen Müslüman olan ve olmayan esirlerle ilgili rakamlar tek başına yeterli değildi. Zira esir mübadelesi yapılacak devletin elçilerinin Müslüman olduğu iddia edilen esirlerle görüştürülerek onların zorla değil kendi rızalarıyla ihtida ettikleri konusunda ikna edilmeleri gerekmektedir. Elçilerden bu konuda yazılı bir belge de alınmaktaydı⁶⁷¹

Diğer zimmilerde olduğu gibi esirlerin de kendi rızalarıyla ihtida etmeleri önemliydi. Esir de olsa hiç kimse zorla müslümanlaştırılmazdı. Bu konuda sicillerde yer alan bir örnek oldukça ilginçtir. 1207/1792 tarihinde Bursa kadısına gönderilen bir fermana göre, Nemçe Devleti'yle imzalanan bir anlaşmadan sonra esir mübadelesi yapılmıştı. Ancak bir süre sonra Çatalca Nahiyesi Naibi

⁶⁶⁷ "...her kangı kazâ ve kurâda ve her kimde Nemçe üserâsı var ise zükûr ve inâs ferd ve ahad ketm ve ihfâ olunmayarak zâhire ihrâc ve Nemçe me'murları bulunan mahallerde müvâcehelerinde ve bulunmayan yerlerde hükkâm ve mübâşir ve zâbitân müvâcehelerinde tahbîr olunarak kat'an cebr ve ihfâ olunmayarak ve istintâk olunub rızâlarıyla dîn-i İslâm'ı kabul etmeyenler derhâl bi-lâ tereddüd Nemçelü tarafına redd ü teslime bi'l-ittifâk ikdâm ve dikkât ve rızâsıyla min Gayri cebr İslâm'ı kabul edenleri ashâb-ı yedlerinde ibkâyâ mübâderet ve o makûle rızâen dîn-i İslâm'ı kabul eden üserânın hîn-i istintâkda kat'an cebr u ihfâ olunmadıkları hükkâm ve zâbitân taraflarından i'lâm ve ahz olunarak icrâ-yı 'ahd ve şart 'ale'l-ittifâk ikdâm ve gayret ve İslâm'ı kabul etmeyen üserâdan bir neferi geri kalmâsın tecvizden gâyetü'l-gâye hazer ve mücânebet olunmasını muhtevî..." B.Ş.S., B84/83b.

⁶⁶⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut olan bir dosyada yer alan 17 adet belgede, İslâm'ı kabul etmeyen Nemçe esirlerinin iadesiyle ilgili merkezden şehirlere gönderilen emir gereğince Anadolu ve Rumeli'nin farklı şehirlerindeki kadınların, kendi bölgelerindek Nemçe esirlerinin durumlarıyla ilgili raporlar yer almaktadır. C.ADL.1308.

⁶⁶⁹ B.Ş.S., B84/101a; B203/99a; C19/14b.

⁶⁷⁰ Bu rakam XVIII. yüzyıla ait yaklaşık ikiyüz sicil defterin incelenmesiyle elde edilmiştir.

⁶⁷¹ "...ve o makûle rızâen dîn-i İslâm'ı kabul eden üserânın hîn-i istintâkında tahbîr kılındıklarında bir vecihle cebr ve ihfâ olunmadıklarından kat'an şüpheleri kalmadığını müş'ir-i Nemçe me'murlarından sened ahzına mübâderet ve Nemçe me'murları bulunmayan mahallerde hîn-i istintâkda kezâlik cebr ve ihfâ olunmadıklarını mütazarrının hükkâm ve zâbitân taraflarından i'lâm olunarak..." B.Ş.S., B84/104a.

Külâhizâde Mevlânâ Mehmed Nurullah Efendi Divan-ı Hümayun'a bir mektup göndererek Bursa sakinlerinden Kayserilioğlu Mehmed Said Ağa'ya ait üçü kadın toplam altı adet Nemçe esirinin firar ettiğini ve Çatalca'da yakalandıklarını, söz konusu esirlerin sorguya çekilmelerinden sonra kölelerin Ali ve Osman, cariyelerin ise Kademşah, Mazlumşah ve Edayi adlarında oldukları ve Kayserilioğlu'na ait bir çobanın delaletiyle firar ettiklerinin anlaşılması üzerine hapse atıldıkları, bu esnada Mehmed Said Ağa'nın vekili Mustafa Ağa'nın esirleri alarak Bursa'ya gittiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Bursa kadısına ferman gönderilerek esirlerin Hıristiyanlık'ta ısrar etmeleri sebebiyle zorla Müslüman edildikleri için mi yoksa başka bir sebepten dolayı mı firar ettikleri meselesinin iyice araştırılması, eğer esirlerin ihtida etmelerinde bir zorlama varsa sahibine teslim edilmesinin anlaşmaya aykırı olacağı ifade edilmiştir.⁶⁷²

Zorla Müslümanlaştırma olmadığı gibi, ihtida edenlerin eski dindaşları tarafından rahatsız edilmeleri veya tekrar eski dinlerine dönmeleri yönünde baskı yapmalarına da müsaade edilmemekteydi. Nitekim zimmîlerin zorla müslümanlaştırılmamaları konusunda yukarıda işaret edilen fermanın devamında şu ifadelere yer verilmiştir. “...bi't-terâzî şeref-i İslâm ile müşerref olanlar haklarında metropolid-i merkûm ve sâirleri taraflarından bir gûnâ dahl ü ta'arruz vukû'a gelmemesi husûsuna dikkat olunmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdır olmuşdur.”⁶⁷³ Bunun aksine davranan zimmîler cezalandırılmışlardır. Örneğin, Müslüman olan Yahudilerin cemaat yetkilileri tarafından tekrar Yahudileştirilmeleri devlet tarafından yasaklanmış olmasına rağmen bu işe kalkışanlar cezalandırılmışlardır.⁶⁷⁴ Kayseri'de bir acemioğlanını irtidat ettiren papaz da küreğe konulmakla cezalandırılmıştır.⁶⁷⁵

Cezalandırmalara rağmen ihtida eden zimmîler, zaman zaman eski dindaşları tarafından taciz edilmekte ve eski dinlerine döndürülmeye çalışılmaktaydı. Bu konuyla ilgili Başbakanlık arşivinde yer alan bir belgede, Bursa'da ihtida eden bir rahibin yaşadığı sıkıntılardan bahsedilmektedir. Rum taifesinden iken Müslüman olduğu, bu nedenle eski dindaşları tarafından rahatsız edildiğini ifade eden rahip, Divan-ı Hümayun'a sunduğu dilekçesinde yaşadıklarını özetle şöyle belirtmiştir. “Bursa'da Rum milletinin rahipliğini yapmaktaydım. Bir gün İncil okur iken İslâm'ın en mükemmel din olduğunu anladım ve Allah'ın hida-

⁶⁷² B.Ş.S., B84/104a.

⁶⁷³ B.Ş.S., C27/57a.

⁶⁷⁴ Kenanoğlu, age., s. 313.

⁶⁷⁵ Eroğlu, age., s. 22.

yet nasip etmesiyle Müslüman olmaya karar verdim. Bursa mahkemesine giderek Müslüman olduğumu tescil ettirdiğimde biri despot vekili,⁶⁷⁶ ikisi esnaf olan üç Rum, Müslüman olduğuma kızarak ve diğer din değiştirenlere de ibret olsun diye bazı iftiralarla beni Bursa mütesellimine gammazladılar. Bu nedenle birkaç saat mütesellimlik binasında gözaltında kaldım. Ayrıca adı geçen şahıslar bir kısmı nakit olmak üzere toplam 5.096 kuruşluk malımı gaspettiler. Daha sonra bana kötü kelimelerle hakarete bulundular ve geceleyin bir ata bindirerek Mudanya'ya götürdüler. Yolda her türlü eziyete maruz kaldım. Sonra İstanbul'da bulunan Bursa metropolitine teslim edilmek üzere beni bir Rum gemisine bindirdiler. Gemi sahibi de beni patrikhaneye teslim etti. Beş-altı gün hapis yattıktan sonra bazı kimselerin vasıtasıyla Bursa ve İstanbul'da kalmamam ve civar köylerde yeniden ruhbanlık yapmam şartıyla serbest bırakıldım. Bütün bunlara rağmen ben tekrar eski dinime dönmeyi düşünmüyorum. Şimdi, daha önce gaspedilen malımın geri alınarak bana iade edilmesi ve adaletin yerine getirilmesi için Bursa kadısı ve mütesellimine hitaben yazılan bir ferman istiyorum.”⁶⁷⁷ Bunun üzerine dilekçenin kenarına gaspedilen malın alınarak ilgili şahsa teslim edilmesi ve gereğinin yapılması için bir not yazılmıştır.⁶⁷⁸

B- İhtida Gerekçeleri ve Mühtedilere Sağlanan İmkanlar

Zorla müslüman olmaları engellendiği hâlde gayrimüslimleri ihtida etmeye sevkeden sebepler nelerdi? Bir gayrimüslim niçin kendi dinini terk ederek Müslüman olurdu? Bu konuyu derli toplu olarak 1472'den 1909 yılına kadar inceleyen Osman Çetin, ihtida sebeplerini kültürel etkileşim, iktisadi sebepler, psikolojik sebepler, ferdi çalışmalar ve diğer sebepler başlığı altında sicillerden verdiği örneklerle ayrıntılı bir şekilde izah etmektedir.⁶⁷⁹

İşçilik, hizmetçilik gibi değişik vesilelerle Müslümanların yanında bulunan zimmîlerden bir kısmı zamanla ihtida etmekteydiler.⁶⁸⁰ İslâm hukukuna göre evli zimmî çiftlerden kocanın ihtida etmesiyle birlikte kadın Müslüman olmasa da evlilik devam edebilirdi. Ancak kadının İslâm'ı seçmesi durumunda kocaya

⁶⁷⁶ Despot, Rumların ruhani resilerine verilen üvandır. Bkz. Kepecioğlu, age., I, 430.

⁶⁷⁷ C.ADL. 795.(Bkz. Ek 5)

⁶⁷⁸ “Ta'yîn olunân Hassa Haseki mübâşiri ber-müceb-i defter emvâl ve eşya-yı mağsûbe her kimlerin zimmetinde ise ma'rifet-i şer'le 'alâ eyyi hâl zâhire ihrâc ile tahsil ve teslim birle ihkâk-ı hak ve ba'de's-sübût hilâf-ı şer' olan ta'addi ve muhâlefet ederi olur ise inübâşir-i inerkûm ma'rifetiyle der-'aliyyeye ihzâr oluna.” C.ADL. 795.

⁶⁷⁹ Çetin, age., s. 58-73.

⁶⁸⁰ Çetin, age., s. 62.

Müslüman olması teklif edilir, kabul ederse evliliği devam eder, aksi takdirde hakim kararıyla evlilikleri sona erdirilirdi. Sicillerde bu sebeple evliliklerin sona erdiğini gösteren kayıtların bulunmasıyla birlikte⁶⁸¹ hanımının ihtidasından sonra kendisi de Müslüman olan erkekler veya kocasının İslâm'ı seçmesinden sonra ihtida eden kadınlar olduğu da görülmektedir.⁶⁸²

Osmanlı Devleti'ndeki zimmîler, zorla Müslüman edilmeseler de gerek devlet gerekse halk tarafından ihtidaya etmeye teşvik edilmekteydi. İslâm dini-ne göre bir insanın hidayetine vesile olmak bir müslümanın hayatı boyunca yapabileceği en hayırlı işlerden sayılırdı. Nitekim Hayber'in fethi sırasında Hz. Peygamberin, Hz. Ali'ye şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Ey Ali, senin vesilen-le bir kişinin hidayete ermesi, senin için üzerine güneşin doğup battığı her şe-ye sahip olmandan daha hayırlıdır."*⁶⁸³ Bu hadisin müjdelediği insanlardan olmak isteyen Müslümanlar şüphesiz gayret içinde olacaktı. Bu nedenle zorla Müslümanlaştırma yerine zimmîlerin gönlünü kazanarak ihtida etmelerini sağ-layan gönüllü Müslümanların her zaman bulunduğu bir gerçektir. Kanaatimizce ihtidaların altında yatan birçok sebep arasında en önemli ve etkili olanı da Müslüman halkın bu duygu ve düşünceyle hareket etmesidir.

Zimmîlerin Müslüman olmaları devlet tarafından da teşvik edilmekteydi. Örneğin, ihtida edenler için *"Müslümanlar gibi giyinmelerine yardımcı olmak üzere Divan-ı Hümayun'da nev-müslim akçesi adlı bir para sandığı ihdas edil-miştir. Yeni mü'min, törenle ata bindirilip şehrin sokaklarında dolaştırılıyor ve Müslüman kardeşlerinin coşkulu tebriklerini kabul ediyordu."*⁶⁸⁴ Yeni Müslüman olan bir gayrimüslime en azından bir elbise veya elbise parası verilmekteydi.⁶⁸⁵ 1205/1790 yılında Müslüman olarak Selim adını alan İngiltereli bir şahsa elbise yanında yorgan-yastık gibi ev eşyası da verilmiştir.⁶⁸⁶ Hatta durumuna göre baş-ka imkanlar da tanınıyordu. Mesela, Müslüman olduktan sonra Yusuf ve Ahmet isimlerini alan birisi papaz iki zimmîye timar tevcih edilmiştir.⁶⁸⁷

⁶⁸¹ B.Ş.S., B228/27b.

⁶⁸² Çetin, age., s. 68-70.

⁶⁸³ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, (neşr: Hamdi Abdülmecid es-Silefi), Musul 1404/1983, I, 315, 332; Hakim et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usul*, (neşr: Abdurrahman Umeyra), Beyrut 1992, II, 25.

⁶⁸⁴ İnalçık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm", *Osmanlı'da Din Devlet İlişkisi*, (haz: Vec-di Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 99.

⁶⁸⁵ 1255/1839 yılında Müslüman olan birçok gayrimüslime 150'şer kuruş elbise parası verilmiş-tir. C.ADL. 3635.

⁶⁸⁶ C.ADL. 592.

⁶⁸⁷ Eroğlu, age., s. 22.

İhtida eden zimmîler eski dindaşlarıyla ilişkilerini devam ettirmekteydiler.⁶⁸⁸ Ancak bu ilişkiler eskisi kadar iyi gitmediğinden böyle durumlarda mühtedinin eski dindaşları tarafından yalnızlığa itilmesi ve bazı sıkıntılara girmesi söz konusu olabildi. Bu nedenle gerek zimmîlerin Müslüman olmalarını teşvik etmek,⁶⁸⁹ gerekse ihtida edenlerin rahat bir hayat sürmelerini sağlamak amacıyla mühtedilere yönelik bazı yardımlar yapıldığı olurdu.⁶⁹⁰ Bursa sicillerinde de bunun örnekleri bulunmaktadır. Örneğin, Hacı Ivaz Paşa Bursa'daki eserleriyle ilgili vakfiyesinde mühtediler için bir fon tahsis etmiş ve "...hidâyeti isyân ve dalâlete tercîh eden, tugyân ve küfür vâdisinden ayrılarak îman kulpuna sarılanların ihtiyaçlarının karşılanması maksâdıyla her gün iki dirhem biriktirilir..."⁶⁹¹ diyerek mühtedilere harcanmak üzere vakıf gelirlerinden günlük iki dirhem ayrılmasını istemiştir.⁶⁹² Bu meblağ mühtediler için XVII. yüzyıla kadar belirtilen miktarda harcanmış ve bu yüzyıldan sonra daha da artırılmıştır.⁶⁹³ Sicillerde yer alan bir kayıt, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru bir mühtedinin adı geçen fondan nasıl yararlandığını ve fonun ne şekilde işlediğini göstermesi bakımından önemlidir. 1211/1796 tarihli söz konusu belgede şu bilgilere yer verilmektedir: "*Ivaz Paşa Evkâfi Mütevellisi Kâim-makâm Efendiye ba'de't-tahiyyeti'l-vâfiye inhâ olunur ki, Rum tâifesinden tahmînen onbeş onaltı yaşında bıkrı-bâliğa bi-hidâyetillahi te'âlâ târîhi-mürâsele günü şeref-i İslâm ile müşerreffe olduğunu meclis-i şer'i şerîf-i Alümedî ve mahfel-i dîn-i müînîf-i Muhammedî'de bi-tav'ihâ ikrâr ve i'tirâf itdikten sonra talebiyle Âişe ismi tesmiye olunmağla cânib-i şer'den işbu mürâsele tahrîr ve irsâl olundu. Gerekdir ki vâkıf-ı mûmâileyhin galle-i vakf-ı mezbûrdan mühtediyâna şart ve ta'yîn üzere mühtediye-i mezkûrenin sene-i hidâyet nişânına bir örtü ve yaşmak i'tâsıyla rûh-i vâkıf-ı mûmâileyhi şâd...vakf-ı mezbûrdan istirdâd eylesiniz.*"⁶⁹⁴ Ivaz Paşa'nın kurduğu bu fonun asırlarca mühtediler için işletildiği ilgili kayıtlardan da anlaşılmaktadır.⁶⁹⁵

⁶⁸⁸ Çetin, age., s. 77.

⁶⁸⁹ Jennings, C. Roland, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, New York and London 1993, s. 139.

⁶⁹⁰ İhtida edenlere yapılan yardımlar konusunda geniş bilgi için bkz: Şeker, age., s. 85 vd.

⁶⁹¹ B.Ş.S., C1/17b; Pay, Salih, "Ivaz Paşa'nın Bursa Vakfiyesi", *Gümüşlü'den Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*, Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi, İstanbul 2003, s. 133.

⁶⁹² Çetin, age., s. 102.

⁶⁹³ Pay, Salih, *Bursa Ivaz Paşa Külliyesi*, Eğitim-San Yayınları, Bursa 1996, s. 109.

⁶⁹⁴ B.Ş.S., B265/60b; Çetin, age., s. 103; Pay, age., s. 109.

⁶⁹⁵ Çetin, age., s. 101-107; Pay, age., s. 108-110.

Vakıflardan başka Müslüman halkın da mühtedilere yardım ettiği görülmektedir. Örneğin, 1259/1843 yılında ihtiyaç sahibi bir mühtedi için yardım kampanyası başlatılması üzerine önde gelen devlet ricalinden yirmi bir kişi bu amaçla aralarında toplam 420.5 kuruş toplamışlardır.⁶⁹⁶ Yardıma katılanların tamamının muhassıl, müderris, meclis azası gibi devlet ricalinden olmaları onların halka örnek olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.⁶⁹⁷

VI- KENDİ ARALARINDAKİ DİN KAYNAKLI PROBLEMLER

Gayrimüslim Osmanlı tebaası zimmîlerin inanç ve ibadet hürriyetlerinin devlet himayesinde olması ve Müslüman halkın da onlara karşı hoşgörülü tavırları yüzyıllarca Müslümanlarla zimmîlerin beraber yaşamalarını sağlamıştır. Nitekim incelemeye çalıştığımız XVIII. asır Bursa sicillerinde müslümanlarla zimmîler arasında din kaynaklı sayılabilecek anlaşmazlıklar olmadığı görülmektedir. Bununla beraber Osmanlı Devleti, tebaası olan zimmîlerin dinî hayatlarını sadece Müslümanlara karşı değil, Hristiyanları Hristiyanlara veya Yahudileri Hristiyanlara karşı da korumaktaydı. Çünkü zimmîlerin kendi aralarındaki problemleri ve rekabetleri Müslümanlarla olandan çok daha fazlaydı. Nitekim Osmanlı Yahudilerinin çektikleri sıkıntılardan bahseden Bernard Levis “... *Yahudilere karşı yapılan saldırıların hemen tamamı Hristiyanlar tarafından kışkırtılıyor ve Osmanlı Devleti’nden ya da Müslüman çoğunluktan gelen düşmanca bir baskıdan ziyade, bir birleriyle yarışan zimmi topluluklar arasındaki rekabetten kaynaklanıyordu...*”⁶⁹⁸ değerlendirmesini yapmaktadır.

Zimmîler arasındaki problemlerin Osmanlı tebaası olan Ermenilerin Katolikleştirilmeye çalışılması⁶⁹⁹ ve Hristiyanlar tarafından Yahudilere yapılan kan isnadı gibi hususlarda yoğunlaştığı görülmektedir.

IV. yüzyılda Hristiyanlaşmaya başlayan Ermeniler V. yüzyılın başlarında Roma’dan ayrılarak Gregoryen kilisesini kurmuşlardı.⁷⁰⁰ Papalığın do-

⁶⁹⁶ B.Ş.S., C27/64a.

⁶⁹⁷ Çetin, age., s. 97.

⁶⁹⁸ Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, İmge Kitabevi, (çev: B. Sina Şener) Ankara 1996, s. 169.

⁶⁹⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmed Refik, “Türkiye’de Katolik Propogandası”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, No. 5(82), sene 14, Eylül 1340, s. 257-276; Anhenger, Robert, “Osmanlı Devleti’nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları-I”, *Tarih ve Toplum*, (çev: E.Özbek), Ekim 1987, VIII/46, s.54-56; aynı müellif, “Osmanlı Devleti’nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları-II”, *Tarih ve Toplum*, (çev: E. Özbek), Kasım 1987, VIII/47, s.17-20.

⁷⁰⁰ Ercan, age., s. 59.

ğudaki Katolikleştirme faaliyetleri Ortodoks Ermenilerini de kapsamaktaydı. Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler yoğun bir şekilde Katolik misyonerlerce mezhep değiştirilmeye çalışılmaktaydı. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren XIV. Lui zamanında Osmanlı topraklarındaki Katoliklik propagandası artmıştır.⁷⁰¹ Öyle ki XVII. yüzyılda Sakız Adası'nda yedi bin kişi mezhep değiştirerek Katolikleşmiştir.⁷⁰²

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni din adamları bu durumdan şikayetçiydiler. Bu nedenle patrikler padişaha müracaat ederek kendilerine yapılan Katolik propagandasının ve mezhep değiştirme baskılarının engellenmesini istemişlerdir. Ayrıca Osmanlı idarecileri de tebaası olan Ermenilerin mezhep birliği içinde olmalarını arzu ediyorlardı. Bu nedenle Osmanlı padişahları bu konuda zaman zaman bazı önlemler almaya çalışmışlardır.⁷⁰³ Daha önce de olmakla birlikte özellikle XVIII ile XIX. yüzyılın başlarında birçok fermanlar yayınlanarak Ermenilerin mezhep değiştirmeleri yasaklanmıştır.⁷⁰⁴ Ermenilerin Katolikleştirilmeye çalışılması problemi diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Bursa'da da yaşanmaktaydı. Bu nedenle farklı zamanlarda Bursa kadılığına gönderilen fermanlarla bu konuda gerekli önlemlerin alınması istenmiştir.⁷⁰⁵

Zimmîler arasındaki önemli problemlerden diğer biri de Yahudilere yönelik olan kan isnadıdır. Dinî maksatla âyinlerde insan kanı kullanıldığı suçlaması ilk önce Paganlar tarafından Hristiyanlara yapılmıştı. Daha sonra aynı suçlama Hristiyanlar tarafından Yahudilere yöneltildi.⁷⁰⁶ Bu suçlamaya göre Hristiyanlar, Yahudilerin, bazı Hristiyanları kaçıarak kurban ettikleri ve kanlarıyla çeşitli âyinler yaptıklarını iddia etmekteydiler.⁷⁰⁷ Yahudilerin şiddetle karşı çıktıkları bu durum Osmanlı topraklarında da ilk defa 1530 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında Amasya'da görülmüştü. Amasya'da, bir Ermeninin kaybolması üzerine Ermeniler kaybolan şahsın Yahudilerce öldürülerek kanının kullanıldığını iddia etmişlerdi. Ermeniler bu konuda Osmanlı idarecilerini de ikna etmiş olmalı ki, suçlanan Yahudiler tutuklanmış, hatta bazı Yahudiler gözaltındayken

⁷⁰¹ Ahmed Refik, agm., s. 257 vd.

⁷⁰² Ahmed Refik, agm., s. 260.

⁷⁰³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993, I, 373.

⁷⁰⁴ Bu konuda Ermeni patriklerinin şikayet dilekçeleri ve Osmanlı padişahlarının konuyla ilgili fermanları için bkz: Ahmed Refik, agm., s. 260-276.

⁷⁰⁵ B.Ş.S., C26/67b.

⁷⁰⁶ Lewis, age., s. 181.

⁷⁰⁷ Sharon, age., s. 64.

ölmüşlerdi. Bir süre sonra öldürüldüğü iddia edilen Ermeninin ortaya çıkarak kendisinin dindaşları tarafından kaçırıldığını söylemesi üzerine Yahudilere iftira eden Ermeniler idam edilmişlerdi.⁷⁰⁸ Amasya'dan sonra Tokat'ta da benzer suçlamaların yapılması üzerine Kanuni Sultan Süleyman'ın özel doktoru olan Moşe Amon devreye girmiş ve bu tür iftiraların bir daha olmaması hakkında padişahın ferman vermesini sağlamıştır.⁷⁰⁹

Yahudilere yönelik kan isnatları daha sonraki asırlarda da devam etmiş ve özellikle XIX. yüzyılda iyice artmıştır.⁷¹⁰ Ancak Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde vuku bulan kan isnadıyla ilgili herhangi bir dava kaydına XVIII ve XIX. asır Bursa sicillerinde rastlanılmamıştır. Nitekim bu konuyla ilgili XIX. yüzyılda gerçekleşen olayların vuku bulduğu şehirleri belirten Lewis, birçok şehrin ismini saymasına rağmen Bursa'dan bahsetmemektedir.⁷¹¹ Kan isnadının Bursa'da görülmemesine rağmen XIX. asır Bursa sicillerinde bu konuyla ilgili iki adet ferman bulunmaktadır. İstanbul kadılığına hitaben yazılan bu fermanlar diğer şehirlerde vuku bulan olaylarla ilgili olarak dönemin padişahları tarafından çıkarılmış ve bütün Osmanlı şehirlerine olduğu gibi Bursa'ya da gönderilmiştir.⁷¹²

⁷⁰⁸ Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul 1947, s.7; Sharon, age., s. 165.

⁷⁰⁹ Galanti, age., s.27; Sharon, age., s. 165.

⁷¹⁰ Eroğlu, age., s. 44.

⁷¹¹ Lewis, age., s. 181.

⁷¹² B.Ş.S., C27/54b.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADÎ HAYATI

Gayrimüslimler, Osmanlı iktisadî hayatında önemli bir yere sahiptiler. Zira zimmîler, bazı istisnalar dışında, büyük ölçüde her türlü malın imalat ve ticaretini yapmakta, hatta birçok mukataayı iltizam usulüyle işletmekteydiler.⁷¹³ Gayrimüslim esnaf ve tüccar, Müslümanların tabi olduğu esnaf teşkilâtının içinde yer alır⁷¹⁴ ve bu teşkilatça hazırlanan nizamnamelere göre faaliyet gösterirlerdi. Bu nedenle zimmî esnafın durumunu Müslüman esnafın da dahil olduğu loncaların statüleri çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir.

I- ESNAF TEŞKİLÂTI VE GAYRİMÜSLİMLER

Osmanlı esnafı, faaliyetlerini, belli kuralları olan bir esnaf teşkilâtı bünyesinde yürütürdü. Her meslek grubunun ayrı bir örgütü vardı. Hiyerarşik bir yapıya sahip olan bu teşkilâtların en yetkilileri şeyh ve kethüdalar⁷¹⁵ Şeyh ve kethüdanın altında yiğitbaşı, pazarcıbaşı, kervancıbaşı, dellallar ve ehl-i hibre gibi görevliler yer almakta ve işlerinde onlara yardımcı olmaktaydılar.⁷¹⁶

Her esnaf grubu genellikle kendi meslek grubunun adını taşıyan çarşıda faaliyet gösterirdi. Çarşıların uygun bir yerinde esnafla ilgili meselelerin halle-

⁷¹³ Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (çev: M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan) T.T.K. Basımevi, Ankara 1990, II, 55; Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Barış Yayınevi, Ankara 1999, II, 242 vd.; Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 217 vd.

⁷¹⁴ Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 33.

⁷¹⁵ Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 68.

⁷¹⁶ Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Sorunları", *IX. Türk Tarih Kongresi*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998, s. 1037; Yediyıldız, M. Asım, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta Yayınları, Bursa 2003, s. 26 vd.

dilmesi için şeyhe tahsis edilen bir oda bulunurdu.⁷¹⁷ Şeyh, teşkilat içindeki en saygın kişiler arasından seçilirdi. Şeyhin görevleri arasında “*esnaf arasında çıkan problemleri halletmek, devletin koyduğu nizamın esnaf içerisinde tatbikini sağlamak, belirlenen standartlar dışında mal ürettirmemek, çıraklığını tamamlayan ve ayrı iş yapmak isteyen adayı imtihan ederek icazet vermek gibi vazifeler bulunmaktaydı.*”⁷¹⁸

Kethüda, başlangıçta şeyhin yardımcısı konumundaydı. Ancak zamanla esnaf şeyhliği ortadan kalkınca esnafın birinci derecede sorumlusu hâline gelmişti. Kethüdalar, aynı zamanda şehir yöneticileri nezdinde esnafın temsilcileri durumundaydılar. Merkezî idare ve şehir yönetimi esnafa ilgili meselelerini onların kethüdalarıyla hallederdi.⁷¹⁹ Bu çerçevede kethüda, şehirde bir iş yeri açacağı zaman gerekli şartları taşıyıp taşımadığını kontrol ederdi. Onun izni olmadan bir işyeri açılıp kapatılamazdı. Nitekim 1777 yılında Bursa kadısına gönderilen bir emirde, Bursa’daki kethüda ve yiğitbaşılardan, yasa dışı dükkân açanların araştırılıp kapatılması istenmiştir.⁷²⁰ Ayrıca esnafın yükümlü olduğu ordu bedelini toplamak, ordularını çıkarıp sevk etmek ve bu konuda yetkililere yardımcı olmak da kethüdanın görevleri arasındaydı.⁷²¹

Kethüdanın devlet kadar esnaf nazarında da itibarı büyüktü. Zira kethüda, sorumlu olduğu esnafın hammaddesini sağlamak, maliyet ve satış fiyatlarını düzenlemek ve maddi desteğe ihtiyacı olan esnafa yardım etmekle yükümlüydü.⁷²² Esnaf, gerek kendi aralarında gerekse farklı esnaf gruplarıyla olan problemlerin halledilmesi konusunda da kethüdalarının yardımına ihtiyaç duyardı.⁷²³ Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, belli bir sayıya ulaşmış her hangi bir esnaf grubu kendilerine bir kethüda tayin edilmesi için yetkili makamlara müracaat eder, aralarında seçtikleri bir şahsın kethüda olmasını isterdi. Kadı da istenilen şahsın kethüdalığını onaylardı.

⁷¹⁷ Doğru, Halime, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görünüşü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1995, s. 165.

⁷¹⁸ Yediyıldız, age., s. 23

⁷¹⁹ Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, I, 540.

⁷²⁰ Özkaya, age., s. 71.

⁷²¹ Yediyıldız, age., s. 24.

⁷²² Mantran, age., I, 335.

⁷²³ Esnaf yöneticilerinin görevleri konusunda geniş bilgi için bkz. Ergenç, age., s. 189 vd.

Başlarında kethüdası olmayan bir esnaf loncasının, böyle bir görevlinin atanması için merkezî idareye başvurması halinde bu talepleri daima olumlu karşılanmıştır. Zira bu durum devletin de lehine olmaktaydı. Aksi takdirde esnaf arasında nizam ve intizamı sağlamak çok zor oluyor ve birtakım haksız rekabet ve anlaşmazlıklara yol açıyordu.⁷²⁴

A- Teşkilat Yönetiminde Görev Almaları

Osmanlı tebaası olan zimmî esnaf, Müslüman esnafla aynı teşkilata bağlıydı. Böylece zimmî esnafın faaliyetlerinin kontrol altında tutulması, vergilerinin alınması ve daha da önemlisi toplumdan soyutlanmaması sağlanmaktaydı.⁷²⁵ Gayrimüslim esnafın, kethüda seçiminde veya talebinde de onlarla aynı haklara sahip oldukları görülmektedir. Zira kethüda seçimi, sadece Müslümanların istemesiyle değil, esnaf içindeki gayrimüslimlerin de razı olacakları birisi üzerinde ittifak edilmesiyle gerçekleşirdi.⁷²⁶ Nitekim terziler kethüdası Derviş Ahmed bin Mehmed'in vefatı üzerine söz konusu mesleğin üyeleri olan bir grup Müslüman ve zimmî esnaf, ölen zatın oğlu Hacı Mustafa'yı kethüda olarak seçmişler ve mahkemeden onaylanmasını istemişlerdi.⁷²⁷ Kethüdaların zaman zaman doğrudan devlet tarafından atandığı da olurdu. Ancak bu tür atamalar pek kabul görmemekte ve esnaf arasında huzursuzluğa sebep olmaktaydı.⁷²⁸

Gayrimüslimler, yiğitbaşı ve kethüda da olabiliyorlardı. Bununla birlikte zimmîlerin esnaf yönetiminde görev almalarında, esnafı oluşturan üyelerin men-

⁷²⁴ Örneğin, Bursa'da Eski Yeni Han'da kalan sofçu ve şalcı esnafından bazı zimmiler mahkemeye müracaat ederek Engürü, Tosya, Karaca ve Tiran kazalarında işlenen sof şalın Bursa'ya getirildikten sonra adı geçen handa eskiden beri kendilerine satıldığını ve kendilerinin de diğer dükkânlara ve halka sattıklarını, ancak kethüdalarının olmaması dolayısıyla bazı kişilerin mahalle aralarına girerek halka Tosya şalını Engürü şalı diye daha pahalı bir şekilde sattıklarını şikayet etmişler ve bu durumun düzeltilmesi için Agop veled-i Sinan'ın kendilerine kethüda olmasını istemişlerdi. B.Ş.S., B168/19b. Aynı şekilde rugancı esnafından Müslüman ve zimmilerden oluşan bir grup mahkemeye müracaat etmiş ve "san'at-ı merkûmede umûr-ı husûsumuzu ru'yete bir kethüdâımız olmayub bir kethüdâya eşedd-i ihtiyacımız olduğu ecilden..." diyerek kethüda talebinde bulunmuşlardı. Bkz. Balcı, Hacer, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2000, s. 74.

⁷²⁵ Mantran, age., I, 334.

⁷²⁶ Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*", (ed: Osman Okyar, Halil İnalcık), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, s. 107.

⁷²⁷ B.Ş.S., B254/11b.

⁷²⁸ Ergin, age., I, 542; Doğru, age., s. 165.

sup oldukları dinin rolü büyüktü.⁷²⁹ Konuyla ilgili kayıtlardan anlaşıldığına göre, tamamı Müslümanlardan oluşan esnafın kethüdası Müslümanlardan olmak zorundaydı.⁷³⁰ Hem Müslümanlar hem de zimmîlerin yer aldığı esnaf loncasının kethüdası da genellikle Müslümanlardan olmakla birlikte Bursa sicillerinde yer almasa da, başka şehirlerde bu gibi durumlarda gayrimüslim kethüdanın olabildiği görülmektedir.⁷³¹ Tamamı zimmîlerden oluşan esnafın kethüdalığına ise hem Müslüman⁷³² hem de zimmîlerden birinin getirilmesi mümkündü. Mesela, bağcı esnafından tamamını zimmîlerin oluşturduğu bir grup mahkemeye müracaat ederek, kethüda olan Halil'in vefat etmesi sebebiyle uzun zamandan beri kethüdasız kaldıklarını belirttikten sonra merhumun yerine Sahak veled-i Ohanes'in kethüda olarak atanmasını istemişlerdi. Söz konusu talep uygun görülmüş ve Sahak kethüda olmuştur.⁷³³

Kethüdalık meselesi Müslümanlarla zimmîler arasında bazen ihtilaflara da sebep olmuştur.⁷³⁴ Özellikle Müslüman esnaf, içinde kendilerinin de bulunduğu bir teşkilatın başına herhangi bir zimmînin kethüda olmasını kabulleneme-

⁷²⁹ “Müslim ve gayrimüslim esnaf birlikte ictimâ ve esnaf umurunu müştereken ru'yet ettikleri zamanlarda esnafın kethüda ve yiğitbaşı gibi amirleri de münhasıran Müslümanlardan intihab ve nasbolunurdu. Fakat murur-u zamanla adem-i imtizaz neticesi olarak loncaları ayrılmışca gayr-i müslimler ile bir müddet daha müşterek kethüdanın emri altında bulunmuşlarsa da ibtidâ yiğitbaşlarının kendi içlerinden ve biraz sonra da kethüdanın gayr-i müslimlerden olması imtiyazını ihraz etmiştir.” Bk. Ergin, age., I, 546. Bazı zamanlarda esnaf loncalarının ayrıldığı ve Müslümanlarla zimmîlerin ayrı yöneticiler seçtiği olmuştur. Bkz. Öneş, Edhem R., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Esnaf*, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Dernekleri Birliği Yayınları, İstanbul ts. s. 61.

⁷³⁰ Çok sayıda kayıt, mensupları Müslüman ve zimmîlerden oluşan esnafın problemlerini Müslüman olan kethüda aracılığıyla çözmeye çalıştıklarını göstermektedir.

⁷³¹ Nitekim 1067/1 657 yılına ait bir fermana göre, İstanbul'da takyeciler esnafı Divan-ı Hümayun'a başvurarak önceden kendi sayılarının az zimmîlerin ise çok olması nedeniyle kethüdalarının gayrimüslim olduğu, ancak daha sonra kendi sayılarının artması üzerine zimmi kethüdanın azledilerek yerine Müslüman bir kethüdanın atandığını ve bu konuda mahkeme tarafından da hüccet verildiğini, ancak zimmîlerin kanaat etmeyerek kendi aralarında yeniden zimmi bir kethüda seçtiklerini, bundan dolayı esnafın başında iki kethüdanın olduğunu belirtmişler ve zimmi kethüdanın görevden uzaklaştırılmasını istemişlerdi. Fermanın devamında, Müslüman esnafın taleplerinin kabul edildiği ve zimmi kethüdanın görevden alınarak Müslüman kethüdanın esnafın başında olmasına karar verildiği görülmektedir. Bkz. Ahmed Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1592-1688)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998, s. 55 (*Onbirinci Asır*); Benzer bir durum için Bkz. Mantran, Robert, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (çev: M. Ali Kılıçbay) Eren Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 98.

⁷³² B.Ş.S., B236/5b.

⁷³³ B.Ş.S., B265/8b.

⁷³⁴ Doğru, age., s. 165.

miş, böyle bir durumda mahkemeye müracaat ederek durumun düzeltilmesini talep etmişlerdi. Sicillerde yer alan şu örnek müslümanlarla zimmîler arasındaki kethüdalık rekabetini göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. 1157/1744 tarihli bir kayda göre Bursa'da Eski Yeni Han'da kalan sofçu ve şalcı esnafından bazı zimmîler mahkemeye müracaat ederek kethüdalarının olmamasından dolayı işle-riyle ilgili birtakım problemler yaşadıklarını belirtmişler ve bu tür aksaklıkların giderilmesi için Agob veled-i Sinan'ın kethüda olarak atanmasını istemişlerdi. Bunun üzerine resmî olarak kaydı bulunmadığı, ancak adı geçen esnafın sıkıntı-larının da gerçek olduğu göz önüne alınarak söz konusu kethüdalığın kurulması-na ve başına da Agop'un getirilmesine karar verilmiştir.⁷³⁵

Agob veled-i Sinan'ın kethüda olmasından yaklaşık otuz yıl sonra 1185/1771 tarihli başka bir belgede de aynı konudan bahsedilmektedir. Ancak bu kez adı geçen esnaf mensuplarından bir grup Müslüman mahkemeye müraca-at ederek Sinan veled-i Agob veled-i Sinan'ın, tayin edilmediği hâlde babasın-dan kalan berat ile sofçu ve şalcı esnafının kethüdalığına mutasarrıf olduğunu, halbuki adı geçen esnafın tamamının gayrimüslimlerden oluşmadığını, içinde Müslümanların da olduğunu, ayrıca Ankara ve çevresindeki kasaba ve köyler-den sof ve şal getiren Müslümanlara adı geçen zimmînin kethüdalık bahanesiyle “mevla ve zabıt olub” hile etmesinler diye nezaret ettiğini, gerektiğinde cezalan-dırdığını şikayet etmişlerdi. Belgenin devamında Müslümanlar, Kur'an'dan ayet ve fıkıh kitaplarından fetvaları delil göstererek bir zimmînin Müslümanlar üzeri-ne kethüda olmasının mümkün olamayacağını ifade etmişler ve adı geçen kethü-danın görevden azledilerek yerine Hacı Mustafa bin İbrahim'in atanmasını iste-mişlerdi. Talebi değerlendiren mahkeme, onların talebini kabul etmiş ve zimmî kethüdayı görevden alarak yerine Hacı Mustafa'yı atamıştır.⁷³⁶

Görüldüğü üzere, ikinci belgede kethüda olarak belirtilen şahıs, birinci belgede kethüda olarak ataması yapılan zimmînin oğludur. Sicillerde Agop'un kethüdalığı ile ilgili her hangi bir problemin yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Ancak yaklaşık otuz yıl sonra oğlu Sinan'ın kethüdalık yapmaya çalışması, “ta-yin edilmeden kethüdalık yaptığı”, “Müslümanları kontrol ettiği” ve “gerekti-ğinde cezalandırdığı” gibi sebeplerle şikayet konusu olmuştur. Fakat belgenin içeriğinde yer alan diğer bilgilerden de anlaşıldığı kadarıyla asıl problem, bir gayrimüslimin, içinde Müslümanların da bulunduğu bir esnaf teşkilatına yöne-

⁷³⁵ B.Ş.S., B168/19b. Aynı konu için bkz. Özkaya, age., s. 77.

⁷³⁶ B.Ş.S., B197/7b

tici olmasından kaynaklanmaktaydı. Zira bu durum, belgedeki “...*bu makûle zimmî müslimîn üzerlerine kethûda ve zâbit nâsbolunması meşrû’atdan olmayub Furkân-ı ‘azimde vârid olan este’izü billah ‘ve len yec’alellahu bi’l-kâfirîne ‘ale’l-mü’minîne sebîle*”⁷³⁷ âyet-i kerîmesi muktezâsınca vâcibu’d-def’⁷³⁸ olub hat-ta kütüb-i fetâvâdan Şerh-i Eşbâh’da ‘ve lâ yecüzü’l-isti’ânetü bi-ehli’z-zimmeti ‘alâ umûri’l-müslimîne’⁷³⁸ deyu musarrah olan mes’ele-i celile mûcibince merkûm kethüdalıktan ref’ ve yerine erbâb-ı istihkâktan muhtârları işbu bâ’is-i ‘ubûdiyyet el-Hâc Mustafa ibn İbrahim dâ’îlerine tevcîh buyurulmak ricası-na...” ifadeleriyle açıkça belirtilmektedir. Bu iki belge, akla şu soruları getirmektedir. Zimmîlerin Müslümanlar üzerine yönetici olamayacakları meselesi daha önce atanan zimmî kethûda için geçerli değil miydi? Otuz yılda ne değişti? Bu süre zarfında zihniyet değişikliği söz konusu olabilir mi? Şüphesiz bu sorulara verilecek farklı cevaplar olabilir. Ancak kanaatimizce zihniyet değişikliğinden ziyade Agop’un kethûda atanması sırasında sof ve şalcı esnafı arasında Müslümanlar azınlıktaydı veya hiç yoktu. Bu da gayrimüslim bir kişinin kethûda olmasına imkân veriyordu. Ancak sonradan mesleğe dahil olan Müslümanlar belli bir sayıya ulaşınca bu konuda itirazlarını dile getirerek kethûdanın kendilerinden olmasını sağladılar.

İster Müslüman isterse zimmîlerden oluşsun esnafın tamamı, kethûda olacak şahısta bazı özellikler aramaktaydı. Esnaf genellikle sağlıklı,⁷³⁹ dürüst, din-dar, sanatın inceliklerini bilen ve esnafın işlerini görebilecek kudrette olan⁷⁴⁰ birinin kethûda olmasını istiyor, bu özellikleri taşımayanların azledilerek yerine bir başkasının atanması için mahkemeye müracaat edebiliyor ve bu yöndeki talepler de genellikle kabul ediliyordu. Örneğin, Müslüman ve zimmîlerden oluşan bir grup boyacı esnafı mahkemeye müracaat ederek kethûdaları olan Seyyid Abdullah Çelebi’nin ihtiyar ve hasta olduğu için esnafın işlerini yeterince takip edemediği gerekçesiyle azledilmesini, yerine esnafın işlerini “...*idâre ve ru’yete sâhib-i iktidâr ve müstakîm ve dindâr ve mücerrebu’l-etvâr...*” olan Hacı Ahmed Ağa’nın atanmasını istemişlerdir.⁷⁴¹ Terziler taifesi kethûdalarının ölmesi üzerine

⁷³⁷ “...Allah, kıyamet günü aranızda hükmünü verecektir. Allah, müminler aleyhine kâfirlere hiçbir yol vermeyecektir.” Nisa, 4/141.

⁷³⁸ “...Müslümanların işlerinde gayrimüslimlerin yardımını (hakimiyetini) kabul etmek caiz değildir.”

⁷³⁹ B.Ş.S., B215/54a.

⁷⁴⁰ B.Ş.S., B193/7b; B197/4b; B349/38b.

⁷⁴¹ B.Ş.S., B251/20b.

yerine atanacak şahıs hakkında da “...*her vecihle san‘at-ı mezkûrede mahir ve müstakimu’l-etvâr...*” ifadesi kullanılmıştır.⁷⁴²

Kethüdalar, genellikle ömür boyu bu görevi yapmak üzere seçilseler de,⁷⁴³ bazı hallerde görevlerine son verilebiliyordu. Sicillerde yer alan 1200/1786 yılına ait bir fermana, Bursa’da Reyhanpaşa Mahallesi’nde yer alan Sultan Ahmed Han vakfına ait bir boyahanenin kiracıları olan onbir zimmî mahkemeye müracaat ederek yün ve tiftikten üretilen şal, kuşak, karacalar kuşağı, çuka ve sair elbise, harir, penye ve ketenden üretilen emtia ve akmişenin boyanması işinin kethüdaları olan Seyyid İbrahim ile beraber toplam oniki kişiye ait olduğunu, yıllık yüz kuruş kira ödendikten sonra geri kalan kazancı eşit miktarda paylaştıklarını, içlerinden birinin esnaf nizamnamesine aykırı hareket etmesi halinde hemen mahkemeye intikal ettirileceğini, bu şartların nizamnamede yer almasına rağmen kethüda İbrahim’in çalışmayı bırakıp kendine isabet eden hisseye kanaat etmeyecek daha fazla para talep ettiğini, ayrıca kendilerini ehl-i örfe şikayet ederek tacziz ve takdir ettirdiğini, daha önce mahkeme kanalıyla uyarılmasına rağmen her hangi bir değişme olmadığını belirtmişler ve İbrahim’in kethüdalıktan azledilerek yerine Hacı Ebu Bekir’in atanmasını istemişlerdi. Mahkeme zimmîleri haklı bularak istekleri doğrultusunda karar vermiştir.⁷⁴⁴

B- Loncaya Kabulleri ve Mesleki Gelişmeleri

Osmanlı toplumunda esnaf olabilmenin belli şartları vardı. Bu şartların yerine getirilmesi uzun sayılabilecek bir zaman dilimini içermekteydi. Esnaf adayı bu süre zarfında meslekî ve ahlâki bir eğitimen geçirilerek olgun bir kişi hâline getirilmeye çalışılırdı. Zira Osmanlı Devleti’nde esnafın meslekî tecrübesinin yanında ahlâki yönünün de gelişmiş olmasına azami derecede dikkat edilirdi.

Henüz çocukluk yaşında başlayan meslekî eğitimin bazı aşamaları vardı: Bunların başında yamaklık gelmektedir. Ufak tefek işlerde esnafa yardımcı olan yamaklar iki yıl sonra çıraklığa terfi ederlerdi.⁷⁴⁵ Çıraklık bir bakıma meslekî eğitimin başlangıcıydı ve üç yıl sürerdi. Çıraklığı başarıyla tamamlayanlar kalfalığa yükselirdi. Esnaf eğitiminde çok önemli bir dönem olan kalfa-

⁷⁴² B.Ş.S., B254/11b.

⁷⁴³ Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, T.T.K Yayınları, Ankara 1991, s. 123.

⁷⁴⁴ B.Ş.S., B89/5b.

⁷⁴⁵ Ergin, age., II, 683.

lık da üç yıl sürmekteydi.⁷⁴⁶ Kalfalıktan bir üst mevki olan ustalığa terfi etmek önemliydi. Zira kalfa artık yetişen konumundan yetiştiren konumuna yükselmekteydi. Kalfanın ustası olan kişi lonca idaresine müracaat eder ve bizzat kendisinin eğittiği kalfanın ustalık vasıflarını kazandığını belirterek ustalık belgesinin verilmesini isterdi. Bu nedenle usta, yetiştirmeye çalıştığı kalfanın birçok özelliğini yakından takip ederek onun “*hakkında bir gûnâ şikayet vâki olmaması, kendisine tevdi edilen vazifeye ihtimam ve bilhassa çıрак yetiştirmek hususuna itina eylemesi; diğer kalfalarla hüsn-i âmiziş ve sanatına derece-i muhabbet ü merbûtiyetiyle müşterilere karşı olan tavr u hareketi ve husûsuyla müstakil dükkân idare edebilmek hakkındaki kabiliyeti ve dükkâna iktizâ eden sermayenin mevcut olup olmadığı ve mevcut ise ne suretle tedarik edildiği*”ni⁷⁴⁷ iyice test ettikten sonra usta olup olamayacağına karar verirdi. Bir kalfanın müstakil olarak çalışabilmesi için eğitim sürecini tamamladıktan ve üstadının iznini aldıktan sonra hazırladığı bir işi ilgili sanatın reisine göstererek ondan da icazet alması gerekirdi. Buna “başka çıkmak” denirdi.⁷⁴⁸ Ayrıca çıraklık, kalfalık ve ustalığa geçiş esnasında törenler düzenlenirdi.⁷⁴⁹

Müslüman esnafın eğitilmesiyle ilgili bu süreç gayrimüslim esnaf için de geçerliydi. Zira zimmîler de Müslüman esnafla aynı nizama tabi idiler. Bu süreci tamamlamayan zimmîlerin müstakil olarak çalışmalarına müsaade edilmezdi. Gayrimüslim ustalar da kendi yanlarında yetiştirmeye çalıştıkları “şakirtlerin” esnaf nizamnamelerinde belirtilen süreyi tamamlamadan iş yapmalarına izin vermiyorlardı.

Zimmî ustanın izni olmadan şeyh, kethüda gibi yöneticilerin gayrimüslimler için verdikleri müstakil çalışma izinleri, ustalarla yöneticileri karşı karşıya getirmekteydi. Bu tür problemler her hangi bir tarafın isteğine göre değil, nizamname esaslarına göre sonuçlanmaktaydı. Nitekim 1200/1786 tarihli bir belgeye göre kırmızı boyacı esnafından Onan veled-i Nikofos, Artin veled-i Ohan ve Satur(?) veled-i Kırkor adlı zimmîler mahkemeye başvurarak kökboyacısı esnafının şeyhi Eşrefzade Seyyit Mehmet Habib Efendi, kethüdası Molla Mustafa ve yiğitbaşları Hacı Ali hakkında “bizim sanatımızda eskiden beri uygulanmakta olan nizamnameye göre bir şakirt, ustasına “binbir” gün hizmet ettikten sonra müstakil olarak dükkân açabilme hakkına sahip iken zikredilen yöneticiler ya-

⁷⁴⁶ Özkaya, agm., s. 1038.

⁷⁴⁷ Ergin, age., II, 683.

⁷⁴⁸ Yediyıldız, age., s. 39.

⁷⁴⁹ Ergin, age., II, 682 vd.

nımızda bir yıl “şakird”lik yapan Nikofos’a bizden habersiz olarak çalışma izni verdiler” diyerek şikayetçi olmuşlar, nizamnamelerine aykırı olan bu durumun düzeltilmesini ve adı geçen şahısların bir daha bu tür müdahalelerde bulunmamları konusunda uyarılmalarını istemişlerdi. Şikayeti değerlendiren ve gerekli incelemeyi yapan kadı, davacı zimmîlerin haklılığına karar vermiş ve bir daha böyle bir şey yapmayacakları konusunda davalı yöneticilerden söz almıştı. Belgenin devamında nizamnamelere uymayarak bu tür hareketlerde bulunanların cezalandırılacağı da belirtilmiştir.⁷⁵⁰

Eğitim sürecini tamamlayıp yetkili makamlardan izin almadan iş yapmaya çalışan gayrimüslimlere Müslüman esnafa birlikte gayrimüslimler de itiraz ediyordu. Nitekim kalpakçı esnafının kethüdası ve ustalarından oluşan yaklaşık on kadar zimmî mahkemeye başvurarak diğer iki zimmî hakkında “...üstada hizmet etmeyib nâ-puhte ve nâ-perverde san’atımızda bir dürlü ‘alaka ve medhali olmayub san’atınızı muhtell ve müşevveş etmeleriyle men’ u ref’ olunmak matlûbumuzdur...” diyerek eğitim sürecini tamamlamamış zimmîlerin kendilerine ait mesleklerini yapmalarının engellenmesini istemişlerdi. Kadı da davacı olan zimmîlerin taleplerini haklı bularak söz konusu zimmîlerin men edilmelelerini kararlaştırmıştı.⁷⁵¹ 1196/1782 tarihli başka bir kayıta da yine kalpakçı esnafından bazı zimmîler Sakızlı Andon veled-i Yani ve İstanbullu Avanes veled-i Mıgırdıç’ın mezkur sanat erbabından olmadıkları, meslekî eğitimlerini tamamlamadıkları hâlde mesleklerine girdikleri ve başka dükkân açarak sanatlarının bozulmalarına sebep oldukları gerekçesiyle mahkeme kanalıyla meslekten men

⁷⁵⁰ “...ber-mu’tâd-ı kadîm san’atımız beyninde düstûr’l-‘amel râbita-bend olan şâkirdlerimiz san’at-ı mezkûremizde mahâret peydâ edinceye değin binbir gün üstâdlarına hizmet edüb ba’dehü bi’l-cümle bizim üstâdlarımız ma’rifeti ve şeyhi mûmâileyh ma’rifetiyle revân olub başka dükkânda san’at-ı mezkûreyi işlemek mu’tâdımız olmağla hilâf-ı nizâm-ı kadîm Molla Muzaffer ve el-Hâc Ali san’atımızın mugâyiri tam’ı hâmlarından nâşi şâkirdimiz mesfûr Nikofos zimmi ancak bir sene hizmet edüb revân olmaksızın benden izinsiz dükkân küşâdına izin vermeleriyle san’at-ı merkûmenin ihlâlâine bâ’is ve bâdî olduğuna binâen suâl olunub ehadühümâ âharın san’atına müdâhale etmemek üzere kibel-i şer’den tenbih olunmak matlûbumdur dediklerinde fi’l-hakika hâl-i zimmiyyun-i mesfûrunun takrîr-i meşrûhları üzere olduğu zâhir ve âşikâr ve mukırr ve mu’terif olduklarına binâen ba’de’l-yevm san’at-ı mezkûrelerine ve nizâm-ı kadimlerine mugâyir vaz’-u hareket etmemek üzere her biri ‘ahd u misâk edüb kemâ fi’l-sâbık san’at-ı mezkûrede kadîm şurût-i nizâmı düstûr’l-‘amel tutulub hilâfıyla hareket eden olur ise cânib-i şer’den te’dib olunmak üzere ahidleri tahrîr olunub...” B.Ş.S., B105/16a.

⁷⁵¹ B.Ş.S., B203/94a.

edilmelerini sağlamışlardı.⁷⁵² Aynı içerikteki şikayetler sıvacı esnafı tarafından da mahkemeye intikal ettirilmişti.⁷⁵³

Yerel mahkemeler, ehil olmadığı hâlde iş yapmaya çalışanlarla ilgili şikayetleri genellikle onların sanattan men edilmeleri şeklinde sonuçlandırır. Bu konuda sicillerde çok sayıda örnek bulunmaktadır. Yerel mahkemelerin men etme kararına rağmen mesleği icra etmeye çalışanların durumu esnaf tarafından doğrudan Divan-ı Hümayun'a taşınır ve bizzat padişah fermanıya mesele çözülmeye çalışılırdı. Örneğin, Divan-ı Hümayun'dan Bursa kadısına gönderilen bir fermanda, Bursa'da terzilik sanatında gerekli eğitimi tamamlamadığı hâlde⁷⁵⁴ terzi esnafının arasına karışarak esnafın düzeninin bozulmasına sebep olan Artin adlı zimmînin bir daha böyle bir şey yapmaması konusunda bundan önce mahkeme tarafından uyarılmış olmasına rağmen terziliğe devam ettiği ve esnafın huzurunu bozduğu, bu nedenle adı geçen şahsın engellenmesi yönünde şikayetler olduğu belirtildikten sonra, Artin'in bu işten kesinlikle men edilmesi istenmişti.⁷⁵⁵

Zaman zaman rekabet veya başka sebeplerden dolayı esnaftan bazıları, özellikle yeni iş kurmaya çalışanlara engel olmak istiyorlardı. Mahkeme, esnaflık için gerekli eğitimi almadan müstakil olarak iş yapmaya çalışanlara izin vermezken bu eğitimi almış olmasına rağmen diğer esnaf tarafından çalışmalarına izin verilmeyenlerin de haklarını koruyordu. Boyacı taifesinden Yanaki adlı zimmî Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek boyacılık sanatı için nizamnamede belirtilen şartları yerine getirdiği, bu konuda acemi olmadığı ve "*kalp işlemediği*" hâlde boyacı esnafından bazılarının "*sen kalp işlersin*" diye kendisini rencide ettiklerini, daha önce bu konuda yerel mahkemeden kendisine hüccet verilmiş olduğu hâlde durumun değişmediğinden şikayet ederek mağduriyetinin giderilmesini istemiş ve bu talebi doğrultusunda istediği fermanı almıştı.⁷⁵⁶ Aynı şekilde Bursa sakinlerinden Apostol adlı zimmî de Divan'a müracaat ederek kendisinin "*üstâda varub hizmet edüb kethüda ve yiğitbaşı ve esnaf ma'rifetiyle başka çıkub...*" kehhâl olduktan sonra göz hastalarını tedavi ettiğini, ancak kendisine düşman olan bazı kişilerin "biz sana bu işi yaptırmayız" diyerek rencide ettiklerini şikayet etmiş ve adı geçen şahısların engellenmesini talep etmişti. Bunun

⁷⁵² B.Ş.S., B1 79/64b.

⁷⁵³ B.Ş.S., B215/4b.

⁷⁵⁴ "...üstâda varub hıdmet edüb tekml-i san'at ve kethüda ve yiğitbaşı ma'rifetiyle başka çıkmayub ham-dest iken..." B.Ş.S., B79/134b.

⁷⁵⁵ B.Ş.S., B79/134b.

⁷⁵⁶ B.Ş.S., B198/2a.

üzerine Bursa kadısına gönderilen fermanla Apostol'a yapılan müdahalenin engellenmesi istenmiştir.⁷⁵⁷

Kısaca belirtmek gerekirse, zimmîler esnaf loncalarında kethüda ve yiğit-başlık gibi makamlara gelebilmişlerse de bu durum onlarla Müslümanlar arasında zaman zaman ihtilaf konusu olmuştur. Gerek Müslüman gerekse zimmî esnafın tamamı nizamnamelerde belirtilen kurallara uymak zorundaydılar. Nizamnameleri ihlal edenlere, etnik ve dinî durumuna bakılmadan muamele edilmekteydi.

Zimmî esnaf, kendilerine düşen sorumlulukları yerine getirdikleri sürece idareden kaynaklanan hiçbir engelle karşılaşmıyorlardı. Sorumluluklarını yerine getiren gayrimüslim esnafın ticari hayatı devlet güvencesi altındaydı. Zira belgelerin bazılarında zimmîler şikayetlerini arz ederlerken “bizler vergilerimizi verdiğimiz, esnafımız nizamnamesine uydüğumuz, ırz ve edebimizle hareket ettiğimiz, kimseye zararımız olmadığı hâlde” gibi ifadeler⁷⁵⁸ kullanarak kanun ve nizamlara uyduklarını özellikle belirtmekteydiler. Dava öncesinde ifade edilen bu tür ön bilgiler mahkemenin zimmîler lehine sonuçlanması bakımından önemli bir etkeni.

II- ESNAFIN İŞ DÜNYASINA ATILMASI

A- İş Yeri Açmaları

Meslekî eğitimini tamamlayan esnaf adayı, ilgili esnaf nizamnamesinde belirtilen şartlar dahilinde müstakil veya başkalarıyla ortak olarak iş yeri açabilmekteydi. Mülkiyeti kendine ait bir dükkânı olmayanlar, öncelikle yapacağı işe uygun bir yer kiralardı. Bursa'daki dükkân ve hanların büyük çoğunluğu vakıf mülkü olduğu için iş yeri açmak isteyen zimmîler de Müslümanlar gibi genellikle vakıflara ait dükkânları kiralayarak mesleklerini icra ederlerdi.⁷⁵⁹

Kuyumcu ve bakkal gibi kimi esnaf, ticari faaliyetlerini genellikle müstakil olarak kiraladıkları dükkânlarda yürütürlerdi. Bununla birlikte özellikle imalat sektöründe çalışan esnaf, birbirleriyle ilişkili iş yaptıkları için ortak ola-

⁷⁵⁷ B.Ş.S., B121/57b.

⁷⁵⁸ B.Ş.S., B121/22b.

⁷⁵⁹ Osmanlı Devleti'ndeki vakıfların sosyal ve ekonomik hayattaki yeriyle ilgili yapılan bir araştırmada vakıflara ait gayrimenkul gelirlerinin % 43'ünün imalat ve ticarethane için kiraya verilen dükkânlardan elde edildiği tespit edilmiştir. Bkz. Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1988, s. 106-109.

rak dükkân kiralamaktaydılar. Mesela bir belgeye göre, yünlü kumaş boyayan Müslüman ve zimmîlerden oluşan oniki kişilik esnaf grubu ortak bir dükkân kiralamışlardı. Söz konusu esnaf, Sultan Ahmet Han'ın İstanbul'daki kütüphanesine ait evkaftan Bursa'da Sariabdullah Mahallesi'ndeki bir dükkân için vakıf mütevellisiyle görüşmüşler ve içinde çalışukları dükkânın yıllık kira miktarının ikiyüzon kuruş olmak şartıyla kira müddetini uzatmışlar ve bu konuda kadıdan hüccet almışlardı.⁷⁶⁰

Benzer işleri yapan esnaf birçok konuda birbirlerine ihtiyaç duymaktaydılar. Bu nedenle birbirlerine yakın mekanlarda iş yapmak istiyorlardı. Nitekim dikici esnafına mensup Müslüman ve zimmîlerden oluşan bir grup, Divan-ı Hümayun'a başvurarak dükkânları olmadığı için dağınık durumda bulunduklarını bildirmiş, bu nedenle Bursa'da merhum İshak Paşa evkafından "*sûk-i cedid*" olarak bilinen çarşıdaki dükkânlardan kendilerine yer tahsis edilmesini talep etmiş ve bu doğrultuda bir ferman almışlardı.⁷⁶¹

Belli sürelerle kiraya verilen dükkânların ücretleri, kira müddetinin uzatılması sırasında yeniden ayarlanmaktaydı. Zaman aman bazı esnafın diğer esnafı da etkileyecek şekilde kira miktarını artırması bir takım şikayetlere konu oluyordu. Bu nedenle kira artışlarının gelişi güzel değil de, çarşının genel özelliğine göre ve diğer esnafı da olumsuz etkilemeyecek şekilde yapılmasına dikkat edilirdi. 1169/1756 tarihli bir mahkeme kaydında kazancı ve kalaycı oldukları belirtilen ve Müslüman ile zimmîlerden oluşan çok sayıda esnaf mahkemeye müracaat ederek dükkân kiralalarının artışı konusunda yaşanan sıkıntılar dolayısıyla kendi aralarında bazı kararlar aldıklarını belirtmişler ve söz konusu şikayetleri ve çözüme yönelik alınan kararları özetle şöyle ifade etmişlerdi: "Bizler, eskiden beri Bakırcılar Çarşısı'nda ve Balıkpazarı denilen mahalde yer alan dört adet dükkânımızda işimizi yaparken, sanatımız erbabından bazıları birbirlerine olan garazından dolayı oturdukları dükkânların kirasına kasıtlı olarak zam yaptılar. Bunu duyan diğer dükkân sahipleri de yıllık yirmidört kuruş olan kira bedelini otuz kuruşa çıkardıktan sonra 'eğer bu meblağı kabul etmezseniz dükkânlarımızı tahliye edin' diyerek bizlere baskı yapmaya başladılar. İşimiz gereği devamlı ateş yaktığımız için 'kargir' dükkânlara ihtiyaç duymaktayız. Diğer çarşı esnafı da yangın korkusuyla bizleri kabul etmemektedirler. Dolayısıyla dükkânlarımızı tahliye edemiyoruz. Bu nedenle esnafımızın tamamı bir araya gelerek bundan

⁷⁶⁰ B.Ş.S., B89/72b.

⁷⁶¹ B.Ş.S., B79/98a.

sonra kiracısı olduğumuz dükkânlara gereğinden fazla zam yapılmaması ve bu kurala uymayanların sanattan ihraç edilmesi konusunda anlaştık.”⁷⁶²

Dükkân kiralamak isteyen esnaf, kira ücretinin az olmasının yanında dükkânın güvenilir bir yapı olmasına da dikkat ederdi. Bundan dolayı esnaf dükkân kiralarken genellikle “kargir” yapıları tercih etmekteydi. Zira ahşap yapılarda sık sık yangınlar çıkmaktaydı. Yangınlar dolayısıyla dükkânları zarar gören esnaf geçici olarak başka çarşılar nakledilirdi. Ancak bu şekilde yer değiştiren esnafın bazen kalıcı hale geldiği de olurdu. Mesela, Yeni Helvacılar Çarşısı’ndan Müslüman ve zimmîlerden oluşan esnaf grubu Divan-ı Hümayun’a müracaat ederek kendilerinin daha önce Bitpazarı Çarşısı’nda iş yaptıklarını, buradaki dükkânlarının yanması sebebiyle şu an içinde çalıştıkları Yeni Helvacılar Çarşısı’na taşındıklarını, ancak bir müddet sonra Bitpazarı Çarşısı mütevellisinin “...sizler mukaddemâ benim mütevellisi olduğum vakf-ı merkûm sükunda sâkin olur idiniz şimdi yine sizi mahall-i merkûma naklettirim...” diyerek kendilerini eski iş yerlerine taşımak istediğini, oysa şu anda içinde bulundukları dükkânların kendileri için daha iyi, kiralari daha ucuz, binalari kargir ve eşyalarını koruma bakımından daha emniyetli olduğunu, hatta bu gerçeğin yerel mahkeme tarafından da tespit edildiğini belirtmişler ve eski dükkânlarına taşınmamak için Bitpazarı Çarşısı mütevellisinin engellenmesini istemişlerdi.⁷⁶³ Esnafın bu isteği Divan tarafından da kabul edilmişti. Mezkur olayda söz konusu esnafın eski çarşılarına dönmesini isteyen şahsın, çarşının mülhak olduğu vakfın mütevellisi olduğu görülmektedir. Muhtemelen yangından sonra tamir edilen Bitpazarı Çarşısı’ndaki dükkânların boş kalması sebebiyle vakıf gelirleri azalmış, bu nedenle vakıf mütevellisi de eski esnafı geri getirmeye çalışmıştır. Ancak diğer taraftan esnafın talepleri haklı bulunarak mütevellinin isteği kabul edilmemiştir.

Dükkânların sahipleri ile kiracı esnaf arasında zaman zaman başka anlaşmazlıklar da yaşanmaktaydı. Mal sahibinin şartlarına ve esnaf nizamına uymayan kiracılar mahkeme kanalıyla dükkândan çıkarılırdı. Aynı durum gayrimüslim dükkân sahipleri için de geçerliydi. Zira gayrimüslimler her zaman dükkân

⁷⁶² “...bir birimizin taht-ı icâresinde olan dükkânın icâresine san’atımız erbâbı ziyâde zamm ve terakki etmemek üzere beynimizde mahdûden nizâm verüb ve nizâm-ı mezbûre mugâyir vaz’ u hareket edenleri san’at-ı mezkûreden ihrâç olunmak üzere her birimiz ta’ahhüd ve iltizâm eyledik ve âhar sanâyî’ erbâbı dahi bize mahsûs olan sükda dükkân açmamak mizâm-ı beldeye binâen taraf-ı şer’den men’ olunmağla hıfzen li’l-makâl bu hüccet ketb olundu...” B.Ş.S., B345/3a.

⁷⁶³ B.Ş.S., B203/65a.

kiralayan konumunda değildiler. Dükkân sahibi olup da burayı Müslümanlara iş yeri olarak kiraya veren gayrimüslimler de vardı. Hoşkadem Makramavi Mahallesi'nde ikamet eden Toraman oğlu Serkız adlı zimmî, vekili aracılığıyla mahkemeye müracaat etmiş ve Kuyumcular Çarşısı'nda kendisine ait olan bir dükkânda kiracı olan Feyzullah'tan uzun zamandan beri kira alamadığı, ayrıca diğer esnafın da Feyzullah'tan şikayetçi olduğu gerekçesiyle dükkândan çıkarılmasını istemişti. Durumu inceleyen mahkeme heyeti iddianın doğru olduğuna kanaat getirerek Feyzullah'ın dükkândan tahliye edilmesine karar vermiştir.⁷⁶⁴

B- İş Ortaklıkları

Bursa esnafı içerisinde ortaklık yoluyla iş yapanlar da vardı. İlgili kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, şirket kurularak yapılan işlerin sicillere yansımaları, kurulan şirketlerin mahkemeye tescil ettirilmesi amacından ziyade şirketlerin feshedilmesinden sonra mal taksimi sırasında taraflar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle gerçekleşmeydi. Bu nedenle taraflar arasında anlaşmazlığın olmadığı şirketlerin sayıları ve özellikleri hakkında elimizde yeterli veri bulunmadığı için Bursa'nın iktisadi yapısında şirketleşme yoluyla yapılan ticari faaliyetlerin oranını tespit etmek oldukça zordur.

Gayrimüslimler çoğunlukla kendi dindaşlarıyla ortak iş yapıyorlar, bunun yanında dindaşı olmayanlarla da ortaklık kurabiliyorlardı. Örneğin, Musa veled-i David, Kemal veled-i Aslan ve Bayram veled-i Haydar adlı Yahudilerin kendi aralarında,⁷⁶⁵ Anaştaş veled-i Zefiri ve Fota veled-i Yorgi adlı Hristiyanlar kendi aralarında,⁷⁶⁶ Bağdadioğlu Dimitraki de Seyyit Ali Çelebi'yle birlikte⁷⁶⁷ şirket kurmuştu. Zimmîlerin şirket kurarak müşterek iş yaptıklarını gösteren belgelere bakıldığında ortakların genellikle iki veya üç kişiden oluştuğu ve küçük ortaklı şirketler kurdukları görülmektedir.

Farklı usullerle kurulan ortaklıklar⁷⁶⁸ arasında en fazla görüleni insanların sermayelerini birleştirerek şirketleşmeleriydi. Bu şekilde kurulan şirketlerde taraflardan her biri belli bir sermayeyle ortaklığa katılır ve her yıl sermayesi oranında kârdan pay alırdı. Şirketlerle ilgili ayrıntıları ancak anlaşmazlık sonucun-

⁷⁶⁴ B.Ş.S., B236/27b.

⁷⁶⁵ B.Ş.S., B81/96a.

⁷⁶⁶ B.Ş.S., B247/3b.

⁷⁶⁷ B.Ş.S., B115/13a.

⁷⁶⁸ Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihi*, Erkam Yayınları, İstanbul 1993, s. 622.

da mahkemeye intikal eden dava kayıtlarından öğrenmekteyiz. Örneğin, sermaye ortaklığıyla kurulan bir şirketin ortakları arasında kâr dağıtımından kaynaklanan alacak davasıyla ilgili bir kayıtta şirketin hangi amaç ve şartlarla kurulduğu şöyle ifade edilmişti: "...Bursa'da mütemekkin Anaştas veled-i Zefîri nâm zimmî meclis-i şer'î şerîf-i enverde işbu hâmilu's-sıfr bakkal esnâfından Fota veled-i Yorgi nâm zimmî müvâcehesinde üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edüb târih-i vesikadan sekiz ay mukaddem mesfûr Fota zimmînin mahrûse-i mezbûrede Muradiye Sûk'unda vâki' bir bâb dükkânı derûnunda her birimize re's malımızı aldıktan sonra hâsıl olan fâide beynimizde berâber olmak üzere bakkal me'â'tı bey' ve şirâ esnâsında ben mesfûr ile şerikler olub..."⁷⁶⁹ Başka bir belgede de aslen İstanbullu olup Bursa'da Eski Yeni Han'da misafir olarak kalan Yazıcı Hüseyin Ağa'nın Hiram adlı yahudiyle "kamçıbaşı ta'bir olunan harir hırdavatını iştirâ ve asıl mallarımızı ba'de'l-ihrac her ne fâide hâsıl olur ise..." aralarında müştereken paylaşmak şartıyla şirket kurdukları ve kâr dağıtım sırasında aralarında çıkan anlaşmazlık anlatılmaktadır.⁷⁷⁰

Şirket kurmanın diğer bir yöntemi de müdarabe usulüydü. Emek ve sermaye ortaklığı anlamına gelen mudarabe usulünde bir tarafın sermayesine karşılık diğer tarafın emeği birleştirilerek bir şirket kurulur ve elde edilen kâr belli dönemlerde taraflar arasında eşit şekilde taksim edilirdi.⁷⁷¹ Müslümanlar arasında oldukça yaygın olan bu sistemin gayrimüslimler tarafından da uygulandığı görülmektedir. 1193/1779 tarihli bir belgeye göre Veledisaray Mahallesi sakinlerinden Yani veled-i Dimitri, mahkemede, iki yıl önce kendisine ait olan 4.750 kuruş kıymetindeki kuşağı, satınası ve ana paranın düşülmesinden sonra elde edilen kârın eşit olarak aralarında taksim edilmesi şartıyla Hırsto'ya teslim ettiğini, ancak satış işleminin tamamlanmasından sonra kendisine gerek ana sermaye gerekse kârdan hiç bir şey vermediği gerekçesiyle Hırsto veled-i Uzguri'(?)'den şikayetçi olmuştu.⁷⁷² Aynı şekilde Yağcı Gödekim(?) veled-i Usturi adlı zimmî ile Yağcı Molla Mustafa arasında da emek-sermaye ortaklığıyla kurulan şirketin kâr dağıtım sırasında anlaşmazlık çıkmıştı. Söz konusu şirketin kurulma şartları arasında sermayesi Süleyman'a ait olan bir yağ dükkânı Gödekiin tarafından iş-

⁷⁶⁹ B.Ş.S., B247/3b.

⁷⁷⁰ B.Ş.S., B171/66a.

⁷⁷¹ Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, I, 267.

⁷⁷² B.Ş.S., B215/59a.

letilecek ve her yıl elde edilen kardan üçte ikisi Süleyman'a, kalan üçte biri ise Gödekim'e verilecekti.⁷⁷³

III- MESLEKLERİ

Sicillerde XVIII. asırda Bursa'daki gayrimüslim esnafın toplu olarak sayısını veren her hangi bir bilgi bulunmamakla birlikte mahkeme kayıtları arasında gayrimüslim esnafla ilgili çok sayıda belge yer almaktadır. Bu belgelerden hareketle Bursa'daki zimmîlerin büyük ölçüde hayatın her alanıyla ilgili meslekleri ifa ettikleri söylenebilir. Zira belgelerde doğrudan veya dolaylı olarak birçok zimmînin hangi meslek erbabından olduğu belirtilmektedir.⁷⁷⁴ Ancak bu belgeler zimmî esnafın sayısını belirlemek için yeterli değildir. Bununla birlikte XIX. yüzyıl Bursa sicillerinde, bu asırda Bursa'daki esnafın mesleklerine göre sayısını belirten iki farklı liste hazırlanmıştır. İhtisap vergisi⁷⁷⁵ ödenmesiyle ilgili olarak hazırlanan listeler, dükkân sahibi olan veya olmayan esnafın sayısını ve ödemeleri gereken günlük vergi miktarını göstermektedir. 1827 ve 1843 tarihli⁷⁷⁶ olan bu listelerde esnafın mensup olduğu din de belirtilmektedir. Müslümanlarla birlikte zimmîlerin de yer aldığı mesleklerin derli toplu olarak gösterilmesi bakımından önemli olduğunu düşündüğümüz bu listeleri şöyle tablolastırmak mümkündür:

⁷⁷³ B.Ş.S., B267/30b.

⁷⁷⁴ Zimmîlerin icra ettikleri mesleklerin belirlenmesinde siciller doğrudan ve dolaylı olarak oldukça zengin veriler ihtiva etmektedir. Zira, esnafı ilgilendiren problemlerin mahkemeye intikal etmesi durumunda problemi yaşayan şahısların hangi esnaf grubuna mensup olduğu açıkça belirtilmektedir. Ayrıca esnaf meseleleriyle ilgili olmadığı hâlde şahitlik, vekillik, kefillik, şuhudul-hâl, miras, evlenme, boşanma veya diğer farklı konulardaki davalar nedeniyle kayıtlarda zikredilen isimlerin yanında Boyacı Yorgi, Kuyumcu Kiryako gibi zimmîlerin meslekleri de yazılmaktadır. Örneğin, hamr vergisiyle ilgili hazırlanan bir listede isimleri belirtilen 479 zimmîden 207'sinin mesleği zikredilmiştir. B.Ş.S., B266/104a. Ayrıca vakıf muhasebe kayıtlarında, özellikle para vakıflarından borç alanlar listelenirken esnaf olanların isimleri mesleğiyle birlikte kaydedilmiştir. B.Ş.S., B202/15b.

⁷⁷⁵ İhtisap vergisi, "tüccar ve zanaatkârlar dahil şehir ve kasabalarda faaliyette bulunan bütün iş kollarını kapsayan ve kentten kente esnafın gücüne göre değişen oranlarla ilgililerce saptanıp toplanan bir vergidir." Bkz. Çadırcı, age., s. 132.

⁷⁷⁶ 1843 tarihli olarak belirtilen listeyle ilgili belgede aslında tarih verilmemiştir. Ancak belgenin de içinde yer aldığı defterdeki diğer kayıtların 1843 ve 1844 tarihli olmaları nedeniyle söz konusu kaydın da aynı tarihli olabileceği tahmin edilmektedir.

	1827 tarihli ihtisap vergisi *					1843 tarihli ihtisap vergisi **				
	Müslüman Esnaf		Gayrimüslim Esnaf			Müslüman Esnaf		Gayrimüslim Esnaf		
Meslekler	Esnaf /Dükkan Adedi	Ödedikleri Günlük İhtisap Vergisi	Yahudi Esnaf /Dükkan Adedi	Hristiyan Esnaf /Dükkan Adedi	Ödedikleri Günlük İhtisap Vergisi	Esnaf /Dükkan Adedi	Ödedikleri Günlük İhtisap Vergisi	Yahudi Esnaf /Dükkan Adedi	Hristiyan Esnaf /Dükkan Adedi	Ödedikleri Günlük İhtisap Vergisi
Abacı	14	8				16	8			
Alboyacı	2	20				5	25			
Arabacı	3	5				3	5			
Arpacı	39	6				22	6			
Asiyab (Değinnen)	50 81 taş	2								
Aşçı	8	2				4	4			
Attar	69	6	6		7	76	6	4	1	7
Bakırcı	5	3		24	4	5	4		17	6
Bakkal	33	18				30	18			
Barutçu	4	4				8	2			
Basmacı	17	5				27	8			
Bedesten dolabı esnafı	235	4				38	4			
Beledici tezgahı	72	2				95	2			
Berber	58	3		23	4	69	2		19	4
Bezzaz	32	6		86	8	31	6		74	8
Bıçakçı	23	3	7		3	30	3			
Börkçü	19	10				18	10			
Bükücü	46	2				50	2			
Büyük Batpazarı	10	4		48	6	3	4		13	8
Büyük Haffafan	52	5				42	5			
Camcı	4	2				4	2			
Cehreci	2	3				10	1			
Çağırıcı						2	2.000			
Çıkrıkçı	18	2				16	2			

* B.Ş.S., B312/64b

** B.Ş.S., C22/64b

Çilingir	57	8				43	8			
Çivid Boyacısı	18	4				15	5			
Çömlekçi (fırın)	4	10				2	7			
Çubukçu	11	2				9	2			
Çukacı						19	14			
Çukacı	6	8				10	10			
Debbağ	43	4				40	6			
Değirmenci						78	3			
Demirci	25	2				21	2			
Destici tezgahı						6	8			
Dikici	140	2		57	3	101	2		39	3
Doğrainacı	9	4		39	5	10	4		28	5
Duhancı	66	10		10	12	42	10		2	12
Dülger (çamurcu)						122	3			
Dülger (usta)						223	7			
Elvan boyacıları	5	7	4		3	3	7	3		3
Enfiyeci	4	3				4	3			
Eski Batpazarı esnafı	31	2		32	3	44	2		37	3
Eskici	53	2				24	2			
Eskici (dükkânsız)	16	1				20	1			
Fenneneci						22	10			
Fesci	14	5				14	7			
Fıçıçı	13	2				11	2			
Futacı	42	2				40	2			
Göçkeş	7	3				5	5			
Gulbarcı	23	1								
Habbaz Francalacı İskamle	15 1	14 16				18 1 1	14 5 20			
Haffaf çömlekçi	5	2				8	3			
Hallac	11	2				10	2			
Hamamlar Bursa (Toplamı)	30			12		22	6			
Hamamlar Bursa dışı (Toplamı)	4			6		10	-			
Hancı A'la (Yüksek) Evsat (Orta) Edna (Düşük)	7 8 13	8 4 2				5 8 7	8 4 3			
Hanlarda kalan tüccar	11	10		34	15	16	10		19	15

Havlucu	13	4				8	6			
Hayyatan	9	3	19	155	4	4	3	12	105	4
Helvacı	18	6				16	7			
Horasancı	3	3								
İzmir tüccarı	2	10		5	15					
Kadayıfçı	11	4				7	4			
Kahvehane	151	6				122	6			
Kalaycı	21	3				19	4			
Kalburcu						12	1			
Kalpakçı	2	2				1	2			
Kapamacı	29	8				22	8			
Kasap	17	12				16	12			
Kavukçu	2	2								
Kazancı	12	2				7	2			
Kazzaz	35	4	42		4	32	4	38		4
Kebeci						4	4			
Keresteci	3	3		16	4	23	4			
Kılebdancı	3	1				3	15			
Kireççi	1 fırın	12								
Kiremithane						2	-			
Kiremit dükkânı						7	-			
Kirişçi	2	12				3	3			
Koltukkasabı	3	5				2	5			
Kumaşçı (dükkânsız)	3	3		13	4	5	2		8	3
Kumaşçı (esnaf)	3	6		72	8	5	6		52	8
Kumaşçı (tezgah)	594	2				471	2			
Kundakçı	3	3				3	3			
Kurşuncu	3	2				3	3			
Kuruyemişçi	7	6				5	6			
Kıyıuncu	73	3				56	3			
Küçük haffafan	10	3				7	3			
Külâhçı	18	2				13	2			
Kürkçü	32	3				21	3			
Leblebici	9	2				12	2			
Meşdud dolapçısı	180	1								
Muhallebici	3	5				5	5			
Mumcu	3	18				3	18			

Muytab	15	2				12	2			
Nakkaş	4	4				3	4			
Nalbantçı	44	5				43	5			
Bursa	18	3								
Kite										
Nalbur	4	5				3	5			
Nalçacı	6	3				3	3			
Nalıncı	5	3				5	3			
Peştemalcı tezgahı	62	2				58	3			
Saatçi	10	2				9	3			
Sahaf ve ciltçi	43	2				38	2			
Sahtiyan tacirleri	5			4		3	4			
Sandıkçı	1	1				1	2			
Sarrac	30	2				21	2			
Sebzeci	112	10				75	10			
Sebzeci (Küfeli)	23	5				11	3			
Semerci	35	2				33	3			
Sepetçi	11	1				14	1			
Sıvacı	15	7				10	7			
Simitçi	37	10				36	10			
Simsar	10	2				2	2			
Sipah Çarşısı esnafı	33	4		22	5	26	4		1	5
Susam yağı	5	8		2	15	8	15			
Şerbetçi	20	3				13 16	3 50			
Tabancacı	8	2				7	2			
Tahmisçi	11	2				10	2			
Takyeci	9	1				9	1			
Taşçı	3	4				5	4			
Tuzcu	3	5				7	5			
Tüccar	261	7								
Ulaycı	22	2				19	2			
Uncu	14	7				19	7			
Urgancı ve keşeci	28	4				42	4			
Yağlıkçı	6	8				2	8			
Yaymacı	34	2				37	2			
Yorgancı	16	3				9	3			

Tablo 5. 1827 ve 1843 tarihlerinde ihtisap vergisi ödemekle yükümlü olanların meslekleri, din-leri ve günlük vergileri.

Tablo 5'e göre 1827 tarihi itibarıyla ihtisap vergisi ödemekle yükümlü olan toplam 4.567 kişiden 3.829'si (%83.84) Müslüman, 78'i Yahudi ve 660'si de Ermeni ve Rum olmak üzere toplam 738'i (%16.15) gayrimüslimlerden oluşmuştur. Bu rakamlar dikkate alındığında, Bursa'nın iktisadi hayatında Müslümanların, gayrimüslimlere göre çok belirgin bir üstünlüğe sahip oldukları görülmektedir. Yukarıdaki tablo, her ne kadar XIX. asırla ilgili olsa da elimizdeki arşiv kayıtlarından hareketle Müslüman esnafın zimmîlere olan üstünlüğünün çalışma dönemimiz olan XVIII. yüzyıl için de geçerli olduğunu söylememiz mümkündür. Nitekim XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Bursa'daki para vakıflarından kredi alarak iş yapan toplam 2.209 esnaftan 1.648'i Müslüman iken 561'i gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.⁷⁷⁷

1827 tarihli vergi listesine göre zimmîler içinde Yahudilerin yer aldıkları meslekler şunlardır: Attar(6), bıçakçı(7), elvan boyacısı(4), hiyaketçi(19) ve kazaz (42). Ermeni ve Rumlardan oluşan Hristiyanların yer aldıkları meslekler ve esnaf sayısı ise şöyledir: Bakırcı(24), berber(23), bezzaz(86), Büyük Batpazarı esnafı(48), dikici(57), doğramacı(39), duhancı(10), Eski Batpazarı dellalları(2), Eski Batpazarı esnafı(32), hamamlar (Bursa içi-12, Bursa dışı-6), hanlarda kalan tüccar(34), hiyaketçi(155), İzmir tüccarı(5), keresteci(16), kumaşçı (dükkânsız-13, dükkânlı-72), sahtiyan tüccarı(4), Sipah Çarşısı esnafı(22), susam yağcı(2).

Tablo 5'e göre bazı iş kollarında sadece Müslümanlar zikredilmiş olsa da, bu, söz konusu mesleklerde gayrimüslimlerin olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira aşağıda verilecek olan tablo 6'da da görüleceği üzere tablo 5'in birinci kısmının hazırlanmasına kaynak teşkil eden 1827 tarihli belgeden yalnızca 19 yıl önce hazırlandığı anlaşılan belgede gayrimüslimlerden kuyumcu, kutnici, terzi, kürkçü ve çilingirlerden bahsedilmektedir. Oysa ihtisap vergisi mükellefleri arasında bu meslekleri icra eden zimmîler görülmemektedir. İki belge arasındaki zaman diliminde söz konusu zimmî esnafın tamamen yok olduğunu düşünmek zordur. Yine de 1827 ve 1843 tarihli listeler mukayese edildiğinde aradan geçen 16 yıl içinde zimmî esnafın sayısında çok belirgin bir düşüş görülmektedir. Aynı durum Müslümanlar için de geçerlidir. Zira Müslümanlar 4.027'den 3.659'a, zimmîler ise 740'tan 426'ya gerilemişlerdi. Tablo 5'te listelenen meslek erbabının dışında bu dönemde yaptıkları işler nedeniyle ihtisap vergisi ödemekle mü-

⁷⁷⁷ Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004, s.220.

kellef olan başka şahıslar da vardı. Örneğin, 1827 yılında ikisi Hristiyan 103'ü Müslüman olmak üzere 105 dellal ve 149 hamal vardı.

Verginin devletler için önemli bir gelir kaynağı olduğu bilinen bir gerçektir. Bu sebeple yönetimler halktan toplayacağı vergiler hakkında zaman zaman bazı düzenlemeler yapmışlardır. Esnafın ödeyeceği ihtisap vergisinin kontrol altına alınmaya çalışılması da bu çerçevede düşünülebilir. Durum böyle olunca diğer kayıtlardan esnaf olduğu anlaşılan ancak yönetimin ihtisap vergisiyle ilgili hazırladığı esnaf listesinde yer almayanların durumu nasıl izah edilebilir? Acaba bunlar vergiden muaf mıydılar? Halbuki esnafın vergiden muaf olmaları oldukça zordu. Çünkü vergi muafiyetleri genellikle devlete olan hizmetlerinden dolayı bazı şahıslara verilen bir hak ki bu da genellikle ticari vergilerin dışında kalan ödemelerden oluşmaktaydı. Aslında bu durum da devlet açısından vergi kaybına sebep olmaktaydı. Zira ileride de değinileceği üzere aynı mesleği icra eden şahıslardan zimmî olanlar Müslümanlara göre bir miktar daha fazla vergi ödemektedirler.⁷⁷⁸ Kanaatimizce bu listeler hazırlanırken bazı meslek gruplarında yer alan üyelerin dinî mensubiyetleri ayrıntılı olarak belirtilirken, diğer gruplardakilerin dinî aidiyetlerine değinilmeden sadece rakamları verilmiştir.⁷⁷⁹

Tablo 5'te Bursa'ya dışarıdan gelip hanlarda kalarak ticaret yapan zimmî esnafın varlığı da görülmektedir. Nitekim 1827 yılında şehirdeki hanlarda kalan 45 kişiden 34'ü gayrimüslim idi.⁷⁸⁰ XVIII. yüzyıl tereke kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla da gayrimüslimlere ait toplam 507 tereke sahibinden 51'i yabancı olup, ticaret amacıyla Bursa'ya gelip hanlarda konaklama esnasında vefat edenlerdir. Bursa, önemli bir ticaret merkezi olması dolayısıyla hemen her dönemde yabancı tüccarın sıklıkla uğrayarak iş yaptıkları bir şehir konumunda olmuştur.⁷⁸¹ Bu durum yabancı seyyahların eserlerinde de özellikle vurgulanmaktadır.⁷⁸²

⁷⁷⁸ Bkz. Esnafın ödediği vergiler kısmı.

⁷⁷⁹ Nitekim aynı yıllarda diğer şehirlerdeki esnafın ihtisap vergisiyle ilgili listeler oluşturulurken bazılarında Müslüman-zimmî ayrımı yapılmış bazılarında ise din ayrımı yapılmadan bütün esnaf aynı grup içerisinde zikredilmiştir. Örneğin, Bursa ve Tokat'taki esnaf İslâm ve reaya diye iki ayrı grupta değerlendirilirken Ankara'daki esnaf her hangi bir ayrıma tabi tutulmamıştır. Bkz. Çadircı, age., s. 133 .

⁷⁸⁰ B.Ş.S., B312/46a.

⁷⁸¹ İncalcık, Halil, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s.204 vd.

⁷⁸² Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington 2003, s.39 vd.; Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 540.

Yönetim, yabancı tüccarın korunması konusunda hassas davranıyordu. Zira yabancıların korunması şehrin dışı açılması ve iktisadi hayatının gelişmesi açısından önemliydi. Bu nedenle yabancı bir tüccara yapılan haksız uygulama mahkeme tarafından dikkatli bir şekilde takip edilir ve konuyla ilgili şikayetler titizlikle değerlendirilirdi. Örnek vermek gerekirse Silleli zimmî bir tacirin Bursa'da Kestel, Susgırlık, Gölbaşı ve civarındaki sekiz köy arasında malının gasp edilmesi amacıyla öldürülmüş olarak bulunduğu ve maktulün atının Kestel'de görüldüğü iddiasının Divan'a ihbar edilmesi üzerine Bursa kadısına gönderilen bir emirle katillerin bir an önce tespit edilerek cezalandırılmaları ve maktulün varisleriyle yüzleştirilmeleri için mübaşir vasıtasıyla İstanbul'a gönderilmeleri,⁷⁸³ aynı şekilde İngiltere tebaasından olan bir tacirin Gemlik yakınlarında öldürülmüş olarak bulunmasından sonra da Bursa'ya gönderilen bir emirle katillerin bir an önce tespit edilmesi istenmiştir.⁷⁸⁴

Bilindiği üzere Osmanlı'daki zimmîler başlangıçta Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler olarak üç ayrı millet halinde taksim edilmişti. Bu milletlerin hangi iş alanlarında yoğunlaştıkları hakkında kaynaklarda bazı bilgiler bulunmaktadır. Ancak XVIII. asırda Bursa'daki zimmîlerin millet esasına göre yoğunlaştıkları iş alanları hakkında elimizde kesin veriler mevcut olmamakla birlikte sicillerde bazı değerlendirmeler yapabileceğimiz belgeler bulunmaktadır.⁷⁸⁵ Örneğin, 1212/1797 yılında Bursa'daki zimmîlerin kendi bağlarında yetiştirdikleri üzüm-den elde ettikleri alkollü içecekler (hamr ve arak) için ne kadar vergi ödemeleri gerektiğini belirten ve Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olmak üzere üç ayrı başlık altında tasnif edilen bir liste hazırlanmıştı. 233 Ermeni, 215 Rum ve 34 Yahudi olmak üzere toplam 479 kişinin kayıtlı olduğu listede 90 Ermeni, 107 Rum ve 10 Yahudinin ismiyle birlikte mesleği de belirtilmişti. Farklı milletlere mensup zimmî esnafın hangi iş kollarında yoğunlaştığını göstermesi bakımından ipuçları veren söz konusu listeyi içinde yer alan esnaf açısından aşağıdaki şekilde tablolastırmak mümkündür.⁷⁸⁶

⁷⁸³ B.Ş.S., B312/4a.

⁷⁸⁴ B.Ş.S., C10/126b.

⁷⁸⁵ Daha önce de ifade edildiği gibi sicillerde farklı konularla ilgili yer alan kayıtlarda isimleri zikredilen gayrimüslimlerin birçoğunun mesleği de zikredilmekteydi. Ancak hangi millete mensup olduğu belirtilmediği için söz konusu şahısların milliyeti anlaşılamamaktadır.

⁷⁸⁶ Bu listede belirtilen esnaf sayısı ve oranları hiç şüphesiz aynı dönemde Bursa'daki gayrimüslim esnafın tamamını kapsamamaktadır. Söz konusu liste kendi bağlarında üzüm yetiştirerek alkollü içecekler üretilip satan esnafla sınırlıdır. Ancak listede belirtilenlerin yarısına yakın bir kısmının hangi esnaf kolundan olduğunun belirtilmesi Bursa'daki zimmîlerin hangi iş alanlarında yoğunlaştıklarını göstermesi bakımından ipuçları vermektedir.

Meslekler	Ermeni	Rum	Yahudi	Toplam
Arabacı	-	5		5
Ağaççı	1	1	-	2
Bakırcı	1	2	-	3
Bakkal	-	6	-	6
Basmacı	4	-	-	4
Berber	1	-	-	1
Bezirgan	-	1	-	1
Bezzaz	7	-	-	7
Bitpazarı esnafı	3	-	-	3
Boyacı	2	7	4	13
Bukağıcı	1	-	-	1
Çakıcı	2	-	-	2
Çeşmeci	-	3	-	3
Çilingir	8	-	-	8
Çizmeci	1	3	-	4
Çömlekçi	-	1	-	1
Çubukçu	1	-	-	1
Değirmenci	-	2	-	2
Dellal	1	-	-	1
Tezgahtar	1	-	-	1
Doğramacı	2	-	-	2
Duhancı	1	-	1	2
Dülger	-	2	-	2
Ekmekçi	2	-	-	2
Enfiyeci	-	1	-	1
Fıçı	-	2	-	2
Hamal	1	-	-	1
Hamamcı	-	2	1	3
İplikçi	5	4	-	9
Kalpakçı	-	3	-	3
Kantarçı	1	1	-	2
Katırcı	-	1	-	1
Kavukçu	2	-	-	2
Kazzaz	-	-	1	1
Keseci	1	-	-	1

Kılebancı	1	-	-	1
Kutnici	2	19	-	21
Kuyumcu	7	10	-	17
Kürkçü	10	11	-	21
Nalbant	1	-	-	1
Pabuççu	2	-	-	2
Saatçi	1	-	-	1
Sarraf	-	-	1	1
Sıvacı	1	-	-	1
Simsar	-	-	1	1
Şerbetçi	-	-	1	1
Tabip	1	-	-	1
Terzi	10	17	-	27
Yağcı	2	3	-	5
Yastıkçı	1	-	-	1
Yemenici	1	-	-	1
Yumurtacı	1	-	-	1
Toplam	90	107	10	207

Tablo 6. Bursa'daki gayrimüslimlerim millet esasına göre yoğunlaştıkları iş alanları.

Yukarıdaki tablodan Ermeni ve Rumların bazı mesleklerde birbirlerine yakın oranlarda iş yaptıkları, bazılarında ise ayrıştıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, kuyumculuk ve kürkçülük gibi iş kollarında her iki grup da birbirlerine yakın sayıda esnafa sahiptir. Ancak Ermenilerden sekiz çilingir, yedi bezzaz olmasına karşılık listede Rumlar arasında bu mesleği icra eden esnaf görülmemektedir. Bununla birlikte Rumlardan altı bakkal, ondokuz kutnici esnafına mukabil Ermenilerden bakkal yok iken sadece iki kutnici esnafı listede yer almıştır.⁷⁸⁷

Tablo 6'ya bakıldığında Bursa'daki zimmîlerin kuyumculuk, boyacılık, çilingirlik, kutnuculuk, bakkallık, terzilik ve kürkçülük alanlarında yoğunlaştıkları görülmektedir. XVIII. asırda özellikle para vakıflarından kredi alarak iş yapan esnafın mensup oldukları dinlere göre yapılan tasnifinde de tablodaki verilere yakın sonuçlar çıkmıştır. Söz konusu çalışma sonuçlarına göre Müslümanlar çoğunlukla "kutnicilik, dolabcılık, beledicilik, demircilik, boyacılık, berberlik,

⁷⁸⁷ Söz konusu değerlendirmeler daha öncede belirtildiği üzere alkollü içecek vergisi ödemek durumunda olanlar için hazırlanan listeye göre yapılmıştır. Bağlarında üzüm yetiştirmeyen ve bu nedenle alkollü içecekler üretmeyen esnafın olabileceği de gözden irak tutulmamalıdır.

dikicilik, semercilik, çeşmecilik, sarraçlık, tâb-diblik, debbağlık, futacılık ve kadifecilik” gibi meslekleri icra ederlerken gayrimüslimler “kutnicilik, terzilik, kuyumculuk, dülgelik, çilingirlik, bakırcılık, abacılık, kürkçülük, çizmecilik, basmacılık ve büzmecilik” gibi mesleklerde yoğunlaşmışlardı.⁷⁸⁸ Bu çalışmaya göre XVIII. Asrın ikinci yarısında para vakıflarından kredi alan toplam 437 zimmi esnafın mesleklerine göre dağılımı da aşağıdaki şekildedir.⁷⁸⁹

Meslek	Esnaf Sayısı	Oran (%)
Terzi	97	22.19
Kutnici	87	19.90
Kuyumcu	57	13.04
Çilingir	37	8.46
Dülger	35	8.00
Bakırcı	25	5.72
Abacı	21	4.80
Basmacı	20	4.57
Çizmeçi	19	4.37
Kürkçü	17	3.89
Büzmeci	16	3.66
Çömlekçi	5	1.14
Ketenci	5	1.14
Toplam	437	

Tablo 7. Para vakıflarından kredi alan zimmi esnafın mesleklerine göre dağılımı.

Gayrimüslimlere Has Bir İş Kolu: Alkollü İçecek Üretimi

Gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı olarak yalnızca kendilerine özgü önemli bir iş alanı, bağlarında yetiştirdikleri üzümü işleyerek alkollü içecekler üretmeleri idi. Müslümanların alkollü içecekleri üretmeleri ve kullanmaları yasak iken aynı konularda gayrimüslimlere müsaade edilmiştir. 1560’da Bursa kadısına gönderilen bir fermanla; Mudanya ve Terekli(?) köyleri bağlarının bozulma zamanı geldiğinde hasıl olan üzümünden Müslümanların pekmez, reçel, turşu ve sirke imal etmeleri, gayrimüslimlerden başka hiç kimsenin şarap yapmamaları emredilmişti. Fermanın devamında dönemin Bursa kadısı: “*bu emre muğâyir*

⁷⁸⁸ Çiftçi, age., s. 221.

⁷⁸⁹ Bu tablo, Cafer Çiftçi’nin çalışmasında farklı yıllara göre ayrı ayrı listeler halinde verilen rakamların birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bkz. Çiftçi, age., s. 222.

bir vaz' olursa senden bilinir özrün makbul olmayıp mu'âteb olman mukarrerdir. Ona göre mukayyed olup emr-i şerifimin icrasında dakika fevt etmeyesiz" ifadeleriyle uyarılmıştı.⁷⁹⁰

Zimmîlerin Müslümanlara içki satmaları, Müslümanların da içki içmeleri ve zimmîlerden içki satın almaları yasaktı. Zaman zaman merkezden şehirlere gönderilen emirlerle bu kuralı ihlal edenlerin cezalandırılacağı bildirilmekteydi. 1575'de İstanbul'dan Bursa'ya gelen bir emirde Kanuni Sultan Süleyman ve Yavuz Sultan Selim tarafından verilen emirlerde Müslümanların içki içmemeleri, zimmîlerin de aşikare olarak içki içmemeleri, küfür alameti izhar etmemeleri ve kendi aralarında birbirlerine sattıkları içkiyi Müslümanlara satmamaları gerektiği belirtildikten sonra zimmîlerin, eğer şarap içeceklerse bunu "âyîn-i bâtilaları üzere" gizlice yapmaları istenmişti. Emrin devamında ayrıca Bursa'daki meyhanelerin yoklanarak zimmîlere yetecek kadar şarabın bırakılması, geri kalanının ise sirke yaptırılması, bu yaşağın çarşı ve pazarlarda herkese duyurulması ve bu emre muhalif olarak Müslümanlara şarap satanların İstanbul'a gönderilerek kürek cezasına çarptırılmaları emredilmişti.⁷⁹¹ Zimmîlerden temin ettiği alkollü içecekleri içen Müslümanlar cezalandırılmaktaydı. Nitekim 1158/1745 yılında zimmîlerden içki talep eden Ali hapse atılmıştı.⁷⁹²

Zimmîlerin içki üretmeleri ve kullanmaları Osmanlı tarihi boyunca hemen her devirde problemlere neden olmuştur. Bir tarafta zimmîlerin İslâm hukukundan kaynaklanan alkollü içecek üretme ve kullanma hakları, diğer taraftan üretilen alkolün el altından Müslümanlara satılması meselesi vardı. Bu durum yetkilileri farklı uygulamalara yöneltmiştir. Bu nedenle zaman zaman tamamen yasaklanan içki üretimi bazı dönemlerde kontrollü olarak serbest bırakılmıştır. Belgelerde, zimmîlerin içki üretmelerinin yasaklanmasına genellikle o mahalde mevcut olan bir caminin varlığı gerekçe gösterilmiştir. Caminin olduğu yerde Müslümanların da olacağı ve alkollü içkilerin onlar tarafından da kullanılabileceği endişesi, yönetimi bu tür tedbirler almaya sevk etmiştir. Bundan dolayı mescidin olmadığı mahallerde içki üretimi yapılırken oraya Müslümanların yerleşmesi ve mescit inşa edilmesi durumunda içki üretimine de son verilmiştir. Örneğin, hamr vergisiyle ilgili bir meselede Filadar Köyü zimmîleri Divan'a müracaat ederek daha önce içki ürettiklerini ancak köylerinde mescit yapılmasından son-

⁷⁹⁰ Kepecioğlu, age., I, 219.

⁷⁹¹ Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, III, 309.

⁷⁹² B.Ş.S., B197/4b.

ra bu işten vazgeçtiklerini belirtmişlerdir.⁷⁹³ 1262/1846 yılında da Veledikazzaz Mahallesi sakinleri mahkemeye müracaat ederek mahallelerinde dükkânı bulunan Kuyumcu Todoraki'nin dükkânının altındaki mahzene bir ocak yaparak burada "hamr taktır" (içki ürettiğini) ettiğini belirttikten sonra buranın kapatılmasını istemişlerdi. Kapatılmaya gerekçe olarak ileri sürülen sebepler arasında buranın Bilecik Mahallesi Mescidi'ne yakın olması da vardı.⁷⁹⁴

Bursa'da öteden beri zimmîler tarafından açılan ve işletilen meyhaneler mevcuttu. Meyhanelerin camilere yakın olması ve şarap içen zimmîlerin uygun-suz davranışları buraların kapatılmasına neden oluyordu. Örneğin, 1573 yılında Bursa'ya gönderilen bir fermanda Şetbaşı'ndaki meyhanelerin kapatılması istenmiştir. Meyhanelerin kapatılma gerekçesi ise buralara giden zimmîlerin Şetbaşı Mescidi'ne giden Müslümanları rahatsız etmeleri, hatta müezzinin ezan okumak için minareye çıktığında meyhanedeki zimmîlerden bazılarının kadeh kaldırarak müezzine göstermeleri idi.⁷⁹⁵ Şikayet konusu olan meyhanelerin yasağa uymayarak faaliyetlerine devam etmeye çalışması nedeniyle tamamen kapatılmaları için 983/1575 yılında Bursa kadısına yeniden bir ferman gönderilmiştir.⁷⁹⁶ 1584'te de Timurtaş, Şemsibey ve Sağrıcsungur mahallelerinin sakinleri imamları öncülüğünde mahkemeye müracaat ederek iki Rumun adı geçen mahallelerin ortasında meyhane açtıklarını, burada içki içerek sarhoş olanların daima Müslümanları rencide ettiklerini şikayet konusu etmişler ve söz konusu meyhanelerin mahalle arasından kaldırılmasını sağlamışlardır.⁷⁹⁷

Bursa'daki meyhanelerin durumu içki konusunda gelen emirlere paralel olarak değişiklik arzetydi. 1670'de Bursa kadısına gönderilen bir fermanla "*Umûmen memâlik-i Osmaniye'deki meyhaneler yıkılarak camiler ve müslümanların bulundukları şehir ve kasabalarda şarabın alınıp satılması ve içilmesi men' ve İstanbul, Bursa ve Edirne'deki hamr emanetlerinin iptal edilecek kaldırılması*" emredilmişti. Bunun üzerine Bursa'daki meyhaneler yıkılmış ve bundan sonra şehre şarap getirilmesi ve müslümanlar arasında aşıkâr veya gizli içilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca, fermanın devamında bu emre uymayanlar

⁷⁹³ B.Ş.S., B90/132a.

⁷⁹⁴ B.Ş.S., C10/115a.

⁷⁹⁵ Kepecioğlu, age., III, 339.

⁷⁹⁶ Dağlıoğlu, Hikmet Tarhan, *On Altıncı Asırda Bursa (1558-1589)*, Bursa Vilayet Matbaası 1940, s. 79. Meyhanelerin kapatılmasıyla ilgili başka şehirlere de benzer fermanlar gönderilmiştir. Bkz. Ongan, Halit, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'îye Sicili*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1974, s. 60.

⁷⁹⁷ Kepecioğlu, age., III, 339.

için “*bu bâbda sâdur olan fermânı tagyîr için her kim sâ’î bi’l-fesâd olurlarsa Rabbü’l-‘âlemîn’in lânetine mazhâr ve karîn olsun*” diye bir beddua cümlesi konulmuştur.⁷⁹⁸ 1681 yılında gönderilen başka bir fermanla da “*bundan evvel ehl-i İslâm camileriyle şereflenmiş olan belde ve kasabalarda ehl-i İslâm arasında şarap ve rakı alınıp satılması ve içilmesi cihetiyle, meyhanelerin kapatılması için ferman sadır olmuştuk, bu yasağa rağmen Bursa’da meyhane ihdâs edildiği, içki alınıp-satıldığı ve nice fesada sebep olduğunun belirlendiği*” gerekçesiyle Bursa’daki meyhanelerin tamamen kaldırılması emredilmiştir.⁷⁹⁹

İrad-ı cedit hazinesinin kurulmasından sonra bu hazineye gelir elde etmek amacıyla alkollü içkilerin üretimi meselesi yeniden ele alınmıştı. Bu çerçevede 1792 yılında “*zecriye rusumu nizamı*” yayınlanmış ve alkollü içkiler tekrar vergi kapsamına alınmıştır.⁸⁰⁰ Özellikle bu tarihten sonra zimmîlerin bağlarında yetiştirdikleri üzümleri ticaret amacıyla işledikleri ve elde ettikleri şarabı dışarıya sattıkları anlaşılmaktadır. Nitekim XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Bursa’daki zimmîlerin çok yoğun olarak bu işle ilgilendikleri görülmektedir. 1212/1797 tarihli bir belgeye göre Bursa’da 230 Ermeni 33.390 kıyye hamr (şarap), 248 kıyye arak (rakı), 215 Rum 18.500 kıyye hamr, 515 kıyye arak ve 34 Yahudi 4.420 kıyye hamr, 113 kıyye arak olmak üzere toplam 479 gayrimüslim 56.410 kıyye hamr ve 876 kıyye arak üretmiştir.⁸⁰¹ 479 kişilik liste aynı zamanda bu sayıda ki aileyi de ifade etmektedir. Dolayısıyla 1212/1797 yılında Bursa’da en az 479 zimmî ailenin içki üretimiyle meşgul olduğunu söylemek mümkündür.

IV- KREDİ İHTİYACININ KARŞILANMASI

A- Kredi Kaynakları

1- Vakıflar

Osmanlı esnafının en önemli kredi kaynağı bir tüzel kişi olarak kabul edilebilecek olan vakıflardır. Hangi amaçla kurulmuş olursa olsun vakıfların büyük çoğunluğu esnafa belirli şartlar dahilinde kredi vermekteydi. Hatta fakirlere yardım ve mabetlerin ihtiyaçlarının karşılanması gibi hayır işlerinin yanında, sadece esnafın kredi ihtiyacının giderilmesi amacıyla kurulan vakıflar da bulunmaktay-

⁷⁹⁸ Kepecioğlu, age., II, 309.

⁷⁹⁹ Kepecioğlu, age., III, 331.

⁸⁰⁰ Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat’a Kadar Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 183.

⁸⁰¹ B.Ş.S., B266/104a.

dı. Genellikle her hangi bir esnaf birliğine mensup üyelerce kurulan bu tür vakıfların temel amacı bir miktar kâr karşılığında ihtiyaç sahibi esnafa yardım etmek ve gereken krediyi sağlamaktı. Esnafın bu tür vakıflardan yoğun bir şekilde kredi olarak iş yapmaya çalıştığı ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Farklı amaçlarla vakıf kurma işi Müslümanlar arasında oldukça yaygındı. Gayrimüslim esnaf da Müslümanlardan etkilenerek çoğunlukla kendi dindaşlarından olan esnafın sermaye ihtiyacını karşılamak amacıyla farklı adlar altında vakıflar kurmuşlardır. Zimmîlerin vakıf kurmalarıyla ilgili kısımda da belirtildiği üzere bu amaçla kurulan vakıflardan bazıları şunlardır: Çilingir esnafı iâşesi için Ermeni Hristiyanları vakfı,⁸⁰² kökçü esnafı için Ermeni Hristiyanları vakfı,⁸⁰³ kuyumcu esnafı için Hristiyan kuyumcular vakfı,⁸⁰⁴ kürkçü esnafı mühimmatı için Hristiyan kürkçüler vakfı.⁸⁰⁵

Vakıf yetkilileri, esnafa kredi vererek onların ihtiyaçlarını gidermenin yanında vakfın gelirlerini de artırmış oluyorlardı. Örneğin, 1181/1767 tarihli bir kayıta Hristiyan kökçü esnafının ihtiyaçları için bu esnaf üyeleri tarafından kurulmuş olan vakfın muhasebesi yapılmaktadır. Muhasebe kaydındaki bilgilere göre, 1181/1767 tarihi itibarıyla vakfın ana sermayesi 1500 kuruş olup bu para % 12.5 “murabahayla” işletilerek bir yılda 187.5 kuruş gelir elde edilmiştir. Vakfın giderleri arasında “*berâ-yı mühimmât-ı hirfet-i mezkûre*” adı altında esnafın ihtiyaçları için harcanan para 174.5 kuruş olarak belirtilmektedir.⁸⁰⁶ Belgenin devamında “*vakf-ı mezburun zimemleridir*” başlığı altında vakıftan borç alanların isimleri de zikredilmiştir. Bu tür vakıflardan isteyen herkes borç para alabilirdi. Ancak muhasebe kayıtlarına bakıldığında vakıflardan borç alanların büyük çoğunluğunu esnafın oluşturduğu görülmektedir. Herhangi bir esnaf örgütünün ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan vakıflar, kendi mensubu olan esnafın ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra kalan parayı diğer esnaf üyelerine de kredi olarak verirdi. Örneğin, yukarıda bahsedilen kökçü esnafının kurduğu vakıftan kredi aldığı anlaşılan 20 zimmîden 4’ü kökçü 8’i farklı mesleklerden olmak üzere toplam 12’si esnaftır.

Müslüman esnafın zimmî vakıflarından borç para almaları pek yaygın değildi. Müslümanların bu tutumlarının dinî hassasiyetlerden kaynaklanabileceği

⁸⁰² B.Ş.S., B195/67a; B199/70b; B212/55b; B240/4b; B246/9b; B250/107b.

⁸⁰³ B.Ş.S., B199/56a; B201/85b; B202/8b,88a; B240/39a.

⁸⁰⁴ B.Ş.S., B195/53a; B202/15b; B212/11a; B240/73b; B245/7b; B249/3b; B250/23b.

⁸⁰⁵ B.Ş.S., B195/67a; B199/83a; B240/8b; B245/8b; B246/40a; B250/19b.

⁸⁰⁶ B.Ş.S., B199/56a.

gibi kredi için zimmî vakıflarına ihtiyaç duymamaları nedeniyle de olduğu söylenebilir. Nitekim bu durum vakıflarla ilgili muhasebe kayıtlarından da anlaşılmaktadır. XVIII. asır Bursa esnafının büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluşmasına rağmen zimmî vakıflarından kredi alan Müslümanların az oluşu, Müslüman vakıflarının esnaf için yeterli olduğunu düşündürmektedir. Buna karşılık zimmî esnaf, kendi vakıfları yanında Müslümanların kurduğu vakıflardan da sık sık kredi almıştır. Muhtemelen zimmî vakıflarının çok yaygın olmaması onları kredi konusunda Müslüman vakıflarına yöneltmiştir.

Vakıflardan borç para alan zimmîler borçları karşılığında ev, tarla, bahçe gibi mülklerinden bir kısmını vakıf mütevellisine rehin olarak verirlerdi. Borcun zamanında ödenmemesi durumunda rehin olan mülk satılarak borçlar ödenirdi. Meselâ, Selçukhatun Mahallesi sakinlerinden Karabet veled-i Kırako, mahkemede, Muidzade Vakfı'ndan aldığı yüz kuruş borç mukabilinde iki dönümlük dut bahçesinin vakıf mütevellisi Derviş İsmail'de rehin olduğunu, söz konusu tarlayı rehinden kurtardıktan sonra Hafız Molla Ahmet'e yüz yetmiş kuruşa sattığını ve bu paranın yüz kuruşunu vakıf mütevellisine ödediğini ifade ederek bu konuda hüccet almıştı.⁸⁰⁷

2- Şahıslar

Osmanlı esnafı tüzel kişiler dışında da kredi sağlayabileceği kaynaklara sahipti. Esnaf, çevresindeki şahıslardan kredi temin edebiliyordu. Mahkeme kayıtlarının önemli bir kısmı bu tür alacak davalarıyla ilgilidir. Söz konusu davalara konu olan borçlanmalarla birlikte borcunu zamanında ödeyerek mahkemelik olmayanların durumu da dikkate alınırsa, bu tür borçlanmaların çok yaygın olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁰⁸

Şahıslar arasındaki borçlanmalarda esnafın önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu durum hem Müslümanlar hem de zimmîler için geçerli idi. Muhtemelen vakıflardan borç alarak mülkünü rehin olarak vermek istemeyen esnaf, çevresindeki insanlardan para toplayarak sermaye ihtiyacını gidermeye çalışıyordu. 1203/1789 tarihli alacak davasıyla ilgili bir kayıтта Demirkapı Mahallesi sakinlerinden Andon veled-i Panayot'un pamuk (kutni) ticareti yapmak amacıyla

⁸⁰⁷ B.Ş.S., B175/39a.

⁸⁰⁸ XVII. yüzyıl Bursa'sıyla ilgili araştırma yapan Haim Gerber'de halk arasında gayr-i resmi kredi ilişkilerinin yaygın olduğundan bahsetmektedir. Bkz. Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988, s.144 vd.

la Angelo bint-i Nikola adlı zimmî kadından yıllık otuz kuruş faizle üçyüz kuruş borç para aldığı belirtilmektedir.⁸⁰⁹ Ayrıca tereke kayıtlarına bakıldığında özellikle esnafın çok sayıda şahsa borçlu oldukları görülmektedir. Hatta XVIII. yüzyılda borçları terekesinden daha fazla olduğu hâlde vefat ederek varislerine hiçbir şey bırakmayan zimmîlerin çoğu esnafıdır.

B- Kredinin Geri Dönüşü

Esnaf tarafından sermaye olarak kullanılmak üzere alınan borçların geri ödenmesinde zaman zaman problemler yaşanmaktaydı. Yukarıda da belirtildiği üzere, borç para eğer her hangi bir vakıftan alınmışsa bu paranın ilgili vakıf tarafından geri tahsil edilmesi kolaydı. Çünkü borç mukabilinde vakıf mütevellisine rehin olarak verilen bir mülk vardı. Paranın ödenmemesi durumunda bu mülke vakıf adına tamamen el konulur veya mülk, sahibi tarafından satılarak söz konusu borç ödenirdi. Ancak şahıslardan alınan borçların ödenmesi konusunda yaşanan problemler vakıflarda olduğu kadar kolay halledilemiyordu. Zira her şahıs borç karşılığında vakıflarda olduğu gibi bir mülkü rehin almıyordu.⁸¹⁰

Şahıs borçlarının ödenmesinde takip edilen ilk yol bu borcun kefilden tahsil edilmesi idi. Ancak bu da kefil tayin edilerek gerçekleşen borçlarla ilgiliydi.⁸¹¹ Fakat kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla şahıslar arasındaki borçlanmaların büyük bir kısmında kefil de yoktu. Kefilsiz olarak borçlanmalarda borç sahibi eğer borcunu ödeyemeyecek duruma düşerse genellikle alacaklıya giderek durumunu arzeder ve söz konusu borcun taksite bağlanmasını isterdi. Alacaklılar çoğunlukla bazı şartlar dahilinde bu tür teklifleri kabul ederlerdi. Borçlu ve alacaklı şahıslar arasında gerçekleşen bu anlaşma mahkeme tarafından da tescil edilerek taraflara hüccet verilirdi.⁸¹²

⁸⁰⁹ B.Ş.S., B100/11b.

⁸¹⁰ Şer'iyce sicillerinde mevcut olan alacak davalarının birçoğunda rehin maldan bahsedilmemektedir.

⁸¹¹ 1210/1795 yılında Tüccar Ahmet Ağa mahkemeye müracaat ederek değişik eşyaların alım satımıyla ilgili olarak Silleli Sava veled-i Talaş adlı zimmiden 2.601 kuruş alacağı olduğunu, ancak Sava'dan alacağını tahsil edemediğini belirterek borca kefil olan Hacı Abdülkadir'in bu parayı ödemesini talep etmiştir. Abdülkadir'in kefaleti inkar etmesi üzerine Ahmet Ağa durumu şahitlerle ispat etmiş, bunun üzerine mahkeme, sözkonusu borcun kefil tarafından ödenmesine karar vermiştir. B.Ş.S., B267/9a.

⁸¹² Örneğin İnegöl kazası sakinlerinden yaklaşık elli kadar zimmi mahkemeye müracaat ederek borçlarının taksitlendirilmesiyle ilgili şunları söylemişlerdi: "Bizler, 1153/1740 yılından 1166/1753 senesine kadarki 13 yıllık dönemde Bursa esnafından olan Şekerzade Mehmet Ağa'dan alış veriş yapmıştık. Daha sonra muhasebemizi yaptığımızda bu alış verişten dola-

Borçlunun taksitle ödeme arzusuna rağmen alacaklıların bunu kabul etmemeleri ve davanın mahkemeye intikal etmesi durumunda, mahkeme bu tür davaları genellikle borçlunun isteği doğrultusunda borçların taksitlendirilmesi yönünde karara bağlardı. Mesela birçok kişiden toplam 16.430 kuruş toplayan Kürkçü Andoryaki veled-i Yogan adlı zimmi Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek topladığı paralarla kürk ticareti yaptığını, ancak kürklerinin bir yangın sonucunda imha olması üzerine borçlarını ödeyemez duruma düştüğünü, taksitle ödemek istediğini ancak alacaklıların kabul etmeyerek kendisini hapse attırmak istediklerini ifade ederek Divan tarafından borçlarının taksitlendirilmesini istemişti. Durumu inceleyen Divan-ı Hümayun borçların taksit yapılması için Bursa kadısına hitaben bir ferman göndermişti.⁸¹³

Bazı gayrimüslimler borç ödeme konusunda oldukça duyarlıydılar. Zira sahip oldukları bütün eşyayı satarak borçlarını ödeme yoluna gidenler vardı. Örneğin, Karaağaç Mahallesi sakinlerinden Halepşah oğlu Karabet çok sayıda kişiye olan borcundan dolayı mahkemeye müracaat ederek bir müddetten beri ticari hayatında bazı sıkıntılar yaşadığını, alacaklılarının da paralarını talep ettiklerini ifade etmiş, bu sebeple sahip olduğu bütün eşyasının satılarak alacaklılara eşit oranda dağıtılmasını istemişti. Bunun üzerine Halepşah'ın eşyası 8.485 kuruşa satılarak dokuz kişiye alacakları oranında taksim edilmişti.⁸¹⁴ Ödenen paralar borçların tamamını karşılamamakla birlikte kalan borcun ne şekilde ödeneceği konusunda bilgi verilmemektedir. Sicillerde, bu örneğe benzer şekilde henüz hayatta iken eşyasını satarak veya bir yakını tarafından desteklenerek borçları ödenen zimmilerle ilgili epeyce kayıt bulunmaktadır. Nitekim birçok kişiye olan borcundan dolayı hapiste olan Karabet'in babası, kendisine ait bir dükkânını satarak oğlunun borçlarını ödemişti.⁸¹⁵

Yukarıdaki örnekler ve benzeri kayıtlardan da anlaşıldığına göre, Bursa esnafı içinde yer alan zimmiler gerek tüzel gerekse özel kişilerden diledikleri miktarda kredi alma imkanına sahiptiler. Ayrıca borcun geri ödenmesinde zor-

yı Mehmet Ağa'ya toplam 6.900 kuruş borcumuz olduğunu tespit ettik. Ancak bizim bu parayı ödeyecek gücümüz olmadığından durumumuzu Mehmet Ağa'ya arz ettik. Mehmet Ağa da, söz konusu paranın 900 kuruşunu bize hibe ettikten sonra 1.000 kuruşu peşin olarak aldı ve geri kalan parayı da yılda 1.250 kuruştan toplam 4 yılda tamamen ödememiz şartıyla borcumuzu taksitlendirdi." Zimmilerin bu ifadelerinden sonra mahkeme durumu tescil ederek taraflara gerekli hücceti vermiştir. B.Ş.S., B79/29b.

⁸¹³ B.Ş.S., B80/86a.

⁸¹⁴ B.Ş.S., C81/32b.

⁸¹⁵ B.Ş.S., C27/95a.

lanmaları durumunda hibe ve taksitle ödeme gibi kolaylıklardan da yararlanmaktaydılar.

Osmanlı yönetimi borçların zamanında ödenmesi konusunda oldukça hassastı. Yukarıda da belirtildiği üzere borcunu zamanında ödeyemeyecek durumda olanlar eğer alacaklı kişiyle taksitle ödeme veya başka bir şekilde borcun telafi edilmesi şeklinde anlaşma yaparsa borçtan kaynaklanan problem ortadan kalkardı. Bunun çok sayıda örneği olmasına rağmen alacaklıyla herhangi bir anlaşma yoluna gitmeden borcunu ödemeyenler de vardı. Böyle durumlarda yerel idareciler devreye girerek borcun ödenmesi konusunda borç sahibini ikna etmeye çalışırdı. Buna rağmen borcunu ödememekte ısrar edenler olursa borcunu ödeyinceye kadar hapse atılırlardı. Bu şahısların maddi durumları gerçekten borcunu ödeyemeyecek kadar kötü ise hapisten tahliye edilirdi. Ancak bu durumda olanların kendi hâllerini şahitlerle ispat etmeleri gerekirdi. Nitekim birçok belgede, borcundan dolayı hapiste olan şahısların durumlarının kötü olduğu, borçlarını ödeyecek kadar paralarının olmadığı şahitlerle ispat edildiği için hapisten tahliye edildikleriyle ilgili bilgi bulunmaktadır. Şahitler genellikle hapiste olan şahısla aynı mahallede ikamet eden ve mahallenin ileri gelenlerinden olurdu. Örneğin, Mehmet Ağa ibn Ahmet'e olan borcundan dolayı bir müddetten beri hapiste olan Filadar Köyü sakinlerinden Yanaki veled-i Vahil, iflas ettiğini iddia ederek aynı köyün esnafından olan Mehmet Beşe ve Osman Beşe'nin de kendisine şahitlik yapacaklarını söylemiş ve hapisten tahliye edilmesini talep etmişti. Adı geçen şahısların da "...mesfûr Yanaki zimmînin hâlâ üzerinde lâbis olduğu köhne melbûsatdan gayr-i ism-i mal ıtlâk olunur malı olduğu ma'lûmumuz değildir..." diyerek lehinde şahitlik yapmaları üzerine Yanaki'nin hapisten tahliye edilmesine karar verilmişti.⁸¹⁶ Bu tür tahliyeler, borçların hiç ödenmeyeceği anlamına gelmemektedir. Zira bunların tahliye kararlarında yer alan "...mezburun si'a-i hâline değin..."⁸¹⁷ ifadesinden borçluya durumunun düzelmesine kadar mühlet verildiği anlaşılmaktadır.

Bazen borcundan dolayı hapiste olanların iflas ettiklerini ispatlamaları tahliye olmaları için geçerli bir neden olmamaktaydı. İflas ettiğini ispatlamanın yanında tahliyeden sonra borcunu ödeyeceğine dair bir de kefil bulması gerekirdi. Meselâ Veledisaray Mahallesi dükkânlarından birinde esnafılık yapan Seyit Mehmet Çelebi'ye kırk kuruşluk borcundan dolayı uzun zamandan beri hapiste

⁸¹⁶ B.Ş.S., B251/24a.

⁸¹⁷ B.Ş.S., B196/84b.

olan Salamon veled-i Musa adlı Yahudi iflas ettiğini şahitlerle ispatladıktan sonra hapisten tahliyesini istemiş, Salamon'un oğlunun da babasına kefil olması üzerine bu talebi kabul edilmişti.⁸¹⁸

Bazen de bizzat alacaklının mahkemeye müracaat ederek borçlunun tahliye edilmesini talep ettiği olurdu ki bu durumun daha çok borcun ödenmesi konusunda borçluyla alacaklı arasında varılan anlaşma sonucunda gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim hapiste olan Yorgi veled-i Panayot'un alacaklıları kadiya müracaat ederek, Yorgi'nin evini satarak borçlarını ödeyeceği konusunda anlaşmalarını ifade etmişler ve Yorgi'nin tahliye edilmesini istemişlerdir.⁸¹⁹

Borcunu ödeyemeyenlerin fakir olduklarını ispat etmeleri halinde hapse girmeyecekleri mahkeme kararıyla tescil edilirdi. Elinde bu nitelikte bir karar olmasına rağmen alacaklılar tarafından hapse atılmak istenen zimmîler doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek bu konuda şeyhulislâmdan fetva alınmasını ve hapsedilmelerinin engellenmesini talep edebiliyordu. Örneğin, David veled-i Yako adlı Yahudi Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Bursa'da bazı kişilere borcu olduğunu, ancak fakir düştüğü için borçlarını ödeyemediğini, fakirliğini ispat ettiği için hapse atılmaması konusunda mahkeme tarafından kendisine hüccet verildiğini, ancak buna rağmen alacaklılarının kendisini hapse atırmak için uğraştıklarını ve kendisini rencide ettiklerini ifade ettikten sonra bu konuda şeyhulislâmdan bir fetva alınarak hapse atılmamasını ve rencide edilmesini istemiştir. Bursa kadısına hitaben yazılan bir fermanla David'in talebi kabul edilmiştir.⁸²⁰

Osmanlı idaresinin borçların ödenmesi konusundaki hassasiyeti şüphesiz yalnızca Müslümanlara borçlu olan zimmîler için değildi. Zimmîlerin kendi aralarındaki borçlanmalarda da yukarıdaki örneklere benzer durumlar yaşanmaktaydı. 1199/1785 tarihli bir fermana göre Mardros'a olan borcu nedeniyle İstanbul'da hapiste olan Agop, Divan'a yaptığı müracaatında Bursa'daki mülkünü satarak borcunu ödeyebilmek için kendisinin Bursa'ya nakledilmesini istemiştir. Talebi değerlendiren divan, Agop'un bir çavuş nezaretine Bursa'ya gönderilerek mülkünün satılmasına ve borçlarının ödenmesine karar vermişti.⁸²¹

⁸¹⁸ B.Ş.S., B102/97b. Benzer örnekler için bkz. B.Ş.S., B347/109a; B327/54b.

⁸¹⁹ B.Ş.S., B303/39a.

⁸²⁰ B.Ş.S., B168/85a.

⁸²¹ B.Ş.S., B221/29b.

Osmanlı idarecileri için şehirlerdeki ekonomik hayatın canlılığı ve devamlılığı önemliydi. Şüphesiz ekonomik hayatta karşılıklı alış verişten kaynaklanan veya doğrudan kredi amaçlı borçlanmalar kaçınılmazdı. Ancak bu çarkın dönmesi, bazı yaptırımları da olan borçların zamanında ödenmesini zorunlu kılıyordu. Bununla birlikte borçluların hapiste olsalar bile borçlarını ödemeleri için kendilerine her türlü kolaylığın tanındığı görülmektedir. Üstelik borçlu zimmîlerle ilgili sağlanan kolaylıklar da “*fe nezîratün ilâ meyseratin*”⁸²² ifadesiyle dinî bir gerekçeyle dayandırılmaktaydı. Zira Kur’an’dan bir ayet olan bu ifade “eğer borçlu güç durumda ise rahatlayıncaya kadar ona mühlet verin”⁸²³ anlamındadır.

V- ESNAFIN ÖDEDİĞİ VERGİLER

Daha önce de ifade edildiği üzere cizye, haraç ve ispenç gibi yalnızca zimmîlerin ödemekle yükümlü oldukları bazı vergiler vardı. Bununla birlikte Müslümanlar ve gayrimüslimlerin beraberce ödemek zorunda oldukları vergiler de mevcuttu. Zira esnafı ilgilendirilen vergiler konusunda Müslümanlarla zimmîler arasında fark gözetilmezdi. İster Müslüman ister zimmî olsun her esnaf, bağlı olduğu teşkilat yöneticileri aracılığıyla kendilerine tarh edilen vergiyi öderdi. Ancak başka bir devletin tebaası iken geçici olarak Osmanlı topraklarında bulunan müste’menler vergi konusunda Osmanlı tebaası olan esnaftan farklıydılar.

Merkezî yönetim, hangi esnaf grubundan ne kadar vergi alınacağını belirler ve bunu şehir yöneticilerine bildirirdi. Daha sonra esnaf yöneticileri kendi sorumlulukları altında bulunanlardan vergileri toplayarak ilgili yerlere teslim ederlerdi. Aynı mesleği icra eden esnafa takdir edilen vergi, esnaf içinde yer alan Müslüman ve zimmîlerin sayıları dikkate alınarak tevzi edilmekteydi. 1173/1759 tarihli bir belgeye göre kazzaz esnafına isabet eden verginin üçte ikisini Yahudiler, üçte birini ise Müslümanlar ödemekteydiler. Ancak Yahudiler mahkeme, Müslümanların ve kendilerinin ödedikleri vergi oranlarını belirttikten sonra durumlarının iyi olmadığı nedeniyle vergi ödeme konusunda zorlandıklarını, bu sebeple kazzaz esnafına takdir edilen verginin kendileriyle Müslümanlar arasında yarı yarıya taksim edilmesini istemişlerdi. Müslüman kazzazlar ise “sizin erkeklerinize birlikte kadınlarınız da mezkur sanat erbabındandır. Ayrıca kazzazlara lazım olan metanın tamamını işlemenin yanında başka yerlerde de imalat-

⁸²² B.Ş.S., B196/84b.

⁸²³ Bakara, 2/280 (Ayetin tamamı şöyledir: Eğer borçlu darlık içindeyse, ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin. Eğer bilerseniz, sadaka olarak bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır.)

ta bulunarak alım satım yapıyorsunuz. Bundan dolayı sizin menfaatiniz bizden daha çoktur” diyerek Yahudilerin teklifini reddetmişlerdi. Bunun üzerine aralarında anlaşmazlık çıkmış, ancak neticede kendi aralarında kaleme aldıkları yeni bir nizamname üzerinde anlaşarak problemi çözmüşlerdi. Yeni nizamnameye göre vergide eski oranların korunmasına karşılık, Yahudilerin daha çok çeşit mal üretebilmeleri imkanı sağlanmıştı.⁸²⁴ Ancak Yahudilerin bu işin peşini bırakmayarak Müslümanlarla aynı oranda vergi ödeme konusunda ısrar ettikleri anlaşılmaktadır. Zira 1216/1801 tarihli başka bir fermana da bu konudan bahsedilmektedir. Söz konusu fermana göre, bu kez Müslüman kazzazlar Divan-ı Hümayun’a müracaatemişler ve yukarıda içeriği verilen 1173/1759 tarihli nizamnameye de atıfta bulunarak “bu tarihten sonra Müslüman ve Yahudi kazzazların hangi malları üretecekleri ve ne kadar vergi ödeyecekleri belliydi. Şimdiye kadar her hangi bir problem olmadan herkes kurallara uymuşken, birkaç seneden beri Yahudiler bizlerden vergi konusunda kendilerine indirim yapılmasını istirham ediyorlardı. Bizler de onlara merhameten isteklerini kabul ettik ve vergiyi yarı yarıya paylaştık. Ancak Yahudiler buna kanaat etmeyerek nizamnameye aykırı şekilde Müslüman esnafı taciz etmeye ve Müslümanların bazı eşyayı üretmelerine engel olmaya başladılar. Bu durum işlerimizin bozulmasına neden olmanın yanında diğer sanat mensuplarına da sirayet ederek cümle esnafın nizamlarının ihlaline yol açmaktadır” iddiasında bulunmuşlar ve meselenin 1173/1759 yılında alınan kararlar çerçevesinde halledilmesini istemişlerdi.⁸²⁵ Divan-ı Hümayun gerekli incelemeyi yaptıktan sonra 1173/1759 yılında alınan kararları iptal etmiş ve bir malın

⁸²⁴ B.Ş.S., B193/53a.

⁸²⁵ “...nizâm-ı mezkûr bi-lâ nizâ müddet-i merkûmeden beru beynlerimizde düstûr-ı l-‘amel tutul-
la gelmişken tâife-i merkûmenin birkaç seneden beri ehl-i İslâma tazarru’larına binâen tekâlif-i
mezkûreden ber-mûcib-i nizâm verdikleri sülûsân hisseleri terahhumen nisfîyeye tenzîl birle
münâsefeten tevzî’ eylediğimiz vucûh-u ahâlî ‘indlerinde zâhir ve âşikâr iken tâife-i mesfûrun
ber-vech-i muharrer vâkî’ olan himâyeye kanâ‘at etmeyüb bu esnâda mugâyir-i şurût-i nizâm
haraket ile ehl-i İslâm’ı ta‘cîz ve ızrâra ictirâ etmeleriyle hîrfet-i mezbûrenin ihtilâlüne ba‘is
ve ihtilâlüne bâdî ve hîrfet-i sâireye dahi sirâyet ile bi’l-cümle esnâfın şîrâze-i nizamlarının
perişâniyetine bâdî olub fî-mâ ba’d fukârâ-yı esnâfdan tekâlif tahsili mûte‘assir olacağı zâhir
ve hüveydâ olmağın ahvâl-ı perişân hâlimize merhameten târih-i merkûmda verilen hü-
cet mûcibince beynlerimizde câri olan nizâmımıza i’tibâr olunub tâife-i mesfûrenin hilâf-ı
nizâm vâkî’ olan hareketleri men’ ve ref’ olunmak bâbında emr-i ‘âlî sudûrunu istirhâm ve
sıdk-ı kıssaları nefsu’l emre muvâfık olduğunu vucûh-u ahâlî haber verdiklerinde mukadde-
ma arz olundukda ğazzazan Yahudi tâifesinin nizâm-ı kadimlerine mugâyir hareketle ehl-i
İslâm’dan ba‘zıları beyne’l-esnâf masârifât-ı memleket ve emti‘a-i mezbûreye sizleri vâzi‘u’l-
yed ve i‘mâl ettirmez deyu mûmâna‘at ve ta‘addiyâta cesâret ve ol vecihle mağdûr oldukla-
rını inhâ...” B.Ş.S., B275/66b.

imalatının her hangi bir kesime tahsis edilemeyeceği gerekçesiyle üretimin müşterek olması ve verginin de Müslüman ve Yahudi kazzazlar arasında yarı yarıya taksim edilmesi şeklinde karar vermişti.⁸²⁶

Esnafın ödediği vergilerden biri de günlük olarak belirlenen ve muhtesip tarafından toplanan ihtisap vergisiydi. Tablo 5'te de görüldüğü üzere 1827 yılında ihtisap vergisi ödemekle yükümlü olan 4.767 kişiden 662'si Hristiyan, 78'i Yahudi olmak üzere toplam 726'sı gayrimüslimdi. 1843 yılında ise toplam 4.125 kişiden 426'sı zimmîydi. Zimmîler, Müslümanlara göre bir miktar daha fazla ihtisap vergisi ödüyorlardı. Örneğin, Müslüman bakırcılar günlük üçer para ihtisap vergisi öderlerken zimmî bakırcılar dörder, bezzaz esnafından Müslümanlar altışar, zimmîler ise sekizer para ödüyorlardı.

Bursa'ya dışarıdan mal getiren yabancı tüccar gümrük vergisi öderdi. Gümrük vergisi zaman zaman hem zimmîlerden hem de müste'menlerden alınmakla birlikte⁸²⁷ Osmanlı tebaası olan zimmîler yabancı bir ülkeden getirmeyip çoğunlukla Osmanlı şehirleri arasında alım-satım gayesiyle dolaştırdıkları mallardan gümrük vergisi ödememekteydiler. Aksine uygulamalar şikayet konusu olmaktaydı. 1199/1785 tarihinde aslen Bor Kasabası sakinlerinden olup ancak Bursa tüccarından olan Yorgi, Barşuran, Tomor, Kirbanos ve Nikola adlı zimmîler Divan-ı Hümayun'a baş vurarak Bor'dan Bursa'ya getirdikleri ve Bursa'dan oraya götürdükleri ticaret eşyası için gümrük vergisi ödemezken, Bursa'da parça emini olan Osman'ın kanuna aykırı olarak "*parça emâneti gümrük emâneti misillîdür; götürdüğünüz eşyadan gümrük taleb ve ahz ederim*" diyerek kendilerini hapsedtiğini ve üçyüz kuruşlarını aldığını iddia etmişlerdi. Çok sayıda Müslüman esnafın da zimmîlerin lehinde şahitlik yapmaları üzerine parça emininin adı geçen zimmîlerden bir daha gümrük vergisi istememesi konusunda Bursa kadısına bir ferman gönderilmişti.⁸²⁸

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancı tüccar, alım satımını yaptıkları eşyayla ilgili olarak gümrük vergisi ödedikten sonra söz konusu malla il-

⁸²⁶ "...imdi sen ki Mevlânâ-yı mûmâ ileyhsin ber vech-i muharrer bi-eimr-i 'âlî vâride olan tekâlifden hırfet-i mezkûre üzerine tarh olunan mebâligi münâsefeten vecihle ve envâi mütenevvi'a sâlifü'l-beyân dahi ahaduhumaya ta'yin ve tahsis kılınmayarak vech-i iştirak beynlerinde tanzim ve i'mâl olunmak husûsuna irâde-i 'aliyyem ta'alluk eylediği ve hilâf-ı hâlât vukû'una rızâ-yı hümayunum olmadığı ma'lûmâtı oldukda ber-vech-i muharrer 'amel ve harakete ihtimâm ve dikkat ..." B.Ş.S., B275/66b

⁸²⁷ Yediylıdız, age., s. 151-156.

⁸²⁸ B.Ş.S., B101/4b.

gili ayrıca kendilerinden herhangi bir vergi alınmazdı. Bununla birlikte zaman zaman gümrük vergisi ödenmiş mal için kendilerinden tekrar vergi istenen yabancı tüccar meseleyi doğrudan Divan'a ileterek mağduriyetlerinin giderilmesi ni istemişlerdir. Divan-ı Hümayun bu tür meseleleri ahidnamelerde belirtilen anlaşma maddelerine göre çözerdi. Nitekim 1780 yılında İslimye voyvodası Murat Ağa'nın vefatından sonra Avrupalı tüccardan haksız olarak alınan yediyüzyetmişüç kuruşun anlaşma gereği iade edilmesi kararlaştırılmıştır.⁸²⁹ Yabancı tüccar Osmanlı şehirlerinde kaldıkları süre içinde cizye, haraç, avarız ve nüzul gibi vergileri ödemezlerdi. Ancak yerel yöneticilerin uzun süre kendi şehirlerinde kalan yabancı tüccardan mezkur vergilerden bir kısmını almaya çalıştıkları görülmektedir. Bu tür meseleler yukarıda da belirtildiği üzere ahidnameler çerçevesinde halledilmekteydi. Örneğin, 1097/1686 tarihli bir fermana göre bir grup yabancı tüccar Divan'a müracaat etmiş ve "...biz Bursa'da merhûm ve mağfûrunleh Sultân Bayezid Han'ın binâ eylediği Yeni Han'da ve sair hanlarda müsâferet üzere sâkin ve ticâret edüb emti'alarımızı bey' edinceye dek eglenüb tekâlif alınmak icâb eder zabt u tasarrufumuzda emlâkımız ve yerlerimiz olmayub bizlerden tekâlif alınmamak üzere yedimizde emr-i şerîf ve hüccet-i şer'iyye var iken Bursa'da mahallât ahâlileri hilâf-ı şer' ve kânûn bizden 'avârız ve nüzul ve iştirâ ve ve sursat taleb edüb rencideden hâli değillerdir" iddiasında bulunduktan sonra "elimizde olan emr-i şerîf ve hüccet-i şer'iyye mücibince 'amel olunub hilâf-ı şer' ve kânûn ta'addileri men' u ref' olunmak bâbında..." kendilerine bir ferman verilmesini istemişlerdi. Gayrimüslimlerin bu talepleri kabul edilmiş ve kendileri hakkında Bursa kadısına hitaben kaleme alınan bir ferman verilmişti.⁸³⁰

Haksız olarak esnaftan para alınması zaman zaman şikayete konu olmaktadır. Merkezî idare yerel yöneticilere gönderdiği emirlerle bu tür haksız uygulamaların önüne geçmeye çalışmaktaydı. 1233/1818 yılında ikiyüz askerin teçhizatı için Bursa esnafından tahsil edilmesi gereken vergiyle ilgili olarak Bursa kadısına gönderilen bir fermanla merkezî idarece takdir edilen meblağın beşte birinin köylüler, beşte dördünün ise Bursa'daki Müslüman, Yahudi, Rum ve Ermeni esnaf tarafından ödeneceği belirtildikten sonra bundan başka değişik masraflar adı altında esnaftan para alınmaması gerektiği vurgulanmış ve bu konuda yerel yöneticiler aşağıdaki ifadelerle uyarılmıştır:

⁸²⁹ Şen, Ömer, *Osmanlı Panayırıları (18-19. Yüzyıl)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s. 92.

⁸³⁰ B.Ş.S., B148/4b.

“...fî mâ ba'd hilâf-ı ta'ahlud harakete zuhûr etmemek ve vilâyet masârıfı ve sâir mutâlebesiyle ta'addî olunmamak üzere ikiyüzaltı târihinde verilen emr-i şerîf mücibince bi'l-cümle esnâfın istid'âlarıyla işbu sene-i mübâreke evâsıt-ı cemâziye'l-âhirinde mevkûfattan başka evâmir-i 'aliyye ile vâride olan tekâlifden esnâf-ı mezkûre vech-i meşrûh üzere hisselerine isâbet eden kethüdâları ma'rifetiyle ba'de'l-edâ hilâf-ı şer'-i şerîf ve bi-lâ emr-i münîf vilâyet masârıfı nâmı ve murûr ve 'ubûr eden vüzerâ-yı a'zâm için konak mefrûşâtı masârıfı ve lağım tathiri ve mezbele kaldırılması ve yedek tob çekmesi ve çayıra at götürüb getirmesi ve hasır(?) ve mangal ve sair bir gûnâ mezâlim-i muhdese ile defter-i tevzî'a külli akçe zamm ve 'ilâve olunarak cebren tahsîl olunduğundan halleri diğer-gûn olduğunu tâife-i merkûme lede'l-inhâ üzerlerine edâsı lâzım gelen tekâlifden âdet-i belde üzere hisselerine isâbet eden tekâlifî vakt ü zamânıyla ber-mücib-i emr-i defter cem'ine me'mûra edâ eylediklerinden sonra mezâlim-i mezkûreyle fukâraya akçe tevzî' ve tahsîl olduğu muvâfık-ı nefsu'l-emr olduğu hâlde o makûle mezâlim ve ta'addiyâtın ma'rifet-i şer'le men' u def'i bâbında işbu sene-i mübâreke evâsıt-ı Recebinde Dîvân-ı Hümâyûn'un tarafından başka evâmir-i şerîfem sadır olub...”⁸³¹

1213/1798 tarihinde Bursa kadısına gönderilen başka bir fermanda da Bursa'dan beşyüz asker isteğini içeren emrin kethüda tarafından saklandığını, tevzi defterinde olmadığı hâlde kethüdanın “...hissenize onbeş kese akçe isabet etti bu meblağı ödemek zorundasınız...” diyerek esnaftan para aldığı, bazıları-nı hapse attığı belirtildikten sonra esnaftan haksız olarak alınan paranın daha sonraki vergiden düşülmesi ve sorumluların cezalandırılması istenmişti.⁸³²

VI- ESNAFIN KARŞILAŞTIĞI PROBLEMLER VE ÇÖZÜM YOLLARI

A- Esnaf Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar

Osmanlı şehirlerinde bir şahsın nasıl esnaf olabileceği ve hangi şartlar dahilinde iş yapacağı gerek devletin yürürlüğe koyduğu kanunlar, gerekse esnaf teşkilatlarının oluşturdukları nizamnamelerde açıkça belirtilmektedir. Buna göre bir esnaf adayı bu iş için gerekli eğitim sürecini tamamladıktan sonra lonca yetkililerinin izniyle müstakil iş yapma hakkını elde ederdi. Esnaf, iş hayatı boyunca da mensup olduğu loncanın nizamnamesine uymak zorundaydı. Ancak esnaf içindeki ilişkiler her zaman kanunların öngördüğü şekilde olmamaktaydı. Zira

⁸³¹ B.Ş.S., C25/114a

⁸³² B.Ş.S., B260/26a.

sicillerde yer alan çok sayıda belge nizamnamelere uymayarak şikayetlere konu olan esnafın durumuyla ilgilidir.

Gayrimüslimlerin de içinde yer aldıkları ve haksız rekabet, imalattaki kalitenin bozulması, fiyatların değiştirilmesi ve inanç istismarı gibi sebeplerle ortaya çıkan anlaşmazlıklardan oluşan şikayet konularının şu başlıklar altında tasnif edilmesi mümkündür:

1- Aynı Meslek Grubu İçinde Çıkan Anlaşmazlıklar

Aynı mesleği icra etmelerine rağmen çeşitli amaçlarla esnaf nizamnamesini ihlâl edenler, esnafın diğer üyeleri tarafından şikayet edilir ve gerekli önlemlerin alınması istenirdi. Esnaf arasındaki problemlerin çoğu, bir grubun elde ettiği iş yapma imkânının başkaları tarafından haksız olarak paylaşılmak istenmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu konuda çok çetin bir mücadelenin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bir tarafta iş yapma hakkını elde edenler, diğer tarafta izinsiz olarak mesleği icra etmeye çalışanlar veya benzer işleri yapmalarına rağmen kendi iş alanını daha da genişletip diğerlerininkini daraltarak bir bakıma piyasayı kontrolü altında tutmak isteyenler vardı. Bu gibi nedenlerden kaynaklanan anlaşmazlıklar mahkemeye intikal eder ve orada bir çözüme kavuşturulurdu. Hemen her dönemde bu tür problemlerin devam ettiği sicillerden anlaşılmaktadır.

Boyacılık, içe dönük meslekî problemlerin en yoğun yaşandığı esnaf teşkilatıdır.⁸³³ Bursa'nın bir tekstil merkezi olması nedeniyle boyacılık mesleği iş yoğunluğu ve istihdam edilen eleman sayısı bakımından meslekler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Boyanan kumaşların çeşitliliği, boya renklerinin çok farklı oluşu ve istihdam edilen elemanların çok oluşu bazı sıkıntıları da beraberinde getirmekteydi.

Boyacı esnafının yaşadığı problemlerin başında yukarıda da vurgulandığı üzere, boyanacak tekstil ürünlerinden hangilerinin kimler tarafından boyanacağı ve boyacılık yapma yetkisi olmayanların kaçak olarak bu işi yapmaya çalışmaları gelmekteydi. 1205/1790 tarihli bir kayda göre Bursa'daki boyacı esnafından beş zimmî mahkemede, Sultan Ahmet Evkafı'ndan olan dükkânda iş yapan ve kethüdaları Müslüman, ustaları gayrimüslim olan sekiz kişilik başka bir boyacı grubuyla yaşadıkları problemleri anlattıktan sonra aralarındaki problemi çözdük-

⁸³³ Bursa Kütüğü'nde de boyacıların yaşadıkları problemlerle ilgili sicillere dayalı olarak çok sayıda örnek verilmektedir. Bkz. Kepecioğlu, age, I, 276.

lerini ve bazı şartlar üzerinde anlaştıklarını belirterek durumun tescil edilmesini ve bu konuda kendilerine hüccet verilmesini istemişlerdir.⁸³⁴

Boyacılık mesleğinin sağladığı faydaları kendilerinde toplamak isteyenler, bu işe dışarıdan katılmak isteyenleri mümkün olduğu kadar saf dışı etmeye çalışıyorlardı. Ancak mesleğin dışında bırakılmak istenenler de mahkeme yoluyla değişik teklifler sunarak mesleği icra etmenin yollarını aramaktaydılar. 1207/1792 tarihli bir fermanla Bursa'da çoğunluğu zimmîlerden oluşan sekiz kişilik boyacı esnafıyla yine boyacılık yapmaya çalışan dört kişilik başka bir grup arasında geçen mücadele sonucunda ortak bir noktada buluştuklarının hikayesi anlatılmaktadır. Söz konusu fermana göre 1785'de, III. Sultan Ahmet'in Yenisaray'daki kütüphanesi vakfına ait olan Fazlı Paşa Sarayı'nda çalışan boyacı esnafının nizamnameleri gereğince yün ve tiftikten mamul şal, kuşak, karacalar kuşağı, çuha ve elbisenin boyanma işi vakfa 70 kuruş kira vermeleri karşılığında Bursa'da çoğu gayrimüslimlerden oluşan sekiz kişilik ustaya verilmişti. Bunlar mahkemeye müracaat ederek ihtilaf konusunu ve varılan sonucu şöyle anlatmışlardı: "Nikola, Todoraki, Dimitri ve Margarid adlı zimmîler kendileri için tahsis edilen eşyanın boyanması işine kanaat etmeyerek dükkânlarında bizim boyamamız gereken eşyayı da boyuyorlardı. Bu yüzden aramızda kavgaya varan anlaşmazlık çıkmıştı. Ancak araçların tavassutuyla adı geçen zimmîlerin vakfa ödediğimiz yıllık yetmiş kuruş kiraya otuz kuruş ilave etmeleri karşılığında aramıza karışma isteklerini kabul ettik. Bundan böyle adı geçen dört zimmînin kendi dükkânlarında yaptıkları işi artık kiracısı olduğumuz dükkânda "*san'at-ı vâhide*" olarak beraber yapma ve yıllık yüz kuruş kira ödeme hususunda anlaşmaya vardık."⁸³⁵

Boyacılık gediklerinin çoğunlukla İstanbul'daki bazı vakıfların elinde olması nedeniyle Bursa'daki boyacı esnafı da genellikle o vakıfların izniyle bu işi

⁸³⁴ Söz konusu kayda göre boyacı zimmîler şikayetçi oldukları diğer boyacı esnafı hakkında özetle şu suçlamalarda bulunmuşlardı: "Daha önce meşdud, elvan, akmişe, usfur ve diğer boya işine müteallik olan emtia, yün ve tiftikten imal edilen elbise vesairenin her birimiz tarafından ayrı ayrı dükkânlarda boyanması âdetten idi. Ancak yedi sene önce mezkur boyacılar yün ve tiftikten imal edilen şal, kuşak, karacalar kuşağı, çuka ve sair elbisenin boyanması işini kendilerine tahsis ederek bizleri sadece meşdud, elvan, akmişe ve emtiada kendilerine ortak kabul ettiler. Ayrıca bunun için bir de ferman aldılar. Ancak ferman gereğince onlara ait olan eşyanın boyanması hususunda bizim her hangi bir müdahalemiz yok iken diğer eşyanın boyanmasında da onların müdahale etmemesini istiyorduk. Bu nedenle aramızda anlaşmazlık vaki oldu. Fakat bundan sonra yün ve tiftikten mamul şal, kuşak, karacalar kuşağı, çuka ve yünden imal edilen değişik elbiselerin boyanması onlara, akmişe, meşdud ve sair elbisenin boyanması ise bizlere ait olmak üzere anlaşmaya vardık." B.Ş.S., B128/10b.

⁸³⁵ B.Ş.S., B89/34b.

yapmaktaydılar. Vakıflara bağlı olarak iş yapanlarla ilgili kuralları da vakıf mütevellisi düzenlemekteydi. Nitekim yukarıda içeriği verilen fermanla vakıf mütevellisinin koyduğu şartlar da belirtilmektedir. Söz konusu nizamnamenin konumuzla ilgili kısmında şu ifadelere yer verilmiştir. “...*emti'a-i mezkûre kâr-hâne-i mezkûreden hâriç mahallerde boyanmak ve ber-vech-i muharrer bizlere mahsûs olan emti'a-i muharrere-i mezkûreyi kâr-hâne-i mezkûreden hâriç mahalde boyamağa cesâret eden kimesne ahz u girift olduk da vakf-ı müşârun ileyhin Fazlı Paşa Sarayı'nda iskân olunan boyacılar şurûtu misillü yedinde olan emti'a ve âlâtı cânib-i vakıfdan ahz ve kendisinin te'dibâtı mâ-yelikı icrâ olunmak ve ber-mûcib-i emr-i âlişân şurût-u kadîmeden iken...*”

Yukarıda da görüldüğü üzere boyacılarla ilgili nizamnamede belirtilen şartlar içinde izinsiz olarak bu işi yapanların malzemelerine el konulacağı zikredilmiştir. Bu cezanın zaman zaman uygulandığı ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. 1205/1790 tarihli bir belgede sekiz kişilik boyacı ustasından oluşan bir grup, mahkemede, bazı eşyanın boyanması işi kendilerine ait iken, daha önceden boyacılık yapan ancak şimdi başka işlerle meşgul oldukları hâlde hâlâ dükkânlarında boyama işlerini yapmaya çalışan Yorgi ve Todori adlı zimmîler hakkında şikâyetçi olmuşlardır. Durum Yorgi ve Todoriye iletilince onlar da iddiayı kabul etmişler ve ellerinde mevcut olan boyacılıkla ilgili aletleri teslim ederek bir daha bu işi yapmayacaklarına dair söz vermişlerdir. Ayrıca eğer bir daha böyle bir şeye kalkıştırlarsa cezalandırılacakları da kendilerine bildirilmiştir.⁸³⁶

Boyacı esnafının şikâyetçi olduğu hususlardan bir diğeri de meslektaşlarından bazılarının gereği kadar işlerinin hakkını vermeden imalat yaptıkları, bu sebeple elbise vesair eşyanın boya kalitesinin düştüğü, bunun da kendilerinin kötü tanınmalarına sebep olduğu meselesi idi. Zira üretimi yapılacak her türlü eşyanın özellikleri nizamnamelerce belirlenmişti. Bir bakıma standartların bozulmasına neden olan kalitesiz üretim esnafın tamamını zor duruma düşürmekteydi. Böyle durumlarda esnaf, sorumluların mahkeme kanalıyla cezalandırılmalarını sağlayarak, hem zararlarını önlemek hem de kendilerini zan altında kalmaktan kurtarmak istiyorlardı. 1784 yılında Bursa ahâlisinden birçok kimse mahkemede: “Bursa’da güvez boya ile boyanan değişik cins ipek, pembe ve keten emtia-nın renkleri kısa zamanda bozulduğundan bunları satın alanlar zarar görmektedirler. Bu da boyaların “kalp” olmasından ileri gelmektedir” iddiasıyla şikâyetçi olmuşlardı. Bunun üzerine mahkemeye celbedilen Bursalı boyacıardan açıkla-

⁸³⁶ B.Ş.S., B228/69b.

ma istenmiş, onlar da: “Bu boyalar çiçek tabir edilen boyalardır. Frengistan’dan gelmektedir. Önceleri kendilerine itimat edilen kimselerden alıyorduk ve boyalar da halisti. Şimdi Yahudi ve Rum tüccarlardan bazıları boyanın miktarını çoğaltmak için, içerisine başka şeyler karıştırıyorlar. Bu yüzden boyalar bozuluyor. Bundan dolayı gerek boyanması gereken eşyanın selâmeti gerekse meslektaşlarımızın ve sair insanların zararlarının önlenmesi için ‘çiçeği’ öteden beri istikamet üzere satan ve hepimizin itimat ettiği Dilaruka(?) adındaki Rum’un satmasını ve diğer hilekârların “çiçek” satmalarının engellenmesini istiyoruz” diyerek kendilerini savunmuşlardı. Kutnıcı esnafının da kendilerini tasdik etmeleri üzerine çiçeğin yalnızca Dilaruka tarafından satılmasına izin verilerek diğerleri bu işten men edilmiştir.⁸³⁷

1202/1788 yılında da yine boyacı esnafından bir grup zimmî mahkemeye müracaat ederek boyacılık işinde kullandıkları tiz-abı (kezzap) Musa ve Yasef adlı yahudilerden aldıklarını söyledikten sonra son zamanlarda aldıkları tiz-abın hileli olduğu, bu nedenle boyadıkları eşyanın renklerinin bozulduğu gerekçeyle şikayetçi olmuşlar ve mezkur Yahudilerin cezalandırılmasını istemişlerdir. Mahkemeye celb edilen Musa ve Yasef’ten durum sorulduğunda onlar da haklarındaki iddiayı kabul ederek suçlarını itiraf etmişlerdir. Esnafın zararlarının adı geçen Yahudiler tarafından karşılanmasına karar verilmiştir.⁸³⁸

Aynı meslek grubu içerisindeki anlaşmazlıklar büyük ölçüde boyama işleriyle uğraşan esnaf arasında olmakla birlikte diğer sanat grupları içerisinde de benzer problemler yaşanmaktaydı. Örneğin, 1179/1765 yılında çömlekçi taifesinden olan altı kişilik gayrimüslim esnaf grubu mahkemede, “Bizim ürettiğimiz çömleklerin ölçüleri ve fiyatları belli olduğu hâlde, dükkânlarında bizim ürettiğimiz çömlekleri satan esnaftan bazıları başkalarına çömlek satmamıza engel olmanın yanında çömlek fiyatlarını da değiştiriyorlar” diyerek çömlek satan diğer meslektaşlarından şikayetçi olmuşlardı. Çömlekçi zimmîlerin şikayetlerinde haklı olduklarının anlaşılması üzerine mahkeme durumun düzeltilmesi yönünde karar vermişti.⁸³⁹ Simkeş esnafı da kendi mensuplarından Abraham veled-i Kirkor hakkında nizamnamelere uymadığı ve esnafa zarar verdiği gerekçeyle şikayetçi olmuştur.⁸⁴⁰ Ayrıca eskiden beri taşradan topladıkları fesleri Bursa’da satan tüccar, Divan-ı Hümayun’a müracaat ederek Bursa’da dükkânlarında fes

⁸³⁷ Kepecioğlu, age., I, 281.

⁸³⁸ B.Ş.S., B228/72b.

⁸³⁹ B.Ş.S., B196/32b.

⁸⁴⁰ B.Ş.S., B203/109a.

satan bazı esnafın kendilerine mani olmak veya ucuz fiyata kendilerinin almak istediklerini şikayet etmişlerdir.⁸⁴¹

2- Farklı Meslek Grupları Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar

Her meslek grubunun yapacağı işler nizamnamelerle belirtildiğinden bir esnaf grubu başka bir gruba ait işleri yapmaya kalkışrsa, daha önce o alanda iş yapma hakkını elde etmiş olan esnaf grubu mahkemeye başvurarak diğerlerinin engellenmesini sağlardı.⁸⁴² Bununla birlikte birçok esnaf grubu farklı esnaf teşkilatlarında yer alsalar da birbirlerinden tamamen bağımsız değillerdi. Zira bunların, birbirlerine hammadde sağlamaları ve benzeri iş yaptırımları nedeniyle zorunlu olarak ilişkileri vardı.

Farklı esnaf grupları arasında çıkan sorunlara bakıldığında menfaat çatışmasının en önde gelen nedenlerden olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında kalitenin düşürülmesi ve fiyatlarla oynanması gibi durumlar da esnaf grupları arasındaki anlaşmazlıkların sebeplerindendi. Örneğin, bezzazlardan oluşan çok sayıda Müslüman ve zimmî esnaf mahkemeye başvurarak Halep ve sair yerlere ait muhtelif emtianın alım satımı kendilerine, kullanılmış eşyanın alım satımı ise Sipah ve Bitpazarı esnafına ait iken ve bu durumun herkes tarafından bilinmesine rağmen adı geçen esnafın yeni emtia alım satımı yaparak kendilerine haksızlık yaptıkları gerekçesiyle şikayetçi olmuşlar ve konunun araştırılarak bundan sonra Sipah ve Bitpazarı esnafının yeni elbiselerin alım satımını yapmalarının engellenmesini istemişlerdi. Bu şikayet üzerine Sipah ve Bitpazarı esnafının dükkânları kontrol edilmiş ve gerçekten dükkânların yeni elbiselerle dolu olduğu görülünce adı geçen esnaf bir daha yeni emtia alıp satmamaları konusunda uyarılmıştı. Ancak bir müddet sonra tekrar yeni emtia alım satımı yapmaya başladıklarından dolayı bezzaz esnafı bu kez doğrudan Divan-ı Hümayun'a müracaat etmiş ve söz konusu esnafın yeni emtianın alım satımı konusunda engellenmelerine yönelik bir ferman almıştı.⁸⁴³

Postalcı taifesinden bir grup esnaf da şikayetçi oldukları çizmeci esnafı hakkında aşağıdaki suçlamalarda bulunmuşlardı: "Beyaz su sığırdi derilerini alıp işlemek bizlere ait, kara su sığırdi derilerini işleyip onlardan çizme yapmak da çizmeci taifesine aitti. Ancak bir müddetten beri çizmeci taifesi beyaz su sığırdi deri-

⁸⁴¹ B.Ş.S., B184/116b.

⁸⁴² Kal'a, Ahmet, "Esnaf", *DİA*, XI, 427.

⁸⁴³ B.Ş.S., B288/8b.

lerini satın alarak çizme yapıyorlar ve Haffafan Çarşısı'nda satıyorlar. Bu durum bizim mesleğimizi olumsuz etkiliyor. Bu nedenle çizmecî esnafının uyarılarak beyaz su sığırı derilerini işlemelerinin engellenmesini istiyoruz.”⁸⁴⁴

Kırmızı iplik boyacılarıyla beledici ve peştemalcî esnafı arasında da boyama işinin kalitesiyle ilgili anlaşmazlık çıkmıştı.⁸⁴⁵ Ayrıca yukarıdaki örneklerle benzer anlaşmazlıklar fesçî taifesiyle bezzaz esnafı arasında,⁸⁴⁶ kalpakçî esnafıyla abacı esnafı arasında⁸⁴⁷, bakırcî esnafıyla Eski Batpazarı esnafı arasında⁸⁴⁸ ve hallacî taifesiyle kavukçu taifesi arasında da⁸⁴⁹ yaşanmıştı. Rekabet, haksız kazanç elde etme gibi amaçlarla yaşanan bütün bu anlaşmazlıklar içinde hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler yer almaktaydı.

3- Farklı Din Mensupları Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar

Farklı din mensubu olan esnaf arasında çeşitli nedenlerle çıkan anlaşmazlıklara geçmeden önce, kısaca usta-çırak ve işçi-patron ilişkilerine Müslüman-gayrimüslim açısından bakılması faydalı olacaktır. Zira bu konuda zaman zaman anlaşmazlıkların yaşandığı görülmektedir.

Ustalar, yanlarında çalıştırdıkları elemanları çıraklıktan ustalığa kadar yetiştirirlerdi. Acaba gerek usta-çırak ilişkisi, gerekse işçi-işveren ilişkileri bakımından Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkiler nasıldı? Zimmî çırak ve işçilerin Müslüman ustaların yanında çalışmaları, zimmî bir ustanın Müslüman çırağı olup olamayacağı veya zimmîlerin Müslüman işçi çalıştırıp çalıştıramayacakları meselesinin İslâm hukukunda ve Osmanlı uygulamasındaki yeri ne idi?

İslâm hukukunda bir müslümanın her hangi bir zimmînin yanında çalışmasını engelleyecek bir hüküm yoktu.⁸⁵⁰ Fakat XVIII. yüzyıl Osmanlı Türkiye'sinde bu uygulamanın farklı olduğu görülmektedir. Dönemin Bursa kayıtlarında bu konuyu ayrıntılı bir şekilde izah etmemize imkan tanıyacak veriler bulunmamakla birlikte genel teamülün Müslüman çırak ve işçilerin zimmî ustaların yanında ça-

⁸⁴⁴ B.Ş.S., B95/84b.

⁸⁴⁵ B.Ş.S., C18/11b.

⁸⁴⁶ B.Ş.S., B196/47a.

⁸⁴⁷ B.Ş.S., B121/22b.

⁸⁴⁸ B.Ş.S., B349/70a.

⁸⁴⁹ B.Ş.S., B193/52b.

⁸⁵⁰ Öztürk, Abdulvehhab, “İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri”, *İslam'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1986, s. 36.

lışmamaları yönünde olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵¹ Zira işveren-işçi problemleriyle ilgili mahkemeye intikal eden dava kayıtlarına bakıldığında elimizdeki belgelerin tamamında Müslümanların işveren, zimmîlerin ise işçi konumunda olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'ndeki bu uygulamanın temelinde Müslümanlarla zimmîlerin din bakımından bir birlerine üstün olup olmamaları yaklaşımı vardı. Zira Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarla zimmîler arasındaki ilişkiler, İslâm dininin diğer dinlerden üstün olduğu, bu nedenle Müslümanların gayrimüslimlerden daha üstün olduğu anlayışı üzerine düzenlenmekteydi. Bu nedenle Müslümanlar, gayrimüslimleri kendilerinden daha üst konumda göremezlerdi. İşçi patron ilişkilerinde usta, çırağın velisi durumda olduğundan çıрак ustaya “efendim”, “üstadım” gibi tazim içeren ifadeleri kullanmak durumundaydı. Aynı şey zimmî bir patronun yanında çalışan Müslüman işçi için de geçerliydi. Halbuki Osmanlı yöneticileri açısından İslâm'ın izzetini korumak önemliydi ve Müslüman birisi gayrimüslim birine tazim içeren ifadeler kullanarak müslümanı zimmîden daha alt seviyeye düşüremezdi. İşte bu anlayış, Müslümanların, zimmîlerin yanında çalışmalarını engellemişti. 1003/1594 yılında yaşanan bir olay bu meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak niteliktedir: Kadife kumaşı imalatçısı olan Hoca Şuca' bin Mûsa, el-Hâc Hasan bin Abdullah ve diğerleri mahkemeye başvurarak, kumaş işleme ustaları Ali bin Abdullah, Mahmud bin Abdullah, Hasan bin Abdullah, Mehmed bin Hasan ve Mustafa bin Mehmed hakkında, söz konusu meslekte Müslüman imalatçıların ustalara ihtiyaçları olduğu hâlde adı geçen şahısların Yahudi ve Hristiyan imalatçıların yanında işçilik yaptıkları gerekçesiyle şikayetçi olmuşlar ve bu konuda şeyhulislâmdan da bir fetva aldıklarını belirterek onların zimmîlerin yanında çalışmalarının engellenmesini istemişlerdi. Davacıların ibraz ettiği fetvada şeyhulislâma sorulan: “Müslüman bir şahsın çelebi, efendi, üstad gibi tazim ifade eden kelimelerle hitap etmek zorunda olduğu Yahudi ve Hristiyan ustaların yanında çalışmasına engel olunur mu” sualine: “Müslüman birinin gayrimüslim birisine hizmetten men olunacağından başka, bu şahsın imanını ve nikahını da yenilemesi gerekir” cevabı verilmişti. Bu fetvanın mahkemede okunması üzerine davalı şahıslardan her biri istiğfar etmişler

⁸⁵¹ Söz konusu durumun büyük ölçüde diğer Osmanlı şehirleri için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Kütükoğlu, Mübahat, “Osmanlı Esnaf Sayımları”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri (9-10 Mayıs 2002)*, “Globus” Dünya Basımevi, II, 406.

ve bundan sonra zimmîlerin yanında çalışmayacakları, çalışan diğer Müslüman sanatkarları da engelleyeceklerine dair söz vermişlerdir.⁸⁵²

Yukarıda anlatılan olayın temelinde dinî kaygılar olduğu görülmektedir. Ancak olayın perde arkasında, yetişmiş elemanları istihdam etmek isteyen Müslüman esnafın bu elemanları zimmîlere kaptırmamak için dinî değerleri kullanmış olabilecekleri de düşünülebilir. Zira davacıların mahkemedeki ifadelerinde işçiye olan ihtiyacın belirtilmesi, Müslüman ve gayrimüslim esnaf arasında yetişmiş eleman temini bakımından rekabet yaşandığına işaret etmektedir. Bununla birlikte dava sonunda alınan karar idarenin meseleye bakışını yansıtmaması bakımından dikkat çekicidir.

Her dönemde olduğu gibi XVIII. asırda da Müslümanlarla zimmîler arasında rekabet yaşanmaktaydı. Kadıların, esnaf arasında yaşanan rekabet nedeniyle kendilerine intikal eden davaları din ve ırk farklılıklarını dikkate almadan sonuçlandırdıkları rahatlıkla söylenebilir. 1191/1777 tarihli bir belgeye göre boyacı esnafından Dimitri, Yani, Kostantin ve Hırsto adlı zimmîler mahkemeye müracaat ederek: “Biz eskiden beri boyacı taifesinin ‘pir u perver’ ustalarındanız. Mezkûr sanattaki maharetimiz herkes tarafından bilinmektedir. Ayrıca vergilerden bize isabet eden hisseyi düzenli olarak ödemekteyiz. Ancak bütün emtianın kendileri tarafından boyanmasını arzu eden bazı Müslüman boyacılar, siz ‘pir u perver’ değilsiniz diyerek bizim yeniden ustalık belgesi almamızı istediler.”⁸⁵³ Bunun üze-

⁸⁵² “Oldur ki mahruse-i Bursa’da sâkin olub kadife kumaşın işleden müselmanlardan Hoca Şuca’ bin Mûsa ve el-Hâc Hasan bin Abdullah ve gayriler meclis-i şer’i şerîfde kumaş-ı merkûmî işleyüb ve işçiliklerinde müselman üstadlardan Ali bin Abdullah ve Mahmud bin Abdullah ve Hasan bin Abdullah ve Mehmed bin Hasan ve Mustafa bin Mehmed nâm kimesneler mahzarlarında takrîr-i da’vâ kılub mezkûrun üstadlar müselmanlardan kumaş-ı merkumu işleden kimesnelerin işçiye ihtiyacı olub ve her birisine müselmanlardan iş yerleri var iken ba’zı Nasârâ ve ba’zı Yehûd tâifesinin kâr-hânelerinde işçilik edüb her birisine iltiyâm üzere hilâf-ı fetvâyı şerîf evzâ’ ederler men’ olunmalarına ellerimizde fetvâ-yı şerife vardır deyu sûret-i fetvâyı ibrâz eyleyip nazar olundukda Zeyd-i Müslim işçi olub işçiliği müselmanlarda geçerken müselmanlara işçilik etmeyüb Yehud ve Nasârâ tâifesine işçilik edüb mezburlara ta’zimen gâh çelebi ve gâh üstâd ve gâh efendi diye şer’an müselmanlar denî-i mezbûru kefereye işçilik etmekden men’a kâdir olurlar mı deyu istiftâ olundukda tâife-i merkûmeye ‘alâ vechi’t-ta’zîm hidmetten men’ olunur tecdid-i îmân ve tecdid-i nikâh dahi lâzım olur deyu şeyhu’l-İslâm veliyyu’l-enâm hazretleri cevâb verüb mezkûrların müvâcehelerinde kırâat olundukda her biri husûs-i merkûmdan men’ olunduklarından mâ’adâ kendüleri dahi istigfâr eyleyip tâife-i mezbûreye min ba’d işçilik etmeyelüm ve edenleri dahi men’ edelüm deyu ta’ahhüd eylediklerinden mâ vak’a bi’t-taleb kayd olundu.” B.Ş.S., B12/30b. Ayrıca bkz. Yediylıldız, age., s. 79.

⁸⁵³ “...tekrar mesârif-ı kesîre ile bize teferrûç ettirüb bir def’a dahi revân edüb üstad makâmına kâim etmişler iken...” B.Ş.S., B123/19a.

rine biz, boyacı taifesinin eskiden beri kullandıkları boya ile ipek ve diğer eşyayı boyadığımızı belirttik. Ancak bu defa, biz size kullanılmış çuka iplik ve yemeni parçaları boyamanıza izin vermiştik. Al ve elvan boya ile ipek boyamanıza izin vermemiştik diyerek mesleğimizi icra etmemize müdahale etmeye başladılar. Bu konuda şikayetçiyiz ve durumun incelenerek bizlere yapılan müdahalenin engellenmesini istiyoruz” demişlerdi. Mahkemede, adı geçen Müslüman boyacılara haklarındaki iddia sorulunca onlar da cevaplarında, “mez-kûr zimmîlere yalnızca kullanılmış çuka, bez parçaları ve iplik boyamalarına izin vermiştik. Al boya ile harir ve sair eşyayı izinsiz olarak boyamalarından dolayı müdahale ettik” diyerek müdahalelerini doğrulamanın yanında gerekçelerini de belirtmişlerdi. Tarafları dinleyen kadı, söz konusu boyama işinin Müslümanlara ait olduğuy-la ilgili her hangi bir hüccet veya ferman olmadığından dolayı zimmîlerin şikayetlerini haklı bulmuş ve Müslüman boyacıların zimmîlere olan müdahalesinin engellenmesine karar vermiştir.⁸⁵⁴

Benzer bir olay da 1191/1777 yılında yaşanmıştı. Bu kez bazı zimmîler doğrudan Divan-ı Hümayun’a başvurarak kendilerine verilen izin dahilinde Bursa’da kal, ihraz ve zenbur imalatıyla meşgul iken Bursa mahkeme katibi olan Parmaksız Halil’in, “Bu işi yapmanız için izniniz yoktur. Bu nedenle ben size bu işi yaptırmam” diyerek kendilerini engellediğini şikayet etmişler ve Parmaksız Halil’in bir daha engel olmamasıyla ilgili bir ferman almışlardır.⁸⁵⁵

Zimmîlerin, Müslüman esnafın işlerini aksatacak şekilde haksız yollardan kazanç elde etmeye çalışmaları da yine mahkeme tarafından engellenirdi. Zira gayrimüslimlerin haklarını gözeten mahkeme, zimmîlere karşı Müslümanların haklarını da korumaktaydı. Nitekim bazı Müslüman debbağlar mahkemeye müracaat ederek kasap taifesinin kestiği hayvanların derilerinin alınıp işlenmesi kendilerine ait iken Yahudi ve Ermenilerden bazılarının da bu işi yapmaya çalıştıkları, bunun da kendilerini zor duruma düşürdüğünü iddia ederek durumun düzeltilmesini istemişlerdi. Konuyu inceleyen mahkeme zimmîlerin bir daha söz konusu derileri almamaları yönünde karar vermiştir.⁸⁵⁶

Gayrimüslimlerin kendi aralarında da zaman zaman rekabet ve anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Bu durumu iki farklı açıdan ele almak mümkündür. Bu anlaşmazlıklar aynı dine mensup zimmîler arasında çıkabildiği gibi Hristiyanlarla

⁸⁵⁴ B.Ş.S., B123/19a.

⁸⁵⁵ B.Ş.S., B123/38b.

⁸⁵⁶ B.Ş.S., B239/1b.

Yahudiler arasında da yaşanabiliyordu. Her iki durumda da tarafların haklarını şer'î mahkemelerde aradıkları görülmektedir.⁸⁵⁷

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudilerle Hristiyanlar arasında bazen gizli bazen açık olarak gerçekleşen bir mücadele vardı.⁸⁵⁸ Örneğin, Yahudilerle ilgili yapılan kan isnadının arkasında Hristiyanların olduğu iddia edilmektedir.⁸⁵⁹ XVIII. yüzyıl kayıtlarında Yahudilerle Hristiyanlar arasındaki ticari anlaşmazlıkları gösteren bazı belgeler bulunsu da bu durumun XIX. asırda daha da belirginleştiği görülmektedir.

1259/1843 yılında Avrupa'dan Bursa'ya gelen ticaret eşyasının alım satımı konusunda Ermenilerle Yahudiler arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Belgenin içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla eskiden beri eşya alım satımı ve hurdacılıkla uğraşan Yahudiler yabancı tüccarın getirdiği eşyayı alıp satmak için dükkân kiralamışlardı. Bu duruma itiraz eden Ermeniler “...*bu makûle emti 'a-i ecnebiyyenin bey' u şirâsı kendilerine münhasır idüğünü iddiâ*” ederek Yahudilere engel oluyorlardı. Ermenilerin itirazları dikkate alınarak söz konusu alım satımın Yahudiler tarafından icra edilmesine müsaade edilmemekteydi. Bu durum Yahudi yetkilileri tarafından Divan'a şikayet edilmişti. Bunun üzerine İstanbul'dan gelen bir emirname; “*millet-i merkûme dahi re'âyâ-yı sâire misillü teb'a-i saltanât-ı seniyyeden olarak haklarında himâyet ve müste'diyenin icrâsıyla sâye-i şevket-vâye-i hazret-i cihândârîde ve kâr u ticâret ve husûl-i menfa'atleri husûsunda teshîlât-ı mümkînenin îfâsı lâzimededen ve Avrupa'dan tevâriid eden her nev'i emti'a ve eşyâyı Der-sa'âdetde dahi sunûf-ı teb'a-i saltanat-ı seniyye bilâ inhisâr alub satmakda olduklarına nazaran idârece nizâm-ı beldeye muğâyir olmadığı hâlde millet-i mersûme hakkında bu bâbda vâki' olan müdâhalenin men'i iktizâsı ma'delet-i seniyyeden bulunmuş*” oldu-

⁸⁵⁷ Bu tür anlaşmazlıklara neden olan vakalar dinî içerikli olmaktan ziyade zimmiler arasında, temelinde menfaat olan iç mücadeledir. Örneğin, Simitçi fırını sahibi olan Hristiyanlar Kostantin'in ahlında dülger olduğu, ancak simitçilik yapmaya çalıştığı gerekçesiyle şikayetçi olmuşlar ve Kostantin'in engellenmesi yönünde hüccet almışlardı. B263/127b. Aynı şekilde Yahudiler de inahallelerinde iki adet ekmek fırını olmasına rağmen Bakkaloğlu demekle bilinen başka bir Yahudinin üçüncü bir ekmek fırını açmak istediğini, halbuki buna ihtiyaç olmadığını söyleyerek adı geçen Yahudinin engellenmesini istemişler ve bu konuda hüccet almışlardı. B.Ş.S., B168/67a.

⁸⁵⁸ Levis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 169.

⁸⁵⁹ Gropler, Eva, *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, (çev: Süheyla Kaya) Belge Yayınları, İstanbul 1999, s. 38.

ğu ifade edilerek Yahudilerin de Avrupa'dan gelen emtiayı alıp satabilecekleri belirtilmiştir.⁸⁶⁰

Gayrimüslimler arasındaki bazı anlaşmazlıklarda dinî yapının etkin rol oynadığı görülmektedir. 1260/1844 tarihli bir belgede isminden Hristiyan olduğu anlaşılan bir zimmîyle Bursa Yahudilerinin hahambaşısı arasında yaşanan bir problemten bahsedilmektedir. Söz konusu belgeye göre Şehabettinpaşa Mahallesi sakinlerinden Ekmekçi İstirati veled-i Panayot mahkemeye başvurarak hahambaşıyla arasında geçen olayı şöyle anlatmıştı: “Yahudiler Mahallesi çarşısında yıkılmış ve harap durumda olan bir fırınım vardı. Dokuz yıl önce Hahambaşı İlya veled-i Avram ve cemaatin ileri gelenleri bana gelerek eğer bu fırını tamir eder ve ekmek çıkarırsan biz ekmeği daima senden alırdık dediler. Ben de onların sözlerine itimat ettim ve başkalarından da borç para alarak otuzbir bin kuruş harcadım ve fırını tamir ettim. Daha sonra ekmek üretimine başlayınca Haham İlya, Yahudi cemaatinin benim fırınımdan ekmek almalarını yasakladı. Bunu duyan alacaklılarım paralarını ödememi istediler. Ancak borçlarımı ödeyecek imkanım yoktu. Bundan dolayı borçlu olduğum şahıslar beni hapse attırdılar. Bunun üzerine tamir ettirdiğim dükkânımı bundan sekiz yıl önce üç bin kuruşa Salamon adlı yahudiye sattım. Salamon ile benim aramda herhangi bir alacak meselemiz yoktur. Ancak perişan hâlimin devam etmesine sebep olan kişinin Hahambaşı İlya olduğu açıktır. Bu yüzden zararım olan yirmisekiz bin kuruşun İlya tarafından ödenmesini istiyorum.” Durumunu bu şekilde ifade eden İstirati mahkemeden konunun kendi isteği doğrultusunda karar vermesini ve içinde düştüğü sıkıntının giderilmesini istemişti. Mahkeme, İstirati'nin talebini “*takrîr-i meşrûh üzere tasaddî eylediği da'vâ-yı mezkûresi şâyân-ı iltifât olmadı*” gerekçesiyle reddetmiştir.⁸⁶¹ Bu davanın reddedilmesinin hukûkî sebebi açıklanmamıştır.

Bu dava konusunun gerçekten yaşandığını varsayacak olursak muhtemelen Yahudi Mahallesi'nde Hristiyan İstirati'ye ait olan dükkânın varlığı Yahudileri rahatsız etmekteydi. İstirati'nin harap olan dükkânını başka birine satması da oldukça zordu. Ancak eğer tamir ederse dükkânı kolaylıkla satabilirdi. Bu yüzden Yahudiler değişik vaatlerle fırını tamir etme konusunda İstirati'yi ikna etmişler, ancak onarım işi bittikten sonra ekmek satın almayarak birçok kişiye borçlu olan İstirati'yi zor duruma düşürerek fırının Yahudi olan birine satılmasını

⁸⁶⁰ B.Ş.S., C22/18b.

⁸⁶¹ B.Ş.S., C10/137a.

sağlamışlardı. Böylece Yahudi mahallesinden bir Hristiyan çıkarılmış ve başka bir Yahudi fırın sahibi olmuştu.

Olayın baş aktörleri arasında Yahudilerin hahambaşısı ve cemaatin ileri gelenlerinin olması meseleye ticari rekabetin yanında dinî bir mahiyet de kazandırmaktaydı. Hahambaşının kendi cemaati üzerindeki ruhani etkisini kullanarak böyle bir şey yapmış olması ihtimali insanlar arasındaki rekabette zaman zaman dinî yapının etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Yahudilerin Bursa'da öteden beri fırın sahibi olma arzularının olduğu da başka kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim 1164/1751 yılında Bursa'da bir grup Müslüman fırıncı mahkemeye müracaat ederek eskiden beri Bursa'da Yahudilerden fırıncı olmadığı hâlde Kemal veled-i Yako adlı Yahudinin kendi mahallesinde bir fırın yaptığını şikayet ederek söz konusu fırının kapatılmasını istemişlerdi. Bu konuyla ilgili olarak Bursa'nın ileri gelenlerinden çok sayıda Müslümanın da "...*fi'l-hakika medîne-i mezbûrede kadîmu'l-eyyâmdan ilâ yevminâ hâzâ habbâzân tâifesi içinde Yahudi tâifesinden kimesne olduğu ma'lûmumuz olmayub ve hilâf-ı 'âde belde beldedir(?) deyu ihbâr etmeleriyle...*" Yahudi Kemal'in ihdas ettiği fırının kapatılmasına karar verilmiştir.⁸⁶²

Zimmî esnafın karşılaştıkları problemlerden biri de mal alım-satımından kaynaklanan alacaklarının zamanında veya hiç ödenmemesiydi. Ticaret yapanların her fırsatta sermayelerini artırmak istemeleri tabiidir. Ancak mal alım satımından kaynaklanan borçların ödenmemesi esnafın sermayesini azaltmanın yanında bu tür davranışların artması toplumdaki ekonomik dengeleri de bozmaktaydı. Bu nedenle ileride de belirtileceği üzere, Osmanlı mahkemeleri borçlar konusunda oldukça sert önlemler almaktaydı. Bundan dolayı mal satışı sonrasında parasını alamayan esnaf mahkeme kanalıyla alacağını tahsil etmeye uğraşırdı. Örneğin, Kazancı esnafından İstefani(?) adlı zimmînin Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek "Şeytan Papaz" demekle meşhur olan gayrimüslimin kendisinden beşyüz kuruş kıymetinde bakır aldığını, ancak parasını ödemediğini belirtmiş ve ilgili şahıstan paranın tahsil edilmesini talep etmiştir. Divan-ı Hümayun Bursa kadısına bir ferman göndererek adı geçen papazın yakalanarak İstanbul'a gönderilmesini istemiştir.⁸⁶³ Bursa'da İshakpaşa Mahallesi sakinlerinden Abacı Aleksan veled-i Agop da mahkemeye müracaat ederek Sahanil ve Kayril adlı zimmîlerin yirmi iki ay önce kendisinden doksan deste Yörük çorabı ve yirmi

⁸⁶² Balcı, agt., s.116.

⁸⁶³ B.Ş.S., B121/61b.

dört buçuk meşdud satın aldıklarını, bu alım satımdan dolayı kendilerinden yedi yüz doksan yedi kuruş on para alacağı olduğunu söyleyerek bu meblağın ödenmesini istemişti. İddia mahkemede hazır bulunan zimmîlerden sorulmuş, onlar da borçlarını itiraf edince kendilerine borçlarını ödemeleri tembih edilmiştir.⁸⁶⁴

4- Esnaf ile Mahalle Halkı Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar

Esnafın, kendileri için ayrılan çarşıların dışında mahalle aralarında iş yeri açmak istemesi, mahalle sakinlerinin itiraz etmelerine sebep oluyordu. Mahalleli, bu konuda başlangıçta ses çıkarmasa bile ileride iş yerinden kaynaklanan her hangi bir zararla karşılaşmaları halinde mahkemeye başvurarak söz konusu iş yerlerini kapattırabiliyordu. Zira halkın şikayetleri mahkeme tarafından dikkate alınmaktaydı.

Mahalle aralarındaki dükkânlarla ilgili olarak yapılan şikayetler genellikle güvenlik ve sağlık nedenlerinden kaynaklanmaktaydı. Meselâ bazı imalathanelerde ateş yakılması zorunlu olduğundan ahşap evlerin yanma tehlikesi oluşmaktaydı. Ayrıca imalatı yapılan bazı maddelerin kokusu mahalle ahalisini rahatsız etmekteydi. Örneğin, Veledikazzaz Mahallesi sakinlerinden olup Müslüman ve zimmîlerden oluşan çok sayıda mahalleli mahkemeye müracaat ederek evlerine bitişik ahşap bir mağazası olan Kuyumcu Todoraki'nin dükkânında bir ocak yaparak orada ateş yakıp alkollü içkiler ürettiğini, ocaktan çıkan duman ve üretilen içkinin kokusundan kendilerinin rahatsız olduğunu iddia ederek söz konusu yerin kapatılmasını istemişlerdir. Bunun üzerine keşif yapılmış ve mahalle ahalisinin haklı olduğu görülerek ocağın yıkılmasına karar verilmiştir.⁸⁶⁵

Aynı şekilde Kırkmerdiven Mahallesi sakinlerinden çok sayıda zimmî mahkemeye müracaat ederek bakırcı esnafından Ohanes, Mikail, Serkız, Agop ve Bedros adlı zimmîler hakkında, “evlerimiz Pazar-ı mahi çarşısında demirci dükkânlarının üzerinde bulunmaktadır. Adı geçen bakırcı esnafı külçe bakırları işlemek için bir adet kargir demirci dükkânını bir müddetten beri “kâlhâne” olarak kullanmaya başladılar. Buradan çıkan küller evlerimize sirayet ettiğinden hepimiz hasta olmaktayız. Ayrıca böcek mahsulatımız da felah bulmayarak itlaf olmaktadır. Söz konusu dükkânların bizlere vermiş olduğu zararlardan dolayı adı geçen şahısların bir daha bu dükkânda bakır işlememelerini istiyoruz” diyerek şikayetçi olmuşlardı. Yapılan incelemeden sonra mahalle sakinlerinin hak-

⁸⁶⁴ B.Ş.S., B254/22b.

⁸⁶⁵ B.Ş.S., C75/94b.

lı oldukları görülerek “*esnâf-ı merkûmun fî mâ ba’d dükkân-ı mezkûrde bakır kâllerinden men*” olmalarına karar verilmiştir.⁸⁶⁶

Mahalle aralarında yer alan dükkânların başlangıçtaki açılış amaçlarının dışında kullanılması da halkın tepkisini çekmekteydi. Nitekim Bilecik Mahallesi’nde ikamet eden Mihail veled-i Apostol, keşif heyetinin huzurunda, mahallelerinde dükkânı olan Anaştaşiye’nin, “kutnucu dükkânımı bakkala çeviriyorum” bahanesiyle değişiklik yaptığını, ancak oraya gece gündüz sarhoşların geldiğini, rahatlarının bozulduğunu, ayrıca dükkânın üzerine bir de bekar odaları yaptığını, evler arasında duvar olmadığı için kendi evinin penceresine bakıldığını iddia ederek şikayetçi olmuş, odaların yıkılmasını ve dükkânda eskiden olduğu üzere iş yapılmasını istemişti. Bu mesele için kurulan keşif heyeti gerekli incelemeyi yaptıktan sonra söz konusu odaların men edilmesi ve dükkânın eski hâline getirilmesi yönünde bir rapor hazırlamıştır.⁸⁶⁷

B- Esnaf Arasındaki Anlaşmazlıkların Çözüm Yolları

Esnaf teşkilatlarıyla ilgili nizamnamelerde esnaf olabilmenin şartları, imal edilecek şeylerin özellikleri, hangi esnaf grubunun ne tür iş yapabileceği ve esnafın uyması gereken kurallar belirtilmekteydi. Her bir esnaf kendi hır fetiyle ilgili nizamnamede belirtilen kurallara uymak zorundaydı. Kuralların ihlal edilmesi durumunda esnaf, öncelikle meseleyi kendi aralarında çözmeye çalışırdı. Ancak esnafın gayretine rağmen çözilemeyen problemler mahkemeye intikal ettirilerek orada bir sonuca kavuşturulurdu. Sicillerde esnafla ilgili problemlerin çözümüne yönelik uygulamalara bakıldığında nasihatten başlayarak meslekten ihraç etmeye kadar varan bir dizi yaptırımlar olduğu görülmektedir. Zimmî esnaf için de geçerli olan uygulamalardan bazılarını şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

1- Nasihat

Nizamnameleri ihlal ederek problem çıkaranların durumu öncelikle esnafın kendi arasında çözülmeye çalışılırdı. Böyle durumlarda esnafın başında bulunan şeyh, kethüda gibi yöneticiler ve esnafın diğer ileri gelenleri ilgili şahsı uyarır ve hatalarını düzeltmesi konusunda kendisine nasihat ederlerdi. Yapılan nasihat sonucunda kendisini toparlayarak esnafın düzenini bozucu davranışlarından vazgeçen şahısla ilgili mesele çözülmüş ve problem esnaf dışına intikal

⁸⁶⁶ B.Ş.S., B347/91b.

⁸⁶⁷ B.Ş.S., B251/18a.

etmeden kapanmış olurdu. Nasihatle çözüme kavuşturulan şikayetler mahkemeye intikal etmediği için esnaf içinde bu şekilde çözüme kavuşturulan meselelerin oranını bilme imkanına sahip değiliz. Ancak küçük problemlerin her toplumda sıkça yaşandığı ve birçoğunun mahkemeye intikal etmeden çözüldüğü dikkate alınırsa Bursa esnafı arasında da nasihatle çözülen problemlerin çok olduğunu söylemek mümkündür. Zira nasihatle çözülen meselenin mahkemeye intikal etmemesi her ne kadar bu uygulamanın boyutlarını bilmemize engel olsa da toplum içinde sıkça başvurulmuş bir davranış olduğu birçok mahkeme kaydından açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim mahkemeye intikal eden davaların bir kısmında kendisine yapılan nasihatlere rağmen ıslah olmadığı bu nedenle cezalandırılması istenen şahıslardan bahsedilmektedir. Örneğin, simitçi taifesinden bazı zimmîler mahkemeye müracaat ederek bazı davranışlarından şikayetçi oldukları İstefani ve kardeşi Fadancı veled-i Tanaş hakkında “...bi'd-defâ'at halleriyle meşgûl ve 'ırlarıyla mukayyed olmaları için nush olundukda aslâ ısgâ etmeyüb...” ifadeleriyle kendilerine defalarca nasihat edilmesine rağmen ıslah olmadıkları gerekçesiyle cezalandırılmalarını istemişlerdir.⁸⁶⁸ Kuyumcu esnafı üyeleri de Serkız adlı kuyumcu hakkında şikayetçi olduklarında “...bi'd-defâ'at kendüye pend u nush eylediğimize ıslâh ve munassah olmayub ef'âl-ı mezkûresinde ısrâr etmekle...” ifadelerini kullanmışlardır.⁸⁶⁹ Aynı şekilde basmacı esnafı,⁸⁷⁰ dikici esnafı⁸⁷¹ ve çilingir esnafı da⁸⁷² şikayetçi oldukları meslektaşları hakkında benzer ifadeler kullanmışlardır. Şikayet konusu olan bu tür davalar nasihatle çözülmüş olsaydı mahkemeye intikal etmeyecekti. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Zira mahkemece cezalandırılan şahısların büyük çoğunluğu için “nasihate rağmen ıslah olmadığı” ifadesi kullanılmaktadır.

2- Sulh

Esnaf arasında vuku bulan problemlerde, meselenin dava olarak mahkemeye intikal etmesini engelleyen çözüm yollarından biri de taraflar arasında sulh yapılmasıydı. Şer'iyye sicillerinden, hangi sebeple olursa olsun insanlar arasında çıkan anlaşmazlıklarda sulh yöntemine sıkça başvurulduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷³

⁸⁶⁸ B.Ş.S., B251/23b.

⁸⁶⁹ B.Ş.S., B316/50b.

⁸⁷⁰ B.Ş.S., C25/14b.

⁸⁷¹ B.Ş.S., C29/111a.

⁸⁷² B.Ş.S., B316/52a.

⁸⁷³ Jennings, C. R., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, New York and London 1993, s. 83.

Sulh yönteminde, mahallenin veya esnafın ileri gelenleri anlaşmazlığa düşen şahıslara müdahale ederek onları beraberce anlaşabilecekleri ortak bir noktada buluştururlardı. Böylece mahkemeye intikal etmesi halinde muhtemelen cezayla sonuçlanabilecek çok sayıda anlaşmazlık konusu, kadı huzuruna çıkılmadan çözülmüş oluyordu. Mahkemenin sulhla sonuçlanan anlaşmazlıklardaki rolü anlaşmayı tescil etmesinden ibaretti.

Esnaf açısından sulhla sonuçlanan davaların büyük çoğunluğu alım satım ile ilgili alacak davaları idi. Örneğin, Kayabaşı Mahallesi'nden Panayot veled-i Uzğuri ile Tanaş veled-i Apostol adlı zimmîler arasında kumaş alış verişinden dolayı alacak-verecek davası olmuştu. Panayot'un üçyüz kuruşluk alacağını istemesi üzerine Apostol'un borcunu inkar etmesi, aralarında "*münâza'at-ı kesire ve muhâsanât-ı ekîde*"nin cereyan etmesine sebep olmuştu. Bunun üzerine aralarına giren "*muslihûnun tavassutuyla*" Apostol, oniki kuruş kıymetindeki bir işleme çevre ile yirmi kuruş nakit para vermiş ve sulh yapmışlardı.⁸⁷⁴

3- Taahhüt (Sözleşme)

Taahhüt, sulh yöntemine benzer şekilde genellikle dava mahkemeye intikal etmeden tarafların kendi aralarında anlaşarak sonucu mahkemeye tescil ettirmeleriyle ortaya çıkan bir uygulamaydı. Bununla birlikte doğrudan mahkeme tarafından gerçekleştirilen taahhütler de vardı. Sulhla taahhüt arasındaki benzerliklere rağmen bazı farklı yönler vardır. Sulh, tarafları esnaf olan veya olmayan herkes tarafından uygulanan bir yöntem iken taahhüt genellikle belli nizamlar dahilinde iş yapan esnafa ilgiliydi. Taraflardan birinin veya her ikisinin bazı konular üzerine yaptıkları taahhütle neticelenen bu uygulamada, bazen sulh konusunda olduğu gibi araçlar devreye girerken bazen de araçlar olmadan taraflar kendi aralarında anlaşmışlardı. Böyle durumlarda taraflar mahkemeye müracaat ederek hangi şartlar üzerine taahhüt edildiğini tescil ettirirlerdi. Bir bakıma nizamname yenilenmiş olurdu. Örneğin, Kuruçeşme Mahallesi sakinlerinden bazı Yahudiler mahkemede, camus ve karasığır derilerinin alınıp işlenmesi kendilerine ait iken, debbağ esnafından bazı Müslümanların da söz konusu derileri işlediklerini, bu nedenle aralarında "*münâz'at-ı kesire*" çıktığını belirttikten sonra araçların devreye girmesiyle Müslüman debbağların bir daha bu tür derileri almayacakları konusunda taahhütte bulunduklarını belirtmişlerdi.⁸⁷⁵ Başka bir belgede de basma-

⁸⁷⁴ B.Ş.S., B254/10b.

⁸⁷⁵ B.Ş.S., B180/12b.

cılar taifesinden, kethüdaları Müslüman diğerleri zimmî olan çok sayıda esnaf, boyacılar Yanı, Hırsto, Davit, Kostantin, Yorgi ve Nikola adlı zimmîlerin de hazır oldukları bir zamanda mahkemede şunları söylemişlerdi. “Eskiden beri kullandığımız boyanın “rüsûbu” ellibeş vukiyeye ulaştığında yukarıda adları geçen boyacılara ellibeş vukiye rüsûbu otuz paraya satacağımız ve onlardan başka hiç kimseye satmayacağımız şartıyla aramızda yeniden taahhüt ettik ve bunu eski nizamımıza ekledik.” Bu konu adı geçen boyacı zimmîlerden sorulduğunda onlar da anlatılanları tasdik etmişlerdi. Daha sonra her iki taraf da “*‘fî-mâ ba’d bu nizâm beynimizde düstûrû’l-‘amel tutulub hilâf-ı hareket eder olur ise âmel ve i’tibar olunmasın*” diyerek taahhütlerini mahkemede tescil ettirmişlerdi.⁸⁷⁶

Taahhüt konusunun sulh uygulamasından ayrıldığı en belirgin özelliklerden biri de, kendi aralarında bir sonuca varamayan esnafın mahkeme tarafından taahhüt yoluyla anlaştırılmalarıydı. Örneğin, çömlekçi esnafından altı kişilik bir grup mahkemeye müracaat ederek dükkânlarında çanak ve çömlek satan bazı Müslümanlarla ilgili olarak şikayetlerinin çözülmesini istemişler ve “...değişik ebatlardaki çanak ve çömleklerin ağırlıkları, şekilleri ve fiyatları⁸⁷⁷ nizamnamemizde belirtilmişti. Ayrıca bu nizamnameye uyacağımıza dair hepimiz söz vermiştik. Ancak bizden satın aldıkları çanak ve çömlekleri dükkânlarında başkalarına satan Müslüman esnaftan bazıları, kanunlara aykırı olarak kendi aralarında yeni bir kethüda, yazıcı ve aşçı başı tayin edip ‘dükkânlarınızda işlenen çanak ve çömleklerinizi biz aramızda tevzi ve taksim ederiz’ diyerek mamüllerimizi başkalarına satmamıza engel olmaktadırlar. Ayrıca mamüllerinizin ağırlıkları ve şekilleri noksandır diyerek haksız şekilde bizleri taciz ve rencide etmektedirler. Bundan dolayı meselenin incelenerek problemin giderilmesini ve tarafımıza bir hüccet verilmesini istiyoruz” demişlerdi. Bu iddiadan sonra gerekli inceleme yapılmış ve suçlanan şahısların da durumu itiraf etmeleri üzerine şikayetçi zimmîlerin haklı olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine taraflar, zimmîlere yönelik tavırlarının men edilmesi, zimmîlerin çanak ve çömlekleri eskiden olduğu gibi dükkânlarında, pazarlarda, mahalle aralarında ve köylerde satmalarına engel olunmaması, daha önce belirtilen standartların dışında üretim yapılmaması ve tayin edilen fiyatlardan daha ziyade paraya satılmamasını taahhüt etmişlerdi. Taahhüdü tescil eden mahkeme her iki tarafa birer hüccet vermişti.⁸⁷⁸ Bu örneğe benzer şekilde içinde zimmîlerin de yer aldığı basmacı esnafı⁸⁷⁹ ve bezzaz

⁸⁷⁶ B.Ş.S., B215/53b.

⁸⁷⁷ Belgede çok sayıda farklı çanak ve çömleğin adları ve fiyatları belirtilmektedir. B.Ş.S., B196/32b.

⁸⁷⁸ B.Ş.S., B196/32b.

⁸⁷⁹ B.Ş.S., B193/23b.

esnafı⁸⁸⁰ kendi içlerinde, hurdacı esnafıyla çilingir esnafı⁸⁸¹ ve boyacı esnafıyla kazzaz esnafı arasında da⁸⁸² anlaşmazlıklar yaşanmış ve bazı şartlar üzerinde karşılıklı olarak taahhütte bulunarak bir bakıma nizamnameleri yenilenmişti.

4- Cezalar

Bütün bu çabalara rağmen nizamnâmelere uymayan, suç işleyen ve hâlâ eski hâllerinde ısrar eden esnaf mensupları meslekten ihraç edilerek cezalandırılırlardı.⁸⁸³ Meslekten ihraç cezası, genellikle esnafın mahkemeye müracaat edip kuralları ihlal eden şahıs hakkında şikayetçi olmaları ve meslekten ihraç edilmesini talep etmeleri sonucunda gerçekleşirdi. Dolayısıyla cezalar mahkeme tarafından verilmekle birlikte cezanın niteliği esnafın istekleri dikkate alınarak belirlenirdi.

Meslekten ihraç edilmeye neden olan suçlar arasında iş yapmamak, esnafın ödemesi gereken vergilere iştirak etmemek, sahtekarlık yapmak ve diğer esnafına kötü sözler söylemek gibi davranışlar vardı. Örneğin, 1188/1774 yılında mahkemeye müracaat eden simkeş esnafı mensupları, adı geçen sanatın halifelerinden Abraham veled-i Kirkor hakkında, “Abraham kendi halinde birisi değildir. Hain ve fesatçı olmanın yanında sanatımızın kaidelerine riayet etmeyerek uygunsuz işler yapmaktadır. Ayrıca malımızı koruması gerekirken tam aksine tef ediyor. Daha önce kendisine defalarca hıyanetini terk etmesi ve nizamımıza uygun olarak iş yapmasını nasihat ve tembih etmemize rağmen ıslah olmayarak hâlâ eski halinde ısrar etmektedir. Onun bu hâli bizlere zarar vermektedir” iddiasında bulunarak Abraham’ın meslekten ihraç edilmesini istemişlerdi. Mahkeme esnafın talebini kabul ederek Abraham’ın kendisini düzeltinceye kadar meslekten ihraç edilmesini kararlaştırmıştır.⁸⁸⁴

⁸⁸⁰ B.Ş.S., B251/20b.

⁸⁸¹ B.Ş.S., B193/23b.

⁸⁸² B.Ş.S., B203/84a.

⁸⁸³ Meslekten ihraç edilmenin dışındaki aşamalar için bkz. Öneş, age., s. 66 vd.

⁸⁸⁴ “...kendi hâlinde olmayub hâin ve şerîr olmağla san’atımızın kavâ'idine ‘adem-i ri’âyet birle mağşûş ve müşevveş işlediğinden mâ’adâ malımızı siyânet etmiyor itlâf ve izâ’at etmekle bundan akdem kendüye bi’ d-defe’ât terk-i hiyânet ve kavâ'id ve nizâmımıza muvâfık ‘amel ve hareket eyle deyu pend ü nasihat eylediğimizde işgâ etmeyüb hâlâ hâl-i evvelinde ısrâr ve vucûhla bizleri ısrâr üzere olmağın fî-mâ ba’d san’at-ı mezkûreyi işlememek üzere merkûm Abraham’a tenbih olunmak matlûbumuzdur deyu her biri bi’ l-muvâcehe sû-i hâlini ihbâr etmeleriyle te’ dîben lehü islâh-ı nefis edinceye değin san’at-ı mezkûreyi işlememek üzere merkûm Abraham’a tenbih-i birle...” B.Ş.S., B203/109a.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde, esnafta meslekî bazı şartların yanında ahlâkî özellikler de aranmaktaydı. Esnaf adayının eğitimi süresince ahlâkî açıdan da olgunlaşmasına özen gösterilmekteydi. Bundan dolayı meslekî kusurlarının yanında ahlâkî bozukluklar da esnafın cezalandırılmalarına neden olabilmekteydi. Nitekim basmacı esnafı mensuplarının mahkemede Tomas adlı zimmînin ahlâksızca davranışlar içinde olduğu ve kendilerine isabet eden ihtisap vergisinin toplanmamasına dair bazı girişimlerde bulunduğu gerekçesiyle ihraç edilmesini istemeleri üzerine Tomas, “*mütenebbih oluncaya değin*” meslekten ihraç edilmişti.⁸⁸⁵ Dikici esnafı,⁸⁸⁶ çilingir esnafı,⁸⁸⁷ kuyumcu esnafı⁸⁸⁸ ve simitçi esnafı da⁸⁸⁹ benzer şikayetlerle mensuplarından bazılarının ihraç edilmelerini sağlamışlardı.

Mahkemenin dışında esnafın, kendi aralarında bir araya gelerek her ne sebeple olursa olsun meslektaşlarından birisi hakkında ihraç ve benzeri cezaları verme yetkisi yoktu. Zira meslekten ihraç cezası yalnızca mahkeme tarafından verilir. 1205/1790 tarihli bir belgede boyacı esnafı arasında vuku bulduğu anlaşılan bir olaydan bahsedilmektedir. Yorgi veled-i Anaştas adlı zimmî mahkemede, “yün ve tiftikten imal edilen şal, kuşak, karacalar kuşağı, çuka ve sair elbiseyi boyama işi sekiz kişilik ustaya, pembe ve ketenden imal edilen ipliğin boyama işi ise bana mahsustu. Ancak onlar beni mezkur sanattan tamamen men etmektedirler” iddiasında bulunarak durumun incelenmesini ve kendisine yönelik olan bu haksızlığın giderilmesini talep etmişti. İddianın muhatabı olan zimmîler ise kendilerine yönelik suçlamayı reddetmişler ve “Yorgi bizim dükkânımızda sekiz kişilik usta grubuna dahil idi. Ancak vakıf şartlarına muhalif hareketlerinden dolayı daha önce mahkeme kararıyla sanattan ihraç edilmiş ve sadece pembe ve ketenden mamül ipliğin boyanması işi kendisine verilmişti. Biz de, aramızda aldığımız bir kararla söz konusu ipliği de boyamasını yasakladık” diyerek kendilerini savunmuşlardı. Tarafları dinleyen kadı, davalı zimmîlerin cevaplarının mesnetsiz olduğu ve asıl gayelerinin Yorgi'ye zarar vermek ve onun rızkını kesmeyi amaçladıkları kanaatine vararak Yorgi'ye yapılan müdahalenin engellenmesini kararlaştırmıştır.⁸⁹⁰

⁸⁸⁵ B.Ş.S., C25/14b.

⁸⁸⁶ B.Ş.S., C29/111a.

⁸⁸⁷ B.Ş.S., B316/52a.

⁸⁸⁸ B.Ş.S., B316/50b.

⁸⁸⁹ B.Ş.S., B251/23b.

⁸⁹⁰ “penpe ve ketenden hâsıl olan ipliği boyamasun deyu def” sûretinde cevâbları bi-lâ sened olub merâmları ancak zimmi-i mersûmu ızrâr ve kat’-ı rızık olduğu nûnâyan olınağla cevâblarına iltifât olunmayub sekiz nefer ustaya mahsus olan eşyâ-i muharrere-i mezkûreyi boyamayub fa-

Görüldüğü üzere daha önceden mahkeme kanalıyla meslekten ihraç edilen Yorgi'nin yine de geçinebileceği kadar bir iş yapmasına müsaade edilmişti. Diğer taraftan eski meslektaşları Yorgi'nin kendileriyle ilgili hiç bir işi yapmamasını istemişler ve bunun için aralarında aldıkları bir kararı uygulamaya koymuşlardı. Ancak kadı, zimmîlerin bu kararını, yaşayan bir insanın rızkının kesilmesi anlamına geldiği biçiminde yorumlayarak iptal etmişti. Zira Osmanlı Devleti'nde cezalandırmanın temel amacı suçluların hayatlarının ortadan kalkmasına değil onların ıslah olmalarına yönelikti. Nitekim esnafla ilgili olarak mahkemenin verdiği ihraç cezalarının tamamında “*ıslah-ı nefis oluncaya değin*” ifadesi kullanılmaktaydı. Yani kendisine ceza verilen bir kişi çevresinin de şahitlikleriyle ıslah olduğunu ispat ederse kaybettiği haklarına yeniden kavuşabilmekteydi.

Nizamnameleri ihlal eden esnafa meslekten ihraç etmenin yanında görevden azletme, hapse atma, dükkândan tahliye etme ve kürek cezası gibi başka yaptırımlar da uygulanmaktaydı. Görevden azledilme cezası daha önce de değinildiği üzere esnaf yöneticisi olanlar için verilirdi. Hapis cezası genellikle borçlarını zamanında ödemeyen esnafla ilgili uygulanan bir cezaydı. Kürek cezası ise cezalar içinde en ağır olanıydı ve çok zorunlu olmadıkça esnaf için uygulanmazdı. Nitekim zimmîler açısından bu cezayla ilgili sadece bir kayda rastlanıldı. 1210/1795 yılında Bursa naibine gönderilen bir fermana göre, İstanbul'a bağlı olan Bursa simkeşhanesinin kilebdancı esnafı kalfalarından olan Azariye adlı zimmî, kendi halinde olmadığı, zabitler ve ustabaşlarına itaat etmediği, esnaf nizamını bozulmasına yönelik davranışlarda bulunduğu, imal edilen “miri hal-kalarının” kırılmasına ve telef olmasına sebep olduğu gerekçesiyle simkeşhane emini tarafından şikayet edilmiş, “mesfûru te'dib ve emsâlini terhîb” için tayin edilen bir çavuş nezaretinde İstanbul'a gönderilerek kürek cezasına çarptırılması istenmişti.⁸⁹¹ Kanaatimizce bu örnekte zikredilen suçlamalar arasında kürek cezasını gerektirecek en önemli nedeni, Azariya'nın miri malını zarara uğratmasıdır. Zira devlet, miri malının korunmasına azamî derecede dikkat ederdi. Nitekim 999/1591 yılında miri için toplanan hamr mukataası malından para çalan Yahudinin idam edilmesine karar verilmesi bunu açıkça göstermektedir.⁸⁹²

kat sâlıfu'l-beyân penpe ve ketenden masnû' olan ipliği boyamağa mersûm boyacı Yorgi zimmiye izn-i birle mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb olundu...” B.Ş.S., B89/7a.

⁸⁹¹ B.Ş.S., C12/10b.

⁸⁹² Ahmed Refik, *Onbirinci Asır*, s. 19.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN MALİ YÜKÜMLÜLÜKLERİ

I- VERGİLER

Osmanlı Devleti'nde vergiler şer'i ve örfi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Şer'i vergiler kaynağını dinden alan, örfi vergiler ise devletin içinde bulunduğu şartlara göre idareciler tarafından adı ve miktarı tespit edilen ve zaman zaman da yürürlükten kaldırılan vergilerdir. Şer'i ve örfi vergilerin isimleri Müslüman ve zimmîlere göre değişmektedir. Gayrimüslimlerden alınan şer'i vergiler haraç ve cizye, örfi vergiler ise ispence, zecriyye gibi adlar altında tahsil edilmiştir.

A- Şer'i Vergiler

1- Haraç

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerden alınan vergilerin tamamına “haraç” denilmekteydi. Haraç ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri harac-ı ruus ki ileride de görüleceği üzere kişi başına alınan bir vergi türü olup “cizye” olarak adlandırılmaktadır. Diğeri ise topraktan elde edilen gelirlerden alınan ve “haracu'l arz” olarak isimlendirilen vergidir.⁸⁹³

Toprak gelirlerinden alınan haraç da “harac-ı muvazzaf” ve “harac-ı mukâsem” olarak ikiye ayrılmaktadır.⁸⁹⁴ Harac-ı muvazzaf arazi vergisi olup topraktan herhangi bir gelir elde edilmese bile sahibinden yıllık olarak tahsil edilmekteydi. Harac-ı muvazzafın miktarı bellidir. Bu nedenle toprağın işlenmesi, gelirinin yüksek olması veya yılda birden çok ürün alınması durumunda da daha önceden tes-

⁸⁹³ Mardin, Ebu'l Ula, “Harac”, *İA*, M.E.B. Basımevi, İstanbul 1964, V(I), 222.

⁸⁹⁴ Mardin, agm., V(I), 222; Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, III, 283.

pit edilen verginin miktarı değişmez.⁸⁹⁵ Harac-ı mukâsem ise araziden elde edilen mahsul üzerinden alınan vergidir. Arazinin durumuna göre geliri üzerinden onda birden yarısına kadar tahsil edilebilmektedir.⁸⁹⁶ Bu tür verginin miktarı toprağın gelirin'e göre her yıl değişmektedir. Aynı yıl içinde topraktan birden çok ürün alınması durumunda vergisi de elde edilen ürüne göre alınmaktadır.⁸⁹⁷ Kısaca ifade etmek gerekirse, harac-ı muvazzaf arazi vergisi, harac-ı mukasem ise mahsul vergisidir.⁸⁹⁸

Gayrimüslimlerden alınan harac-ı muvazzaf ve harac-ı mukasem ifadeleriyle belirtilen arazi ve mahsul vergisi Müslümanların ödediği resm-i çift ve öşüre karşılık gelmektedir.⁸⁹⁹ Harac-ı muvazzaf, yer ve zamana göre resm-i çift, resm-i zemin, resm-i âsiyâb, resm-i tapu vb. adlar altında toplanmıştır.⁹⁰⁰ Bursa sicillerinde geçen harac ifadesi daha çok cizye⁹⁰¹ ve diğer vergiler⁹⁰² anlamında kullanılmaktadır. Arazinin büyüklüğüne göre miktarı belirlenen harac-ı muvazzaf, toprakların çiftlikler halinde taksim edilmesinden sonra tahsil edilmektedir. Çiftliklerin ölçüleri ise arazinin verimine göre değişmektedir. Buna göre arazisi çok verimli olan bir yerde 60, orta verimli olan bir yerde 80-90, verimsiz topraklarda ise 100-150 dönümlük yerler bir çiftlik olarak değerlendirilmiştir.⁹⁰³ Her bir çiftlik için Müslümanlar 22, gayrimüslimler ise 24 akçe vergi ödemişlerdir.⁹⁰⁴

2- Cizye

Toprak vergisinden ayrı olarak gayrimüslimlerin şahısları üzerinden alınan cizye de şer'î bir vergidir. İslâm hukukuna göre Müslümanlar tarafından fet-hedilen topraklarda bulunan gayrimüslimler, zimmet antlaşmasını kabul ederek

⁸⁹⁵ Mardin, agm., V(I), 222.

⁸⁹⁶ Nedkoff, Boris Christof, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", (çev: Şinasi Altındağ) *Belleten*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, VIII, 618.

⁸⁹⁷ *Fetâvâyı Hindîyye (Fetâvâyı Alemgiriyye)*, (terc: Mustafa Efe), Akçağ Yayınları, Ankara ts. II, 237.

⁸⁹⁸ Nedkof, agm., s. 618.

⁸⁹⁹ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Barış Yayınevi, Ankara 1999, I, 408.

⁹⁰⁰ Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977, s. 59.

⁹⁰¹ B.Ş.S., B354/94b.

⁹⁰² B.Ş.S., B283/129a.

⁹⁰³ Nedkoff, agm., s. 618. Kepecioğlu çiftlikle ilgili şu bilgileri vermektedir: "Orhan Kütüphanesi'nde 1810'da yazılmış bir mecmua çiftliği şöyle tarif ediyor: Yürümek adımıyla eni ve uzunlu 40 adım yere bir dönüm derler. Su basar, her yıl ekilir yerlerde 80 dönüm yere bir çiftlik derler. Orta halli yerlerde 100 dönüm ve edna yerlerde 150 dönüm yere bir çiftlik derler. Bu zikr olan ova yerlerde olduğu takdirdedir. Dağlarda çiftlik denilmeyip dönüm tabiri istimal olunur." Bkz. Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, I, 339.

⁹⁰⁴ Akdağ, age., I, 408.

zimmî statüsüne geçerler ve belli bir miktar cizyeyi ödeme karşılığında eski topraklarında yaşama hakkına sahip olurlar.⁹⁰⁵ Harac ile cizyenin en önemli farklarından biri, bu vergileri ödemekle mükellef olan zimmînin Müslüman olması durumunda cizyeden kurtulmasına rağmen⁹⁰⁶ haraç ödemeye devam etmesidir.⁹⁰⁷ Hatta haracı ödenen arazinin Müslüman birinin eline geçmesi halinde bile söz konusu arazinin haracının alınmasına devam edilmiştir. Zira haraç toprağa bağlı bir vergidir.⁹⁰⁸

İslâm devletlerindeki gayrimüslimler ödedikleri cizye karşılığında askerlikten muaf olmaktadır. Ayrıca zimmîlerin can ve mal güvenlikleri de Müslüman idarecilerin sorumluluğundadır.⁹⁰⁹ Hatta can güvenlikleri sağlanamayan zimmîlerden cizye alınmamaktadır. Nitekim henüz İslâm'ın ilk dönemlerinde Halid b. Velid, Hirelilerle yaptığı antlaşmada her hangi bir saldırıda eğer onları himaye edemezse topladığı cizyeyi iade edeceğini taahhüt etmiştir.⁹¹⁰ Ebû Ubeyde b. Cerrâh da, Humus'u Bizans'a karşı koruyamayacağını anlayınca zimet antlaşması gereği daha önce topladığı cizyeyi iade etmiştir.⁹¹¹

Cizye “maktu” ve “aler'r-ruus” olmak üzere iki çeşittir.⁹¹² Osmanlı Devleti'nde maktu cizyenin tahsili iki şekilde gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki Osmanlılara bağlı bazı Hristiyan prensliklerin belirli bir miktar üzerinden yıllık olarak ödemeyi taahhüt ettikleri vergidir. Bu şekilde vergi ödemeyi kabul eden prensliklerin idareleri altındaki halk, Osmanlı padişahının haraçgüzar tebaası kabul edilmekteydi. İkincisi ise Osmanlı topraklarında yaşayan ve Osmanlı tebaası olan zimmîlerden fert başına değil de cemaat olarak toplu bir meblağın tahsil

⁹⁰⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., IV, 98.

⁹⁰⁶ Merginani, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts., II, 161.

⁹⁰⁷ el-Kardavi, Yusuf, *Gayru'l-Müslimin fi Müctemi'i-l İslâm*, Beyrut 1985, s. 32. Harac ile cizye arasındaki farklar için bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, *Ahkamu Ehli'z- Zimme*, Beyrut 1983, I, 100 vd.

⁹⁰⁸ Ebu'l-Hasan el-Maverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, (çev: Ali Şafak) Bedir Yayınevi, İstanbul 1976, s.159.

⁹⁰⁹ el-Maverdi, age., s.160.

⁹¹⁰ el-Kardavi, age., s. 35; Erkal, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, VIII, 42.

⁹¹¹ el-Belâzürî, *Futûhu'l-Buldan*, (çev: Musatafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 195; el-Kardavi, age., s. 35; Zeydan, Abdül-Kerim, “İslam Hukukuna Göre Zimmîler”, (çev. Hasan Güleç), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1994, sy.VIII, s. 436; Erkal, agm., VIII, 42.

⁹¹² Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s.51.

edilmesidir.⁹¹³ Cizye toplayıcıların suistimalleri ve benzeri bir takım problemlerden dolayı bazı bölgelerdeki zimmîler maktu olarak cizye ödemeyi istemişler, aksi takdirde yurtlarını terk edeceklerini belirtmişlerdir. Köylerin ve kasabaların boşalmasını arzu etmeyen Osmanlı idaresi de zimmîlerin maktu olarak cizye ödeme konusundaki taleplerini genellikle kabul etmiştir.⁹¹⁴ Ancak cizyenin maktu olarak ödenmesi, ilerleyen zamanlarda hem devletin hem de zimmîlerin aleyhine bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁹¹⁵ Zira bu uygulamada ödenecek meblağ belli olduğu için zimmî nüfusun artmasına karşılık maktu cizyenin sabit kalması nedeniyle devlet zarara uğruyor, diğer taraftan değişik sebeplerle nüfusu azalan zimmî cemaatlerin de aynı vergiyi ödemeye devam etmeleri kendilerine daha ağır bir yük getiriyordu.⁹¹⁶

Cizyenin ikinci çeşidi olan “ale’r-ruus” uygulamada ise cizye vermekle mükellef olan zimmîler mali durumlarına göre tasnif edilir ve her birine ayrı ayrı takdir edilen meblağ alınır. İslâm hukukunda zimmîler cizye ödemeleri bakımından maddi durumlarına göre a’lâ (zengin), evsât (orta) ve ednâ (fakir) olmak üzere üç grup halinde tasnif edilmiş,⁹¹⁷ zaman zaman farklı miktarlar olsa da, genellikle zenginlerden 48, orta hallilerden 24 ve fakir olanlardan 12 dirhem alınması benimsenmiştir.⁹¹⁸ Osmanlı Devleti’nde de İslâm hukukuna paralel olarak zimmîler gelir gruplarına üçe ayrılmış, a’lâdan 48, evsattan 24 ve ednâdan 12 akçe alınmıştır.⁹¹⁹ Ancak zaman içerisinde akçenin değerinin düşmesiyle birlikte paranın cinsi veya miktarı değiştirilmiştir. Nitekim İslâm’ın ilk devirlerindeki 12 dirhem Osmanlı dönemindeki 12 akçeden daha değerliydi. Bundan dolayı cizyenin a’lâ, ednâ ve evsât olarak tasnifi aynı kalmakla birlikte ödenmesi gereken meblağın katsayısı değişmiştir.⁹²⁰ Örneğin, 1108/1696 yılında Osmanlı gümüş parasına göre a’lâ, ednâ ve evsât itibarıyla 10 – 5 – 2, 25 esedi kuruş alınırken 1156/1743 yılında 11 – 5,5 – 2,75 esedi kuruş alınmıştır. 1218/1804 yılında ise bu oranlar 12 – 6 – 3 olarak artırılmıştır.⁹²¹ 1232/1817 yılında ednâya bir, evsâta iki

⁹¹³ İnalçık, Halil, “Cizye”, *DİA*, VIII, 46 (Cizye).

⁹¹⁴ İnalçık, Cizye, *DİA*, VIII, 46.

⁹¹⁵ Soykan, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 165.

⁹¹⁶ İnalçık, Cizye, VIII, 46.

⁹¹⁷ Bilmen, age., IV, 99.

⁹¹⁸ Merginani, age., II, 159; Bilmen, age., IV, 99; Erkal, agm., VIII, 44.

⁹¹⁹ İnalçık, Halil, “Djizya”, El. II, 564. (Djizya).

⁹²⁰ Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 253.

⁹²¹ İnalçık, Cizye, VIII, 47.

ve a'lâya dört kuruş zam yapılmıştır. Bu zammın gerekçesi olarak da yine paranın rayiç bedellerindeki değişme ve devletin giderlerinin artması gösterilmiştir.⁹²² Yine 1243/1827 yılında da a'lâya sekiz, evsâta dört ve ednâya ikişer kuruş zam yapılmıştır.⁹²³ Bu zammın yapılış gerekçesi de hazine gelirlerini artırmak ve özellikle de Asakir-i Mansure'nin masraflarını karşılamaktır. 1241/1825 yılında yapılan ancak 1243/1827 yılında uygulamaya konulan bu son zamla birlikte a'lâdan 36, evsâtan 18 ve ednâdan 9 kuruş alınmaya başlanmıştır.⁹²⁴

Bursa kadısına gönderilen bir fermanda 1102/1691 yılından 1157/1744 yılına kadar cizye miktarlarında değişen oranlardan ve değişik yıllarda hangi sınıfın ne kadar cizye vermesi gerektiğinden bahsedildikten sonra bundan böyle Bursa zimmîlerinden alınması gereken cizye miktarları belirtilmiştir. Ayrıca cizye olarak istenen paranın bulunamaması durumunda aynı meblağa denk gelen farklı bir parayla da ödeme yapılması imkanı tanınmıştır. Bu fermanın dışında her yıl şehirlere gönderilen cizye fermanlarında da cizye mükelleflerinin ödemeleri gereken miktarlar belirtilmektedir. Söz konusu 1157/1744 tarihli ferman⁹²⁵ ve farklı yıllarda Bursa zimmîleriyle ilgili gönderilen cizye fermanlarına göre XVIII. asırda Bursa ve bölgesindeki gayrimüslimlerin ödemeleri gereken cizye miktarları şöyledir:

Yıl	A'lâ	Evsât	Ednâ
1102/1691 ⁹²⁶	48 dirhem 9 kuruş 4 adet şerif altın	24 dirhem 4.5 kuruş 2 adet şerif altın	12 dirhem 2.25 kuruş 1 adet şerif altın
1132/1720 ⁹²⁷	10 kuruş 4 adet şerif altın	5 kuruş 2 adet şerif altın	2.5 kuruş 1 adet şerif altın
1150/1737 ⁹²⁸	4 altın (zer-i mahbub) 10 kuruş (esedi)	2 altın (zer-i mahbub) 5 kuruş(esedi)	1 altın (zer-i mahbub) 2.5 kuruş(esedi)

⁹²² B.Ş.S., B325/24a.

⁹²³ B.Ş.S., B312/37b.

⁹²⁴ Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy. dan Tanzimat'a Kadar Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 47.

⁹²⁵ B.Ş.S., B121/29b.

⁹²⁶ B.Ş.S., B121/29b.

⁹²⁷ B.Ş.S., B121/29b.

⁹²⁸ B.Ş.S., B161/69b.

1155/1742 ⁹²⁹	4 altın 10 kuruş	2 altın 5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş
1157/1744 ⁹³⁰	11 kuruş? 4 zer-i mahbub	5.5 kuruş 2 zer-i mahbub	2.5 kuruş 10 para 1 zer-i mahbub
1160/1747 ⁹³¹	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 10 para
1167/1754 ⁹³²	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 1 rub'
1168/1755 ⁹³³	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 1 rub'
1169/1756 ⁹³⁴	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 1 rub'
1169/1756 ⁹³⁵	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 10 para
1175/1761 ⁹³⁶	4 altın 11 kuruş	2 altın 5,5 kuruş	1 altın 2.5 kuruş 1 rub'
1190/1776 ⁹³⁷	11 kuruş	5,5 kuruş	2.5 kuruş 1 rub'
1191/1777 ⁹³⁸	11 kuruş	5,5 kuruş	2.5 kuruş 1 rub'

Tablo 8. XVIII. yüzyılda Bursa'daki zimmilerden alınan cizye miktarı

Ayrıca bu fermanlarda Bursa'daki zimmilerin a'la, evsat ve edna itibarıyla ne kadarının hangi grup içerisinde yer aldıkları ve ödemeleri gereken cizye miktarı da belirtilmektedir. XVIII. asrın değişik yıllarına ait olan cizye fermanlarına göre bu yüzyılda cizye ödemesi gerekenlerin sayısı ve dahil oldukları gruplar şöyledir:

⁹²⁹ B.Ş.S., B121/6b.⁹³⁰ B.Ş.S., B121/29b.⁹³¹ B.Ş.S., B168/61a.⁹³² B.Ş.S., B376/28b.⁹³³ B.Ş.S., B376/50b.⁹³⁴ B.Ş.S., B345/92a.⁹³⁵ B.Ş.S., B345/92a.⁹³⁶ B.Ş.S., B176/64b.⁹³⁷ B.Ş.S., B123/50a.⁹³⁸ B.Ş.S., B216/153b.

Yıl	Cizye Mükelleflerinin Sayısı ve Dahil Oldukları Grup			
	A'la	Evsat	Edna	Toplam
1150/1737 ⁹³⁹	1.065	8.455	1.740	11.260
1155/1743 ⁹⁴⁰	1.065	8.755	1.790	11.610
1160/1749 ⁹⁴¹	1.065	8.755	1.790	11.610
1167/1754 ⁹⁴²	1.115	8.980	2.015	12.110
1168/1755 ⁹⁴³	1.115	8.980	2.015	12.110
1169/1756 ⁹⁴⁴	1.215	9.780	2.115	13.110
1172/1758 ⁹⁴⁵	1.215	9.780	2.115	13.110
1175/1761 ⁹⁴⁶	1.216	9.788	2.116	13.120
1190/1776 ⁹⁴⁷	1.234	9.993	2.134	13.361
1191/1777 ⁹⁴⁸	1.234	9.993	2.134	13.361

Tablo 9. XVIII. Yüzyılda Bursa'da cizye ödemekle mükellef olan zimmilerin sayısı ve dahil oldukları gruplar.

Tablo 9'da da görüldüğü üzere zimmîlerin büyük çoğunluğu orta halli olup "evsat" grubu içinde cizyelerini ödüyorlardı. Yıllar ilerledikçe cizye ödeyen zimmîlerin sayısında bir artış söz konusudur. Nitekim 1150/1737 yılından 1191/1777 yılına kadar a'lada 169 (%15.86), evsatta 1538 (%18.19) ve ednada 394 (%22.64) olmak üzere toplam 2.101 (%18.65) kişilik artış gerçekleşmiştir. Bu artış XIX. asırda da devam etmiştir. 1246/1830 tarihli cizye fermanına göre Bursa'da 1.333 a'la, 10.660 evsat ve 2.302 edna sınıfından olmak üzere toplam 14.295 cizye mükellefi olduğu görülmektedir.⁹⁴⁹ Yukarıdaki verilerden 1737-1830 yılları arasındaki yaklaşık bir asırlık dönemde Bursa'da cizye ödemek durumunda olan zimmîlerin sayısında 3.035 (%26.95) kişilik artış olduğu görülmektedir.⁹⁵⁰

⁹³⁹ B.Ş.S., B161/69b.

⁹⁴⁰ B.Ş.S., B121/6b.

⁹⁴¹ B.Ş.S., B168/61a.

⁹⁴² B.Ş.S., B376/28b.

⁹⁴³ B.Ş.S., B376/50b.

⁹⁴⁴ B.Ş.S., B345/92a.

⁹⁴⁵ B.Ş.S., B175/6b.

⁹⁴⁶ B.Ş.S., B176/64b.

⁹⁴⁷ B.Ş.S., B123/50a.

⁹⁴⁸ B.Ş.S., B216/153b.

⁹⁴⁹ B.Ş.S., C224/19a.

⁹⁵⁰ 1261/1845 yılına ait bir cizye muhasebesi defterinde Hüdavendigar eyaletine bağlı Bursa ve diğer kazalardan cizye ödemesi gereken zimmîler 5.460'ı a'lâ, 14.749'u evsât ve 3.732'si ednâ olmak üzere toplam 23.960 kişi olarak belirtilmiştir. ML.VRD.CMH, 462

Osmanlı Devleti'nde 14 ila 75 yaş arasındaki sağlıklı olan zimmî erkeklerden cizye alınmaktaydı.⁹⁵¹ Bununla birlikte bazı zamanlarda 14 yaşından küçük olanlardan da cizye tahsili yapılmıştır.⁹⁵² İslâm hukuku gereği yaşlılar, kadınlar, çocuklar ve çalışamayacak durumda olan hasta ve sakatlardan cizye alınmamaktadır.⁹⁵³ Önceleri gayrimüslim din adamlarından da cizye alınmıyordu. Ancak 1691 yılından itibaren malûller dışındaki bütün zimmî din adamlarından cizye alınmaya başlanmıştır.⁹⁵⁴ 1661 yılında Bursa'daki bazı Ermeni din adamları padişaha müracaat ederek bu ana kadar kendilerinden cizye talep olunmamışken şimdi istendiğini şikâyet etmeleri üzerine hazineye bulunan haraç muhasebesi defterlerine bakılmış ve Osmanlı sınırları içinde yaşayan papaz ve keşişlerden cizye alınmadığı kaydı görülünce Bursa'daki Ermeni din adamlarından da cizye alınmamasına karar verilmiştir.⁹⁵⁵ Buna mukabil daha sonraki tarihlerde sicillerde yer alan kayıtlardan zimmî din adamlarından cizye alındığı görülmektedir. 1160/1747 yılında Bursa'ya gönderilen cizyeyle ilgili bir fermanda "... ve ba'zı esbâba binâen defterden ifrâz ve mukâta' olanlar ve gerek râhib ve patrik ve keşiş ve bir tarikle ellerine berât alub tercümânlık ve müsellemlik ve mu'âfiyet iddi'âsında olanlar bi'l-cümle ref'olunmağla mâdem ki iktisâb-ı 'âmele kâdir olub iktisâbdan olur zamânda ve zarâret ve felc veyahud ekser 'âmîze marîz olmak gibi âgrâz-ı sahîhası olmaya sâir ehl-i zimmetden istisnâ olunmayub cümlesinden vech-i şer'-i üzere istihkâklarına göre yed-i vâlûdden esnâf-ı selâse i'tibârıyla cizyeleri cibâyet ..." ifadeleri yer almaktadır.⁹⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde cizye önceleri devlet memurları tarafından toplanmaktaydı. Bunun bazı suistimallere yol açması üzerine II. Mehmet zamanında iltizam usulüne geçildi. Böylece devletin vergilerinin toplanması belli bir bedel karşılığında mültezimlere devredilmeye başlanmış oldu. Örneğin, 1197/1783 yılı Bursa merkez ve kazalarından Mudanya, İnegöl ve Yenişehir'in cizyesinin toplanması işi bu işe talip olan hassa hasekilerinden Mehmet Ağa'ya verilmiştir.⁹⁵⁷ Bölgelerin kadı ve cizyedarları tarafından tespit edilen cizye mükellefleri

⁹⁵¹ Nedkoff, agm., VIII, 621.

⁹⁵² B.Ş.S., B8/234a.

⁹⁵³ Merginani, age., II, 190; el-Cevziyye, age., I, 48 vd.; Becker, C.H., "Cizye", İA, M.E.B. Basımevi, İstanbul 1977, III, 200. "...ve cizyeye müstahak olmayan sabi ve zâhirü'l-ginâ olmayub pîr-i fânî ve 'âmel-mânde olub bir vechle kâr u kesbe ihrârî olmayanları hilâf-ı şer'-i şerif cizye taleb olunmaya..." B.Ş.S., B121/6b.

⁹⁵⁴ İnalçık, Cizye, VIII, 46; aynı müellif, Djizya, II, 563.

⁹⁵⁵ Kepecioğlu, age., II, 43.

⁹⁵⁶ B.Ş.S., B168/61a.

⁹⁵⁷ B.Ş.S., B219/20b.

“defter-i cizye-i gebran” olarak adlandırılan defterlere kaydedilir,⁹⁵⁸ daha sonra bu listeler bir şekilde merkeze gönderilirdi.⁹⁵⁹ Cizye toplama zamanı geldiğinde her bölgenin cizye kağıtları bohçalar içine konulup mühürlendikten sonra ilgili bölgelerin cizyedarlarına teslim edilirdi.⁹⁶⁰ Cizye tahsili işi tamamlandıktan sonra cizyedarlar cizye ödeyenlerin listesini hazırlayarak merkeze gönderirlerdi.⁹⁶¹

Cizyesi tahsil edilen gayrimüslimlerden yeniden cizye istenmesi veya bazı zimmîlerin cizye vermekten kaçınmaları gibi sebeplerle 1691 yılından itibaren cizye mükelleflerine vergilerini ödediklerine dair birer belge verilmeye başlandı.⁹⁶² Belgenin üzerinde mükellefin adı, eşkali, bölgesi ve a'lâ, evsât ve ednâdan hangisine mensup olduğu yazılmaktaydı.⁹⁶³ Bu tedbirle cizye konusunda yaşanan sıkıntılar aşılmaya çalışılmıştır.

Zimmîlere kolaylık olması için cizyenin taksitle alındığı da olurdu. Bu uygulama daha İslâm'ın ilk dönemlerinde başlamıştır.⁹⁶⁴ Kayıtlardan Bursa bölgesindeki zimmîlerden de cizyenin dört taksit halinde alındığı anlaşılmaktadır.⁹⁶⁵

⁹⁵⁸ İnalçık, Cizye, VIII, 45.

⁹⁵⁹ “...buyurdum ki cizyedâr-ı mûmâ ileyh varub binyüzkırkdokuz senesi Rebîü'l-âhiri guresinden hâkimül'l-vakt muvâcehesinde mîrî mühr ile memhûr yedine verilen cizye evrâkı boğçasının mühürleri kat' ve evrâkdârdan mühr ile tatbik olunduktan sonra bir kimesneye vaz' ve vilâyet kâdısı mühürleyüb der-sa'âdetime irsâl ve kalem-i mezbûra tâbî' her belde ve karyede sâkin ve mevcûd ve yerlû ve yabancı ve mürûr ve 'ubûr iden ehl-i zimmet kefer ve Yahûd ve Erâmine-i 'acem tâ'ifelerinin ve emred-i murâhuk hükmüne dâhil olub şer'an cizyeye müstahak olan gulâmları geregi gibi takayyüd ve ihtimâm ile tefahhus ve bir ferdi hâric ve kağıdsız kalmamak şartıyla...” B.Ş.S., B161/69b.

⁹⁶⁰ B.Ş.S., B219/20b.

⁹⁶¹ “...ve her bir neferin cizye malın edâ eylediği ma'lûm olmak için cizyedârlar başka defter dutub kasabada olanları mahallesiyile kurâda olanları karyesiyle ve mürûr ve 'ubûr idenleri ism ü resmleriyle 'ale'l-esâmi defter ve cizye muhâsbesi kalemine teslim eylemek üzere der-i devlet-inedârıma getürel ve cizyedârlar me'mûr olduğu kazâ ve nevâhiye tevzî' eylediği evrâkı min ba'd kolcular mühürlemeyüb ve eşkâlsiz kağıd virmeyüb hîn-i iktizâda ref'-i iştibâh için tatbik olundukda mütâbık olmak üzere kaleminde hıfz olunan mühürleri ile mühürleyeler...” B.Ş.S., B121/6b.

⁹⁶² İnalçık, Cizye, VIII, s. 46. “...ve ehl-i zimmet keferenin her birine mîrî mühr ile memhûr eşkâliyle birer kağıd verilüb...” B.Ş.S., B168/60a.

⁹⁶³ Ercan, age., s. 256.

⁹⁶⁴ Hz. Peygamber döneminde Necranlıların cizyesi iki taksit halinde alınmaktaydı. Bkz. Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s.99; Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayımevi, İstanbul 1999, s. 428.

⁹⁶⁵ “...ve ehl-i zimmetden âyende ve revende ve def'aten edâya kudreti olanlarından mâ'adâsından ancak mâl-ı cizyeyi dört taksit ile cem' u tahsil eyleyip lâkin cizyedârlar dahi taksît-i şurût üzere vakt u zamânıyla hazîne-i 'âmireme teslim eyleyeler...” B.Ş.S., B168/60a.

Ancak ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartların değişmesi ve mali kaynaklara olan ihtiyacın artması durumunda yöneticilerin zaman zaman taksit işinden vazgeçtiği de olmuştur.

Nitekim 1174/1760 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermanla cizye paralarından yapılması gereken harcamaların çokluğu nedeniyle 1175/1761 yılına ait cizyenin taksit yapılmadan toplanması istenmiştir.⁹⁶⁶ Ayrıca cizyenin nakden ödenmesi esas olsa da elbise vb. başka şeylerle de ödenmesi mümkündür.⁹⁶⁷

Cizye devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağıdır. Bundan dolayı istisnâî durumların dışında cizye mutlaka tahsil edilmiştir.⁹⁶⁸ Şehirlere gönderilen fermanlarda hangi sebeple olursa olsun geçerli bir nedeni olmadan cizye ödemekten kaçınan zimmîlerin cezalandırılacağı bildirilmektedir.⁹⁶⁹

Bu konuda şeyhulislâmların fetvalarında da hükümler yer almıştır. Nitekim Ebussuud Efendi, kendisine tevcih edilen “*memâlik-i mahrûsede mütemekkin olup harac-güzâr keferenin, oğullarına dahi harac-ı şer’i vaz’ olunmak lâzım iken, haracdan kendini kaçırıp beytü’l-mal’a gadr eyleyen zimmîlere şer’an ne*

⁹⁶⁶ “...hazîne-i ‘âmirinde mahfûz olan harâc muhâsebesi defterlerine nazar olundukda ehl-i zimmetin cizyeleri malından ihrâc olacak kapum kulları mevâcibleri için tahsis kılınan taksit akçasından mâ’adâ mâl-i cizyeden umûr-ı mühim masârifâtı havâlâtının kesretinden nâşi cizye evvel-be-evvel tahsil olunması mühim ve muktezi olmağla ehl-i zimmetin cizyeleri malı evvel-be-evvel tahsil olup taksit ile edâ ideriz deyu ta’allül ve muhâlefet itdirmeyüb fermânım olunduğu üzre evvel be evvel tahsil olunub a’yân ve sâir taraflarından dahi mümâna’at itdirilmeinek üzre şurûtiyla evâmir-i şerîfem virilügelidiği derkenâr olmağın imdi şurûti mücibince ‘âmel olunmak fermânım olmuştur buyurdum ki hükm-i şerîfim vardıkda bu bâbda sâdur olan emrim üzre ‘âmel idüb dahi mâl-ı cizyeden umûr-ı mühim havâlâtının kesretinden nâşi cizye malının evvel be evvel tahsil olunması muktezi olmağla kalem-i mezbûre tâbî’ sene-i merkûmeye mahsûben ol makûle ehl-i zimmetin cizyeleri malı evvel-be-evvel tahsil olunub taksit ile edâ ideriz deyu ta’allül ve muhâlefet ve a’yân ve sâir taraflarından dahi bir dürlü dahl u ta’arruz itdirneyesin...” Bkz. Yıldız, Haluk, *B176/393 Nunaralı Bursa Mahkeme Defteri (Metin ve Analiz)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2001, s. 160.

⁹⁶⁷ Becker, agm., III, 200.

⁹⁶⁸ Devlete olan hizmetlerinden dolayı bazı şahıslar cizyeden muaf olabiliyorlardı.

⁹⁶⁹ “...ve mâl-ı cizye nassen ve icthâden icâb iden vâridât-i şer’iyyeden olup ehl-i zimmet sukût-i cizyeyi müstelzim olur ‘özrden sâlim iken zelle ve sığâr ile müstahak oldukları cizyelerin virmeinek için bi-vech ‘özr irâdına ictirâ veyâhud bir tarik ile ibâ ve bir yerde ihtifâ veyâhud a’lâya müstahak iken evsat ve evsata müstahak iken ednâ cizyesini vermeğe tasaddi ider olurlar ise cizye-i şer’iyyelerinden imtinâ’ eyledikleri için ol makûlelerin rakabesi üzerine mazrûbe olan cizyeleri alındıktan sonra eşedd-i ‘ıkâb ile icâb eden cezâları tertîb oluna...” B.Ş.S., B79/111b.

lâzın olur” sualine “*Habs-i medid lâzımdır*” cevabını vermiştir.⁹⁷⁰ Cizye ödeme zamanında parası olmayan zimmîler başkalarından borç alarak bu yükümlülüğünü yerine getirmişlerdir. 1199/1785 yılında Bursa’da mahkemeye müracaat eden bazı zimmîler Mihaliç Kazası’nın farklı köylerinden olduklarını, köylerindeki diğer zimmîlerin kendilerini vekil olarak seçtiklerini belirttikten sonra, “1199/1785 senesiyle ilgili bize isabet eden cizyenin miktarı 4976 kuruş 7 paradır. Ancak bu parayı ödeyecek gücümüz yoktur. Bundan dolayı adı geçen meblağı bizim adımıza Feyzullah Efendi verecek. Biz de Feyzullah Efendi’ye bir yıl sonra borcumuzu ödeyeceğiz” diyerek cizyelerini ödemek istemişlerdir. Mahkemede hazır bulunan Feyzullah Efendi’nin de durumu kabul etmesi üzerine mesele deftere kaydedilmiş ve bu konuda taraflara belge verilmiştir.⁹⁷¹

Bazı bölgelerde değişik sebeplerle nüfusları azalan zimmîler, kendilerinin yeniden sayılmasını ve cizye mükellefiyetlerinin azaltılmasını talep etmekteydiler. 1085/1674 yılında Filadar Köyü zimmîleri toplu olarak Divan-ı Hümayun’a başvurmuşlar ve son yıllarda köylerinde yaşanan şiddetli veba yüzünden sayılarının bir hayli azaldığını ileri sürerek yeniden tahrir edilmelerini ve cizye evrakının yeniden düzenlenmesini istemişlerdi. Bunun üzerine Bursa kadısına gönderilen bir emirle Filadar Köyü zimmîlerinin yeniden sayılmaları istenmiştir.⁹⁷²

Cizyeyle ilgili bazı problemler de yaşanmaktaydı. Bu problemlerin başında zimmîlerin cizye ödemekten kaçınmaları ve bunun için değişik hilelere başvurmaları gelmektedir. Cizye memurlarını da zor duruma düşüren bu davranışlar Divan’a şikayet edilerek meselenin çözülmesi istenmekteydi. Örneğin, 1192/1778 yılı Bursa ve çevresine ait cizyeyi toplamakla görevli olan Osman, Divan’a müracaat ederek cizye evrakı dağıtıldığı zaman zimmîlerin müstehak oldukları kağıtları almamak için hileye başvurdukları, değişik bahanelerle cizye ödemekten kaçındıkları, bu nedenle söz konusu yılla ilgili cizye evrakının eksik dağıtıldığı gerekçesiyle şikayetçi olmuştur. Divan’dan gönderilen bir emirle söz konusu karışıklığa sebebiyet verenlerle ilgili davanın Bursa mahkemelerinde görülmeden doğrudan Divan-ı Hümayun’a havale edilmesi istenmiştir.⁹⁷³

⁹⁷⁰ Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhulislâm Ebussu’ud Efendi’nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s.155.

⁹⁷¹ B.Ş.S., B101/2a.

⁹⁷² “...karye-i mezbûrde sâkin vakf-ı mezkûr keferesinin ekseri murd olduğu tahrîre muhtâc olmağın ta’yin olunan inûbâşir-i mezbûr ma’rifetiyle ve ma’rifet-i şer’le hâlâ karye-i mezbûrde invecûd bulunan keferet ‘ale’l-esâmî tahrîr ve murdeleri ihrâc ...şer’an cizyeye müstehak olan oğlanların müceddeen cizye hânesine kayd...” B.Ş.S., B103/121b.

⁹⁷³ B.Ş.S., B216/154a.

Bu meseledeki usulsüzlük yöntemlerinin başında, gerek sayım zamanında gerekse tahsil döneminde zimmîlerin bazı cizye mükelleflerini saklamaları gelmektedir. 1048/1639 tarihinde Bursa'daki Ermenilerin cizyelerini toplamakla görevli olan Mehmet, Divan-ı Hümayun'a başvurarak Bursa'daki Ermenilerin oniki-onüç yaşındaki çocuklarını saklayarak cizyelerini vermekten kaçındıklarını, ayrıca bülüğ çağına erişen bazı gençleri ve fakir olan bazı zimmîleri de aynı amaçla sakladıklarını şikayet ederek Ermeni din adamlarının ve ileri gelenlerinin mahkemeye celbedilerek uyarılmalarını, bir daha böyle yapmayacakları konusunda yemin ettirilmelerini istemişti. Bunun üzerine mukataa defterlerine bakılmış ve oniki-onüç yaşlarında olup bülüğ çağına erişmeyen çocuklardan cizyenin yarısının diğerlerinden ise tamamının alınacağı kuralı görülünce Bursa kadısına hitaben "...tâife-i mezbûrun oniki ve onüç yaşında olan oğlanlarını saklayub ve ol makûle oğlanlardan cizye olmaz deyu min ba'd dahl ettirmeyesin ve hadd-i bülüğa erişib cizye vermeğe müstehak olanlardan ve fakîru'l-hâl olanların akçeleri yoktur deyu ta'allül ve bahâne eylemeleriyle mâl-ı mîriye külli gadr ve mukata'a-i mezbûreye ziyâde gadrı olduğu vâki' ise men' u def' edüb vech-i meşrûh üzere zikrolunan Ermeni tâifesinin târih-i mezbûra mahsûb olmak üzere cizyelerini emîn-i mezbûr aliverub kimesneye ta'allul ve bahâne ettirmeyüb ve hilâf-ı şer' te'addî ve tecâvüzden ihtirâz edüb vech-i meşrûh üzere olalar" emri gönderilmiştir.⁹⁷⁴

Cizye ödeme konusunda başvuru olan diğer hileler şunlardır: Gayrimüslimlerden bazıları başka kasaba cizyedarlarıyla işbirliği yaparak kendilerine ait olan cizye evrakını bir alt seviyedeki kağıtla değiştiriyorlardı.⁹⁷⁵ Bazı köy ve mahalle kocabaşları da bölgelerine ait olan cizye kağıtlarını toptan alıyor ve kimin hangi kategoride cizye ödeyeceğini saklayarak kendi tespit ettikleri ölçülerde zimmîlerden cizye topluyorlardı. Böylece kendilerine isabet eden cizyeyi başkalarından tahsil etmenin yanında fazladan para kazandıkları da oluyordu.⁹⁷⁶ Ayrıca

⁹⁷⁴ B.Ş.S., B8/234a.

⁹⁷⁵ "...ve ba'zı re'âyâ sâkin olduğu kasaba ve kurâda mün'âmm ve mütemevvîl a'lâ veyâhud evsata mütahammil iken a'lâ ve evsat cizyesini virmemek için civârlarında vâki' âhar kazâ cizyedarlarından hile ile evsat ve ednâ kağıdı alub mîriye gadr eylemek ihtimâlleri olur ise livâ'-ı asılların ahâlisi beyenlerinde mülk ve emlakine nazar olunub esnâf-ı selâsenin kangı sınıfindan 'ad ve i'tibâr olunur ise vech-i şer'î üzere tahammüllerine göre evrâkları virilüb lâkin bu bahâne ile re'âyâ fukarâsına gadr ve tecâvüz eylemeyeler..." B.Ş.S., C224/19a.

⁹⁷⁶ "...ve her bir ehl-i zimmetin tahammüllerine göre cizyeleri cibâyet olunmak muktezi iken ba'zı mahallât ve kurânın kocabaşları kendi cizyelerin tahfif için tobdan evrâk alub re'âyâyâ istihkâklarına göre vermeyüb mâl her ne ise beyenlerinde hisâb ve hilâf-ı şer'î-i şerîf-i 'ale's-seviye tevzî' olunduğu sem'-i hümayunuma ilk bulunmağla bu bid'at-i kerîhe dahî men' olu-

nüfuz sahibi bazı şahıslar da bağ ve bahçelerinde çalıştırmak bahanesiyle cizye mükelleflerini saklıyor ve onların cizye ödemelerini engelliyorlardı.⁹⁷⁷

Cizye konusunda karşılaşılan diğer bir problem ise bu vergiyi toplamakla görevli olan şahısların usulsüz hareketleridir. Bu konudaki şikayetlerin başında cizye memurlarının fazladan para toplama arzuları gelmektedir.⁹⁷⁸ Bazı cizyedarlar kendi mühürleriyle cizye evrakı oluşturarak zimmîlerden para toplarken devlete ait cizye evrakını “sahibine ulaştırılamamıştır” diyerek iade ediyorlardı. Bu davranışlarıyla kendileri haksız kazanç elde ederler iken hazineyi zarara uğrattıyorlardı. Ayrıca küçük yaştaki çocuklardan cizye tahsil edenler veya ednâdan evsat, evsattan a’la olarak cizye toplayanlar da oluyordu.⁹⁷⁹ Bunlardan başka bazı cizyedarlar zaman zaman kendi bölgesinden olmayan zimmîlerden cizye toplamaya çalışmakta, bu da asıl cizyedarın cizye toplayamamasına neden olmaktaydı.⁹⁸⁰ Bütün bu usulsüz uygulamaların yanında cizyeyle birlikte “maişet”, “cizye muhasebecisi” ve “ücret-i kitabet”⁹⁸¹, “mübâşiriye”, “tahsildâriye”, “kefilleme”, “kolcu hakkı”, “küşâdiye” ve “ikrâmiye” gibi adlar altında paralar da alınmaktaydı. 1833 yılında çıkarılan bir kararname ile cizyedarların, ciz-

nub her bir ehl-i zimmetin tahammüllerine göre cizyedâr yediyle evrâkları virilüb cizyeleri cibâyete oluna...” B.Ş.S., B123/50a.

977 “...ve ahâli-i vilâyetden ba’zı zi-kudret kimesnelerin bağ ve bağçe ve çiftlik ve değirmen ve mandralarında çoban ve ter oğlanı nâmiyle ve sâire bahâne ile ehl-i zimmeti isti’câb ve cizyelerin virdirmeyüb bu güne harekete cesâret idenler bâ’is-i hızlân ... olur ‘ukûbât-ı şedîde ile mu’âkeb olacakları mukarrer bilüb selâmet-i hâlleri için kemâl-i intibâh üzre hareket eyleyeler...” B.Ş.S., B79/111b.

978 “...hâsıl-ı kelâm hilâf-ı şurût-ı berât bir ferdi hâric ve kağıdsız kalmamak üzre ‘alâ vechi’ş-şer’ tahammül ve istihkâklarına göre evrâkları virilüb cizye’i şer’iyyelerin cibâyete eyledikten sonra kasaba ve kurâ üzerlerine tobdan evrâk tarh u tevzi’ eylemekden gâyetü’l-gâye ihtirâz ve ictinâb oluna hulâsa-i kelâm şurût-ı berâtıdan ziyâde bir akça alındığı ve tobdan evrâk tarh ve tahmil olunduğu haberi alınur ise bi-lâ imhâl bu güne cesâret idenlerin cezâları tertîb olunacağıın mukarrer ve muhakkak bileler...” B.Ş.S., B345/92a.

979 Sarıcaoglu, M.Esat, *Mali Tarihi Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 119.

980 “...ve cizyedârlar birbirlerinin mukâyeselerine dâhil olmayan re’âyâya hile ile hafiyeten evrâk gönderüb tevzi’ olunduğu şer’an sâbit oldukda virdiği kağıdılar geri götürüb redd ve akçasını bi’t-tamâm tahsil ve asl cizyedarına teslim ve tahammüllerine göre evrâkları mukâyesesine dâhil olan cizyedâr tarafından virilüb bir vechle ta’allül ve muhâlefet itdirilmeye...” B.Ş.S., B121/6b.

981 “...ve ‘ummâl-i cizyeye tevzi’ eylediği evrâkın a’lâsından on iki ve evâsıtından dokuz ve ednâsından altı para mâ’îşet ve bundan mâ’ada her bir varakdan birer para dahi cizye muhâsebecisi ve kâtiblerine ücret-i kitâbet ta’yin olunmağla...” B.Ş.S., B175/6b.

yenin dışında her ne ad altında olursa olsun zimmîlerden ek bir vergi almaları yasaklanmıştır.⁹⁸²

Cizye konusunda mağdur olduklarını iddia eden zimmîler doğrudan Di-
van-ı Hümayun'a müracaat ederek haklarını aramaktaydılar. Bursa'daki Yahu-
dilerin Divan-ı Hümayun'a başvurarak kendilerine isabet eden cizyeyi ödemek
istediklerini ancak cizyedarın "*hilâf-ı şurût-i berât ednâya müstehak olanlara
evsât evsâta müstehak olanlara a'lâ evrâkı tevzi eyledikten sonra ziyâde akçele-
rini*" almak istediğini şikayet etmeleri üzerine 1168/1755 yılında Bursa kadısına
gönderilen bir fermanla söz konusu Yahudilerin mağduriyetlerinin giderilmesi
emredilmiştir.⁹⁸³ Şehirlere gönderilen cizye fermanlarında da bu meselelere açık-
ça vurgu yapılmış ve yetkililerin daha dikkatli olmaları ve zimmîlere haksızlık
yapmamaları istenmiştir.⁹⁸⁴

Bu konuda dikkat çeken bir husus da Kıpıtlardan (çingene) alınan cizye
meselesidir. Osmanlı Devleti'ndeki çingeneler Müslüman ve gayrimüslim kıp-
tiler olmak üzere iki gruptan oluşmaktaydı. Devlet, cizye konusunda bir ayırım
yapmadan her iki gruptan da cizye almıştır.⁹⁸⁵ Ancak Müslüman ve gayrimüs-
lim çingenelerin ödedikleri cizye miktarında farklılık vardı.⁹⁸⁶ Müslüman çin-
genelerden de cizye alınması onların diğer gayrimüslimler gibi askerlikten muaf
tutulmalarından kaynaklanıyordu.⁹⁸⁷ Kıpıtların cizyesi maktu olarak tahsil edil-
mekteydi. Her elli çingene için bir cizyebaşı tayin edilmekte ve cizyebaşları bir-
birlerine kefil yapılmaktaydı. Cizye toplama zamanında firar eden çingenelerin
cizyeleri, cizyebaşından ve akrabalarından tahsil edilirdi.⁹⁸⁸ Cizye ödememek

⁹⁸² Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, T.T.K. Ankara 1989, s. 172 .

⁹⁸³ B.Ş.S., B79/107b.

⁹⁸⁴ "...şöyle ki kâdılar ve cizyedârlar celb-i mâl sevdâsıyla re'âyâyâ zulûn ederler ise sırren ve 'alenen tehabbus ve tefahhus olunub izdiyâd aldıkları zâhir olur ise kayd u bend ile âsitâne-i sa'âdet'e ihzâr ve şer'an muhkem haklarından gelinir ana göre işbu berât-ı âlişânının şurûtu mürâ'ât olunub kâdılar ve voyvodalar ve kurâ zâbitleri ve sair sükkân-ı vilâyet bi'l-ittifâk cizye cibâyeti hususunda cizyedârlara i'ânet ve muhâlefet ideri olur ise haklarından gelinmek üzere ism u resmliyle der-sa'âdetime 'arz u i'lâm eyleyeler ..." B.Ş.S., B345/92a.

⁹⁸⁵ Örneğin 1259/1843 yılıyla ilgili cizye defterinde Bursa'da cizye alınan toplam 103 kiptiden 97'sinin Müslüman, 6'sının ise gayrimüslim olduğu görülmektedir. Bkz. ML.VRD.CMH. 252.

⁹⁸⁶ Özkan, Ali Rifat. *Türkiye Çingeneleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 24.

⁹⁸⁷ Özkan, age., s. 27. Tanzimattan sonra kiptilerin vergileri konusunda yaşanan bazı problemler sebebiyle bu meslenin belli bir düzene sokulması için "Kıbtiyan Vergisinin Suret-i Tahsili Hakkında" bir nizamname yayınlanmıştır. Bkz. Düstur, Birinci Tertib, II. 34.

⁹⁸⁸ "...kadimden olageldiği üzere tâ'ife-i mezbûrun her elli neferine bir çeribaşı ta'yin ve çeribaşları birbirlerine kefil kaydolunub ve hin-i tahsilde firâr iden çingânelerin cizyeleri çeribaşılardan ve akrabâsından su'âl ve taleb oluna..." B.Ş.S., B251/59a.

için cizye tahsili zamanında ikamet ettikleri yerleri terk eden çingeneler yakalandığında kendilerinden ödemeleri gereken cizyeden başka bir miktar da ceza alınmaktaydı.⁹⁸⁹

Osmanlı Devleti'nde bir şehirden diğer bir şehire giden gayrimüslimler orada altı aydan fazla kalmaları halinde asıl cizyeden farklı olarak “yave haracı” veya “yave cizyesi” adı altında bir miktar vergi ödemek durumundaydılar.⁹⁹⁰ Zimmîlerden alınan bu verginin asıl amacı gayrimüslimleri mümkün olduğu kadar ait oldukları yerlerde ve devlet kontrolü altında tutmaktır.⁹⁹¹ Zira zimmîler değişik vesilelerle kendi şehirlerini terk ederek başka şehirlerde ikamet ediyorlardı. Bu da gerek şehirlerin demografik yapısında gerekse cizye tahsili konusunda karışıklıklara neden olmaktaydı. Zira bunlar eski yerlerinde ödedikleri vergileri yeni bulundukları yerlerde de ödemek durumunda kalabiliyorlardı. Nitekim aslen Sivas, Diyarbakır ve Tokatlı olan bazı zimmîlerin kendilerinin rençberlik maksadıyla Bursa'ya geldiklerini, altı ay geçtikten sonra yave vergisini de ödediklerini, asıl cizyelerini kendi memleketlerinde verdikleri hâlde Bursa cizyedarının kendilerinden cizye tahsil ettiğini Divan-ı Hümayun'a şikayet etmeleri üzerine bu problemlerin halledilmesi konusunda Bursa kadısına bir ferman gönderilmiştir.⁹⁹²

Değişik amaçlarla geçici bir süre için Bursa'ya gelip de yave cizyesi ödemek durumunda olan zimmîlerden bir kısmının bu vergiyi ödememek için hilelere başvurdukları görülmektedir. Örneğin, bu durumdaki zimmîlerden bazıınının “*biz keşiş veya papazız*” diyerek söz konusu vergiyi ödemekten kaçındıkları,⁹⁹³ bazıınının ise eksik para vermeye çalıştıkları olmuştur.⁹⁹⁴ Bunların dışında başka bahanelerle vergiden kurtulmak isteyenler de vardı. Bu problemler zaman zaman şehirlere gönderilen fermanlarla çözülmeye çalışılmıştır. Nitekim 1016/1607 yılında “yave keferesi” olarak adlandırılan bu tür zimmîler için Bursa kadısına hitaben yazılan şu emir gönderilmiştir: “...vilâyet-i Rumelinde ve adalardan ticâret ve kâr u kisb için gelen yave kefere eger mutavattın ve eger gayr-i mutavattın ticâret ve kâr u kisbleri mukâbelesinden her bir neferinden üçeryüz akçe

989 “...ve gezende olan çingâne tâ'îfesi hîn-i tahsilde kadîmden sâkin oldukları yerlerinden kal-kub mücerred maktû' ve cizyelerini vermemek için âhar kasabât ve kurâya fîrâr edüb ba'dehü ele girdiklerinde ellerinde mirî memhûr kağıdları olmayanlardan maktû' ve cizyeleri alındıktan sonra kadîmî üzere zecr ile üçer yüz akça cizyeleri alına...” B.Ş.S., B219/4b.

990 Ercan, age., s. 178.

991 Ercan, age., s. 178.

992 B.Ş.S., B283/124b.

993 B.Ş.S., B354/94b.

994 B.Ş.S., B354/95b.

yave cizyesi ve henüz hadd-i bülûğa ermeyen Rum oğlanlarından nisf-ı cizye ki yüz ellişer akçe olur ve on yaşında olan Ermeni oğlanlarından hüccet-i şer'îye mücibince nisf-ı cizye ve on yaşından ziyâde olanlardan tamâmem cizye aldırub ta'allul ve nizâ' ettirmeyesiz ve yave kefereden ba'zıları biz sultanlar ve vüzerâ ve evkâf ve selâtin ve sâir evkâf ve emlâk karyeleri re'âyasıyız henüz geldik geri gideriz deyü sözlerine i'tibâr eylemeyüb lâzım gelen yave cizyelerini târih-i mezbûre için tahsîl ettiresiz....⁹⁹⁵

Yabancı tüccarlar yave sayılmadığı için adı geçen cizye bunlardan alınmazdı.⁹⁹⁶ Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Bursa mizanına ipek getiren Ermeni tüccarından yave haracı alınması üzerine mesele Divan'a intikal etmişti. Bu nedenle Bursa kadısı ve harç eminine gönderilen bir fermanla Bursa mizanına ipek getiren Ermeni tüccardan yave haracı alınması dolayısıyla mizana ipek girişinin azaldığı bunun da devleti zarara uğrattığı gerekçesiyle eskiden olduğu alınmaması istenmiştir.⁹⁹⁷

Zimmîlerden tahsil edilen cizye merkezde toplanarak devlet giderleri için kullanılmaktaydı. Bununla birlikte değişik şahıslar ve vakıflar için tahsis edilen cizyeler de vardı. Merkezî idare belli sayıdaki zimmîleri değişik vakıflara tahsis ederek onların cizyelerini vakıflara ödemelerini sağlardı. Örneğin, Bursa'da Şeyh Hüsametdin Efendi Vakfı fukarasına cizye malından ödenmek üzere daha önce tahsis edilmiş olan yıllık 7.200 akçenin Bursa'da cizye toplayan memurlardan alınmasında güçlük çekildiği için 1622 tarihli bir fermanla Setbaşı Mahallesi'nden 17, Karaağaç Mahallesi'nden 7, Bulgarlar ve Kayabaşı mahallelerinden dörder olmak üzere toplam 32 zimmî cizyesinin doğrudan vakfa ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁹⁸ 1056/1646 tarihli başka bir fermanla da Bulgarlar Mahallesi'nden 17, Kayabaşı Mahallesi'nden 18 ve Asbaryan(?) Mahallesi'nden 14 kişi olmak üzere va'ıfa cizye ödeyenlerin sayısı 32'den 49'a çıkarılmıştır.⁹⁹⁹ 1086/1675 tarihli bir belgede de İbrahim Ağa ibn Mehmed adlı görevli, Hasan Ağa evkafı köylerinden olan Yenişehir'in Marmaracık Köyü'nde oturan Ermenilerin cizyesini vakıf adına tahsil ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁰⁰ Vakıflarla birlikte şahıslara da cizye tahsis edildiği olurdu.

⁹⁹⁵ B.Ş.S., B115/72b.

⁹⁹⁶ Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı İktisat Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993, V, 65.

⁹⁹⁷ B.Ş.S., B283/129a.

⁹⁹⁸ Kepecioğlu, age., II, 261.

⁹⁹⁹ B.Ş.S., B65/135b.

¹⁰⁰⁰ B.Ş.S., B103/86a.

1664 yılında Şeyh Mehmet Sadık Buhari Efendi'ye Bursa'da toplanacak cizyeden günlük 100 akçe yevmiye tahsis edilmiştir.¹⁰⁰¹

B- Örfi Vergiler

1- İspence Vergisi

Cizye ve haracın dışında zimmîlerin ödemekle mükellef oldukları vergilerin başında ispence vergisi gelmektedir. Bu vergi Müslümanların ödediği “resm-i çift”e (çift vergisi) tekabül etmekte olup¹⁰⁰² evli, bekar, toprak sahibi olan veya olmayan erginlik çağına ulaşmış her zimmîden alınmaktadır.¹⁰⁰³

Kanunnamelerde ispencenin miktarı genellikle 25 akçe olarak belirtilmiştir.¹⁰⁰⁴ Zaman zaman miktarı artırılmış veya düşürülmüş¹⁰⁰⁵ olan ispenceden XVI. asrın sonlarına doğru Avlonya'daki Yahudilerin muaf oldukları, bununla birlikte 1716 yılında Mora'daki Yahudilerin Hristiyanlardan beş kat daha fazla yani 125 akçe ispence ödedikleri görülmektedir.¹⁰⁰⁶

Gayrimüslimin tasarrufunda bulunan bir çiftliğin bir Müslümanın eline geçmesi durumunda o Müslümanın da ispenceyi ödemesi gerekir.¹⁰⁰⁷ Zimmîler, Müslüman olmaları halinde ispence yerine meblağı daha düşük olan bennak vergisini ödemekle mükellef olurlardı.¹⁰⁰⁸ Ancak gayrimüslim iken Müslüman olanların daha önce ödedikleri vergi türlerinin değişmesi konusunda zaman zaman problemler yaşanmıştır. Nitekim 1196/1782 tarihli bir fermanla buna benzer bir

¹⁰⁰¹ Kepecioğlu, age., III, 275.

¹⁰⁰² Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998, s. 107.

¹⁰⁰³ Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993, II, 88; İnalçık, Halil, “Osmanlılarda Raiyet Rüşumu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, ErenYayincılık, İstanbul 1996, s.57. (Raiyyet); Kütükoğlu, Mübahat, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed: E. İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, s.537.

¹⁰⁰⁴ 1569 tarihli Eğriboz kanununda “Kefereden her ferd ki hadd-i bulūğa yetişe, yirmibeşer akça ispence alınır, nâ-bâliğadan alınmaz” ifadesi geçmektedir. Bkz. İnalçık, *Raiyyet*, s.56.

¹⁰⁰⁵ Ercan, age., s. 269.

¹⁰⁰⁶ İnalçık, *Raiyyet*, s. 57.

¹⁰⁰⁷ İnalçık, *Raiyyet*, s. 57.

¹⁰⁰⁸ İnalçık, Halil, “İspence”, *DİA*, XXIII, 177 (İspence). 1014 tarihli bir kanunname de bu mesele şöyle belirtilmektedir: “Bir sipahinin reayası zimmi iken ispence verirlerken sonra şeref-i İslâmla müşerref oldukda sipahi mukaddema zimmi iken ispence verir idiniz ispence alırım deyu dahleylemekte Müslüman olınağla resm-i bennâk alınır ispence alınmaz deyu hükm-i şerif verilmiştir.” Bkz. Pakalın, age., II, 89.

olaydan bahsedilmektedir. Söz konusu fermana göre, Kütahya'da Lala Hüseyin Paşa Mahallesi'nden elekçi ve kalburcu taifesine mensup yeni Müslüman olmuş bazı şahıslar mahkemede babaları ve dedelerinin aslen Ermeni taifesinden iken İslâm'ı kabul ettiklerini ve adı geçen mahalleye yerleştiklerini, yüz seneden fazla zamandır orada yaşadıklarını, şimdiye kadar ispençe vergisi ödemedikleri hâlde Amasya'nın Gelingiras Nahiyesi'nde Harameyne tabi Medine-i Münevvere evkafı köylerinden Gelingiras Köyü'nün mülteziminin "defterde kayıtlı raiyet ve raiyet oğlanlarından ispençe alırız" diye kendilerinden ispençe istediğini, halbuki daha önce kendilerinden ispençe alınmaması gerektiğiyle ilgili ellerinde hüccet olduğunu şikayet ederek bu konudaki mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdi. Aynı mahallenin Müslüman halkının da şikayetçi olan şahısların lehinde şahitlik yapmaları, ayrıca hazineye mahfuz olan ilgili defterlere bakıldığında müştekilerin haklı olduğunun anlaşılması, onların resm-i çift, resm-i cebe ve bennak vermekle mükellef olduklarının görülmesi üzerine söz konusu şahıslardan ispençe ve baş vergisi alınmaması için ilgili bölgelerin kadılarına birer ferman gönderilmiştir.¹⁰⁰⁹ Bu olayın yaşandığı tarihten 57 yıl sonra 1839 yılında da yukarıda konusu geçen şahısların benzer şikayetlerle mahkemeye müracaat ettikleri görülmektedir. Bu sefer de yine kendilerinden ispençe ve baş vergisi alınmaması emredilmiştir.¹⁰¹⁰

Osmanlı Devleti'nin bütün şehirlerinde olduğu gibi Bursa'daki zimmîler de tabii olarak ispençeyi ödemekteydiler. Zira birçok kayıta da zimmîlerden alınması gereken ispençeden bahsedilmektedir. Örneğin, 1086/1675 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermanda kırk elli seneden beri dışarıdan gelerek Bursa ve civarında ikamet eden, ancak vergi vermeyen şahısların zimmîlerinden ispençe, Müslümanlarından ise bennak vergilerinin alınması emredilmektedir.¹⁰¹¹ Bununla birlikte zimmîlerden kimlerin ne kadar ispençe ödeyecekleri konusunda açıklayıcı bir belgeye tesadüf edilememiştir. Bursa Kütüğü'nde yer alan 1591 tarihli bir fermanda Fenar Kazası'ndan Bursa'ya gelen çuhacıların Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek ticaret maksadıyla Bursa'ya geldiklerini, birkaç ay kaldıktan sonra kendilerinden kırkar akçe talep edildiğini, oysa ispençe ödemeleri gerektiğini bildirerek mağduriyetlerinin giderilmesini istedikleri, bunun üzerine söz konusu şahıslardan şikayete konu olan ispençenin alınmamasının ka-

¹⁰⁰⁹ B.Ş.S., B219/23a.

¹⁰¹⁰ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s., 78.

¹⁰¹¹ B.Ş.S., B103/138a.

rarlaştırıldığı belirtilmiştir.¹⁰¹² Burada zimmîlerden istenen kırkar kuruş ispence-nin ilgili dönemde Bursa'daki gayrimüslimlerden alınan ispence miktarıyla aynı olup olmadığı belli değildir.

2- Avarız Vergileri

Gayrimüslimler, ispenceden başka müslümanlarla birlikte değişik adlar altında toplanan avarız vergilerinden de sorumluydular. Önceleri savaş gibi olağüstü durumlarda alınan avarız vergileri XVII. yüzyıldan sonra devlet hazinesine de gelir olması amacıyla düzenli olarak toplanan vergiler hâline gelmiştir.¹⁰¹³

Avarız vergisi, şehirler ve buralara bağlı nahiye ve köylerde herhangi bir gayr-i menkulü tasarruf edenlerin sayısına göre tespit edilmektedir. Her bölgede belli miktardaki gerçek hanelerden birer avarız hanesi oluşturulur ve vergi bu avarız haneleri sayısı üzerinden alınır.¹⁰¹⁴ XVIII. asrın değişik tarihlerindeki belgelere göre bu yüzyılda Bursa ve köylerinde 906 avarız hanesi vardı ve kürekçi ve nüzul vergileri bu hane sayısı üzerinden tahsil edilmekteydi.¹⁰¹⁵ Bursa'da her on haneden bir kürekçi istenmekteydi.¹⁰¹⁶ Ayrıca her haneden 600 akçe nüzul vergisi ve 30 akçe de mübaşiriye bedeli alınmaktaydı.¹⁰¹⁷

Avarız türü vergiler avarız akçesi, bedel-i nüzul, sürsat, iştirâ, salyane ve kürekçi bedeli gibi adlar altında toplanmaktaydı.¹⁰¹⁸ Bu tür vergiler hem müslümanlar hem de zimmîlerden alınmaktaydı. Nitekim Filadar Köyü zimmîleri mahkemeye başvurarak köylerinde yirmi sekiz avarız hanesinin olduğunu, bunun yirmi hanesinin avarızını kendileri, sekiz hanenin avarızını ise köydeki müslümanların ödediğini, müslümanların sekiz hane için kendilerine her yıl otuz beş kuruş verdiklerini, ancak bu sene yirmi dokuz kuruş verdiklerini iddia ederek kalan al-

¹⁰¹² Kepecioğlu, age., I, 345.

¹⁰¹³ Sarıcaoğlu, age., s. 94.

¹⁰¹⁴ Sahillioğlu, Halil, "Avârız", *DİA*, IV, 108.

¹⁰¹⁵ "Medîne-i Bursa Kazâsı'nın dokuz yüz altı ve bir rub' bedel-i nüzul hânesi olub..." B.Ş.S., B123/48b.

¹⁰¹⁶ "Mahrûse-i Bursa ve kurâsının dokuz yüz altı ve bir rub' kürekçi bedeli avârız hâneleri beher on hânesinden bir nefer 'aynî kürekçi ihraç...' B.Ş.S., B105/64a.

¹⁰¹⁷ "...işbu bin yüz doksân bir senesine mahsûb olmak üzere beher hânesinden altışaryüz akçe bedel-i nüzul ve otuzar akçe cihet-i ma'îşet-i mübaşiriye ki cem'an beher hânesinden altışaryüzotuzar akçe ve beher esedi gıruş yüz on akçe hesabı üzere cem' u tahsil ve teslim edilmek üzere..." B.Ş.S., B123/48b.

¹⁰¹⁸ Sarıcaoğlu, age., s. 94-120; Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004, s. 55-60.

tı kuruşun da müslümanlar tarafından ödenmesini talep etmişlerdi. Köyde ikamet eden müslümanların da haklarındaki iddiayı kabullenmeleri üzerine kendilerine bu parayı ödemeleri tembih edilmiştir.¹⁰¹⁹

Avarız vergilerinin tespiti için merkezî yönetim tarafından tayin edilen memurlar şehir, kasaba ve köyleri dolaşarak reyanın sahip olduğu enlakin değerlerini tespit etmekteydiler. Gerçek bir hane içerisinde sayılan şahıslar avarız hanesine isabet eden vergiye, sahip olduğu emlakın değerine göre iştirak ederdi. Sicillerden anlaşıldığı kadarıyla bu vergi, mülkün değerinin binde onaltıbuçukluk kısmına isabet etmekteydi. Örneğin, Cami-i Kebir Mahallesi mülhakatından Kırkmerdiven Mahallesi'nde evleri bulunan zimmîler mahkemeye müracaat ederek şu istekte bulunmuşlardır: "Eskiden beri bizim evlerimiz Cami-i Kebir Mahallesi'ne dahildir. Bu mahalleyle ilgili vaki olan vergilendirmede mahallenin üçbuçuk hanesinin avarız vesair tekalifini bizler ödemekteyiz. Bir müddet önce bazılarımızın olmadığı bir zamanda naib ve mimar gelerek evlerimize yeniden değer biçtiler. Ancak bu değerlendirmede bir kısmımızın evi gerçek değerinden çok fazla, diğer bir kısmımızın evi ise çok düşük olarak tespit edildi. Bu yüzden mahalle sakinleri arasında anlaşmazlık çıkmaya başladı. Bu nedenle mahkemeden bir heyetin gönderilerek tasarrufumuzda olan evlerimizin gerçek değerlerinin yeniden tespit edilmesini istiyoruz." Zimmîlerin bu talebi üzerine mahkeme tarafından tayin edilen Mevlana İbrahim Efendi zimmîlerin evlerini teftiş etmiş ve her birinin kıymetini yeniden belirlemiştir. Buna göre adı geçen mahalledeki gayrimüslim evlerinin değerlerinin toplamı 185.500 akçe olup bu meblağın %1.65 inin vergi olarak ödenmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁰²⁰

Değişik adlar altında toplanan avarız vergileri için mahalle sakinleri tarafından avarız vakıfları kurulmaktaydı. Bu vakıflar daha çok söz konusu vergileri ödemekte güçlük çeken fakir halka yardım amacıyla teşekkül ettirilmekteydi. Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık olarak oturdukları mahalle ve köylerde kurulan avarız vakıfları her iki kesimden de ihtiyaç sahibi olanlara yardım ediyordu. Vakfı kuranların müslüman veya zimmî olmaları durumu değiştirmezdi.¹⁰²¹ Müslümanlar için hemen hemen her mahalle ve köyde bu tür vakıfların olduğu görülmekle birlikte zimmîlerin de daha çok yoğun olarak yaşadıkları mahalleler-

¹⁰¹⁹ B.Ş.S., B116/45a.

¹⁰²⁰ B.Ş.S., B116/45a.

¹⁰²¹ İpşirli, Mehmet, "Avârız Vakfı", *DİA*, IV, 109.

de avarız vakfı kurdukları anlaşılmaktadır.¹⁰²² Çalışma dönemimizle ilgili muhasebe kayıtlarına göre zimmîler tarafından kurulan avarız vakıflarından bazıları şunlardır:

- 1- Hacıiskender Mahallesi avarız ve nüzulu için Ermeni Hristiyanları vakfı¹⁰²³
- 2- Hacıbaba Mahallesi avarızı ve nüzulu için Ermeni Hristiyanları vakfı¹⁰²⁴
- 3- Hocamehmedkaramani Mahallesi avarız ve nüzulu için Ermeni Hristiyanları vakfı¹⁰²⁵
- 4- Hocatayyib Mahallesi avarızı ve nüzulu için Ermeni Hristiyanları vakfı¹⁰²⁶
- 5- Kayabaşı Mahallesi tekalifi için Rum Hristiyanları vakfı¹⁰²⁷

Bu vakıflar çoğunlukla para vakıflarıdır. Bilindiği üzere bu tür vakıfların mütevellileri vakıf sermayesini işletir ve elde edilen kârla vakfiyede belirlenen şartları yerine getirirdi. Bazı zimmîlerin her yıl kendilerine isabet eden avarız vergisinin ödenmesi şartıyla bu vakıflara bir miktar parayı vakfettiği görülmektedir. Nitekim Karaca Anton adlı zimmî, Karaağaç Mahallesi Avarız Vakfı'na işletilmek üzere yüz kuruşunu vakfetmiştir. Karaca Anton'un bu konudaki şartı bu paradan elde edilecek gelirin aynı mahalledeki evi için mahallenin avarızına verilmesi ve kendisinden ev için ayrıca avarız vergisi istenmemesidir.¹⁰²⁸ Aynı amaçla mülklerini vakfedenler de vardı.¹⁰²⁹

3- Diğer Vergiler

Zimmîlerin, merkezî idarece takdir edilen örfî vergilerin dışında şehirler adına yerel idareciler tarafından yapılan harcamalara da katılma yükümlülükleri var-

¹⁰²² Örneğin 1204-1205/1790-1791 yıllarına ait bir muhasebe defteri üzerinde yapılan bir çalışmada 482'si Müslüman, 14'ü ise gayrimüslimler tarafından kurulan 496 vakıf tespit edilmiştir. Bu vakıfların 262'si avarız vergilerinin ödenmesiyle ilgilidir. Bkz. Yılmaz, Ahmet, *B240 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa 2001, s 17 vd.

¹⁰²³ B.Ş.S., B199/35b; B201/121b.

¹⁰²⁴ B.Ş.S., B250/17b.

¹⁰²⁵ B.Ş.S., B199/4a; B202/23b.

¹⁰²⁶ B.Ş.S., B195/67a.

¹⁰²⁷ B.Ş.S., B212/7b; B212/7b.

¹⁰²⁸ Çiftçi, age., s. 58.

¹⁰²⁹ Çavuşzade, Mehmed Aziz, *Dürrus-Siikük*, Daru't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul 1860, I, 160.

dı. Bu tür giderler de millet esasına göre şehirde yaşayan Müslümanlar, Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler arasında nüfus oranlarına göre taksim edilmekteydi.

Bursa'da gerçekleşen harcamalardan gayrimüslimlere isabet eden kısım, kırkını Rumlar, ellisini Ermeniler ve ondördünü Yahudiler ödemek üzere yüz dört hisseye ayrılmıştı. Bu oranlar zaman zaman gayrimüslimler arasında anlaşmazlıkların çıkmasına neden olmaktaydı. 1221/1806 yılında Bursa'daki Rumlar Divan-ı Hümayun'a başvurarak birkaç seneden beri vuku bulan yangınlar sebebiyle dükkânlarının içindeki eşyayla birlikte yandığını, bu nedenle kendilerine isabet eden kırk hisselik vergiyi ödemeye güçlerinin kalmadığını, kendilerinden bir miktar indirim yapılmazsa çok zor durumda kalacaklarını ve vatanlarını terk edeceklerini bildirdikten sonra yapılacak bu tenzilatın Ermenilere yüklenmesini istemişlerdi. Bu talep üzerine Ermenilerin temsilcileri mahkemeye çağrılarak durum kendilerine anlatılmış, ancak Ermeniler, seksen seneden beri masrafların bu şekilde ödendiği ve daha önce birbirlerinden böyle bir talepte bulunmadıkları, böyle bir şeyin olmasının nizamlarına aykırı olacağı, bu nedenle aralarında anlaşmazlıkların zuhur edeceği, üstelik Yahudilerin dışında kalan hisselerin Rumlar ve Ermeniler arasında eşit seviyede taksim edilmesi gerekirken kendilerinin elli Rumların ise kırk hisseyi ödedikleri, Rumların isteklerinin millet nizamına aykırı olduğu, ayrıca yangın sebebiyle zor duruma düştükleri iddialarının tamamen yalan olduğunu ileri sürerek Rumların isteğini kabul etmemişlerdir. Yapılan incelemeden sonra Rumların iddialarının yersiz olduğu anlaşılmış ve vergi oranlarının eskiden nasıl ise aynı şekilde cemaatler üzerine tevzi edilmesi hakkında Bursa kadısına bir ferman gönderilmiştir.¹⁰³⁰

Gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları, evlenme vergisi olan resm-i arus, dul kadınların ödediği resm-i bive, değirmenler için ödenen resm-i âsiyâb, koyun vergisi olan resm-i ağnam ve domuz vergisi olan resm-i hınzır gibi başka birçok vergi de vardı.¹⁰³¹ Bu vergilerin büyük bir kısmı Müslümanlardan da alınmakla birlikte resm-i hanur ve resm-i hınzır yalnızca zimmîlere has bir vergiydi. Zira Müslümanların içki üretmeleri ve domuz yetiştirmeleri yasaktı. Bazı vergi türlerinde zimmîler Müslümanların ödediğinin yarısını verirlerdi. Örneğin, evlenme vergisi olan resmî arusta zimmîlerden Müslümanların ödediğinin yarısı alınmaktaydı.¹⁰³²

¹⁰³⁰ B.Ş.S., B303/70b.

¹⁰³¹ Ercan, age., s. 270-271.

¹⁰³² Akgündüz, Ahnet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, VII, 446.(*Kanunnameler*)

Gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları bir vergi de zecriyye vergisidir. Zecriyye, alkollü içeceklerden alınan vergi için kullanılan bir ifadedir.¹⁰³³ Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler, bağlarında yetiştirdikleri üzüm vb. meyveleri işleyerek ürettikleri alkollü içeceklerden kendilerine tahsis ettikleri için herhangi bir vergi ödemezler iken satmak amacıyla ürettikleri içkiler için belli oranlarda vergi ödemişlerdir.¹⁰³⁴ Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Bursa'daki gayrimüslimlerden de zaman zaman bu vergi tahsil edilmiştir. Meselâ, 1588'de Bursa'daki zimmîler "yüz bedre"de 150 akçe "resm-i hamr" vermekteydiler.¹⁰³⁵ 1212/1797 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre Bursa'daki zimmîler, ürettikleri toplam 56.310 kıyye hamr (şarap) ve 876 kıyye arak (rakı) için 116.124 para ödemişlerdir.¹⁰³⁶ İçki üretenlerin ödedikleri vergilerin yanında Bursa'daki meyhaneciler de öteden beri bazı vazifelerle mükelleftiler. "Saraydaki beylik ahırları için icap eden kuru otların nakilleri, çayıra salıverilen beylik hayvanların çayırlarda muhafazaları, Bursa'dan gelip geçen ulaklara kılavuz verilmesi" meyhanecilerin vazifeleri arasındaydı.¹⁰³⁷

II- VERGİ MUAFİYETİ

Osmanlı Devleti'ndeki zimmîler yaptıkları hizmetler karşılığında veya başka bir sebeple şer'î ve örfî vergilerden muaf olabiliyorlardı. Vergilerin tamamından veya bir kısmından muaf tutulanlara birer belge verilirdi ki buna "muafname-i hümayun" denilmektedir.¹⁰³⁸ Muafiyet öncelikle örfî vergilerden yapılmaktaydı. Cizye ve haraç gibi şer'î vergilerden muafiyet özel durumlarda nadiren söz konusuydu.¹⁰³⁹

Geçit yerlerinde, kalelerde, sınır boylarında ve uçlarda bulunan zimmîler gerek coğrafi konumları gereği gerekse bulundukları yerlerdeki kale vb. yerlerin bakım ve onarımını yapmaları nedeniyle vergilerin tamamından veya bir kısmından muaf tutuluyorlardı.¹⁰⁴⁰ 1169/1756 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermada Bursa'da miri çayırlar üzerinde olan köprülerin tamir edilmesi

¹⁰³³ Pakalın, age., III, 649.

¹⁰³⁴ Zecriye vergisi hakkında geniş bilgi için bkz: Cezar, age., s. 183-186.

¹⁰³⁵ Yediyıldız, M. Asum, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta Yayınları, Bursa 2003, s. 159.

¹⁰³⁶ B.Ş.S., B266/104a.

¹⁰³⁷ Kepecioğlu, age., III, 335.

¹⁰³⁸ Pakalın, age., II, 550.

¹⁰³⁹ İncelik, *Ra'yyet*, s.52.

¹⁰⁴⁰ Ercan, age., s. 258.

için Bulgarlar Mahallesi'nden on altı zimmînin görevlendirildiği, bu nedenle adı geçen zimmîlerin cizyenin dışındaki avarız, nüzul, iştirâ, sürsat gibi "tekâlif-i örfiyye"den tamamen muaf oldukları belirtilmektedir.¹⁰⁴¹ On altı kişiye verilen söz konusu muafiyet 1208/1793 yılında başka bir fermanla yenilenmiştir.¹⁰⁴² Bunlardan başka madenci, tuzcu ve donanma hizmetlerinde görevlendirilenler,¹⁰⁴³ camilerin ıskılandırılması için yağ temin eden zimmîler de¹⁰⁴⁴ bazı vergilerden muaf idiler.

Osmanlı Devleti'nde zimmî din adamları önceleri bütün vergilerden muaf idiler. Fatih Sultan Mehmet'in Gennadios'a verdiği fermanla da din adamları vergiden bağışlanmışlardı. Ancak sonradan bu durumun istismar edilmesi üzerine belli bir miktar geliri olan din adamlarından cizye alınmaya başlandı.¹⁰⁴⁵ 1168/1755 tarihli bir metropolit beratında metropolitin emri altındaki papaz, keşiş gibi zimmî din adamlarının miri vergilerini toplamakla yükümlü olduğu, vergilerini ödemeyenlerin saçlarını tıraş ederek cezalandırabileceği belirtilmektedir.¹⁰⁴⁶ Aslında zimmî din adamlarından cizye alınması İslâm'ın ilk dönemlerinde de mevcuttu. Kiliselerde ikamet eden rahiplerin zengin olanlarından cizye alınır, fakir olup başkalarının yardımıyla geçinen din adamlarından ise alınmazdı.¹⁰⁴⁷

Görev karşılığı verilen muafiyetler, görevin yapılmaması veya ihmal edilmesi durumunda iptal edilmekteydi. Nitekim Gemlik sahilinde yapılacak tersane için görevlendirilen zimmînin yapması gereken işler sıralanmış bunun karşılığında alacağı ücretten başka cizyeden de muaf olacağı belirtilmiş ve eğer görevinde ihmali olursa cizye muafiyetinin sona erdirileceği bildirilmiştir.¹⁰⁴⁸

Herhangi bir yerin fethedilmesinde hizmeti geçen zimmîler de vergiden muaf idiler. Örneğin, 1207/1792 tarihli bir fermanla Budin Kalesi'nin fethedilmesinde emeği görülen Yasef veled-i Salamon'un torunlarından Salki veled-i

¹⁰⁴¹ B.Ş.S., B345/23b.

¹⁰⁴² B.Ş.S., B260/27b.

¹⁰⁴³ Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989, s. 27.

¹⁰⁴⁴ *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, II, 118.*

¹⁰⁴⁵ Ercan, age., s. 259.

¹⁰⁴⁶ Metropolit, miri vergileri vermemekte ısrar eden piskopos ve papazları kendi dinlerine göre cezalandırabilir, saçlarını tıraş ettirebilir veya azledebilir. B.Ş.S., B79/95a.

¹⁰⁴⁷ Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, (müt: Müderris-zade Muhammed Atâ'ullah Efendi, sad: İsmail Karakaya) Akçağ Yayınları, Ankara 1982, s. 285; Fayda, age., s. 168.

¹⁰⁴⁸ B.Ş.S., B263/3b

Yasef'in cizye ve diğer vergilerden muaf olduğu görülmektedir. Zaman zaman yenilendiği anlaşılan söz konusu fermanda, bu muafiyeti tanımayarak muafnamenin şartlarına aykırı hareket edenler için beddua cümlesi de bulunmaktadır.¹⁰⁴⁹

Osmanlı Devleti'nin tebaaya yüklediği vergiler halkın ödeme güçlerinin üzerinde değildi. Devlet, vergi alırken şahısların mali imkanlarını göz önünde bulundurmaktaydı. Maddi durumu iyi iken yüksek vergi ödeyen şahısların fakir duruma düşmeleri veya her hangi bir sebeple vergi ödemekte zorlanmaları halinde onların bu durumu dikkate alınarak vergi konusunda yeniden bir ayarlama yapılmaktaydı. Bu konuda Müslümanlar ve zimmiler arasında bir fark gözetilmezdi. Nitekim Bursa'da orta tabakadan olduğu için evsat sınıfına göre cizye ödeyen Eskici İsvador üçüz çocuğu olduğu için cizyesini ödemekte güçlük çekiyordu. Durumun Divan-ı Hümayun'a bildirilmesi üzerine İsvador'un cizyeden muaf olması için Bursa kadısına emir gönderilmiştir.¹⁰⁵⁰ İsvador'un muafiyetine gerekçe olarak "...hazine-i 'âmirem kuyûdâtı lede't-tettebbu' ehl-i İslâmdan batn-ı vâhidde üç nefer evlâd tevellüd eyledikde sadaka-i şâhânem olarak vazife tevcihi ve ehl-i zimmet re'âyânın zâhiru'l-ğînâ olmayub pîr ve fânî ve 'amel-mande ve fakîru'l-hâl olub ve kâr u kesbe iktidârı olmayan re'âyâ bâ-hatt-ı hümayun-ımerhamet-makrûn-i şâhânem yalnız cizyeden mu'âfiyetini hâvî emr-i şerîfım isdâr ve i'tâ oluna geldiği..." gösterilmiştir.

Yapılan hizmetler karşılığı verilen muafiyet yalnızca vergilerle sınırlı değildi. Bazı şahıslar vergilerden başka zimmilerle ilgili mevcut olan diğer kısıtlamalardan da muaf olabiliyorlardı. Yukarıda sözü edilen Budin Kalesi'nin fet-hinde hizmetleri geçen Yahudiye verilen muafnamede çeşitli vergilerin yanında davalarının Divan-ı Hümayun'da görüleceği, köle ve cariye kullanabilme gibi haklar da verilmiştir. Ayrıca her hangi bir hizmeti olmadığı hâlde içinde bulunduğu şartlar gereği vergiler dışındaki kısıtlamalardan muaf olanlar da mevcuttu. Örneğin, tüccar Agop'a ayaklarındaki rahatsızlığı nedeniyle dükkânına atla gidip gelmesi konusunda muafiyet verilmişti.¹⁰⁵¹ Zira gayrimüslimlerin ata binmeleri yasaktı.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁹ "...mu'afnâme-i hümayunumun hilâfına hiç âhar mâni' ve müzâhım olmayub dahl u ta'arruz kılmaya her kim tebdil ve tağyir ederse dâreynde şerm-sâr ve mahzar-ı gazab-ı rabbi'l-enâm olalar..." B.Ş.S., B25 1/59a.

¹⁰⁵⁰ B.Ş.S., C21/23b. İstanbul'da üçüz çocuğu olan Nesibe Hanım'ın çocuklarının her birine günlük onbeşer akçe yevmiye bağlanmıştı. C. DHL. 4222.

¹⁰⁵¹ *Ahkam Defterleri*, I, 55.

¹⁰⁵² *Fetâvâ-yı Hindîyye*, IV, 292.

1124/1809 tarihli bir fermanla hazine-i amirede 36 yıl hizmet eden Muhtar veled-i Bogos adlı zimmîye hem vergilerden hem de gayrimüslimlerle ilgili tüm sınırlamalardan muaf olduğunu belirten bir ferman verilmiştir. Söz konusu fermanın içerdiği muafiyet konularında aslında zimmîlerin yükümlü oldukları vergiler ve diğer sosyal kısıtlamaların da neler olduğu görülmektedir. Fermanın konuyla ilgili kısımlarının sadeleştirilmiş hâli şöyledir:

“-Darphane-i amirede ustabaşı ve sarraflığı hizmetinde olan Yorgi adlı zimmî bu işi kusursuz olarak yaptığından dolayı hizmeti mukabelesinde verilen muafiyetname ile kendisi, iki oğlu ve iki hizmetkarı 1224/1809 yılından itibaren cizye, avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiyyeden muaf olacaklar; cizyedarlar cizye teklifi ve başka bahanelerle müdahale etmeyecekler. Tulun ve kazan bitirmesinden, voyvoda ve ispenceden, kul ve cariye vergisinden, kazma, kürek, kürekçi ve orduyu hümayun vergisinden, dalğor(?) akçesinden, oğulları ve hizmetkarları ases başı ve menu başı, muhtesip, yasakçı ve acem oğlanı vergisinden, otlak ve saman biçmekten muaf olacaklar. Kendine uygun yiyecek, içecek, giyecek, sarı mest, pabuç ve harp aleti rasatına, kayığma, çocuklarının giyeceklerine, tatar kalpaklarına ve sair elbiselerine hiç kimse tarafından her hangi bir bahane ile müdahale edilmeyecektir. Bağ, tarla vergisi ve kasabiye akçesi talebiyle emin ve zabıtlar tarafından rencide edilmeyecektir. Evlerine konak konulmayacak, kassam tarafından miras taksim teklifiyle resm-i kısmet talebi ve başka bahane ile rencide olunmayacaktır. Kendine ve evine mahsus olan elbiseden masdariye ve bac vergisi talep olunmayacaktır. İşkele ve kapılarda hamr emini ve Galata voyvodası ve sair görevliler tarafından harç akçesi talebiyle rencide edilmeyecek, sakın olduğu evine görevliler tarafından hiç kimse zorla girmeyecektir. Bir kimse ile alış veriş ve sair hususlarda mahkemelik olduklarında dava kendi eliyle yazılmış ve imzalanmış temessük veya şer'-i hüccet ile zabt olunacaktır. Anlaşmazlık vaki olduğu zaman temessük veya şer'-i hüccet gereği muamele yapılacak, kendi eliyle yazdığı ve imzaladığı temessükün veya şer'-i hüccetin olmaması durumunda yalancı şahit ile davası asla görülmeyecek, vaki olan davası mezkur şartlar gereği yalnızca sadrazam huzurunda görülecek, başka yerde görülmeyecektir. Karada ve denizde gezmesi gerektiği zaman en güzel şekilde gitmek için kendisi ve yanında olanların kılık kıyafet değiştirmelerine, yanlarında taşıdıkları harp aletlerine ve katırlarına müdahale edilmeyecektir. Bu konularda muaf ve müsellemdirler ve bu muaflık ve müsellenliğe hiçbir kimse her hangi bir nedenle mani olmayacaktır.”¹⁰⁵³

¹⁰⁵³ B.Ş.S., C38/11a.

SONUÇ

Fethedilmeden önce Bursa halkını büyük ölçüde Rumlar oluştururken şehirde bir miktar da Yahudi bulunmaktaydı. Rumlar, fetihle birlikte Hisar'ın dışına çıkarılmış ve kendilerine tahsis edilen mahallelere yerleştirilmiştir. Bursa'nın kuşatılması sırasında şehri terk eden Yahudiler, Orhan Gazi'nin daveti üzerine geri dönmüşlerdir. Şehre yerleşen Yahudilerin bir mahalle kurmaları ve bir havra inşa etmelerine müsaade edilmiştir. Bursa'daki Ermeni nüfus da yine Orhan Gazi zamanında Kütahya'dan getirilen gruplarla başlamıştır.

Orhan Gazi Bursa'yı fethettikten sonra çevre illerden, özellikle sanat ve ticaret erbabını buraya davet ederek şehrin sosyal ve ekonomik yönden gelişmesini sağladı. Böylece Bursa, kısa sürede içinde Müslümanların her yönüyle hakim olduğu, ancak Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan gayrimüslimlerin de yer aldığı bir şehir hâline geldi.

Bursa'daki gayrimüslimlere, daha önceki asırlarda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı haklar çerçevesinde muamele edilmiştir. İslâm hukukundaki zimmet akdinin geçerli olması yanında Osmanlı Devleti, gayrimüslimleri millet esasına göre tasnif etmiş ve zimmî halkla devlet arasındaki ilişkileri her millet için tayin edilen cemaatbaşları aracılığıyla yürütmüştür. Rum ve Ermenilerin patrik, Yahudilerin ise hahambaşı olarak adlandırılan dinî liderleri vardı. Devlet, gayrimüslim tebaayla ilişkilerini, söz konusu dinî liderler vasıtasıyla yürütürdü. Patrik ve hahambaşları da devlete karşı temsil ettikleri cemaat mensuplarından sorumluydular. Patrik ve hahambaşlar, zimmîler tarafından seçilir ve merkezi idarece onaylanırdı. Alt kademedeki din adamları ise dinî liderler tarafından seçilir ve devlet tarafından kendilerine verilen beratlarla atamaları resmîyet kazanırdı. Zimmî din adamlarına verilen beratlarda özelde din adamlarının hak ve yetkileri, genelde ise tüm gayrimüslimlerin haklarıyla ilgili hükümler yer almaktaydı.

Bursa'da gayrimüslimlere ait sekiz ibadethane bulunmaktaydı. Bunlardan üçü Rumlara, dördü Yahudilere ve biri Ermenilere aitti. XIX. yüzyıl içerisinde

Katolik ve Protestanların da birer kiliseleri olmuştur. Gayrimüslim mabetlerinin inşası ve tamiri konusunda İslam Hukuku kuralları uygulanmıştır. Buna göre Bursa'daki zimmîlerin yeni mabet yapmalarına izin verilmemiş iken yangın, doğal afet gibi nedenlerle yıkılan ya da eskiyen kilise ve havraları tamir etmelerine müsaade edilmiştir. Zaman zaman bazı zimmîler, kilise ve havraların dışında kiraladıkları eyleri gizlice mabet haline getirmeye çalışmışlarsa da yetkililerin müdahaleleriyle karşılaşmışlardır. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere tanıyan din ve vicdan özgürlüğü kapsamında Bursa'daki zimmîler de kendilerine ait mabetlerde rahatça ibadet edebilmiş ve çocuklarını kendi dinî öğretileri ve geleneklerine göre yetiştirebilmişlerdir. Ayrıca hacca gidebilmiş, vakıf kurabilmiş ve rahatça cenaze töreni düzenleyebilmişlerdir. Kilise ve havraların yönetimi, gelir ve giderlerinin kontrolü ise tamamen zimmî din adamlarına bırakılmış, bu hususta kendilerine müdahale edilmemiş, karşılaştıkları engeller divan tarafından çözülmüştür.

İslâm dininin emirleri gereği zimmîlerin cebren ihtida ettirilme yoluna gidilmemiş; gayrimüslimlerin zorla İslâmlaştırılması yasağı Osmanlı Devleti'nde de uygulanmıştır. Bununla birlikte Müslüman olmalarını teşvik eden ve kolaylaştıran uygulamalar olmuştur. Bu çerçevede, ihtida eden zimmîlere hediye verilmesi gelenek haline gelmiştir. Gerek kültürel etkileşim gerekse başka sebeplerden dolayı diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Bursa'da da bir miktar gayrimüslim, Müslüman olmuştur.

Gayrimüslimler, dinî işler yanında evlenme, boşanma, miras, vasiyet gibi aile hukukunu ilgilendiren meseleleri de kendi iç hukuklarına göre çözebilmişlerdir. Kendi dinî hükümlerine göre mabetlerinde evlenme ve boşanma hakkına sahip olan zimmîler, istemeleri halinde Osmanlı mahkemelerinde de nikah akitlerini veya boşanma işlemlerini yaptırabilmişlerdir. Şer'î mahkemelere başvuran zimmîlere İslâm hukuku kuralları uygulanmıştır. Bursa'daki zimmîler birçok konuda olmakla birlikte özellikle aile hukukunu ilgilendiren meselelerde şer'î mahkemelere sıkça başvurmuşlardır. Böylece evlenme, boşanma, nafaka, miras taksimi gibi meselelerde şer'î mahkemelere müracaat ederek problemlerini İslâm hukuku kurallarına göre çözmeyi tercih etmişlerdir.

Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Bursa'daki gayrimüslimler de her türlü problemlerinde gerek yerel mahkemelerde gerekse Divan-ı Hümayun'da haklarını arayabilmişlerdir. Zimmîlerin yerel mahkemeleri yok sayarak doğrudan Divan-ı Hümayun'a başvurmalarının önünde herhangi bir engel yoktu. Kadılar,

önerine gelen davalarda tarafların etnik ve dinî durumuna bakmadan, kanunları her iki tarafa da eşit uygulamışlardır. Nitekim Müslümanlarla zimmîler arasında-ki davaların bir çoğunda gayrimüslimlerin lehine, Müslümanların aleyhine kararlar çıkmıştır. Bursa sicillerinde bu durumun yüzlerce örneği bulunmaktadır.

Bursa'daki gayrimüslimler, en az Müslümanlar kadar rahat bir şekilde iktisâdi hayatın içinde yer almışlardır. Üretim ve ticaret yapmaları herhangi bir şekilde engellenmemiştir. Müslümanlarla aynı esnaf teşkilatı içinde bulunmuşlar ve aynı nizamnamelere tabi olmuşlar; kendi aralarında ortaklıklar kurabildikleri gibi Müslümanlarla da ortak iş yapabilmişlerdir. Kredi ihtiyaçlarını kendi vakıflarından sağlayabildikleri gibi Müslümanlara ait vakıflardan da karşılayabilmişlerdir. Hatta, kendilerine ait vakıf sayısı az olduğu için kredi ihtiyaçlarını büyük ölçüde Müslüman vakıflarından sağlamışlardır. Nicelik açısından bakıldığında ise XVIII. yüzyılda Bursa'da, ekonomik hayatın büyük ölçüde Müslümanların elinde olduğu görülmüştür. Gayrimüslimler, üretim ve ticarete, buna bağlı olarak da kredi kullanımında Müslümanların gerisinde kalmışlardır.

Gayrimüslimlerden durumlarına göre bazı vergiler alınmıştır. Bunlardan bir kısmı haraç ve cizye gibi adı ve miktarı İslâm hukukunca belirlenen şer'i vergiler, diğer bir kısmı ise yöneticiler tarafından konulan örfi vergilerdir. Cizye karşılığında zimmîlerin mal ve can güvenlikleri devlet koruması altına alınmıştır. Ayrıca zimmîler bu vergi karşılığında askerlikten muaf olmuşlardır. Cizye ve haracın dışında gayrimüslimlerin ispence, avarız ve zecriye gibi ödemekle yükümlü olduğu vergiler de vardı. Bunlara benzer vergiler başka adlar altında Müslümanlardan da alınmıştır. Dolayısıyla bu tür vergilerle zimmîler aleyhine bir durum söz konusu olmamış, tam aksine onlara önemli avantajlar sağlamıştır. Nitekim fetihlerin yapıldığı yıllarda memleketinden ve ailesinden yıllarca uzak bir şekilde askerlik görevlerini yapmaya çalışan Müslümanlara mukabil gayrimüslimler cizye karşılığında ailelerinin yanında ve işlerinin başında kalmışlardır.

Cizye ve diğer vergilerden muaf olan gayrimüslimler de olmuştur. Özellikle devlet için yararlı hizmetlerde bulunanlar ile kalelerin muhafazası ve köprülerin tamir edilmesi gibi belli vazifeler için görevlendirilen zimmîler bu gruptandır. Ayrıca cizye ödemekle mükellef olduğu halde herhangi bir sebeple fakir duruma düşenlerden de cizye alınmamıştır. Gayrimüslimlere verilen muafiyetler sadece vergilerle sınırlı kalmamış, zaman zaman değişik sebeplerle başta kıyafet olmak üzere diğer kısıtlamalardan da muaf olan zimmîler olmuştur.

Gayrimüslimler, Müslümanlardan farklı olarak içki üretilip satılabilmektedir. Ancak Müslümanların ikamet ettiği mahallelerde açıktan içki satmaları yasaklanmıştır. Bununla birlikte kendilerinin içki kullanmalarına karışılmamıştır. Zimmîlerin ürettiği içkinin satılmak için ayrılan kısımdan vergi alınırken kendilerine tahsis ettiklerinden vergi alınmamıştır.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında din kaynaklı anlaşmazlıklara rastlanmazken gayrimüslimlerin kendi aralarında zaman zaman bu tür problemlerin yaşandığı görülmüştür. Hristiyanların Yahudilere yönelik “kan isnadı” suçlamaları ve Katoliklerin Ermenilere yönelik misyonerlik çalışmaları bunlardandır.

Sonuç olarak, bu araştırma ile XVIII. yüzyılda Bursa nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan gayrimüslimlerin ailevi, dinî ve iktisadî hayatları irdelenmiş, komşuluk, alış-veriş, işçi-işveren ve benzeri münasebetlerde, gerek kendi aralarında gerekse Müslümanlarla olan ilişkileri ele alınmıştır. Araştırma neticesinde her toplumda görülebilen çeşitli problemlerin Bursa’da da yaşandığı ancak bu problemlerin önemsiz olduğu, Bursa halkının, farklı dinlere mensup olmalarına rağmen birlikte çalıştığı, aynı mahalleleri paylaştığı; gayrimüslimlerin büyük çoğunluğu oluşturan Müslümanlar arasında azınlık hissine kapılmadan sosyo-kültürel ve ekonomik hayatlarını rahatlık içinde sürdürdükleri tespit edilmiştir.

EKLER

Ek 1: Hukuk-ı Aile Kararnamesinde yer alan gayrimüslimlerle ilgili hükümler.¹⁰⁵⁴

HUKUK-I AİLE KARARNAMESİ MÜNÂKEHÂT-MÜFÂREKÂT

Kitâb-ı Evvel: Münâkehât Hakkındadır

Bâb-ı Sâni

Fasl-ı Sâni: Museviler Hakkında Nikâhı Memnû' Olanlara Mütedâirdir

Madde 20: Bir kimse ber-hayat olan zevce-i mutallakasının hemşiresiyle izdivâc edemez.

Madde 21: Ale'l-ittlâk zevcinden ayrılmış olan bir kadın şahs-ı ahar ile izdivâc edip ondan da ayrıldıktan sonra zevc-i evveliyile izdivâc edemez.

Madde 22: Bir kimsenin kardeşinin kız evlâd ve ahfâdiyla izdivâcî memnû' değildir.

Madde 23: On dokuzuncu maddede dördüncü sınıf olarak beyân olunan mehârimde mücerred 'akd ile memnûâiyet-i musâhere sabit olacağı gibi takarrub vuku' bulsun bulmasın ale'l-ittlâk nikah-ı fâsid ile dahi memnû'iyet-i musâhere sabit olur.

Madde 24: Zina sebebiyle tefrik olunan kadını tekrar tezevvüc memnû'dur.

Madde 25: Evlâdı olduğu hâlde vefat eden biraderin zevcesini tezevvüc memnû'dur.

Madde 26: Rıdâ' mevâni-'i nikâhdan ma'dûd değildir.

Fasl-ı Sâlis: İseviler Hakkında Nikâhı Memnû' Olanlara Mütedâirdir

Madde 27: Bir asıldan münşaihatt-ı münkesir üzere karâbet-i nesebiyye ve sıhriyye ashabı beyrinde izdivâc memnû'dur. Şu kadar ki bu memnû'iyet yedinci dereceyi tecâvüz edemez. Ancak esbâb-ı zarûriyye mevcûd olduğu hâlde, dördüncü dereceden i'tibâren hâkimden me'zûniyet istihsâl edilebilir. Derecât-ı mezkûre karâbet-i nesebiyye ve sıhriyyede hâtib ve mahtûbe ile asl-ı müşterekleri beyrindeki batınların adediyle taayyün eder. Ve karâbet-i sıhriyyenin derecesini ta'yinde hâtib ile mahtûbe şahs-ı vâhid i'tibâr olunur.

¹⁰⁵⁴ Düstur, İkinci Tertip, IX, 762-768.

Madde 28: Memnû'îyet-i musâhere nikâhın zevalinden sonra dahi kemâ kân bakîdir.

Madde 29: Vaftizden mütevellid karabet mezâhib-i muhtelif-i iseviyeye ahkâmına tevfikân mâni-i izdivacdır.

Madde 30: Bir kimse taht-ı nikâhında iki veya daha ziyade kadın cem' edemez.

Madde 31: Üç defa izdivâc eden bir kimsenin dördüncü defa izdivâcî memnû'dur.

Madde 32: Rûdâ mevâni-i nikâhdan ma'dûd değildir.

Bâb-ı Sâlis

Fasl-ı Sâni: İseviler Hakkında Nikâhın Akdine Dâirdir

Madde 40: İsevilerin nikâhı âyin-i dinileri dairesinde memûrîn-i ruhâniyye tarafından icra olunur.

Madde 41: Memûrîn-i ruhâniyye tarafından hüviyeti müş'ir evrâk-ı sübûtiyyeyi ba'de't-tedkik tahkikât-ı lâzimedede bulunacağı gibi me'âbid kapılarına i'lânâmeler ta'likî veya suver-i sâire ile keyfiyeti i'lân eder.

Madde 42: Akd-i nikâha i'tirâz vukû'unda me'mûrîn-i ruhâniyye keyfiyeti bi't-tedkik i'tirâz-ı vaki'î gayr-ı vârid gördükleri hâlde me'mûr-ı mahsûs huzuruyla 'akdi icrâ eder.

Madde 43: Nikâhı icra edecek olan memûr-ı ruhânî keyfiyeti lâ ekal yirmi dört saat evvel mahallî mahkemesine ihbara mecburdur. Hâkim vakt-i muayyende meclis-i nikâha bir me'mûr-ı mahsus i'zâm ile icrâ edilen nikâhı defleri mahsûsuna kayd ve tescil ettirir.

Madde 44: Akdin icrasından imtinâ' eden ruesâ-yı ruhâniyye hakkında tarafeyn mahallî mahkemesine mürâca'at ile imtinâ'-ı vaki'a i'tiraz ve nikâhın icrâsını taleb edebilir. Esbâb-ı imtinâ'ı mübeyyin bir varaka mevcûd olduğu takdirde hakim keyfiyeti bi't-tedkik mevâni'-i kânuniyyeden biri bulunmazsa akdi icrâ eder. Böyle bir varaka mevcûd değilse bir ay zarfında esbâb-ı imtinâ'ın bildirilmesini ve aksi takdirde nikâhın akd edileceğini ruesâ-yı ruhâniyyeye tebliğ eder.

Bâb-ı Râbi'

Fasl-ı Sâni: Musevilere Müteallik Nikâhın Fesâd ve Butlanı Hakkındadır

Madde 59: 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25'inci maddeler mücebince nikâhı memnû' olan bir kadını nikâh fâsiddir.

Madde 60: Bab-ı evvelin fasl-ı sânisinde muharrer mevâd mücebince tarafeynden biri şerâit-i ehliyeti hâiz bulunmazsa nikâh fâsid olur.

Madde 61: Hîn-i akidde tarafeynden birinin nef'ine olarak der-meyân edilen surût ba'de'l-akd tahakkuk etmezse nikâh fâsid olur.

Madde 62: Akd-i nikâhda hâzır bulunan şühûd evsâf-ı matlûbeyi hâiz bulunmazsa nikâh fâsid olur.

Fasl-ı Sâlis: İsevilere Mûte'alik Nikâhın Fesâd ve Butlânı Hakkındadır

Madde 63: 17, 27, 28, 29'uncu maddeler mücebince beynlerinde derecât-ı mu'ayyene üzere karabet ve münâsebet bulunanların izdivacı bâtıldır.

Madde 64: Nikâh-ı mevcûd üzerine akdedilen ikinci nikâh bâtıldır.

Madde 65: Üç defa tezevvüc edip ayrıldıktan sonra dördüncü defa tezevvüc bâtıldır.

Madde 66: Mecnûnun nikâhı fâsiddir.

Madde 67: Hîn-i akidde tarafeynin birinde mâni'-i takarrub emrâz ve ahvâlden bir şey mevcûd olduğu surette nikâh fâsid olur.

Madde 68: Hîn-i akidde bab-ı evvelin fasl-ı sânisinde muharrer mevâd mücebince tarafeynden biri şerâit-i ehliyeti hâiz bulunmazsa nikâh fâsid olur.

Bâb-ı Hâmis

Fasl-ı Sâni: İsevilere Mûteallik Nikâhın Ahkâmına Mütedâirdir

Madde 78: Nikâh-ı fâsidi fesh ile tarafeyni tefrika hükm için da'vâ şarttır. Bu bâbda hakk-ı da'vâ münhasıran zevceyne 'âid olup sebab-i fesâda ittilâ tarihinden itibaren bir sene mürûrunda sâkıt olur.

Madde 79: 64'üncü madde mücebince bâtıl olan nikâh sebab-i butlan bilinmeyecek akd edilmiş ise ondan mütevellid çocuk meşrû' addedilir.

Kitâb-ı Sâni: Müfârekât Hakkındadır

Bâb-ı Sâni: İsevilerin Müfârekâtı Beyânındadır

Madde 132: Esbâb-ı âtiyeden birinin tahakkukunda tarafeynden biri hâkime müraca'atla müfâakatını talep edebilir:

Evvelen. Zevceynden birinin fi'l-i zinâyı irtikâbı. Şu kadar ki müfârekât da'vâsı fi'l-i zinâyâ ittilâ tarihinden itibaren bir sene, vukû'u tarihinden itibaren beş sene mürûruyla sâkıt olur.

Sâniyen. Hayât-ı zevceynin devamını mûte'âzzir kılacak surette zevceynden birine 'ârız olan cinnetin üç sene zarfında zâil olmaması.

Sâlisen. Cerâim-i 'âdiyeden dolayı zevceynden birinin beş seneden fazla ceza ile mahkûm olması.

Râbian. Zevceynden biri müddet-i sefer bâid bir mahalde bulunup da beş sene müddet hayat ve memâtından ma'lûmat alınamaması.

Hâmisen. Zevceynden biri diğerini beş seneden fazla bir müddet terk etmesi.

Sâdisen. Zevceynden biri kable'n-nikâh firengi ve sara ile ma'lûf olup da diğerinin ba'de'l-izdivâc muttali olması.

Sâbian. Zevceynden biri diğerinin hayatını tehlikeye ilkâ edecek ef'âle mücâsereti. Bu suretde hakk-ı da'vâ tarih-i vak'adan itibaren beş sene mürûrunda sâkıt olur.

Madde 133: Müfârekata sebebiyet veren taraf üç seneyi tecâvüz etmemek üzere yeni bir nikâh akdinden men' olunabilir. Eğer her iki taraf sebebiyet vermiş ise her ikisi men' olunabilir.

Madde 134: Müfârekâtı mûcib esbâbdan birine istinâden zevceynden biri nikâh ve ahkâmı bâki kalmak üzere ayrı yaşamalarını talep ederse tahakkuku halinde ol-veçhile yaşamalarına hükm olunabilir. Şu kadar ki diğer taraf müfârakât talebinde ısrar ederse müfârakâtına hükm olunur. Ayrı yaşamalarına hükm olunan zevceynden hangi biri hükm-i vâkı'a istinâden müfârakât talep edebilir.

Madde 135: Esbâb-ı müfârakâtın olan bir fiilin afvı fiilden mütevellid hakk-ı da'vâyı iskât eder.

Madde 136: Müfârakât da'vâsı vukû'unda mahkemece evvel emirde tarafeyn ailelerinden müntehab birer muslih veya ruesâyı ruhâniyye ma'rifetiyle islâh-ı beyne tevessül olunur. Islâh-ı beyn mümkün olamadığı surette da'vâ-yı vâkıa 'ale'l-usûl rü'yet ve fasl edilir.

Madde 137: Hükmün tarih-i sudûrundan i'tibaren üç mah zarfında ruesâyı ruhâniyyeye mürâca'atla nikâhın feshine müte'allik merâsim-i diniyyenin icrâsına tevessül olunabilir. Bu sûretde müddet-i mezkûre zarfında hükm-i vâkî' infâz olunmaz. Mehl-i mezbûrun inkızâsı üzerine nihâyet yirmi gün zarfında mahkûmun leh tarafından hükm-i vâkî'in infâzını talep lâzımeden olup aksi takdirde hüküm ke-en-lem yekûn olur.

Madde 138: Talâkın zevç tarafından izn-i hâkime ta'likî halinde mevâdd-ı sâlîfe ahkâmı müsevîlerde dahi câri olur. Zevcenin esbâb-ı mezkûreden dolayı tefrikini talebe hakkı vardır.

Bâb-ı Sâlis

Fasl-ı Evvel: İddet Hakkındadır

Madde 148: Müsevîlerde ale'l-ittlâk akd-i sahîh veya fâsîdde talâk ve fesih veya zevcin vefatı vukû'unda iddet lâzım gelir. Müddet-i iddet doksân bir gündür. Şu kadar ki hâmile veya zât-ı veled olan kadının iddeti çocuğu iki yaşını ikmâl edinceye kadar imtidâd eyler. Çocuğun vefatı halinde iddet târîh-i vefâtından i'tibaren doksân bir gündür.

Madde 149: İsevîlerde müddet-i iddet ale'l-ittlâk firkatden i'tibaren bir senedir. Meğer ki vaz'-ı haml etmiş ola.

Mevâdd-ı Şettâ

Madde 155: İşbu kararnamede gayr-ı müslimler hakkında istisnâen beyân olunan ahkâma muhâlif olmayan mevâd sarâhat-ı mahsûsa olmadıkça onlar hakkında dahi cârîdir.

Madde 156: Ruesâ-yı ruhâniyyenin akd ve fesh-i nikâh ile müstenbi'âtından olan nafaka-ı zevcât, dirahoma ve cihaz hakkındaki hakk-ı kazaları mülğadır.

Ek 2: Osmanlı toplumundaki zimmîlerin evlilikleriyle ilgili ferman.¹⁰⁵⁵

Akdâ kudâtı'l-müslimîne evlâ vulâtı'l-muvahhidine ma'denü'l-fazli ve'l-yakîn râfî'u i 'lâmi'ş-şerîfe ve'd-dîn vârisu 'ulûmî'l-enbiyâ-i ve'l-mürselin el-muhtassu bi-mezîd-i 'inâyet'l-meliki'l-mu'în İslâmbol ve Üsküdâr ve Galata ve hâslar kâdıları zîdet fezâiluhum ve mefâhiru'-kudât ve'l-hükkâm me'âdinü'l-fezâil ve'l-kelâm ve ... kadıları ve nâibleri zîdet fezâiluhum tevkî'u rafî'i hümayûn vâsıl olıcak ma'lûm olaki İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân Patriği Zakarya nâm râhib rikâb-ı humâyunuma mühürlü arz-ihâl edüb patrikliğine dâhil İstanbul ve Galata ve Üsküdar ve haslar ve sâir kazâ ve nevâhide sâkin ve mütemekkin ehl-i zimmet Ermeniyân re'âyâlarının âyinleri üzere nikâhlarına patrik-i mesfûr veyâhut tarafın-dan ta'yîn eylediği vekillerinden gayri kimesne karışmamak üzere berât-ı 'âlişânım şurûtu mûcibince mukaddemâ Hudâvendigâr-ı sâbık zamanında tecdiden emr-i şerîf verilmiş-ken bu def'a devlet-i ikbâl ve sa'âdet-i iclâl birle vâki' olan cülûs-ı humâyun-ı meymenet-makrûnum için tecdidi muktezî olduğunu bildirub mukaddemâ verilen emr-i 'âlişân kaydı mûcibince tecdid olunmasını istid'âyı 'inâyet eylediği ecilden hazîne-i âmiremde mahfûz piskopos mukâta'ası defterlerine nazar olundukda İslâmbol ve tevâbi'i Ermeniyân patrik-liğine dâhil zikrolunân kazâ ve nevâhide sâkin ve mütemekkin ehl-i zimmet Ermeniyân re'âyâsının âyinleri üzere nikâhlarına patrik-i mesfûr veyâhut tarafından ta'yîn eylediği ve-killlerinden gayri kimesne karışmamak üzere berât-ı 'âlişân şurûtu mûcibince mukaddemâ verilen emr-i 'âlişân tecdid olunmadığından âharden ba'zı kimesneler müdâhalede hâli ol-mamalarıyla kaydı mûcibince müceddeden emr-i şerîfim verilmek bâbında istid'âyı 'inâyet eyledikde patrikliğine dâhil mahallelerde sâkin Ermeniyân re'âyâsının tehhül ve tezevvüc murâd edenlerin âyinleri üzere nikâhları husûsunda aralarına kimesne girmeye ve karışmaya ve âyinlerine mugâyir nikâh câiz olmayan kefereye nikâh eylemeyeler deyu yedine verilen berât-ı âlişân şurûtunda musarrah ve mukaddemâ bu husus için emr-i âlişân verilmişken bu esnâda o makûle âyinlerine râğbet etmeyüb tarîk-i âyin müfsidlerden zikrolunân mahaller-de ve gerek sâir taraflarda dahi mahalle imamlarını iğfâl ve itmâ ile henüz tehhül ve te-zevvüc eden er ve avratların zevce ve zevce-i âharleri olduğu ma'lumları değil iken kendü takrîrleri üzere nikâh eylediklerinde milletleri derûnunda nice dürlü ihtilâl-ı nizâm-ı hallerini mûcib ve nicelerine dahi sirâyet ederek ekseri âyin-i kadîmelerini terk ve fesâdları yevmen-fe-yevninen müzâyid ve zabt u rabtları bir vecihle mümkün olmadığından mukaddemâ sâdır olân fernân-ı âlişânım mûcibince o makûle âyinlerine mugâyir nikâh câiz olmayan Ermeniyân re'âyâsının ricâl ve nisvânlarına Ermeniyân reâyâsı bulunan mahallelerin imam-larına hilâf-ı şurût-i berât-ı 'âlişân ve mugâyir-i emr-i hümayûn müdâhale ve nikâh eyleme-meleri için ma'rifet-i şer'le tenbih olunmak için emr-i şerîf verilmesi istid'â olundukda bir zimmîye avrat erinden kaçsa veya bir zimmî avrat boşamalı veyahud almalı olsa aralan-

mâbeynimizde taksîm etmeyi istedikte ve sıbyânımıza İncil ta'lim etmek için mahalle-i mezbûrede bir mülk ev satun alub içine bir papas vaz' edüb içinde âyîn-i bâtlâmız üzere ancak ahad gecelerinde kandil yakub ve İncil kırâat eyleyip ma'a hâzâ şeyhu'l-İslâmdan elimizde fetvâ-yı şerîfemiz var iken ehl-i örf tâifesi mücerred celb-i mâl için rencide ve remide eylediklerini bildürüb men'i bâbında emr-i şerîfim ricâ eyledikleri ecilden buyurdunki hükm-i şerîfim vardıkda bu bâbda sâdır olan fermân-ı celîl-i kadrîm üzere amel edüb dahi göresin fi'l-vâki' bâlâda zikrolunduğu üzere Rum tâifesi üzerlerine edâsı lâzım gelen cizyeleri ve avânızlarını ve sâir tekâlif-i 'örfiyelerini fermân olunduğu üzere cem' eylediklerinde mâbeynlerinde taksîm etmek için mahalle-i mezbûrede bir mülk ev satun alub içine bir papas vaz' edüb ve oğlancıklarına İncil ta'lim edüb kenise olmayub âyîn-i bâtulâları üzere ancak ahad gecelerinde İncil kırâat edüb bu bâbda ellerinde şeyhu'l-İslâmdan fetvâ-yı şerîfeleri var iken ba'zı ehl-i örf tâifesi hilâf-ı şer' ve kânun rencide ve remide eyledikleri vâki' ise ve fi'l-hakika ol ev kenise evi ise de men' u def' edüb hilâf-ı şer'i mutahhar ve muğâyir-i emr-i hümayun ol-vecihle mezburları rencide ve remide ettirimesin şöyle bilesin ve ba'de'n-nazar bu hükm-i hümayunumu bunların ellerinde ibkâ edüb âlâmet-i şerife itimâd kılasın. 9 Cemâziye'l-âhîr 1054.

Bir beldenin zimmîleri üzerlerine lâzım olan cizye ve tekâlif-i örfiyelerini beynlerinde taksîm ve tevzi' için bir hâne iştirâ ve ta'yîn ettiklerinde etfâl-i kefereye ta'lim eden râhib ol hâne içinde sâkin olub ikâd-ı kandil ve cehren kırâat-ı İncil etmez iken ehl-i 'örf tâifesi râhib-i mezbûru rencide etmeğe kâdir olurlarmı? el-Cevâb: Olmaz. Ketebehü Ebû Sa'id el-Fakîr 'ufiye 'anhu.

Ek 4: Kiliselerin tamiriyle ilgili kuralları içeren ferman.¹⁰⁵⁸

Düstûrûn-ı Mükerrremûn müşîrûn-ı mufahhamûn nizâmü'l-'âlem müdebbirû umûri'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb mütemmimû mehâmî'l-enâm bi'r-re'yi's-sâib mümeahhidû bünyânî'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyidû erkânî's-sa'âdeti ve'l-iclâl el-muhtassûne bi mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'l-a'lâ Anadolu ve Rumelide vâki' vüzerâ-yı 'izâm edâmellahû te'âlâ iclâlehüm ve e'âzîmü'l-ümrâi'l-kirâm merâci'u'l-küberâi'l-fihâm ulu'l-kadri ve'l-ihtirâm eshâbü'l-'izzî ve'l-ihtîşâm el-muhtassu bi-mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'l-a'lâ ümerâ-i kirâm dâme ikbâlühüm akâdi-i kudâti'l-müslimîn evâlî-i vulâtî'l-muvahhidîn me'âdını'l-fazli ve'l-yakîn râfî'ü 'l-lâmi-ş-şerî'ati ve'd-dîn vârisû 'ulûmî'l-enbiyâ-i ve'l-mürselîn el-muhtassûne bi-mezîd-i 'inâyet'l-meliki'l-mu'in İstânbûl ve Galata ve Anadolu ve Rumelide vâki' mevâlî-i kirâm zîdet fezâilühüm ve mefâhîru'l-ümerâi'l-kirâm ve merâci'u'l-küberâi'l-fihâm zevî'l-kadri ve'l-ihtirâm el-

¹⁰⁵⁸ B.Ş.S., B101/2a.

muhtassûne bi mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'l-'allâm sancak begleri dâme 'izzühüm ve mefâhiru'l-kudât ve'l-hükkâm me'âdinü'l-fezâili ve'l-mekârim kadılar ve nâibler zîdet fazluhum ve mefâhiru'l-emâsil ve'l-akrân mütesellimler ve voyvodalar ve a'yân ve iş erleri zîde kadruhum tevkî'-u rafî'-i hümayûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki bin yüz seksen yedi senesi Zi'l-ka'desinin sekizinci günü taht-ı âli-baht-ı Osmânî üzere cülûs-ı hümayûn-ı meymenet-makrûnum vâkî' olub umûmen tecdîd-i evâmîr olunmak fermânım olmağın binâen 'alâ zâlik İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân Patriği mukaddemâ Divân-ı Hümayûnuma memhûr 'arz-ı hâl edüb yedine verilen berât-ı âlişân şurûtu mûcibince kiliselerinin emr-i şerîfimle ve izn-i şer'le vâkî' olân ta'mîr ve termîmlerine müdâhale olunmayub ve mükerrer keşf bahânesiyle ve âhar vecihle celb-i mâl ve ta'addî olunmaya deyu şurûtu mukayyed ve bundan akdem Divân-ı Hümayûn tarafından dahi Anadolu ve Rumeli cânibine muttasıl emr-i şerîf verilüb re'âyâ fukârâsı zulm u ta'addîden halâs olub mukaddemâ vukû' bulan cülûs-ı hümayûn sebebiyle olan emr-i şerîf tahrîr olunmuşken ba'zı mahallerde yine hilâfına hareket ve re'âyâ fukârâsı ve ruhbân ve papazlarına ta'addî ve celb-i mâl murâd etmeleriyle ve umûr ve husûsları içün vâkî' olan evâmîr-i şerîfeler bî-kusûr mukâta'asını kaleminden tahrîr olunmak üzere bundan akdem tenbîh olunub ve hâlâ şurût-ı mezbûr dahi kalem-i mezbûrda mestûr ve mukayyed ve husûs-ı mezbûr dahi ancak def'-i mezâlîme içün olmağla mûciblerince 'amel olunub hilâfına bir ferd hareket ve zulm u ta'addî olunmağâ rızâ ve cevâz gösterilmeyüb vâkî' olan zulm u te'addîleri men' u def' olunmak bâbında emr-i şerîfim rica etmeğın Divân-ı Hümayûn kuyûdâtına nazar olundukda İstanbul Ermeni Patriği Avanes Râhib mukaddemâ südde-i sav'âdetime 'arz-ı hâl eyledikde taht-ı hükûmet ve kazânızda vâkî' şehir ve kasabât ve kurâda ve hâricinde feth-i hâkâniden beru yedlerinde terk olunmuş kadîmi kiliselerinden ba'zıları murûr-ı eyyâm ile müşrif-i harâb oldukda ta'mîr ve termîmi iktizâ eden mahalleri verilen fetâvâ-yı şerîfe ve sâdır olan evâmîr-i âliyye muciblerince ibtidâ taraf-ı şer'den üzerlerine varilub mahzar-ı müsliminden vaz'-ı kadîmleri ve tûl u 'arzları ve kadr-ı irtifâ'ları bi-lâ ziyâde keşf ve mu'âyene ve hüccet-i şer'iyye bulundukdan sonra mesâğ-ı şer'-i ve üslûb-ı kadîmi üzere bi-lâ-tevsi' ve-lâ terfî' bir nesne ziyâde etmeksizin binâ ve ta'mîrlerine mübâşeret ve ba'de't-ta'mîr dahi ehl-i örf tâifesi celb-i mâl vesîle olmamak içün ihtimâmen ve ihtiyâten tekrâr ma'rîfet-i şer'le keşf ettirildikten sonra keşf oluna ve hey'ât-ı sâbika-i kadîmlerine mutâbık ve ba'zı mahalleri keşf olundukda dahi birer mikdârı noksân ile ta'mîr eyledikleri zâhir olmağla ol vecihle cânib-i şer'den dahi hüccet-i şer'iyye ve mûciblerince fi-mâ ba'd hilâfına ta'addî ve celb-i mâl olunmamak üzere tekrâr evâmîr-i şerîfe i'tâ olunmuşken ba'zı a'yân ve mahallât ahâlisinden nice şerîr ve gammâz kimesneler mücerred Ermeni fukârâsına 'arz ve tercîm ve tağrîm ettirmek içün vulât ve hükkâm ve mîr-i mîrân ve ümerâ ve voyvodalar yanlarına varub sizin

'işâya muhtâc oldukları i'lâm ve fî mâ ba'd mukaddemâ verilen emr-i şerîfe ve fetâvâ-yı münîfe ve hüccet-i şer'îyyeye mugâyir vech-i meşrûh üzere ashâb-ı ağrâzın ve ehl-i nifâkın ğamz ve ilgâlarıyla celb-i mâl için kiliselerini keşf bahânesiyle ta'addî ve tercîm olunmayub men' ve def'i bâbında bundan akdem istid'â-yı 'inâyet etmekle vech-i meşrûh üzere mukaddemâ bir def'a şer' ile keşf ve ta'mîri fermân olundukdan sonra ba'de't-ta'mîr kemâ fî'l-evvel keşf-i evvel üzere olub hüccet-i şer'îyyeye verildikten sonra iştikâları üzere mücerreden celb-i mâl için ehl-i 'örf tâîfelerinden min ba'd keşf teklîfî ile ve akçe talebiyle ta'addî ettirilmeye bundan akdem size hitâben emr-i şerîf sâdır ve muhâkime de birer sureti sicillâta sebt ü kayd ve 'ale'd-devâm ınazmun-i münîfî icrâda dikkat ve ihtimâm olunmak için taht-ı hükümet ve kazâlarınıza irsâl olundukda ba'zıları bunlar sûret-i fermândır ve aslı değildir deyu aġmâz ve ba'zıları emr-i şerîf ile ta'mîr eylediġiniz kiliseleriniz bu fermân târihinden mukaddem ve muahherdir deyu illet ve ba'zıları dahi bu fermânda İstanbul ve Galata zikrolunmaġla Anadolu ve Rumelide her vilâyet isimleri zikrolunmamış tekrâr sizi 'arz u i'lâm ederiz deyu tahvîf u ġadr ve zulm u hayf etmeleriyle ol vecihle olan zulm u ta'addîleri men' ve def' ve mukaddemâ isdâr olunân emr-i şerîf mücibince 'amel ve bir sûreti mahkemede sicillâtâ kayd u sebt ve icrâ-yı mazmûnuna ihtimâm ve dikkât ve bu makûle zulmden re'âyâ fukârâsını himâyet ve siyânet ve ıninvâl-ı meşrûh üzere olan zulm u ta'addî ve tercîm ve celb-i mâldan istihlâs olunmaları bâbında istirhâm etmekle mukaddemâ vech-i meşrûh üzere verilen emr-i şerîf mücibince 'amel olunmak bâbında tekrâr veled-i mâcidim merhûm ve maġfûrun leh Sultân Ahmed Hân -tâbe serâhu- zamânında emr-i şerîf verilüb vâkî' olan cûlûs-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnda dahi tecdîd ve müceddeden emr-i şerîf verildiġi der-kenâr olundukda senevî bir yük kırk bin akçe malı maktû'u olan İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân Patrikliġi Avanes Râhibin üzere olub yedine verilen berât-ı şerîf şurûtunda izn-i şer'le ve fermân-ı âlişân ile vâkî' olan meremmâtlarına âhardan müdâhale ettirilmeye deyu masrûh olub âyîn-i bâtilâlarına ve kiliselerine müte'allik vâkî' mezâlîme için evâmir-i şerîfe verildikleri gibi der-kenâr olunmaġla yedine verilen berât-ı âlişân şurûtu ve Dîvân-ı Hümâyûn tarafından sâdır olan emr-i şerîf müciblerince emr-i şerîf ve izn-i şer'le üslûb-ı kadîm üzere bi-lâ tevsî' ve-lâ terfî' bir nesne ziyâde etmeksizin termîm eyledikleri kiliselerine müdâhale olunmayub ve mükerrer keşf bahânesiyle ve âhar vecihle mücerred celb-i mâl sevdâsında olanların hilâf-ı şer' ve mugâyir-i emr-i münîf dahl u ta'arruzları men' u def' olunmâk için emr-i 'âlişân sâdır olunmuşken ba'zıları yine memnû' ve mütenebbih olmayub hilâfına hareket ve ta'addîden hâlî olmalarıyla mukaddemâ verilen emr-i 'âlişâna mugâyir ehl-i 'örf taraflarından celb-i mâl sevdâsıyla ta'addî üzere olanların hilâf-ı şer'-i şerîf ve mugâyir-i emr-i münîf ta'addîleri men' u def' olunmak için emr-i şerîf verilmek bâbında 'inâyet ricâ ve husûs-ı mezbûr

içün mukaddemâ Divân-ı Hümâyûn tarafından mufasssal ve meşrûh emr-i şerîf verildiği ve şurûtu dahi kaleminden der-kenâr olunmağın der-kenâr ve şurûtu mûcibince kalemine kayd ve emr-i şerîf verilmek üzere 'arz ve telhîs olundukda telhîs mûcibince 'amel olunmak emr olunub vech-i meşrûh üzere mukaddemâ ve hâlâ verilen emr-i şerîf mûciblerince 'amel ve işbu emr-i şerîfin sûreti mahkemede sicillâtâ kayd ve sebt ve icrâ-yı mazmûnuna 'ale'd-devâm dikkat ve ihtimâm ve bu makûle zulûmden re'âyâ fukarâsı himâyet ve siyânet olunub hilâfına kat'a rızâ ve cevâz göstermeyesiz ve ba'de'n-nazar bu hükm-i hümâyunumu yedlerinde ibkâ eyleyesiz deyu bin kırk beş senesi Rebiü'l-evvelinin on üçüncü gününden verilen emr-i şerîf-i âlişân Hüdvâvendigâr-ı esbâk 'ammî-zâdem Sultân Osman Hân zamânında tecdid ve müceddeden karındaşı vâlâ-güherim merhûm ve mağfûrun leh Sultân Mustafa Hân tâbe serâhu zamânında dahi tecdid olunmasını sâbıkan İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân patriği Agob nâm râhib memhûr 'arz-ı hâliyle istirhâm eyledikde bin yüz yetmiş bir senesi Rebiü'l-âhîrinin on sekizinci günü tecdid-i emr-i şerîf verilmekle bu def'a devlet-ikbâl ve sa'âdet-iclâl birle vâk'î olân cülûs-ı hümâyûn-ı meymenet-makrûnum için ol emr-i şerîfin kaydı mûcibince tecdid ve müceddeden emr-i âlişânım verilmek için hâlâ İstanbul ve tevâbi'i Ermeniyân Patriği Zakarya nâm Râhib memhûr arz-ı hâliyle istid'â-yı 'inâyet etmekle hazîne-i 'âmiremde mahfûz Piskopos mukâta'ası defterlerine nazar olundukda vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf verildiği mukayyed ve der-kenâr olunmağın imdi der-kenâr mûcibince 'amel olunmak bâbında fermân-ı 'âlişânım sâdır olmuştur buyurdum ki hükm-i şerîfim vardıkda bu bâbda vech-i meşrûh üzere mukaddemâ verilen evâmîr-i şerîfe ve sâdır olan işbu emr-i şerîf-i âlişânımın mazmûn-i itâ'at-makrûniyle 'âmil olub mukaddemâ sâdır olan evâmîr-i 'âlişânımın hilâfıyla vaz' u harakete bir dürlü rızâ ve cevâz göstermeyesiz şöyle bilesiz 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız tahrîran fî'l-yevmi's-sâdisü 'aşere Cemâziye'l-âhar sene tis'ine ve mietün ve elf.

Ek 5: Rumların, Bursa'da Müslüman olan bir rahibi tekrar Hıristiyanlığa döndürmeye çalıştıkları, bu amaçla rahibe eziyet ettikleri ve malını gasp ettiklerini gösteren kayıt.¹⁰⁵⁹

Devletlü 'inâyetlü kâffe-i nâme-i kemâl merhametlü sultânım hazretleri devlet-i ebed kıyâm ile sağ olsun. 'Arz-ı hâl kulları bundan akdem mahrûse-i Bursa'da vâkî' Rûmiyân tâifesine râhib iken İncil-i şerîfi tettebbü' ve kırâat eylediğim hinde Dîn-i İslâm'ın eşref olduğu kemâ yenbağî fehm ü idrâkim olmağın bâ--'avn-i sübhânî ve lütf ü hidâyet-i yezdânî zuhûr itmekle Bursa mahkemesine gidüb Dîn-i İslâm'ı kabul

mezbûre Emine hâtûn ile beyenlerinde zevciyyet bâkî lâkin ‘adem-i hidâyet takrîbî şeref-i İslâm ile müşerref olmakdan ibâ ve imtinâ’ ederse beyenleri ber-nehc-i şer’î tefrik olunmak bi’l-vekâle matlûbundur dedikde vekîl-i merkûm el-Hâc Mehmed Efendi’nin talebiyle mesfûr Nikola’ya ‘arz-ı İslâm olundukda kabûlden ibâ ve imtinâ’ itmegin eimme-i ‘izâm ve fukahâ-i zevi’l-ihtirâmın kütüb-i fıkhiyye-i mu’teberede tahrîr ve beyân buyurdıkları vech üzere ikâ’ı talâk ile ba’d-e’l-hüküm elveledü tâbi’un li-hayri’l-ebeveyn mantûk-i şer’îsi üzere veled-i merkûmu müvekkile-i mezbûreye isâl için vekîl-i merkûm el-Hâc Mehmed Efendi’ye teslim birle mâ hüve’l-vâkî’ bi’t-taleb ketb olundu fi’l-yevmi’r-râbî-i âşere min şehri Rebî’i’l-ülâ li-sene mieteyn ve elf.

Şuhûdu’l-hâl:

Molla Osman

Ser-levha Osman Ağa

Ahmed Ağa ibn Ali

El-Hâc Ahmed ibn el-Hâc Abdullah

Ve ğayruhum

Ek 9: Bir Rahibin 1753 yılında kaydedilen mirası.¹⁰⁶³

“Medîne-i Bursa’da vâkî’ Ermeniyan tâifesinin Karabaşlarından olub bundan akdem hâlik olan Kıvrık(?) veled-i Avasıb veled-i Allahverdi nâm râhibin terekisini mîrî için ahz ü kabza bâ-hatt-ı hümayîn-ı şevket-makrûn me’mûr olan Ermeniyan patriği Agob tarafından hâlik-i mesfûrun terekisini ahz ü kabza bâ-fermân-ı ‘âlî vekilleri Baba Evseb veled-i İسانی(?) ve Manol veled-i Serkız nâm zimmiler talebleriyle hâlik-i mesfûrun temrîr ve terkîm ve vekîlân-ı mesfûrân Baba Evseb ve Manol nâm zımmilere bi-’aynihâ def’ ü teslim olunan eşyâsı defteridir ki ber-vech-i âti zikrolunur fi’l-yevmi’s-sâni ‘aşere min Şâ’bani’l-mu’azzam sene sitte ve sittin ve mie ve elf. Simli asa 3 parça, simli fincan zarfı, simli kaşık ve çatal, simli tabak, fağfuri fincan, şali ferace, yemeni boğça, beyaz dizlik, gömlek, beyaz zibun, al yemeni, ... şali mor biniş, siyah ferace, kırmızı kapama, tosyâ şalı, cedîd gömlek, ma’a boğça, mantâri boğça, acem boğçası, köhne siyah ferâce, munakkaş havlu, munakkaş makrame, munakkaş yağlık-3, cedid işleme havlu makrame, peştamal, yemeni boğça, beyaz entârî, müsta’mel gömlek, beyaz boğası don, kumaş hır-davatı ve boğça, sim fincan zarfı ve fincan, misk-i sabun, mor çuka kumaş ve başlık, biniş kevcen kürkü, çuka şalvar, işleme boğça ve berber âlâtı, kahve değirmeni, köhne fes, sağır sedefli piş-tahta, kemik kaşık, sedefli piş-tahta devatı, hind işleme piş-tahta, işleme kese, dibâ parçası-3, incili sakal tarağı kesesi, bağa kutu, sim mühür, seccâde, nimten

¹⁰⁶³ B.Ş.S., B174/58b.

RESİMLER

Resim 1. 1890 yılında Temenyeri'nden Bursa'nın görünüşü.

Dostoğlu, Neslihan Türkün, *Osmanlı Döneminde Bursa, 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, AKMED, Antalya 2001, I, 99.

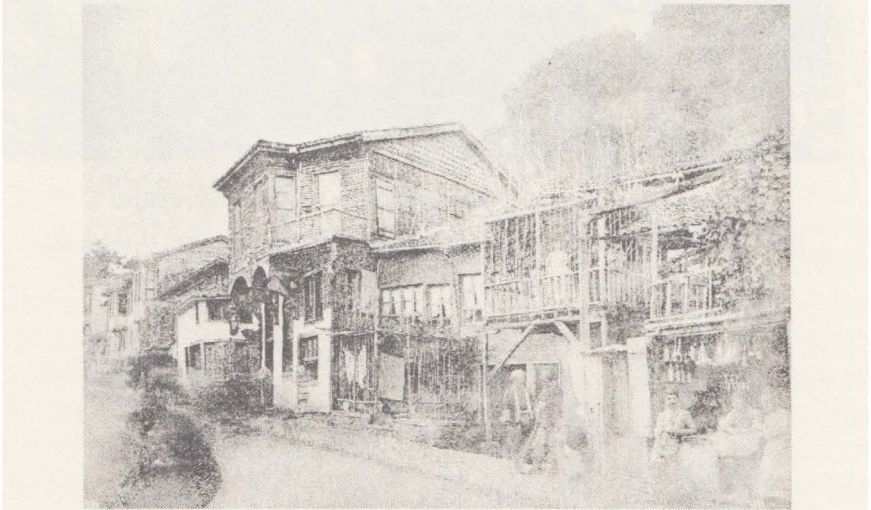
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΤΕΡΙΝΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ

Salut de Brousse
 قدوسه بختی خورده قاد به سکه های این را می کشند که در میان او هر چه باشد ایام
 باد با سر کج که بر عهد ال قاصه کشیده اند که نشان از این است

Resim 2. 1900 yılı civarında Bursa'da bir Rum Mektebi.

Dostoğlu, Neslihan Türkün, *Osmanlı Döneminde Bursa, 19. Yüzyıl Ortalarından*

20. *Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, AKMED, Antalya 2001, I, 313.

Resim 3. 1887 Yılında Bursa Altıparmak Caddesi ve Yahudi Konutları.

Dostoğlu, Neslihan Türkün, *Osmanlı Döneminde Bursa, 19. Yüzyıl Ortalarından*

20. *Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, AKMED, Antalya 2001, I, 383.

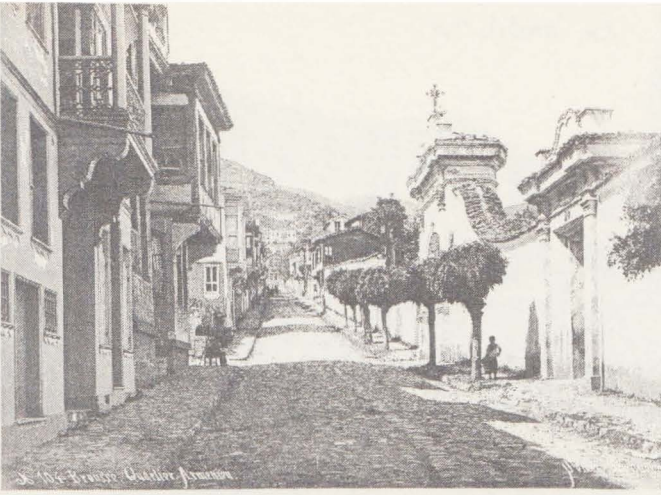
Resim 4. 1908 Yılında Yahudi Konutları ve Şehabettin Paşa Camii.

Dostoğlu, Neslihan Türkün, *Osmanlı Döneminde Bursa, 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, AKMED, Antalya 2001, I, 385.

Resim 5. 1894 Yılında Bursa'da Ermeni Mahallesi ve Hünkar Köşkü.

Dostoğlu, Neslihan Türkün, *Osmanlı Döneminde Bursa, 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, AKMED, Antalya 2001, I, 393.

Resim 6. 1894 Yılında Ermeni Mahallesi (İpekçilik Caddesi) ve Hünkar Köşkü.
Dostoğlu, Neslihan Türkün, *Osmanlı Döneminde Bursa, 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, AKMED, Antalya 2001, I, 395.

Resim 7. 1873 Yılında Bursa'da Yahudiler.

Dostoğlu, Neslihan Türkün, *Osmanlı Döneminde Bursa, 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, AKMED, Antalya 2001, II, 583.

Deux vilageoise.

Salut de Brousse.

بروسه دو ابریز خانسی

Resim 8. 1900 yılları civarında Bursa'da Ermeni Kadınlar.

Dostoğlu, Neslihan Türkün, *Osmanlı Döneminde Bursa, 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, AKMED, Antalya 2001, II, 589.

Resim 9. 1896 Yılında Yeşil Cami'nin güneyinde Çarşafı Müslüman kadınlar ve gayrimüslim bir kadın.

Dostoğlu, Neslihan Türkün, *Osmanlı Döneminde Bursa. 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, AKMED, Antalya 2001, II, 424.

BİBLİYOGRAFYA

I-ARŞİV BELGELERİ

A-Bursa Şer'iyye Sicilleri

B8, B12, B39, B65, B79, B80, B81, B84, B87, B89, B90, B95, B100, B101, B102, B103, B105, B115, B116, B120, B121, B123, B124, B128, B136, B148, B157, B158, B161, B164, B168, B168, B171, B173, B174, B175, B176, B179, B180, B182, B184, B191, B193, B195, B196, B197, B198, B199, B201, B202, B203, B212, B215, B216, B219, B221, B222, B225, B228, B229, B232, B234, B236, B237, B238, B240, B242, B243, B245, B246, B247, B249, B250, B251, B252, B254, B257, B259, B260, B262, B263, B265, B266, B267, B275, B283, B288, B291, B303, B303, B312, B316, B317, B325, B327, B328, B345, B347, B349, B354, B355, B358, B376, B377, B380, C1, C2, C10, C12, C18, C19, C21, C22, C25, C26, C27, C29, C31, C32, C38, C50, C56, C75, C81, C96, C106, C155, C224, C345

B- Diğer Arşiv Belgeleri

BOA. ML.VRD.CMH, 252, 462.

BOA. C. DHL. 4222.

BOA. C.ADL.592, 795, 950, 1087, 1308, 3271, 3635, 6014.

İstanbul Alıkam Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, I-II.

12 Numaralı Mühimme Defteri, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.

II- KAYNAK KİTAP VE ARAŞTIRMALAR

Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Adıyeke, A. Nühket, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımmi Davaları", *Pax Ottomana*, (ed: Kemal Çiçek) Sota & Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 77-95.

- Adıyeke, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed: H.Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s.183-192.
- Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1998 (*Onuncu Asır*).
- _____, *Onbirinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998 (*Onbirinci Asır*).
- _____, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988 (*Onikinci Asır*).
- _____, *Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1786-1882)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988 (*Onüçüncü Asır*).
- _____, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, No. 5(82), sene 14, Eylül 1340, s. 257-276
- Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993.
- Ahmet Reşit, *Ekalliyetlerin Himayesi*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1933.
- Akbulut, Rüknettin, *Her Şeyi İle Bursa*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1957.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Barış Yayınevi, Ankara 1999, I-II.
- Akdemir, Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, sy.64, s. 96-102.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, I, VI, VII (*Kanunnameler*).
- _____, *Şer'iyye Sicilleri*, T.D.A.V. Yayınları, İstanbul 1998, I, II.
- Akman, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri" *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, (haz. Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 231-242.
- _____, "Kilise", (Fıkıh), *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 16-18.
- Aktan, Hamza, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 369-433.
- Al Qattan, Nojva, "Dhimnis in the Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination", *International Journal of Middle East Studies*, 31(1999), s. 429-444.
- Alalu, S.-Arediti, K.-Asayas ve diğerleri, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 1996.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1986, II.
- _____, "Müslümanların Siyasî Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansıması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.7, sy.7, y.7, 1998, s.13-23.

Ali Efendi, *Şeyhülislâm Fetvaları*, (sad: İbrahim Uysal) Fey Vakfı, Hilal Matbaası; İstanbul 1995.

Anhegger, Robert, "Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları-I", *Tarih ve Toplum*, (çev: E. Özbek), Ekim 1987, VIII/46, s.54-56.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları-II", *Tarih ve Toplum*, (çev: E. Özbek), Kasım 1987, VIII/47, s.17-20.

Ansay, S.Şakir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1958.

Apak, Adem, "Hz. Peygamber(sav)'in Uygulamalarında İnanç Hürriyeti", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara, 2003, s. 415-422.

Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Aşıkpaşazade, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Haz: Atsız), M.E.B.Yayınları, İstanbul 1992.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Hz. Peygamber'in Yaludilerle Münasebetleri*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996.

Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası Ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Aydın, M.Akif, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996 (*Osmanlı Hukuku*).

_____, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985 (Aile Hukuku).

_____, "Evlat Edinme", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 527-529.

_____, "Aile" *DİA*, İstanbul 1989, II, 196-200 (Aile).

_____, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, I, 375-440.

_____, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü" *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 434-455 (Osmanlılarda Aile).

Balcı, Hacer, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2000.

Baltacı, Cahit, "Şer'iyye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul ts., s. 127-132.

Bardakoğlu, Ali, "Hibe", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 421-426.

_____, "Hidane" *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 467-471.

- Barkan, Ö. Lütfi-Meriçli, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998.
- Barkan, Ömer L., "Edirne Askerî Kassamına Âit Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgeler*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993, c.III, sy. 5-6, s. 1-479.
- Baron De Tott, *Türkler (18. y. yılda)*, Tercüman 1001 Temel Eser, ts.
- Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1993.
- Becker, C.H., "Cizye", *İA*, M.E.B. Basımevi, İstanbul 1977, III,199-200.
- Bedeve, Vergi H., "Kıbrıs Şer'i Mahkeme Sicilleri Üzerinde Araştırmalar", *Milletlerarası Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 139-148.
- Beldiceanu, Nicoara, "Osmanlı İmparatorluğunda Şeneltme, Türkleştirme ve İslamlaştırma", *Tarih ve Toplum*, Ekim 1992, sy.106, s. 20-22.
- Berki, Ali Himmet, *Miras ve Tatbikat*, Üçler Basımevi, İstanbul 1947.
- Beydilli, Kemal, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 255-266.
- Bilge, Mustafa, "Osmanlı Arşivlerinin Arap Ülkeleri Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul ts., s. 189-194
- Bilgin, Vejdi, *Fakih ve Toplum (Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., II-V.
- Bostancı, Ahmet, Hz. *Peygamber'in Gayri Müslimlerle İlişkileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2001.
- Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1989.
- _____, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara 1988, c. 3, sy. 1-4, s. 115-152.
- Braude, Benjamin, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: Benjamin Braude- Bernard Levis), Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 69-88.
- Braude, Benjamin-Lewis, Bernard, "Introduction", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes & Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 1-34.
- Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (ter: Neşet Çağatay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1954.

- Buhari, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Cahen, CL. "Zimme", *İA*, M.E.B. Basımevi, İstanbul 1986, XIII, 566-571.
- Canon of Turullo*, <http://www.ccel.org/fathers/NPNF2-14/7appndx/basil.htm>
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Kadar Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Ceziri, Abdurrahman, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkıhı*, (çev: Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1993.
- Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya 1998.
- _____, *Eski Hukukunuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya 1988.
- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, T.T.K Yayınları, Ankara 1991.
- Çark, Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953.
- Çavuşzade, Mehmed Aziz, *Dürrus-Sükûk*, Daru't-Tıbaati'l-Amire, İstanbul 1860, I, II.
- Çetin, Atilla, "Türkiye Haricindeki Osmanlı Şer'iyye Sicilleri Hakkında", *İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1981, c. V, sy. I, s. 49-55
- Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İltida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1994.
- _____, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, IV, 270-276.
- _____, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicilleri'nden Notlar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.2, c.II, 1987, s. 59-71.
- Çiçek, Kemal, *Zinimis (Non-Muslims) of Cyprus in the Sharia Copurt: 1110/39 A.H. /1698-1726 A.D.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) The University of Birmingham, Birmingham 1992,
- _____, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi" *Pax Otomana*, (ed: Kemal Çiçek) Sota & Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 31-49.
- Çiftçi, Cafer, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004.
- Dağlıoğlu, Hikmet Tarhan, *On Altıncı Asırda Bursa (1558-1589)*, Bursa Vilayet Matbaası 1940.
- Dalgın, Nihat, *İslâm Hukukunda Boşanma Yetkisi*, Etüt Yayınları, Samsun 1999.
- de Vaux, Ronald, *Yahudilikte Aile*, (çev: Ahmet Güç) Arasta Yayınları, Bursa 2003.
- Demirel, Ö.-Gülbüz, A.-Taş, M., "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, I, 97-161.

- Demirel, Ömer, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten*, Ankara 1990, c. LIV, sy. 211, s. 945-961
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara ts.
- Doğru, Halime, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1995.
- Dostoğlu, Neslihan Türkün, *Osmanlı Döneminde Bursa, 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları*, AKMED, Antalya 2001, I, 383.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslâm Hukuku*, İslam Hukuku Külliyyatı Yayınları, Kon-ya 1977.
- _____, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, Erkam Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, *Delilleriyle Aile İlmihali*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1995.
- Duka, Ferit, “XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslâmlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 5-9 Eylül 1990), c. IV, s. 1691-1700.
- Düstur*, I. Tertib, II, 610; II. Tertip, IX, 762-768; II. Tertib, IX, 762-783.
- Düzdağ, M.Ertuğrul, *Şeyhulislâm Ebussu’ud Efendi’nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Es’ar es-Sicistanî, *Sünen-ü Ebi Davud*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, I-V.
- Ebu Yusuf, *Kitabu’l-Haraç*, (müt: Müderris-zade Muhammed Atâ’ullah Efendi, sad: İsmail Karakaya) Akçağ Yayınları, Ankara 1982.
- el-Belâzurî, Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud, *Futûlu’l-Buldan*, (çev: Musatafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002
- el-Kardavi, Yusuf, *Gayru’l-Müslimîn fî Müctemi’i-l İslâm*, Beyrut 1985.
- el-Maverdi, Ebu’l-Hasan, *el-Alıkâmu’s-Sultaniyye*, (çev: Ali Şafak) Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.
- Emecen, Feridun M., *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayınları, İstanbul 1997.
- Encyclopedia Britannica*, “Marriage, Law Of” maddesi, XIV, 931-938.
- Encyclopedia of Religion and Ethics*, VIII.
- Erbaş, Ali, *Hristiyanlıkta İbadet*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2003.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 145-161.

Erdoğan, Akif, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırıları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler-I", *OTAM*, Ankara 1994, sy. 5, s. 49-129.

Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2006.

_____, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*", (ed: Osman Okyar, Halil İnalcık), Meteksan Limited Şirketi, Ankara 1980, s. 103-109.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, I, II.

_____, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İ.Ü.H.F.İ.E. Neşriyatı., İstanbul 1936.

Erim, Nihat, *Milletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, I.

Erkal, Mehmet, "Beytülmal", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 90-94.

_____, "Cizye", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 42-45.

Eroğlu, A.Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yaludiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000.

Erten, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

_____, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996.

Evliya Çelebi, *Sevâhatnâme*, İstanbul 1314, II.

Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, Çağ Yayınları, İstanbul 1990.

_____, *Hız. Ömer Döneminde Gayr-i Müslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989.

_____, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhele", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmî İlimler Dergisi*, Ankara 1975, sy.II, s.143-149

Fetâvâyı Hindiyeye, (Fetâvâyı Alemgiriyye) (ter: Mustafa Efe), Akçağ Yayınları, Ankara ts., II, IV.

Galanti, Avram, *Türkler ve Yaludiler*, Tan Matbaası, İstanbul 1947.

_____, "Bursa'run Fethi ve Museviler", *Yeni Mecmua*, sy. 9-75, İstanbul 1973, s. 184.

Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988.

_____, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700" *International Journal of Middle East Studies*, 12(3), 1980, s. 231-244.

- Göcek, F.Müge, "Osmanlı Ermenilerinin Gündelik Hayatlarına Bir Bakış: XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Ermeni Esnafı", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, V, 555-562.
- Gökbilgin, Tayyip, "İbrahim", *İA*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1968, V(II), 880-885.
- Göyünç, Nejat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 233-250.
- Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, E.J.Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s. 37-69.
- _____, "Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, Sofia 1994, sy. 4, s. 14-36.
- Gropler, Eva, *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, (çev: Süheyla Kaya) Belge Yayınları, İstanbul 1999.
- Güler, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fernanlar)", *OTAM*, Ankara 1998, sy. 9, s. 5-175.
- Güler, İbrahim, "Sinop'ta Medeni Durum" *Tarih ve Düşünce Dergisi*, sy. 2001/3 (Mart 2001), s. 22-28.
- Günay, Necla, *XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1999.
- Günaydın, N.-Kaplanoglu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, Bursa 2000.
- Gündüz, Tufan, "Şer'iyye Sicilleri ve Tarihi Kıymeti", *Türk Yurdu Dergisi*, Temmuz 1992, s. 50-51
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1983.
- Hakim et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usul*, (neşr: Abdurrahman Umeyra), Beyrut 1992.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1998.
- Halebi, İbrahim, *Mevkûfat Mülteka Tercümesi*, (sad. Ahmet Davudoğlu) Saadet Yayınevi, İstanbul ts., II, IV.
- Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, Daru'n-Nefâis, Beyrut 1985 (Vesâik).
- _____, *İslâm Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ), İrfan Yayımcılık, İstanbul 1990 (İslâm Peygamberi).
- _____, "Hz. Peygamber Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı?", *İlim ve Sanat*, İstanbul 1986, sy. 2, s. 12-18

Hamidullah, M., Aydın, M. A., "Köle", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 237-246.

Harkort Klause Liebe, *Beitrage zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursa sam Anfang des 16. Jahrhunderts*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hamburg 1970.

Hasan Tâib, Mir'ât-ı Bursa, Hudâvendigâr Vilayeti Matbaası, 1323.

Hızlı, Mefail, "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.12, sy. 1, s. 367-426.

_____, "XVII. Yüzyılda Mektep-Kilise Kavgası", *Bursa Araştırmaları*, Mayıs 2004, sy. 5, s. 3-4.

İşıksal, Cavide, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresinde İstanbul Rum Patriklerinin Tam Listesi ve Siyasi Faaliyetlerinden Örnekler" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 18, s. 39-74.

İbn Batuta, *Seyahatname-i İbn Batuta*, (müt: Mehmed Şerif), Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1335, I.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamu Ehl-i Zimme*, Beyrut 1983, I, II.

İbn Mace, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen-ü İbn Mace*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, I-II

İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebu'l-Hasen Abdülkerim b. Abdi'l-Vahid, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965, II.

İksel, F. Settar, "İstanbul Rum Patrikhanesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, c.XI, sy. 62, s.23-29.

İlgürel, Mücteba, "Osmanlı Devleti'nde İstimalet Siyaseti", *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, III, 941-947.

İlyas, "Türk Hakimiyetinde Yahudiler", *Dergah Mecmuası*, İstanbul 1338, II, 134-135.

İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1954.

_____, *Osmanlı'da Devlet Hukuk Adalet*, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

_____, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s.203-258.

_____, "Bursa", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 445-449.

_____, "Cizye", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 45-48 (Cizye).

_____, "Djizya", *El*, II, 559-567.(Djizya).

_____, "İspence", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 177 (İspence).

_____, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu 17 Mayıs 1985*, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul ts., s. 31-46

- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İslâm”, *Osmanlıda Din Devlet İlişkisi*, (haz: Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1999, s. 91-102.
- _____, “Osmanlılarda Raiyet Rusumu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, ErenYayıncılık, İstanbul 1996, s. 31-65. (Raiyyet)
- _____, “Ottoman Archival Materials on Millets, Christians and Jews in the Ottoman Empire”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: Benjamin Braude- Bernard Levis), Holmes&Meier Publishers, Inc. New York-London, 1982, I, 437-449.
- _____, “The Status of the Grek Orthodox Patriach Under the Ottomans”, *Turcica*, Tome XXI-XXIII, 1991, s. 407-436.
- _____, “XV. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Kaynakları”, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s.187-201. (XV. Asır)
- İpşirli, Mehmet, “Avârız Vakfı”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 109.
- Jennings, C. R., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Pres, New York and London 1993.
- _____, “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXI, Part. III, E.J.Brill, Leiden 1978, s. 225-293.
- Kal’a, Ahmet, “Esnaf”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 423-430.
- Kaplanoğlu, Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, İstanbul 1996 (Bursa Yer Adları).
- _____, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 2000 (Osmanlı).
- Kara, Mustafa, “Bursa’nın Arşivlerini Konuşturan Adam: Kamil Kepecioğlu”, *Bursa Araştırmaları*, Bursa 2003, sy. 3, s. 23-25.
- Karaca, Zafer, *İstanbul’da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, B.D.İ.E., Yayınları, Ankara 1997.
- _____, *Selim III’ün Hat-tı Hümayınları-Nizam-ı Cedit 1789-1807*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1988.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, I, III.
- Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989.
- H. Peygamber’in Müşriklerle münasebetleri konusu için bkz. Kapar, M. Ali, *H. Muhammed’in Müşriklerle Münasebeti*, İlim Yayınları, İstanbul 1987.

- Karataş, Ali İhsan, "Folklorümüzün Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler", *1. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s. 691-710.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, (çev: Dominik Pamir), Yaylacık Matbaacılık, İstanbul 2000.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1991.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999.
- _____, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Kennel, F. William, "Eski Musevi Ailesi" (çev: H. Ş. Yadsıman), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1995, sy. 9, s. 475-501.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, I-IV, Bursa Yazma ve Eski Eserler Kütüphanesi, No: 4519-4522.
- Kevser, Kamil Ali – Öğüt, Salim, "Çok Evlilik" *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 365-369.
- Kütâb-ı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1995.
- Kopcan, Vojtech, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Avrupa Eyaletlerinde İnsani Değerler ve Yasalara Saygı", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 367-381.
- Koyunluoğlu, A.Memduh Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa Vilayet Matbaası, Bursa 1935.
- Kur'an-ı Kerim*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Kurt. Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1998.
- _____, "19. Yüzyılda Bursa Toplumunun Sosyal Görünümü ve Halkın Sahip Olduğu Eşyalar", *1. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, c, II, s.711-732.
- _____, "Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 548-567.
- Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, IV, 208-216.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Ahidname (Türk Tarihi)", *DİA*, İstanbul 1988, I, 536-540.

- _____, “Osmanlı Esnaf Sayımları”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri (9-10 Mayıs 2002)*, “Globus” Dünya Basımevi, II, 405-410.
- _____, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed: E. İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, s.513-650.
- _____, “Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, 329-341.
- Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (çev. B.Sina Şener), İmge Kitabevi, Ankara 1996.
- Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988.
- _____, *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington 2003.
- Macar, Elçin, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- MacDonald, William, *Kutsal Kitap Yorumu*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2000.
- Macmillan, Arthur Tarleton, *What is Christian Marriage?*, Macmillan Co. Ltd, London 1944.
- Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (çev: M.Ali Kılıçbay-Enver Özcan) T.T.K.Basımevi, Ankara 1990, I-II.
- _____, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat*, (çev: M.Ali Kılıçbay) Eren Yayınları, İstanbul 1991.
- Mardin, Ebu’l Ula, “Harac”, *İA*, M.E. Basımevi, İstanbul 1964, V(I), 222-225.
- Martin, B. G., “Turkish Archival Sources for West African History”, *African Studies Bulletin*, Vol. 10, No. 3. (Dec., 1967), s. 59-65
- Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Maydaer, Saadet, *Şer’iyye Sicillerine Göre Bursa’da Kadın (1575-1600)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2000.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, (Yay: F.R.Unat-M.A.Köyinen) T.T.K.Basımevi, Ankara 1987.
- Merginani, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti’l-Mübtedi*, Mısır ts. I-IV.
- Meriwether, Margaret L.. “The Rights of Children and the Responsibilities of Women: Women as Wasis in Ottoman Aleppo, 1770-1840”, *Women, the Family, and Di-*

vorce *Laws in Islamic History*, (Ed. Amira el Azhary Sonbol), Syracuse University Press, 1996, p. 228.

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (çev: Salih Şaban) İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

Miroğlu, İsmet, "Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 73-89.

Molla Hüsrev, *Dürrü'l-Hükkâm fî Şerhi Gurari'l-Ahkâm*, Dersaadet ts.

Mustafa Nuri Paşa., *Netâyic ül- Vukuat*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1992, III-IV.

Müslim, Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *Sahih-u Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, I-III.

Naima, *Tarih-i Naima*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1281-1283, IV.

Nedkoff, Boris Christof, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", (çev: Şinasi Altındağ) *Belleten*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, VIII, 599-652.

Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, (çev.Oğuz Gökmen) Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977.

Ongan, Halit, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'îye Sicili*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1974.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2001.(Aile)

_____, "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 456-467 (Gelenek).

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 216-220.

Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, (haz: Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser, ts.

Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, (haz: Tevfik Güran), B.D.İ.E. Yayınları, Ankara 1997.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev: Fikret Işıltan), T.T.K. Basımevi, Ankara 1999.

Öneş, Edhem R., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Esnaf*, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Dernekleri Birliği Yayınları, İstanbul ts.

Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1966.

Özdeğer, Hüseyin, *1464-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1988.

Özdemir, Rifat, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Belleten*, Ankara 1990, C. LIV, Sy. 211, s. 993-1052.

Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Dârulislâm Darulharb*, İklim Yayınları, İstanbul 1991.

- _____, "Gayri Müslim", *DİA*, İstanbul 1966, XIII, 418-427.
- Özgökmen, Ali, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Konya 1996.
- Özkan, Ali Rifat, *Türkiye Çingeneleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- _____, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Sorunları", *IX. Türk Tarih Kongresi*, T.T.K.Basımevi, Ankara 1998, s. 1037-1048.
- Öztürk, Said, *İstanbul Tereke Defterleri*, OSAV Yayınları, İstanbul 1995 (*Tereke Defterleri*).
- _____, "Osmanlı Toplumunda Çok Evlilik" *Tarih ve Düşünce Dergisi*, sy. 2001/3 (Mart 2001), s.10-21.
- Öztürk, Abdulvehhab, "İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri", *İslam'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1986, s. 21-37.
- Öztürk, Levent, *Asrı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- _____, "Kilise (İslam Tarihi)", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 14-16.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993.
- Panaite, Viorel, "Osmanlı-Leh Ahidnamelerinde Ticaret ve Tüccarlar (1489-1699)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, III, 342-350.
- _____, "Etnicity and Religion in the Ottoman 'Ahidnames (16th-17th Centuries) Terminological Considerations", *Chretines et Musulmans a L'epoque de la Renaissance*, (ed: Abdeljelil Temimi), Zaghouan, Mars 1997, s.201-211.
- Pantazopoulos, N. J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1967.
- Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğit-San Yayınları, Bursa 1996.
- _____, "Bursa Kadı Defterleri ve Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.10, sy. 2, s. 87-95
- _____, "İvaz Paşa'nın Bursa Vakfı", *Gümüşlü'den Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa*, Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi, İstanbul 2003, s. 123-137.
- Peirce, Leslie, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, (Çev: Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev: Ayşe Berktaş) İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

- Robert, Jacques, *Batı'da Din-Devlet ilişkileri*, (çev: İzzet Er) İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Sahillioğlu, Halil, "“Avârız”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 108-109.
- _____, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", *Atatürk Yıllık Konferansları VIII. 1975-1976*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1983, s. 217-229.
- _____, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Ankara 1979-1980, s. 67-138.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998.
- Sarı, Djilali, "Hoşgörünün Simgesi İstanbul", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 343-365.
- Sarıcaoğlu, M.Esat, *Malî Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Savaş, Saim, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması" *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yayınları, Ankara 1992, II, 504-547.
- Saydam, Abdullah, "Esir Pazarında Yasak Ticaret", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset. Adalet ve Raiyet*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 115-134.
- Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, (çev. M. Dağ-A. Şener) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.
- _____, "Vasiyyet", *İA*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1986, XIII, 230-232.
- Schneider, Elizabeth, *Letters From Broosa Asia Minor*, Chambersbug, Pennsylvania 1864.
- Schwarz, Andreas B., *Aile Hukuku*, (çev: Bülent Devran) İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946.
- Sertoğlu Mithat, *Osmanlı Tarih Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- Sharon, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Hong Kong 1991.
- _____, "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of Istanbul", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, No. 1. (Jan., 1975), s. 94-114
- _____, "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 80, No. 1. (Jan. - Mar., 1960), s. 1-12
- _____, "The Ottoman Archives as a Source for Egyptian History", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 83, No. 4. (Sep. - Dec., 1963), s. 447-452

- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, IV, 1002-1006.
- Shmuelevitz, Aryeh, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Leiden-E.J.Brill 1984.
- Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1999.
- Soykan, T.Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler*. Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000.
- Sözeri, Tankut, “XXIV. Mektup Hac”, *Bursa Araştırmaları*, Bursa 2003, sy. 3, s. 58.
- Şahin, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1990.
- Şeker, Mehmet, *Anadolu’da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- _____, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ Kavramı ve Mühtediler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007
- Şen, Ömer, *Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıl)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı İktisat Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993, V, 9-189.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemü’l-Kebir*, (neşr: Hamdi Abdülmecid es-Silefi), Musul 1404/1983, I.
- Tekindağ, Şehabeddin, “Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 1968, sy. 1, s. 52-55.
- _____, “Patrik ve Patrikhane Hakkında Düşünceler”, *Türk Kültürü*, Haziran 1965, sy. 32, Yıl, 3, s. 509-513.
- The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, “Marriages, Prohibition” (ed. R.J.Zwi Werblowsky- Gefrey Wigoder) Oxford University Pres, New York 1997.
- Thevenot, Jean, *1655-1656’da Türkiye*, (çev:Nuray Yıldız) Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.
- Toledano, Ehud R., *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, II.
- Tümer Günay, “Günümüzde Doğu Hristiyanlığı”, *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İlmi Neşriyat, İstanbul 1993, s. 123-134.
- Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1988.
- Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1968, XVI.

- Ubicini, J.H.A., *1855 'te Türkiye* (çev: Ayda Düz), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, I.
- Üçal, Turgay - Malcolm, Derek, *Hristiyan Ahlâkı*, Ön Asya Basın Yayın Dağıtım, İstanbul 2000.
- Ünal, Asife, *Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslâm'da Evlilik*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- _____, "Hristiyanlık'ta Kadın ve Aile Anlayışına Genel Bir Bakış", *Dinler Tarihi Araştırmaları III, 2000 Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)* Ankara 2002, s. 125-136.
- Vahapoğlu, V. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1997.
- Velidedeoğlu, H. Veldet, *Ailenin Çilesi Boşanma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul ts.
- von Ranke, Leopold, "Onaltıncı ve Onyedinci Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı", (çev: Halil İlteber), *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul ts., s. 115-209.
- Walsh, Robert, "Bursa, Uludağ ve Emirsultan", (çev. Süha Sertabiboğlu), *Bir Masaldı Bursa*, haz. Engin Yenal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 347-351.
- Yediyıldız, M. Asım, *Şer'iyeye Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta Yayınları, Bursa 2003.
- Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Yıldız, Haluk, *B176/393 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri (Metin ve Analiz)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2001.
- Yılmaz, Ahmet, *B240 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa 2001.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1988.
- Ze'evi, Dror, "The Use Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: a Reappraisal", *Islamic Law and Society*, vol. 5, no. 1, Brill, Leiden 1998, s. 35-56.
- Zeydan, Abdülkerim, *Ahkâmü 'z-Zimmiyyîn ve 'l-Müste'menîn fî Dâri 'l-İslâm*, Beyrut 1988.
- _____, "İslam Hukukuna Göre Zimniler", (çev. Hasan Güleç), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1994, sy.VIII, s. 431-440.
- Zuhayli, Vehbe, *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*, (müt: A.Efe, B. Eryarsoy ve diğerleri), Risale Yayınları, İstanbul 1994, VIII, IX.

DİZİN

- abacı, 216
abacı esnafı, 216
abacılık, 196
acem, 239. 256, 277, 278
aforoz, 49. 54
Ahmedbey, 33, 37
Ahmed Çelebi Vakfı, 142
Ahmeddai, 37, 98
Ahmeddai Mahallesi, 98
Ahmedpaşa, 37
a'lâ, 234, 237, 239, 244
aler'r-ruus, 233
Almanya, 119
Altıparmak, 33. 36, 280
Amasya, 153, 169, 170, 248
Amerikan Kız Koleji, 126
Anadolu, 27. 36. 61. 94, 125, 132, 133, 141, 160, 163, 172, 177, 268, 269, 271, 289, 290, 300
Ankara, 17, 22, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 50, 53, 56, 57, 58, 61, 62, 64, 66, 69, 73, 75, 87, 92, 109, 111, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 130, 133, 137, 138, 153, 157, 160, 162, 168, 171, 173, 175, 177, 192, 198, 220, 232, 233, 234, 239, 243, 244, 247, 248, 254, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301
Antalya, 126, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 290
Arabayatağı, 37
arak, 193, 199, 253
Arnavut, 32, 160, 290
Asakir-i Mansure, 235
askerî kassanlar, 93
Asmalı Köyü, 141
aşçı, 227
Attarhüsam, 37, 103
Attarhüsam Mahallesi, 103
Avarız, 249, 250, 251
Avarız Vergileri, 249
Avlonya, 247
Avrupa, 28, 118, 119, 120, 220, 221, 295
Ayan Es'ad Efendi, 149
Ayasofya Kilisesi, 133
Aya Yani Teoloğu, 140
Aya Yorgi Kilisesi, 138
ayazma, 127
âyin, 75, 101, 123, 125, 142, 144, 262, 265, 266, 276
Azabbey Mahallesi, 143
Azebey, 33, 37
Bahadırğa, 37
bakırcı, 216, 223
Bakırcılar Çarşısı, 182
bakırcılık, 196
bakkal, 181, 185, 195
Balıkpazarı, 33, 70, 131, 182, 267
Balıkpazarı Mahallesi, 70, 131, 267
Balibey Hanı, 38
Barla Kazası, 99
Baron De Tott, 151, 288
basmacı, 225, 227, 229
basmacı esnafı, 225, 227, 229
basmacılık, 196
başka çıkmak, 178
Balkanlar, 160
bedel-i nüzul, 249
Bedesten dolabı esnafı, 187
Bedreddin, 37, 50, 51, 85, 89
Bedreddin Mahallesi, 50, 51, 85, 89
beledici, 216
beledicilik, 195
bennak, 247, 248
berber, 191, 277
beylerbeyi, 118
beytü'l-mal, 101, 240
bezzaz, 191, 195, 208, 215, 216, 227
bezzaz esnafı, 215, 216, 227

- bıçakçı, 191
 Bilâd-ı Yunus Köyü, 89
 Bilecik, 37, 73, 82, 198, 224, 276
 Bilecik Mahallesi Mescidi, 198
 Bitpazarı, 183, 194, 215
 Bitpazarı Çarşısı, 183
 Bitpazarı esnafı, 194
 Bizans, 27, 34, 49, 50, 64, 150, 233, 297
 Borgos, 77
 Bor Kasabası, 208
 boyacı, 176, 178, 180, 211, 212, 213, 214, 218, 219, 227, 228, 229, 230
 boyacılık, 180, 195, 211, 212, 213, 214
 Brenner, 31
 Brockelmann, 28, 122, 125, 150, 288
 Budin Kalesi, 254, 255
 Bulgar, 32
 Bulgarlar, 37, 78, 246, 254, 274
 Bulgarlar Mahallesi, 78, 246, 254, 274
 Bursa, 2, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 66, 68, 70, 73, 74, 75, 89, 91, 92, 93, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 110, 112, 117, 118, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 225, 230, 232, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 267, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301
 Bursa esnafı, 184, 203, 225
 Bursa Kadısı Mevlânâ Mehmed Sadık, 142
 Bursa Kütüğü, 18, 34, 46, 135, 197, 211, 232, 248, 295
 Bursa Metropolitidi Zakariya, 152
 Bursa ve civarı Metropolitidi Antomos, 138
 Büyük Batpazarı, 187, 191
 Büyük Haffafan, 187
 büzmecilik, 196
 Cabizade Mustafa, 148, 149
 Caferhoca, 37, 96
 Caferhoca Mahallesi, 96
 Cami-i Kebir, 37, 72, 250
 Cami-i Kebir Mahallesi, 72, 250
 Carsten Niebuhr, 31, 136, 137, 286
 Cebecibaşı Mahallesi, 129
 cemaat mahkemesi, 66
 cemaat metropolitleri, 122
 cenaze töreni, 258
 ciltçi, 190
 cizye, 13, 22, 24, 25, 115, 116, 131, 132, 206, 209, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 254, 255, 256, 259, 268
 cizye muhasebecisi, 243
 Çakır Ağa, 129
 Çakırhamam, 33
 çan çalma, 124
 Çatalca Nahiyesi Naibi Kulâhizâde Mevlânâ Mehmed Nurullah Efendi, 163
 Çelebisultanmehmed, 37
 Çelebi Sultan Mehmet, 34
 Çerkez, 32
 çeşmecilik, 196
 çiftlik, 232, 243
 çilingir, 195, 225, 228, 229
 çilingir esnafı, 225, 228, 229
 çilingirlik, 195, 196
 Çivizade, 132
 çizmece, 215, 216
 çizmecilik, 196
 Çobanbey, 34, 37
 çömlekçi, 188, 214, 227
 çukadariyye, 94
 Dayehatun, 37
 Dayıoğlu, 33
 debbağ, 226
 debbağlık, 196
 defter-i cizye-i gebran, 239
 dellal, 192
 dellaliyye, 94
 dellallar, 171
 Demirbey Mescidi, 135
 demirci, 223
 demircilik, 195
 Demirkapı, 33, 37, 41, 71, 82, 89, 90, 137, 201
 Demirkapı Mahallesi, 41, 71, 82, 89, 90, 201
 Demirtaş, 38

- dikici, 182, 191, 225
dikici esnafı, 225
din hürriyeti, 116
din ve vicdan hürriyeti, 117, 160
Dîvan-ı Anadolu, 141
Divan-ı Hümayun, 51, 52, 58, 100, 101, 110, 122, 131, 133, 135, 142, 145, 147, 148, 152, 155, 157, 158, 161, 164, 166, 174, 180, 182, 183, 203, 205, 207, 208, 209, 214, 215, 219, 222, 241, 242, 244, 245, 248, 252, 255, 258
Diyarbakır, 245
diyet, 94, 123
doğramacı, 191
dolabçılık, 195
Donald Quataert, 92
drahoma, 45
duhancı, 191
Dumetülcendel, 22
dülger, 220

Ebû Hanife, 110
Ebussuud, 110, 124, 132, 240
Edime, 56, 119, 125, 129, 153, 162, 198, 243, 288, 299
ednâ, 234, 237, 240, 242
Efrenç taifesi, 57
Eğrikapı, 129
ehl-i hibre, 171
ehl-i kitap, 20, 25, 53, 56, 73
ehl-i örf, 121, 122, 125, 138, 145, 146, 147, 268, 269
ehl-i zimmât, 115, 116, 134, 141, 239, 240, 255, 265
elekçi, 248
Emevi, 24
Emirhan, 38
Ereğli, 153
Ermeni, 27, 28, 31, 32, 34, 36, 48, 49, 50, 51, 54, 57, 58, 59, 92, 102, 118, 120, 121, 124, 127, 133, 144, 150, 152, 153, 156, 157, 158, 169, 191, 193, 194, 195, 199, 200, 209, 238, 242, 246, 248, 251, 257, 266, 269, 281, 282, 283, 286, 290, 292
Ermeni cemaati, 152
Ermeni fukarası, 127
Ermeni Hristiyanları vakfı, 200, 251
Ermeniler, 26, 27, 31, 34, 36, 62, 120, 121, 136, 137, 147, 148, 150, 168, 169, 170, 193, 220, 252, 289, 292, 300
Ermeni Milleti, 150
Ermeni Patriği Agop, 102
Ermeni Patriği Avanis, 152
Erzurum, 126

Eski Batpazarı esnafı, 188, 191, 216
Eski Yeni Han, 98, 100, 173, 175, 185
esnaf teşkilâtı, 171
Ezâ ha Hayim, 136
Evkaf-ı Hümayûn Nezareti, 144
evlat edinme, 86, 87
Evliya Çelebi, 33, 34, 36, 291
evsat, 236, 237, 240, 242, 243, 255
Eyle, 22
Ezruh, 22

Fatih Sultan Mehmet, 27, 31, 118, 150, 254
Fazlı Paşa Sarayı, 212, 213
Fenari, 132
Fenar Kazası, 248
Fener, 19, 27, 153, 300
Filadar, 38, 106, 108, 197, 204, 241, 249
Filistin, 27
Fransa, 30, 101
Fransa Kralı, 101
Fransız, 30, 43, 101, 119, 151
Fransız Yahudisi, 119
Frengistan, 214

Galle, 38
gayrimüslim, 12, 20, 21, 22, 25, 31, 32, 36, 44, 45, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 70, 73, 74, 75, 79, 82, 85, 88, 89, 93, 95, 100, 101, 109, 111, 121, 128, 130, 135, 140, 144, 162, 165, 174, 176, 178, 181, 183, 186, 192, 193, 199, 211, 214, 216, 217, 218, 238, 244, 247, 250, 257, 258, 276, 284
Gegboza, 159
Gelingiras Nahiyesi, 248
Gemlik, 135, 141, 142, 159, 193, 254
Gennadios, 27, 254
Georgios Scholarios, 27, 150
Gerus, 137
Geyve Han, 38
Gölbaşı, 193
Granada, 35
Gregoryen, 168
gümrük vergisi, 208, 209
Gümüşlü Kümbet, 136

Habe(Çebe)han, 38
Habeş, 27, 32
Hacıbaba, 37, 72, 74, 80, 81, 95, 96, 97, 107, 251

- Hacıbaba Mahallesi, 72, 74, 80, 81, 95, 96, 97, 107, 251
Hacıbaba Mahallesi avarızı ve nüzulu için Ermeni Hristiyanları vakfı, 251
Hacı İvaz Paşa, 167
Hacıilyas, 33
Hacıiskender, 37, 41, 81, 83, 107, 251
Hacıiskender Mahallesi, 41, 81, 83, 107, 251
Hacıiskender Mahallesi avarız ve nüzulu için Ermeni Hristiyanları vakfı, 251
Hacı Muhyiddin, 129
Haflâf, 188
Haftafan Çarşısı, 216
Hahambaşı, 221
Hahamhane, 133
Halep, 134, 215
Halid b. Velid, 22, 233, 291
hamal, 192
hamamlar, 191
hammaliyye, 94
hamr, 186, 193, 197, 198, 199, 230, 252, 253, 256
hamr mukataası, 230
Hamzahabbaz Mahallesi, 105
Hançerli Han, 38
harac-ı mukâsem, 231
harac-ı muvazzaf, 231, 232
harac-ı ruus, 231
haracu'l arz, 231
haraç, 13, 31, 206, 209, 231, 233, 238, 253, 259
haraçgüzar, 233
harbi, 21, 22
Hasan el-Basri, 24
havra, 117, 130, 131, 136, 257
Hristiyan kuyumcular vakfı, 200
Hristiyan kürkcüler vakfı, 200
Hristiyanlar, 20, 27, 28, 30, 54, 66, 120, 122, 135, 143, 168, 169, 184, 220, 287, 298
Hristiyan mezhepleri, 64
hibe, 40, 107, 108, 203, 204
hidane, 85, 86
himaye prensipleri, 118
Himyeriler, 116
Hindistan, 35
Hisar, 33, 36, 117, 257
Hocaali, 37
Hocaalizade, 37
Hocaenbiya, 33
Hocamehmedalizade, 37
Hocamehmedkaramani Mahallesi, 72, 74, 76, 85, 90, 98, 111, 127, 251
Hocatabib, 37, 84, 85, 86, 96
Hocatabib Mahallesi, 84, 85, 86, 96
Hocatayyib, 37, 104, 251
Hocatayyib Mahallesi, 104, 251
Hocatayyib Mahallesi avarızı ve nüzulu için Ermeni Hristiyanları vakfı, 251
Horasancı, 189
Hoşkadem Makramavi Mahallesi, 184
Hudavendigâr Vilayeti, 62
Humus, 233
Hüdavendigâr vakfı, 129
Hz. Ali, 23, 166
Hz. İsa, 120
Hz. Muhammed, 20, 21, 43, 115, 116, 132, 291, 294
Hz. Ömer, 54, 116, 133, 291
III. Sultan Ahmet, 212
II. Mahmut, 120, 243, 299
II. Mehmet, 238
Ispartalı, 99
IV. Mehmet, 102
ihtida, 15, 19, 32, 36, 55, 56, 57, 73, 74, 104, 105, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 258
ihtida i'lâmı, 161
ihtisap vergisi, 187: 190, 191, 208
ikrâmiye, 243
inanç ve ibadet hürriyeti, 116
irtidat, 120, 164
ispence vergisi, 247, 248
ispenç, 206
iştirâ, 249, 254
izinname resmi, 48
İmam, 149
İmameyn, 110
İncil, 63, 122, 125, 126, 131, 164, 268, 272
İngiltere, 58, 193
İpek Han, 38
İran, 35, 100, 101
İsaak Zarfati, 119
İshak Paşa, 182
İshakpaşa Mahallesi, 222
İshakşah, 37, 108
İshakşah Mahallesi, 108
İslâm, 4, 9, 13, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 81, 82, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 98, 105, 107, 108, 109, 110, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 127, 131, 132, 134, 138, 139.

- 143, 144, 146, 150, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 185, 192, 197, 199, 207, 216, 217, 218, 220, 231, 232, 233, 234, 238, 239, 248, 254, 257, 258, 259, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301
- İslimye, 122, 209
- İslimye voyvodası, 209
- İspanya, 35, 54, 301
- İstanbul, 2, 4, 9, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 65, 69, 73, 74, 78, 82, 86, 91, 92, 93, 94, 98, 101, 109, 110, 112, 115, 116, 117, 118, 120, 122, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 147, 149, 150, 151, 152, 154, 156, 159, 160, 161, 163, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 174, 182, 184, 185, 192, 193, 197, 198, 199, 205, 209, 213, 216, 220, 222, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 241, 246, 247, 251, 252, 254, 255, 265, 266, 269, 271, 272, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301
- İstanbul Rum Patriği, 122, 138, 152, 156, 158
- İstanbul Rum Patriği Harisantos, 152
- İzmir, 23, 39, 43, 70, 189, 191, 233, 295, 301
- İzmir tüccarı, 189, 191
- İzmit, 153, 156, 159
- İzmit metropoliti Minos, 156
- İznik, 117, 153, 295
- Jean Thevenot, 43
- Jennings, 19, 54, 55, 56, 160, 167, 225, 294
- Jerusalem, 126, 201, 291
- John Covel, 136
- Kadıköy, 153
- kadifecilik, 196
- kalaycı, 182
- kalburcu, 248
- kalemiyye, 94
- kalpakçı, 179, 216
- kan isnadı, 168, 260
- Kanuni Sultan Süleyman, 102, 169, 170, 197
- Kapan Han, 38
- Kapıdağ, 153
- kapı kethüdası, 145
- Karaağaç, 34, 37, 203, 246, 251
- Karaağaç Mahallesi, 203, 246, 251
- Karaağaç Mahallesi Avarız Vakfı, 251
- Karadeniz Boğazı Feneri, 134
- Kartal Nahiyesi, 152
- kasap, 219
- Kastamonu Sancağı, 121
- Katırhan, 38
- Katolik, 32, 49, 54, 55, 63, 64, 118, 121, 137, 153, 157, 168, 169, 258, 286, 295
- Katolik Ermeniler, 121
- Katolik Kilisesi, 55, 63, 295
- Katolikler, 26
- Katolikleştirme, 169
- Katoliklik propagandası, 169
- kavukçu, 216
- kavukçu taifesi, 216
- Kayabaşı, 33, 37, 47, 57, 71, 84, 87, 97, 105, 112, 126, 137, 226, 246, 251, 274
- Kayabaşı Mahallesi, 47, 57, 71, 84, 87, 97, 105, 126, 226, 246, 251, 274
- Kayabaşı Mahallesi tekalifi için Rum Hristiyanları vakfı, 251
- Kaygan Mahallesi, 65
- Kayseri, 124, 152, 153, 160, 164, 294
- Kayserili, 99
- kazancı, 177, 182
- kazzaz, 191, 206, 228
- kazzaz esnafı, 228
- Kebirsusıgırlık, 38
- keçeci, 190
- kefilleme, 243
- kehhâl, 180
- Kelesan, 38, 123
- Kenise, 37
- Kepecioğlu, 18, 34, 46, 135, 148, 157, 158, 165, 197, 198, 199, 211, 214, 232, 238, 246, 247, 249, 253, 294, 295
- Keresteci, 189
- Kestel, 193
- kethüda, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 210, 224, 227
- Kıbrıs, 27, 54, 118, 119, 160, 288, 299
- Kıbtı, 27
- kilebdancı, 230
- kilebdancı esnafı, 230
- Kırkmerdiven, 33, 137, 223, 250
- Kırkmerdiven Mahallesi, 223, 250
- Kilise, 24, 54, 121, 131, 133, 135, 136, 138, 139, 140, 144, 158, 258, 286, 288, 292, 293, 298

- kilise fukarası, 127
 Kiremithane, 189
 Kirlo, 151
 Kirmasti Kasabası, 122
 Kite, 190
 Kocanaib, 33, 37, 108
 Kocanaib Mahallesi, 108
 kolcu hakkı, 243
 Konya, 39, 41, 46, 54, 59, 63, 64, 160, 289, 290, 291, 298
 Kraliçe İsabilla, 35
 kudât, 49, 58, 121, 265, 269
 Kudüs Ermeni Patriği, 102, 133
 Kudüs Rum Patriği Kiryillos, 159
 Kula Kasabası, 100
 kumaşçı, 191
 Kurdoğlu, 34
 Kurşunlu, 37, 69
 Kuruçeşme, 35, 103, 137, 142, 226
 Kuruçeşme Mahallesi, 35, 103, 137, 142, 226
 Kuşadası, 153
 Kuşbazlar, 37, 38
 Kuşbazlar Hanı, 38
 Kuşpazarı Mahallesi, 104
 Kutnici, 195, 196, 214
 kutnicilik, 195, 196
 kuyumcu, 191, 200, 225, 229
 kuyumcu esnafı, 200, 229
 Kuyumcular Çarşısı, 184
 kuyumculuk, 195, 196
 Küçük Asya, 126
 Kudüs, 102, 112, 125, 126, 127, 133, 159
 kürekçi bedeli, 249
 kürkü, 191, 200
 kürkçü esnafı, 200
 kürkçülük, 195, 196
 küşâdiye, 243
 Kütahya, 34, 157, 248, 257

 Lala Hüseyin Paşa Mahallesi, 248
 Latin, 32
 Leh, 30, 32, 298

 Mahmutpaşa, 38
 Mahmut Paşa Hanı, 99
 maişet, 243
 Makna, 22
 Maksem, 33
 manastır, 110
 Marmara Nahiyesi, 141
 Maverdi, 23, 82, 233, 290
 Mayor, 137
 Medine-i Münevvere evkafı, 248
 Medine sözleşmesi, 115
 mehir, 40, 45, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 94, 95
 Mehmed Emin Efendi, 276
 Mesudmakramavi Mahallesi, 81
 metropolit, 49, 65, 67, 68, 111, 112, 122, 125, 133, 152, 153, 154, 155, 157, 254
 Metropolitler, 152, 153, 154, 155, 156, 158
 mevkufatçılar, 158
 meyhane, 198, 199
 mezhep değiştirme, 169
 Mısır, 4, 27, 40, 132, 233, 296
 millet, 13, 26, 27, 28, 30, 111, 112, 137, 150, 151, 152, 193, 195, 220, 252, 257
 Millet sistemi, 150
 Miras, 91, 92, 94, 96, 97, 103, 104, 288
 Misi Köyü, 104
 Mollaarap, 34, 37
 Mora, 247
 Moskova Kralı, 101
 Moşe Amon, 170
 Moşe Kapsalı, 28, 150
 muaf, 22, 25, 192, 233, 240, 244, 247, 253, 254, 255, 256, 259
 Mudanya Hanı, 38
 Muhallebici, 189
 muhtesip, 208, 256
 Muidzade Vakfı, 201
 Mumcu, 189
 Muradiye, 33, 185
 murahhasa, 152, 156, 157
 Museviler, 28, 34, 102, 261, 291
 Mustafa Akdağ, 118, 135
 mübaşiriye, 243, 249
 mübaşiriye bedeli, 249
 Müderris Nizamzade Nizameddin, 148, 149
 mühtedi, 56, 88, 105, 106, 160, 161, 162, 168
 mûsamaha, 117
 Müslüman, 12, 18, 20, 22, 23, 25, 27, 31, 32, 36, 44, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 68, 70, 72, 73, 74, 75, 78, 80, 83, 88, 89, 94, 95, 100, 101, 105, 106, 109, 115, 120, 121, 122, 123, 125, 130, 135, 143, 144, 147, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 181, 182, 183, 187

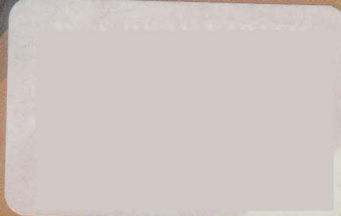
- 191, 192, 200, 201, 206, 207, 208, 209, 211, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 223, 226, 227, 231, 233, 244, 247, 248, 250, 251, 258, 259, 272, 276, 284, 290, 300
- müste'men, 21, 30, 100, 144
- Müşrik, 53
- mütesellimler, 121, 269
- mütevelliler, 102, 121
- Macar, 32, 118, 151, 154, 296
- Marmara, 54, 57, 140, 141, 287, 291
- Medine, 20, 21, 22, 115, 116, 248
- Mekke, 20, 21, 116, 125
- Mudanya, 38, 77, 79, 83, 87, 93, 94, 110, 123, 127, 129, 165, 196, 238, 273
- nafaka, 13, 15, 43, 68, 69, 72, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 95, 258, 264
- Necran, 22, 116
- Nemçe, 162, 163, 164
- nev-müslim akçesi, 166
- Niebuhr, 31, 136, 137, 286
- nüvvâb, 49, 58, 121
- nüzul, 209, 249, 254
- nüzul vergisi, 249
- Oliver, 62
- Orhan, 33, 34, 117, 136, 232, 257
- Orhan Gazi, 34, 117, 136, 257
- Ortodoks, 27, 49, 54, 118, 133, 169
- Osman Çetin, 9, 13, 19, 165
- Osman Gazi, 136
- Osmanlı Devleti, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 43, 44, 45, 46, 48, 55, 86, 91, 92, 101, 111, 117, 118, 119, 120, 121, 130, 137, 138, 139, 142, 144, 150, 151, 160, 161, 162, 166, 168, 170, 177, 181, 208, 217, 220, 229, 230, 231, 233, 234, 238, 244, 245, 247, 248, 253, 254, 255, 257, 258, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297
- Osmanlı esnafı, 171, 201
- Osmanlı İmparatorluğu, 19, 27, 28, 29, 93, 117, 120, 124, 150, 166, 174, 192, 234, 247, 286, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 300
- Osmanlı padişahı, 118
- Osmanlı Paşası, 151
- Osmanlı tebaası, 57, 58, 100, 102, 117, 168, 173, 206, 208, 233
- Ovakim, 27, 150
- Ömer b. Abdulaziz, 24
- Paganlar, 169
- panayır, 123
- Papaz, 111, 112, 222
- Patrik, 27, 45, 50, 59, 134, 150, 151, 154, 155, 157, 257, 300
- Patrikhane, 27, 300
- Patrik II. Anastasios, 27
- Patrik II. Kallinikos, 45
- Patrik Kilisesi, 134
- patriklik, 27, 157, 158
- Pavlus, 42
- Pazar-ı Mahi, 35
- peşkeş, 157
- peştemalci esnafı, 216
- Peştemalci tezgahı, 190
- Pirinç Hanı, 78
- Polonyalı Simeon, 31, 136
- Poujoulat, 32, 35, 137
- Protestan, 32, 54
- Protestanlar, 26, 121
- resm-i ağnam, 252
- resm-i arus, 48, 252
- resm-i âsiyâb, 232, 252
- resm-i bive, 252
- resm-i cebe, 248
- resm-i çift, 232, 247, 248
- resm-i hamr, 252, 253
- resm-i kismet, 93, 94, 256
- resm-i tapu, 232
- resm-i zemin, 232
- Reyhanpaşa Hanı, 38
- Reyhanpaşa Mahallesi, 177
- Robert Walsh, 32
- Rodos, 43, 127
- Roma, 27, 50, 55, 168
- Roma İmparatorluğu, 55
- Romen, 32
- Rumlar, 26, 27, 28, 33, 34, 36, 43, 44, 120, 129, 131, 135, 150, 193, 195, 252, 257
- Rum Milleti, 150
- Rum Ortodoks Patrikliği, 27
- Rum patriği Grilos, 156
- Rum reyası, 145
- Rus, 27, 32
- Rum, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 36, 48, 54, 56, 58, 62, 111, 112, 118, 121, 122, 130, 133, 136, 138, 139, 140, 141, 145, 150, 151, 152, 153, 154,

- 155, 156, 157, 158, 159, 161, 164, 165, 167,
191, 193, 194, 199, 209, 214, 246, 251, 257,
267, 268, 280, 293, 294, 296
- Rumeli, 27, 132, 163, 269
- Rusya, 101, 138, 163
- rûtbe-i sâniye, 153
- rûtbe-i ülâ, 153
- Sabiyye, 53
- Sağrıcısungur, 37, 198
- Sakız Adası, 119, 169
- salyane, 249
- Sarıabdullah Mahallesi, 182
- Saroz, 117
- Schneider, 126, 299
- Sekbanbaşı, 134
- Selahaddin Eyyubi, 133
- Selanik, 122, 153
- Selanik Eyaleti, 122
- Selçukhatun, 37, 97, 201
- Selçukhatun Mahallesi, 97, 201
- semercilik, 196
- Setbaşı, 34, 36, 112, 137, 198, 246
- Setbaşı Mahallesi, 137, 246
- Setbaşı Mescidi, 198
- Shaw, 15, 16, 19, 34, 35, 120, 137, 299
- Sıvacı, 190, 195
- Simeon, 31, 136, 300
- simitçi, 225, 229
- simitçi esnafı, 229
- simkeş esnafı, 228
- Simkeş Hanı, 38
- Sina Dağı, 151
- Sipah Çarşısı esnafı, 190, 191
- Sivas, 40, 181, 245, 301
- sofçu, 173, 175
- St. Eli Manastırı, 136
- subaşılar, 102, 121
- Sultan Ahmed Han, 177
- Sultan Ahmet Evkafı, 211
- Sultan İbrahim, 147
- susam yağcı, 191
- Susıgırlık, 56, 138, 193
- Susıgırlık Köyü, 56, 138
- Suriye, 27
- sürsat, 249, 254
- Süryani, 27
- şalçı, 173, 175, 176
- Şalom, 137
- Şam, 34
- Şehabettinpaşa Mahallesi, 221
- Şemsibey, 198
- Şer'iyye sicilleri, 15, 16
- Şeyh, 123, 171, 172, 246, 247
- Şeyh Hüsamettin Efendi Vakfı, 246
- Şeyh Mehmet Sadık Buhari Efendi, 247
- Şeyhulislâm Mehmed Ataullah Efendi, 134
- şukka, 145
- tâb-dihlik, 196
- tahsildârıye, 243
- tahta çalma, 124
- Tahtakale Hanı, 38
- talak, 66, 68, 69, 70
- Tanzimat, 12, 44, 46, 70, 87, 120, 138, 177, 199, 235,
289, 295, 300
- Taşköprü Kazası, 121
- tebenni, 86, 90, 91
- Tebük, 116
- tekâlif-i orfiyye, 254
- Tepecik, 38
- tereki, 36, 38, 59, 60, 61, 78, 92, 94, 96, 99, 100,
102, 111, 112, 126, 130, 192, 202
- Terkos, 153
- terzi, 180, 191
- terziler kethüdası, 173
- Teyma, 22
- Thevenot, 43, 44, 119, 120, 300
- Tirnova, 153
- Timurtaş, 47, 145, 198
- Timurtaş Köyü, 145
- Timurtaş Mahallesi, 47
- Tokatlı, 245
- Tevrat, 63, 124, 125
- Tokat, 61, 100, 170, 192, 297
- Tournefort, 31, 136, 137
- Trabzon, 4, 160, 296, 299
- trimoiria, 91
- tuzcu, 254
- tlıccar, 37, 171, 186, 188, 191, 208, 209, 214, 255
- Türk, 4, 10, 15, 16, 27, 28, 31, 32, 34, 36, 40, 43, 45,
46, 58, 69, 87, 118, 122, 135, 150, 151, 160,
168, 171, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293,
295, 297, 298, 299, 300
- Türkler, 19, 27, 28, 29, 34, 119, 135, 136, 151, 170,
288, 291, 292, 295, 297, 299

- Ubicini, 32, 301
 Ulucami, 33
 Umurbey, 33, 37
 uncu, 263
 ücret-i kitabet, 243
 Üsküdar Kazası, 152
- Vakıf, 73, 127, 200
 Vakıf Susıgırlığı, 73
 vasi, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 97, 110, 111
 vasilik, 79
 vasiyet, 13, 24, 29, 75, 76, 99, 101, 109, 110, 111, 112, 116, 130, 131, 158, 159, 258
 vasiyy-i mansub, 76, 78, 79
 vasiyy-i muhtar, 76, 78, 99
 Velediharrat, 37
 Veledikazzaz, 37, 111, 198, 223
 Veledikurd, 37, 87
 Veledikurd Mahallesi, 87
 Veledisaray, 37, 185, 204
 Veledisaray Mahallesi, 185, 204
 vesayet, 76, 77, 78, 79, 110, 111
 vezir-i azam, 155
 Vidina Kazası, 122
 voyvodalar, 102, 121, 244, 269, 270
 Wheler, 31, 136
- yabancı tüccar, 208, 209
 Yafa, 126, 127
 Yağcı, 80, 95, 185, 195
- Yahşibey, 33, 37, 66
 Yahudi, 20, 25, 30, 31, 32, 35, 36, 44, 45, 48, 49, 54, 55, 62, 63, 66, 67, 69, 91, 93, 102, 103, 115, 121, 128, 132, 150, 153, 187, 191, 193, 194, 199, 205, 207, 208, 209, 214, 217, 219, 220, 221, 222, 257, 280, 281
 Yahudiler, 11, 19, 20, 21, 26, 31, 34, 35, 36, 37, 55, 66, 115, 117, 119, 120, 122, 128, 129, 130, 136, 138, 153, 168, 169, 170, 193, 206, 207, 214, 220, 221, 226, 252, 257, 282, 291, 292, 293, 296
 Yahudiler Mahallesi, 221
 Yahudi Milleti, 150
 yave, 245, 246
 yave haracı, 245, 246
 Yavuz Sultan Selim, 102, 133, 197
 Yeni Helvacılar Çarşısı, 183
 Yeniköy Naibi, 134
 Yenisaray, 212
 Yenişehir, 153, 238, 246
 Yeşil Camii, 34
 Yeşil İmaret, 34
 Yıldırım Bayezid, 142
 Yoğurt Hanı, 38
- Zakarya, 51, 59, 265, 266, 272
 zecriye rusumu nizamı, 199
 zimmet akdi, 13, 22, 25
 zimmi, 36, 47, 55, 57, 68, 70, 71, 72, 75, 94, 99, 111, 112, 127, 168, 174, 179, 192, 202, 229, 247, 274, 275

OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLERİN TOPLUM HAYATI

- BURSA ÖRNEĞİ -

Osmanlı Devleti, gayrimüslimleri millet esasına göre tasnif etmiş ve zimmi halkla devlet arasındaki ilişkileri her millet için tayin edilen cemaatbaşları aracılığıyla yürütmüştür. Gayrimüslimlerin aile hukuklarını ilgilendiren durumlar, din adamlarının tayini ve mabetlerin yönetimi gibi dinî hayatlarıyla ilgili düzenlemeler onların iç işlerinden kabul edilerek müdahale edilmemiş, bu tür düzenlemeler cemaat temsilcilerinin inisiyatifine bırakılmıştır. Bununla birlikte gayrimüslimler evlenme, boşanma, nafaka ve miras gibi aile hukuku başta olmak üzere her türlü meselelerini yoğun bir şekilde Osmanlı mahkemelerinde çözmeyi tercih etmişlerdir. Ayrıca Osmanlı şehirlerindeki bu gayrimüslimler, karşılıklı ziyaret, şahitlik, vekillik, kefillik ve borç alıp-verme gibi gündelik hayatın her alanında Müslümanlarla komşuluk ilişkilerinde bulunmuşlar, mülk alım satımı, imalat ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlerin içinde yer almışlar, bütün bu hususlarda gerek idarenin gerekse çoğunluğu oluşturan Müslümanların planlı bir baskısıyla karşılaşmamış, onların desteklerini daima yanlarında hissetmişlerdir. Söz konusu hususlar ilgili dönemlerin canlı şahitleri niteliğinde olan Şer'iyce Sicilleri'nde genişçe yer almıştır.

ISBN 978-9944-275-18-7

Gökkubbe